АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић, Архив Војводине

Дизајн корица
Татјана Цавнић

На насловној страни:
Истарски разговори (1990)
Фото: Бранислав Лучић

© Архив Војводине, 2025.

Жељко Марковић

У ЕПИЦЕНТРУ

ДОЖИВЉАЈИ ЈЕДНОГ НОВИНСКОГ РЕПОРТЕРА

Књига друга

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2025.

Садржај

У КАЊОНУ РЕКЕ МИЛЕШЕВКЕ
А О КАМНИШКИМ АЛПАМА ДА СЕ И НЕ ГОВОРИ

У суровој и нетакнутој дивљини кањона реке Милешевке, између Пријепоља и Сјенице. – На рушевинама средњовековне тврђаве Милешевац (Хисарџик), високо изнад кањона (1983). – „Глас омладине" у Камнишко-Савињским Алпама (1984)

(11)

ПОНОЋНИ ЕКСПРЕС ЗА САРАЈЕВО

У друштву са путницима који су новогодишњу ноћ провели у возу Нови Сад–Сарајево (1984/1985), а затим „реприза" на истој релацији са екипом ТВ Нови Сад (1987/1988)

(51)

ПРВОБОРЦИ ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Београдски телевизијски разговори: Станко Црнобрња и „Ћирило и Методије" југословенске видео уметности Борис Миљковић и Бранимир Димитријевић (1983, 1984). – Иван Каљевић, редитељ из Београда и његова урнебесна филмска хроника „приватних доживљаја" (1985). – Загреб: случај Звонимира Мајцуга и његовог забрањеног филма „Оаза" (1987)

(71)

ФРАНЦИ СЛАК
И ЊЕГОВИ „ЦРНИ" ФИЛМОВИ

Франци Слак, филмски редитељ из Љубљане, аутор антологијског филма „Daily News", два играна и мноштва документарних и експерименталних филмова (1984)

(110)

СПЛИТСКА МИТОЛОГИЈА:
ПЕРИСТИЛ, ПОЉУД И МИЉЕНКО СМОЈЕ

Омладински миродром на градском стадиону Пољуд (1985).
– Сусрети на Перистилу: Сеид Мемић Вајта и Владимир Додиг Трокут (1985). – Супетар на Брачу: Миљенко Смоје, новински приповедач и кафански мислилац (1986)

(121)

МИРОСЛАВ АНТИЋ,
ПОСЛЕДЊИ РАЗГОВОР

„Откако ме једе ова болест на живот гледам другим очима... Као човек који има рак и који је у ноћима без сна принуђен на опасна самоиспитивања, ја сада знам да је можда од почетка требало правити симфоније, уместо што сам компоновао шлагере." (1986)

(147)

АНАТОМИЈА ЈЕДНОГ СЛУЧАЈА
ИЛИ: ИСКУШЕЊА ИСКУШЕНИЦЕ АНЕ

У околини Струге, на граници са Албанијом, у потрази за истином о искушеници Ани, коју су родитељи отели из манастира Месић код Вршца и како је овај случај отворио питање положаја цркве у југословенском друштву, права појединца на слободни избор и улоге новинара у том случају и друштву (1986)

(166)

БОСАНСКИ ЗАПЛЕТ:
У СРЕБРЕНИЦИ ПРЕ СРЕБРЕНИЦЕ

Тузла: незапамћена драма око замењених беба у породајном одељењу сребреничке болнице (1986)

(181)

АФЕРА АГРОКОМЕРЦ
ИЛИ: У ЕПИЦЕНТРУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ
ВОТЕРГЕЈТА

Велика Кладуша: (не)обичан саобраћајни удес „Дневникових" новинара на прилазима граду. – Фикрет Абдић Бабо и успон и пропаст његовог привредног чуда. – Драматичне последице афере „Агрокомерц" и њена симболична повезаност са распарчавањам и смрћу СФР Југославије (1987)

(190)

АЛБАНЦИ У ЗАПАДНОЈ МАКЕДОНИЈИ

Тетово: покушај рушења око три хиљаде зидова око претежно албанских кућа и имања (1986). – Београд: проф. др Халит Трнавци о „Канону Леке Дукађинија" (1987). – Албанизација западне Македоније и демографска (контра)револуција: Скопље, Тетово, Гостивар, Дебар, Струга, Охрид (1988)

(215)

МИХАИЛО РАДОЈИЧИЋ
И ФЕНОМЕН МОНОДРАМЕ „ШОК"

Новинар Михаило Радојичић из Титограда о својој монодрами „Шок", која је осамдесетих година, у његовој изведби, жарила и палила по Југославији и потукла све рекорде по броју извођења и популарности у (под)жанру тзв. естрадног позоришта (1987)

(274)

ФИЛМСКИ СУСРЕТ У ПРАГУ:
ДРАГАН НИКОЛИЋ О „СЕОБАМА" И СЕБИ

У разговору са Драганом Николићем, главним глумцем филмске адаптације романа Сеобе, „једним од најамбициознијих пројеката југословенске кинематографије" (1988)

(281)

ВИС И ЛАСТОВО,
СТРОГО КОНТРОЛИСАНА ОСТРВА

Драматични догађаји на „забрањеним" острвима Вис и Ластово. – Комижа: Побуна у резервату стараца. – Проф. др Јошко Божанић: Регата на Палагружу или „Комишка рибарска епопеја" (1988, 1989)

(292)

НИКШИЋ, ГЛАДНИ ГРАД ЦРНЕ ГОРЕ

„Митинг против сиромаштва" на никшићком Тргу слободе или једна политичка манипулација (1989)

(331)

ДЕСЕТ ДАНА
КОЈИ СУ ПОТРЕСЛИ КОСОВО

Нереди на Косову: сукоби снага безбедности и албанских демонстраната у Подујеву и приштинском насељу Врањевац. – Приштина: „етнички" корзо у граду подељености и мржње. – У Чаглавици, ноћу, са српским стражама: да ли је људска мука употребљена у медијске и пропагандне сврхе? – Мотивациона бомба: протестни скуп Срба и Црногораца у Спортском центру „Боро и Рамиз". – Аутомобилом кроз ратно подручје од Приштине до Косовске Митровице са колегама из „Мађар соа". – Политички перформанс: „Дан жалости" у спомен на погинуле албанске демонстранате. – Улога хотела „Гранд" у свакодневици и митологији Приштине. – Психолог и писац Миленко Каран, космополита у косовском тамном вилајету (1990)

(350)

ИСТАРСКЕ БЕЛЕШКЕ (1)

У Истри, на првим вишестраначким изборима у СР Хрватској. – Пазин, кључ Истре, у рукама хрватских десничара. – Туга празних кошница: у Мотовуну и још неким (полу)пустим истарским градовима. – Заточеници албанске посластичарнице у Поречу (1990)

(406)

ЗАГРЕБ: ПОВРАТАК БАНА ЈЕЛАЧИЋА
ИЛИ (ПО)РАЂАЊЕ ХРВАТСКЕ

У историјском дану, који је „Хрватска чекала четрдесет година”
и на свечаности поводом враћања споменика бана Јелачића, какву Загреб
не памти у својој новијој историји. – Политичко читање церемоније између
редова: разлаз са Југославијом и решење српског питања у Хрватској (1990)

(428)

ИСТАРСКЕ БЕЛЕШКЕ (2)

У Ријеци и Истри, опет! – Истра и Кварнерски залив под ударима
кроатоцентричне политике Загреба, екстремиста и националистичке
хистерије и Истра која тврдоглаво брани своје посебности и захтева
за себе модерну регионалну самоуправу. – Пула: у Перoју,
„српском острву” у Истри и кафански случај истарског Италијана
и војвођанског новинара (1991)

(443)

ВЕДРАНА РУДАН
БЕЗ ДЛАКЕ НА ЈЕЗИКУ

У Ријеци, јануара 1991. године, са новинарком Радио Ријеке
Ведраном Рудан, о насилно укинутој емисији „С приморске понештрице”,
коју је уређивала и о претњама и шиканирању којима је
изложена због својих ставова

(462)

ПАКРАЦ, РАТ ЈЕ ПОЧЕО

Како је у Пакрацу, где су се сукобили хрватски специјалци
и побуњени српски полицајци и народ, пукао чир
политичког и националистичког усијања у Хрватској
и започео рат у Југославији (1991)

(467)

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

(483)

У КАЊОНУ РЕКЕ МИЛЕШЕВКЕ А О КАМНИШКИМ АЛПАМА ДА СЕ И НЕ ГОВОРИ

У суровој и нетакнутој дивљини кањона реке Милешевке, између Пријепоља и Сјенице. – На рушевинама средњовековне тврђаве Милешевац (Хисарџик), високо изнад кањона (1983). – „Глас омладине" у Камнишко-Савињским Алпама (1984)

У кањону реке Милешевке код Пријепоља, повише манастира и дубоко испод рушевина средњовековне српске тврђаве Милешевац на Црној стени, коју су Турци прекрстили у Хисарџик, о томе како сам се августа 1983. године у једној од својих првих репортерских авантура, пробијао кањоном стазом кроз шуму засеченом изнад провалије и спуштао се на воду у друштву пријепољског професора биологије Ђуре Ловрића, као и о томе како изгледа кањон Милешевке са тврђаве и како сам се смрзао у сред лета када сам Ђуру угледао док на бедемима балансира изнад понора, како је преживео напад отровнице која га је код села Карошевина, подаље од првих кућа, угризла на женски црквени празник Трнову Петку, затим о жени коју је отровница ујела за гениталије, када је у шумарку чучнула да мокри, и шта се догађа са кравом када је змија угризе за њушку или језик

Једва сам дочекао јутро да *Глас омладине* изађе из штампе. Личностима мог духовног профила и припадницима мог новинарског (репортерског) братства, познато је стање унутрашње напетости и нестрпљења, снажан осећај узбуђености, нервозе и стрепње, пре него што новине освану на киосцима са рубриком до које вам је нарочито стало и једва чекате да вам мирис свежих јутарњих новина запахне ноздрве и обузме мисли. Тако писци трепере и стрепе пред изласком из штампарије своје нове књиге. Усуђујем се да генерализујем сопствено новинарско и књижевно искуство.

Осећао сам се јако добро, да баш не напишем, моћно. Несвакидашња новинска прича са једног путовања и из једне летње пустоловине у дивљини са високим степеном ризика и узбудљивости, потписана мојим именом и презименом, задовољила је у потпуности моју тадашњу потребу за новинарским доказивањем. Прича, дакле, каква се ретко вија(ла) у војвођанским новинама, а поготово је излазила из препознатљиве матрице омладинске штампе и

равничарског искуства. Рубрика „из живота", како се некада у редакцијама говорило за такве репортерске подухвате, подигла ме је у очима професионалних новинара *Гласа омладине* и *Дневника* (тада сам био хонорарац) и „прославила" у кругу читалаца, а неке од њих сам познавао поименично, с некима од њих сам и студирао на Филозофском факултету у Новом Саду, пратили су мој новинарски развој у *Гласу омладине*.[1]

Укратко, када је преко целе задње стране великог формата све видљивијег и читанијег војвођанског недељника, испод громопуцателног наднаслова *Репортер „Гласа омладине" у лову на отровнице*, осванула моја репортажа *Како ми је поскок доскочио*,[2] илустрована са четири фотографије, мојих руку дело, био је то један од мојих најсрећнијих новинарских дана. А када ме је тридесет година касније, у шетњи дунавском обалом у Новом Саду, фоторепортер Илија Рамић, мој потоњи сапутник у Јерменији, децембра 1990. – јануара 1991. године, подсетио, ничим изазван, на тај текст из моје ране хонорарне заоставштине – имао сам тада, тек, непуне двадесет три године! – опет ми је било драго, а како и да ми не буде топло око срца, када у мору текстова које сам написао, једно моје новинарско дело толике године није заборављено.

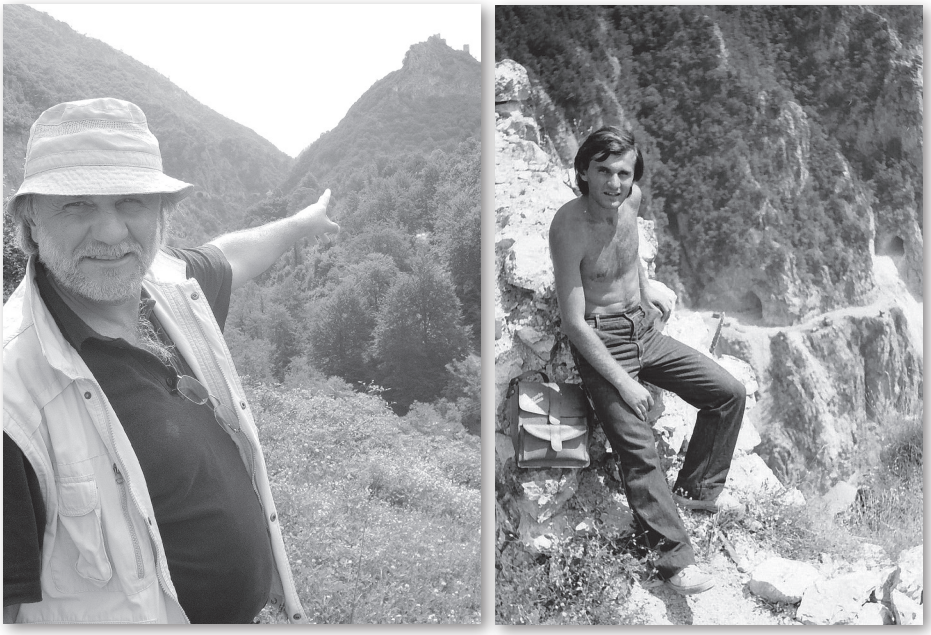
У кањону Милешевке и у његовом окружењу, био сам посматрач, учесник, али никако ловац; био сам репортер на задатку, да се тако публицистички изразим. Црно-бели ORWO филм, пронађен у мојој архиви у току рада на овој књизи (делимично уфлекан и избледео услед старости), омогућио ми је да се подсетим на неке слике, призоре и ситуације из кањона Милешевке и са вртоглаве Црне стене на којој су камене огризине Милешевца или Хисарџика. Угледао сам себе у неком шипражју и камењару у намештеном положају за фотографисање. У изразу лица и положају тела види се да размишљам о томе да изгледам као новинар. И успевам у томе. Стојим у фармерицама и кошуљи, пословично заврнутих рукава и гледам тобоже у даљину, опремљен кожном новинарском торбом, окаченом о раме у првом плану и са фото-апаратом међу шакама. (Тај совјетски фото-апарат, Ђурин *зенит*, носио је његов млађи брат Звонко, када смо у лето 1982. године кренули на Јадранско море. Мени је испао из руке у плитку воду на Плитвицама.)

Затим, на другом снимку, посматрам себе на врху Црне стене, ослоњен сам на патрљак тврђавског зида и го до појаса, гледам у објектив и чупкам ђавола за реп изнад неколико стотина метара дубоке литице, међу врућим рушевинама средњовековне фортификације, а у другом плану далеко тамо у дубини виде се кањон Милешевке, у који ћемо други дан, и два тазе пробијена тунела предвиђена за пут Пријепоље–Сјеница. Не изгледам баш као Индијана Џонс.

[1] Редакција „Гласа омладине" 1983. године: Милан Чолић (главни и одговорни уредник), Коста Рајевић, Томислав Марчинко, Светозар Коларић, Ратка Цвијановић Лотина, Јасна Барбузан, Гордана Царин, Слободан Кузманов (технички и ликовни уредник)

[2] Глас омладине, Жељко Марковић, Како ми је поскок доскочио, 20. септембар 1983. (Фотографије: Жељко Марковић)

Ни млади професор биологије Ђура Ловрић, који је тада тек другу годину у Пријепољу и још је упознавао његово окружење, нарочито кањон Милешевке, који га је одмах узео под своје и фасцинирао нестварном, дивљом лепотом, исконским пејзажима и разноврсношћу живог света и изазивао тешком приступачношћу, не изгледа на тим фотографијама као Индијана Џонс. Није од оних који од свог изласка у дивљину праве позориште и замишљају да су велики истраживачи и пустолови. Ђура је у фармеркама и кошуљи, коју ће касније на врућини скинути, о рамену му је *зенит*. Изгледа као да је пошао у град, а онда се предомислио и свратио у кањон. Фотографише природу и змије зарад неких својих истраживања, а понеки примерак и ухвати муњевитом акцијом, голим рукама. У ретким случајевима, када другачије није могло, употребио би штап, притиснуо змију, пазећи тако да је не повреди, а затим би јој стиском прстију блокирао главу. Није хватао змије специјалним хватаљкама. Професор Ђура Ловрић ће касније хватати поскоке за Институт за вирусологију, вакцине и серуме *Торлак* у Београду. Био је један од свега неколико овлашћених ловаца на отровнице, који су опскрбљивали поскоцима њихов тераријум за потребе производње серума против змијског отрова.

Репортер Жељко Марковић јуна 2006. године испод Црне стене на којој су рушевине средњовековне тврђаве Милешевац код Пријепоља. Десно: на тврђави, лета 1983. године. У дубини кањона виде се од скоро пробијени тунели

Фото: Весна Марковић, Ђура Ловрић

Читам своју репортажу из 1983. године. Писана је у првом лицу једнине. И то јесте репортажа. Уврстио сам је међу своја најзначајнија (и најопаснија) путовања у почетничким стадијумима новинарске биографије. Пропуштена кроз филтере искуства и накнадне памети, смета ми претеривање, повремено натегнута драматизација и (зло)употреба понеке прејаке речи, придевске поштапалице које ми је још као средњошколцу спочитавао новинар Светозар Гаврић Цвеја (1937–1995), који је у својству уредника *Сремских новина* потписао моју прву новинарску легитимацију 1977. године, пре мог пунолетства (о томе у првој књизи). Касније ћемо радити у унутрашњо-политичкој рубрици *Дневника*.

Предложио сам Ђури да обиђемо поскока; била је то велика црна змија чији би уједи, вероватно, проузроковао смрт за тридесет минута. Он се насмеја, привлачиле су га јединствене сразмере змијског тела, истакао сам у тексту писаном у првом лицу *Како ми је поскок доскочио* (Глас омладине, 1983) и детаљно описао поступак хватања. *Ловрић пажљиво пошут мачке осмотри склупчано тело са црном цик-цак шаром и пљоснату оштру главу са рошчићем на врху, стаде на пола корака од умртвљеног гмизавца и по зеленој коврени на очима закључи да спава. Уследах затим како десну руку лагано спушта вертикално изнад главе поскока, ширећи прсте као челична клешта. Наједном се све завитла васионском брзином: Ђура чврсто стеже тело у пределу главе, трже змију у ваздух, али истог момента она се пошут завитлане камџије обмота око његове подлактице. Жиле отекоше као ужад...*

Не бих баш ни да будем (пре)строг према себи. Овај рани текст, и поред мањкавости, које сам некада узимао за квалитет, јесте чистокрвна новинска прича, ауторски рукопис са израженим субјективним и стилским печатом. Живо репортерско месо на новинском папиру. Прокрвљена књижевна реченица, обојена хумором и благом иронијом. Прича са заплетом и дијалошим деоницама. Моћно. Свиђа ми се што сам репортажу писао у хумористичком тону, шалећи се на сопствени рачун, и тако се поставио „изнад ситуације", избегавши претенциозну озбиљност. Међутим, не бих баш ни да увучем главу међу рамена и да прећем преко почетничких замуцкивања и претеривања. Можда ће неком младом репортеру бити од користи. Текст је писан литеризованим језиком, радња је динамична и обилује занимљивим сценама лова на отровнице у кањону Милешевке, повише Пријепоља, дубоко испод рушевина средњовековне тврђаве. Али, увек има неко али... Недостаје у причи много тога, што ми сада, подстакнуто и освежено фотографијама, навире из сећања на ту летњу авантуру у времену и просторима тоталне слободе. На пример, пењали смо се на тврђаву, али о томе нема ни речи у мојој причи у којој су само змије. Није ми било довољно што су Ђурини прсти као клешта и што су му жиле отекле, него та клешта морају да буду *челична*, а жиле (отекле) као *ужад*; није ми било довољно што се акција хватања змије одвијала великом брзином, него је брзина морала да буде *васионска*; није ми било довољно што је змија велика и отровна, него је морала да буде и *огромна*.

Када изговоримо реч „отровница" у нашој свести проради осећај нескривеног ужаса, теоретисао сам у репортажи из Пријепоља. *У главу нам улазе љигаво*

цревасто тело зажарених очију и два танка трна смештена на рубу вилице, спремна да муњевитим уједом излију отровно семе у беспомоћно тело жртве. Жртва смо, наравно, ми сами и то је довољан разлог да претеривањем замутимо стварни смисао израза. Нечија маштовитост, склона претеривању, учинила је да се у речи „отровница" скупи више отрова него што га има у змији. Змије су нежна и мирољубива створења, гмизавци које смо оковали гвозденим предрасудама, заборављајући да је њихово природно право да живе змијски, као што је наше природно право да живимо људски.

Чудно је то што нисам објавио неколико прича из пријепољског краја, нпр., прича о тврђави на Црној стени или, пак, прича о житељима села Хисарџик (чуо сам да су прилично затворени у свом свету), пошто је репортерске сировине било на претек, али још је чудније да то од мене, тада сарадника листа, нису тражили у редакцији; била им је довољна једна репортажа о лову на отровнице.

У суровим и величанственим пејзажима кањона Милешевке код Пријепоља. Ђура Ловрић у првом плану

Фото: Жељко Марковић

Професор Ђура Ловрић позвао ме је код себе и испунио обећање које ми је дао у Врднику. Обојица смо били на распусту, он у школи, ја на факултету. Времена смо имали на претек. У Пријепоље сам допутовао возом. Сачекао ме је на железничкој станици града на Лиму у који сам тада закорачио први пут и то преко висећег пешачког моста. Ђура је био подстанар у стану у једној згради, самац, возио је *фићу* и бицикл, и премда по природи није био особа која се по нечему истиче, нити је то желео да буде, врло брзо запажен је и обележен у малом јужном граду као необична личност. Дошао је из Војводине, а то је само по себи било необично у средини којој је многима био животни сан да живе у Војводини. Ловрићева опчињеност и опседнутост шумом и реком, животињама, његово сналажење у дивљини и, поврх свега, неки његови подвизи у хватању змија које су се увукле у куће и штале, његова вештина препарирања (понета са Фрушке горе), а касније и место помоћника директора у средњој школи, учинили су га познатом фацом у Пријепољу. Ако би сте некога упитали за професора биологије Ђуру Ловрића, тешко да бисте наишли на особу која га не познаје, али лако је могуће да бисте одговор добили кроз питање: „Је л' то онај Сремац на бициклу?" Или: „Је л' то онај професор што хвата змије?"

У ствари, да одмах рашчистим: дотичног узбудљивог лета 1983. године, Ђура Ловрић, мој Врдничанин, комшија са Нове колоније, којег је са Фрушке горе у Пријепоље одвео конкурс на неодређено време за професора биологије, објављен у новинама, а задржали га природа, кањон Милешевке, река Лим, шуме и ливаде на Јабуци, дивљина Јадовника, Сопотница, чиста као детиња суза, тада дакле млади професор биологије у пријепољском средњошколском центру, хватао је поскоке, како рекох напред, због својих истраживања и био је то лов човека који поштује природу и који није нарушавао еколошки систем кањона Милешевке. А због чега би неко хватао отровне змије у кањону Милешевке, осим ако не због неких истраживања, научних или стручних разлога или, пак, због њиховог отрова (тј. противотрова).

Бицикл је био (и остао) његово главно превозно средство, заштитни знак његове личности. Када је после много година, али тада у браку, саградио кућу на периферији града, према Сељашници, бициклом је свакодневно верглао на посао и изазивао чуђење предрасудама оптерећеног света, којем никако није улазило у главе да један „озбиљан човек", професор и директор јурца по граду на бициклу. Олакшавајућа околност за њега била је у томе што је у касабу дошао из друге (војвођанске, европске) културе. Био је окружен уважавањем Пријепољчана, чију је децу учио.

Био је (и остао) једноставан и скроман човек, великих људских и професионалних квалитета и њему су били довољни *фића* и бицикл да се пребаци до града или до неке тачке у планини. Много пута, док је још живео на Новој колонији, одлазили смо бициклима, преко Змајевца, у Нови Сад. Студирао је на ПМФ-у. Свакоме ко је пролазио тим правцем преко Фрушке горе, познато је како је то стрм успон из правца Врдника, и исти такав из Раковца. У време моје младости, када смо пут прелазили бициклима, био је макадам, све до беочинског пута, који је имао бетонску подлогу. Оба успона, тамо и назад, Ђура и ја смо возили бицикле. Балансирали смо на педалама, али ни један

једини пут нисмо бицикле гурали уз брдо. Његова истрајност имала је велики утицај на мене.

(Када су београдске *Омладинске новине*, са којима сам у то време сарађивао, расписале 1980. године југословенски конкурс за најбољи есеј на тему *Остављам траг*, послао сам им текст под насловом *Бициклист се није предао*[3] и започео га причом о Ђури Ловрићу и нашем бициклистичком успону на Фрушку гору. Освојио сам другу награду и есеј су објавили преко целе стране великог формата. Награда за другопласираног учесника конкурса била је десет дана у Дубровнику о трошку *Омладинских новина*. Награду сам искористио и летовао сам у омладинском кампу на Лападу.)

Августовски дани су бљештали у сунцу, један лепши од другог и у мени је све подрхтавало од узбуђења; био сам на *великом* новинарском задатку и смешила ми се прича о каквој сам маштао. Свако јутро најпре смо доручковали у граду (пролазници су му се јављали), јели смо пљескавице и ћевапе у лепињи, а затим седали у његовог *фићу*, пуног свега и свачега, и скитали по шумама, пењали се на Јабуку или се спуштали на Лим, одлазили на Милешевку. Тада сам први пут видео фреску *Белог анђела на Христовом гробу* (XIII век). Да сада пишем како сам бог зна како био задивљен пред ремек-делом непознатог мајстора, нема смисла; а нема, прво зато што ми је од те посете

Горштак из села у брдима повише манастира Милешеве, враћа се кући из Пријепоља путем поред српске лавре почетком деведесетих година

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

[3] Омладинске новине, Жељко Марковић, Бициклист се није предао, 24. мај 1980, 19

манастиру, остало само сећање да смо га Ђура и ја посетили и друго зато што у тадашњим својим годинама нисам много марио за цркву. Прва посета манастиру сигурно је дугорочно оставила неког трага у мени, али оних дана био сам посвећен и опседнут нашим експедицијама у дивљину. Поред манастира била је нека кафана са високом дашчаном терасом и ту смо по повратку из кањона вечерали дивље пржене пастрмке.

Манастиру Милешеви враћао сам се неколико пута, а почетком деведесетих, када сам са фото-репортером Бранимиром Лучићем радио серију репортажа о животу српских монаха и монахиња, настале су моја новинска прича *Историја летње прашине*, чији ћу наслов позајмити за роман,[4] и Лучићева колекција фотографија из Милешеве. Мени нарочито драга његова сјајна фотографија објављена је у овој књизи (првобитно у новинама), премда располажем сопственом збирком фотографија Милешевке, које сам снимио на својим потоњим приватним путовањима, увек свраћајући да у тишини храма поразговарам са Белим ађелом и осталим друштвом са фресака, пре наставка путовања. О манастиру и монасима и монахињама писаћу када (и ако) дођу на ред, а сада се посвећујем авантурама у кањону Милешевке и околини.

Један дан смо посетили Сељашницу и тамо ми је о змијама отровницама говорио Хафиз Дервишевић, Ђурин познаник. Причао ми је о крави свог комшије коју је поскок угризао за њушку. Крава се надула и поплавила, првих сати изгледало је да јој нема спаса, али уз помоћ ветеринара животиња је оздравила и одлазила је на пашу на исту ливаду.

– Ко је крив, крава или поскок? – нашалио сам се.

– Крава – одговорио је Хафиз у истом шаљивом духу. – Змија се осетила угроженом и инстинктивно је покушала да се одбрани од краве која је пасла траву. Такве ситуације су доста честе у овом крају. Овде су отровнице „домаће животиње".

– Да ли је нека крава у Сељашници угинула од угриза отровнице? – упитао сам.

– Не памти се... Мени је непознато! Крава мало отекне, одболује, али свака преживи отров. Увуку се некада и у штале – одговорио је.

– Да ли је вас или некога у вашем окружењу угризла отровница?

– Мене није. Не памтим да је за последњих пет година поскок ујео неког у Сељашници, мада их виђамо и по авлијама – одговорио је Дервишевић.

– Да ли поскок стварно 'скочи'? – упитао сам га. – Или је то заблуда?

– Постоји такво мишљење. Тако нешто нити сам ја, нити су овдашњи мештани видели, нити ми је и један човек, од оних који познају змије, о томе причао.

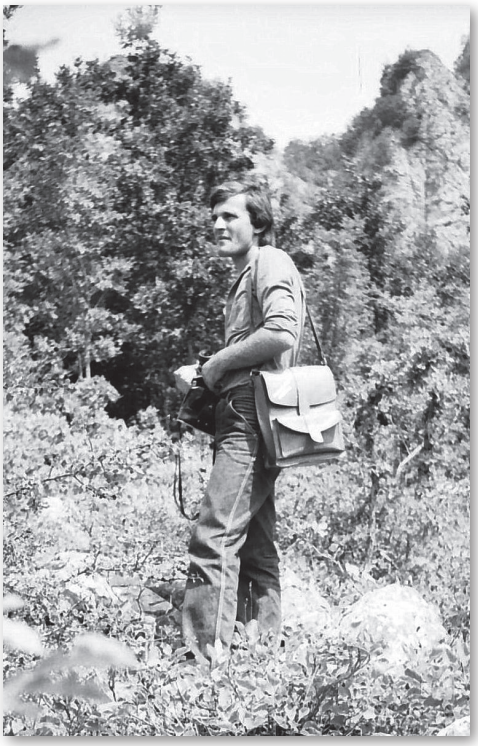
– Змије се плаше људи? – упитао сам.

– Па, наравно да се плаше! Змије су мирољубива створења и људи о њима имају погрешна мишљења – одговорио је Дервишевић. – Змије беже од човека. Агресивне су и одлуче се на напад само када немају другог избора.

[4] Жељко Марковић, Историја летње прашине, Чигоја штампа, Београд 2003.

Другог дана попели смо се до Хисарџика, муслиманске насеобине удаљене седам километара од Пријепоља, а два километра од манастира Милешеве. Село је расуто међу воћњацима и кестењарима у брдовитом подножју Црне стене са остацима тврђаве Милешевац–Хисарџик на врху назубљене камене громаде на вратима кањона. Тих дана горела је земља, камен је цврчао. Житељи су се завукли у хладовину зидова или су их из села у Пријепоље одвукли послови и обавезе. Не памтим људе из Хисарџика и да на мојим фотографијама нема једног младића, Ђуриног ђака, и неколико дечака, који су нам пришли, не бих се ни њих сетио. Млађа жена је сишла на реку и пере рубље на води, а с њом је и њен голуждрави синчић, игра се на камењу поред плитке, бистре Милешевке. Дозволила ми је да их фотографишем. Врућина је умртвила село под тврђавом, све се укочило у тишини, и призори летње пустоши једини су утисци из Хисарџика који су као мутни сан преживели у мени.

У подножју тврђаве је село Хисарџик са џамијом у којој се чува Куран стар неколико стотина година. Десно: репортер Жељко Марковић у кањону Милешевке

Фото: Жељко Марковић, Ђура Ловрић

Џамију у подножју тврђаве, која је данас незаобилазни мотив свих који у ова брда понесу фото-апарат, забележио је у својим путописима још Евлија Челебија (1611–1682), који се овде обрео 1664. године. У Хисарџик је с нама пошао и Драган Ћатић, директор средње школе *Бранко Радичевић*, који је спремао докторат на тему флоре Санџака, и од њега сам сазнао да у џамији чувају *Куран* стар тристо година.

– Показаћу ти нешто што нигде у Србији нећеш видети! – рекао ми је Ћатић у Хисарџику. Са једног видиковца, између крошњи, угледали смо оријашко стабло црног бора (Pinus nigra), чију су старост, рекао ми је, стручњаци баждарили на око пет стотина година. Фотографисао сам рекордера и сада је у овој књизи.

(Управо гледам фотографију дрвеног метузалема на екрану компјутера; изгледа моћно и надреално као боабаб у односу на своје дрвено окружење.)

Сазнајем из електронског записа Асима Бећировића, професора географије, да је „највећи црни бор у Србији" био под заштитом државе (од 1958. године), али и то да га код Хисарџика више нема; срушио се од старости 23. јуна 1999. године.

Попели смо се до рушевина војног утврђења и авионски поглед у дубину кањона Милешевке, био је подједнако узбудљив као и пењање стрмом стазом од ситно дробљеног камења на којем су ми патике проклижњавале и при врху под патрљцима бедема мало је фалило да се скотрљам низ брдо. На неким деловима стазе пењали смо се четвороношке. Шта је била идеја Ђуре Ловрића, не сећам се, али не верујем да смо се попели на тврђаву само због погледа; премда, да је и само због тога, вредело је попети се на ту висину! Неко време изгубио сам га из видокруга, сео сам на камен и пушио, го до појаса, знојав, с погледом у дубину, али пошто се Ђура дуго није враћао, пажљиво сам зашао међу рушевине, пазећи да у жбуњу или у трави не нагазим на змију, обишао крхотине спољног бедема изнад вертикале, која је завршавала дубоко у речном кориту, и смрзао се када сам га угледао прилепљеног лећима и шакама за удубљење у стени. Испод ногу му је зјапио тристо метара дубоки понор. Био је неустрашив, радознао, сигуран у себе, нешто га је привукло на то место и морао је да се поигра са судбином.

(Када после седам година на сличном месту, али дубоко у унутрашњости Јерменије, будем угледао фото-репортера Илију Рамића, пошто је прескочио подзид тврђаве, сишао низ камену косину оперважену хрпама залеђеног снега и стајао на ивици стене са које је телеобјективом фотографисао пећину на дну кањона, неколико стотина метара под собом, сетићу се Ђуре Ловрића на ивици провалије и наше пустоловине на Хисарџику, испод чијих бедема је отприлике иста дубина.)

– Очигледно, немаш страх од висине – приметио сам.

– Не, немам... Ствар је у осећају за простор, у концентрацији и у равнотежи тела и ума – одговорио је. – Ко се плаши, унапред је себе обесхрабрио и ослабио.

– Због чега си малочас ризиковао?

– Гледао сам да ли има неко змијско гнездо.

– Како објашњаваш то што немаш страх од змија и њиховог угриза? – упитао сам га. – Дошао си у Пријепоље са Фрушке горе, где нема отровница.

– На Фрушкој гори белоушке сам хватао рукама – одговорио је. – Поступак је исти и са поскоцима, само је цена са отровницама висока ако се погреши. Ја је још нисам платио.

Џиновско стабло црног бора (Pinus nigra) у селу Хисарџик, највеће стабло бора у Србији. Старост му је процењена на око 500 година

Фото: Жељко Марковић

Одозго су се видели, како напред рекох, тазе пробијени тунели изнад супротне обале корита Милешевке, намењени за пут Пријепоље–Сјеница, који је требало да буде провучен кроз срце кањона, дугог 24 километра, отприлике трасом средњовековног пута, засеченог у већим делом окомиту литицу, који је као сви путеви тога доба водио у Дубровник или у Стамбол. Војна тврђава, која је првобитно, пре турског продора, обезбеђивала српски манастир у подножју, надзирала је тај путни правац и све говори да је то била важна фортификација са подграђем које је постало турска махала и претеча града Пријепоља у долини Лима. Од градње пута се одустало, срећом по кањон, јер би асфалт и све што таква саобраћајна погодност носи са собом, уништили дивљу природу између јужних падина Златара и Јадовника. Тако је живи свет кањона сачуван, а авантуристи који се одлуче да крену узаном стазом, која почиње повише манастира, имаће доживљај опасног, тешко приступачног пејзажа, чију сам суровост осетио на својој кожи.

– Колико често посећујеш кањон Милешевке? – упитао сам га.

– Кад год уграбим слободно време, дођем до кањона и то у свако доба године. Увек је лепа природа овде, исконска дивљина, али плашим се шта ће бити са кањоном када заврше пут за Сјеницу. Не знам коме је то пало на памет – одговорио је професор Ђура Ловрић у лето 1983. године, када се још није знало хоће ли се радови наставити, пошто је дошло до застоја. – Зими, кад завеје, кањон је неприступачан. Треба доживети ту белину, тај мир, тишину, изнад које круже орлови у потрази за пленом. У пролеће Милешевка се напуни водом и ваља камење. О кањону сам доста сазнао од мештана Хисарџика. Имам тамо неке моје ђаке.

– Какви су то људи? – упитао сам.

– Какви су људи? Ако те прихвате, а мене су прихватили, душу би ти дали... – одговорио је. – Понекад неко од њих пође са мном у кањон. Сигурније је у друштву.

– Да ли си некада био животно угрожен у кањону?

– Сваки пут кад уђем у њега! – одговорио је Ловрић кроз смех. – Па и сам си прошао са мном стазом изнад литице и силазио на воду. Уверио си се како је то опасна авантура. Кањон Милешевке је чиста непатворена дивљина. Није за сваког.

Једном, на повратку са летовања из Црне Горе, одвео сам супругу Весну до манастира Милешеве, одакле смо се одвезли до тунела на улазу у кањон. Тунел беше зарастао у траву, зјапио је као рана у брду. Неко дете чувало је у обали две мале сувоњаве краве. Показао сам јој тврђаву Милешевац, с друге стране реке, високо на Црној стени, и испричао јој како смо се попели на рушевину. Позирао сам с руком испруженом према тврђави. Августа 2009, летовао сам на Златару, изнад Нове Вароши, и аутомобилом се спустио до Пријепоља, где је Ђура Ловрић живео са породицом у кући коју су сазидали на путу за висораван Јабуку. По повратку са годишњег одмора објавио сам у својој репортерској рубрици *Употреба живота* причу у којој сам оживео успомене на наше летње авантуре у кањону Милешевке 1983. године и све то допунио новим подацима из живота свог пријатеља и фрушкогорског завичајца. Репортажа сада живи под насловом *Мало смртоносно летовање*.[5]

МАЛО СМРТОНОСНО ЛЕТОВАЊЕ

Змија, дебела и црна, блистава као науљена, смртоносна змија из фамилије поскока (*Vipera ammodytes*), оклеветаних динарских гмизаваца, склупчала се на стази омамљена и онеспособљена варењем на подневној врућини. Лежала је на површини камене кости, која је процепила црвенкасту и зарушену земљу услед отвореног прелома стазе обрушене низ литицу. Било је то, да сада

[5] Дневник, Жељко Марковић, УПОТРЕБА ЖИВОТА, Мало смртоносно летовање (Чудак из Срема), 13. септембар 2009. (Фотографија: Жељко Марковић)

прецизирам, дубоко и, богме, високо у кањону прпошне, превртљиве и, тих дана, исхемичне речице Милешевке, два или три километра повише родне куће Белог анђела. Главињали смо нас двојица на козијој стази, забатаљеној шумској пречици (Пријепоље–Сјеница), караванској магистрали из Немањићког доба, засеченој у шумом обраслу косину леве литице идући из правца манастира. Било је то у кањону у којем су још опстајали последњи примерци Панчићеве оморике, зимзеленог цвећа Леденог доба, чија смола мирише на снег.

Тог ужареног августа 1983, пентрали смо се на Црну стену и у кањону Милешевке цимали отровног змијског врага за реп, напредујући дотичном вратоломном стазом кроз девичанску шуму, високо изнад воде. И спуштајући се на воду. Пробијали смо се дубоко испод рушевина Милешевца, ивицом провалије, пешачили смо кроз камењар и (пра)шумски живчани систем речице Милешевке, моја неустрашива репортерска маленкост у својству хонорарног плаћеника *Дневниковоī* детета *Гласа омладине*, и он, главни јунак приче, мој фрушкогорски земљак, стари(ји) пријатељ и комшија са Нове колоније из Врдника: Ђура Ловрић! Упамћен је као један од најбољих студената Природно-математичког факултета у Новом Саду, дипломирани љубитељ природе и рударски син, који се тих осамдесетих година, након што је у новинама избунарио конкурс за професора биологије, ухлебио у Пријепољу, чак у Пријепољу. И само што се докопао летњег распуста, уместо да се врати матичној кући под Врдничку кулу на мама Агнезин зечији паприкаш са гљивама, што би приличило неожењеном подстанару, машио се телефона и назвао Врдник.

– Хало! Ђура овде, зовем те из Пријепоља... Седај на воз и одмах долази код мене! Имам лепу забаву за ово лето – јавља мој пријатељ.

– Какву забаву? – питам.

– Ловићемо змије у кањону Милешевке – рече и додаде: – Отровне змије!

– Охлади пиво! Долазим!

Није ми требало два пута рећи.

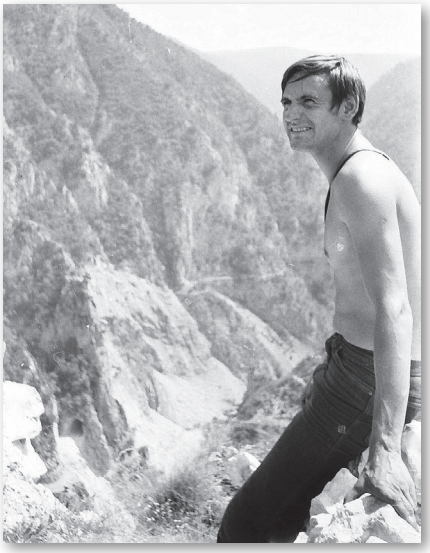
И тако сам, због змија и хладног пива, возом из Београда запуцао у Пријепоље на једно незаборавно смртоносно летовање.

Журим да одмах кажем. Особа која се жедна лепог погледа на бели Филаретов манастир, кањон и тврђаву, успентра на длакаву сису непуних километар узводно изнад Милешеве (може, донекле, и аутомобилом), изненада, иза окуке, повише реке, суочи се са непролазном препреком за возила. Ту је бетонско ждрело тунела, пробушеног кроз камењар на давно започетој и побаченој магистрали Пријепоље–Сјеница. (Сценографија филма: *Лейа села лейо īоре*.)[6] Магистралу су замислили тако да зарезана у бутину Милешевке, пробуражена кроз музеј Панчићевих ледених принцеза, прати козју стазу, најкраћи правац између два полиса, средњовековни, потоњи турски међумесни и каравански коридор, којег је строго контролисала посада каструма Милешевац. Данас је тамо камена лешина на Црној стени, пирамидално

[6] „Лепа села лепо горе" (1996), филм Срђана Драгојевића. Филм је рађен према истинитом догађају из 1992. године. Био је српски кандидат за Оскара.

зарубљеној изнад празнине амбиса и села Хисарџик, закаченог као брош у подножју тврђаве са својом белом џамијом.

Лета осамдесет треће, када смо се проф. Ђура, ловац на отровнице, и моја новинарска маленкост, његов ушепртљани шегрт, попели на тврђаву и са зидина завијали са шакама на устима као курјаци, слушајући концентричне одјеке гласних жица у бришућем дрхтању кроз кањон Милешевке, и када смо по кршевитом окружењу тврђаве и села Хисарџика, повише манастира, стрељани зачуђеним погледима мештана, вијали поскоке зарад Ловрићевих академских истраживања, тада тек радници беху пробушили тунеле и започели са засецањем трасе пута. Са тог калуђерског видиковца, повише родне куће Белог анђела, с којег се размотава повлашћени поглед у гркљан (пра)шумског ексклузивитета Милешевке и на Црну стену, с десне стране речице, с лешином тврђаве на шиљку громаде – тамо где сам летос свратио не би ли ми се вратио из кањона одјек гласа од пре две ипо деценије! – почињала је поменута шумска стаза кроз кањон, према Сјеници. И на тој опасној саобраћајници, зарезаној кроз шуму изнад провалије, на којој је чачкао мечку само ко је морао, зарушеној низ литицу на више места (па смо четвороношке, под претњом клизања, пузали на другу страну), проф. Ђура Ловрић је ухватио отровницу голим рукама. Ја видео.

Поскок, обамро од жеге и варења у првом пасусу, допао му је шака тако што му се пришуњао на врховима патика, након што ме је уђуткао кажипрстом на уснама, зграбио га и подигао у висину груди. („Када би људи знали, како нас се змије плаше...") Снажним стиском палца и кажипрста блокирао му је главу, разјапио вилицу изнад бочице с мрежицом коју сам му додао и приморавши шокирану змију на угриз, измузао јој слиницу отрова из зубних кеса.

Ђура Ловрић на рушевинама тврђаве Милешевац (Хисарџик) високо изнад кањона реке Милешевке

Фото: Жељко Марковић

Ђура Ловрић је хладну глаткоћу змијске крљушти први пут осетио у шуми на Пропланку, изнад пепељастих, етернитских, кровова Нове колоније, када је као дечак – као да себе гледам! – завукао руку у желудац угинулог храста и уместо птичјих беба у гнезду пупавца, напипао неотровног смука који је пождерао птице. Рука му је излетела из шупљине као да је дотакао жар. Од тада се не плаши змија, поготово не отровница. Убрзо се Сремац из Врдника, с

препоруком змијоловца, прочуо по Пријепољу и Златиборском округу, где су страх и зазор од змија народна традиција. Али, дефинитивно, славу је стекао интервенцијама на позиве утрошаних грађана, којима су се гмизавци увукли у куће и штале („Позову ме тако у кућу код Каменог моста, сви су напољу, окупио се и комшилук, нико не сме да уђе... Ја уђем...”). Када је деведесетих година, Загреб престао да опскрбљује озлоглашену, распаднуту и запаљену државу, серумом против змијског отрова, било је природно да се у остатку Југославије (СЦГ) тог алхемичарског посла подухвати београдски завод *Торлак*. И исто тако природно, било је да *Торлак* окрене телефон пријепољског професора и змијског експерта Ђуре Ловрића и замоли га да за њихове потребе хвата отровнице. Тако је постао један од седам овлашћених, легалних змијоловаца у границама Србије и Црне Горе, с дозволом Републичког завода за заштиту природе, и један од двојице змијоловца из Златиборског округа. Други је Јусуф Карахоџић, професор физичког из Пријепоља.

Следећих петнаестак година, закључно са 2005, када је београдски *Торлак* престао да откупљује отровнице, Ђура Ловрић је између два школска часа хватао поскоке у кршу, да би према процедури – на његов (или Јусуфов) позив – долазило у Пријепоље возило из *Торлака* и транспортовало змије за Београд. („Ено, оно брдо тамо, Ратајско гувно, врви од змија. Ловио сам их код села Карошевина, затим испод манастира, на Непеку, па око Сељашнице.”). Плаћали су му од седам до десет немачких марака по змији. Вратио се и старој врдничкој пасији: препарирао је животиње. Једини се бави тим послом у пријепољском крају.

Ловрићев самачки живот упловио је у брачну луку. Оженио се за Јоку Дачић из Зенице, службеницу у пријепољској општини. Створили су два Ловрића: Михајла – студира пословну информатику на Економском факултету у Суботици, и Милоша – завршна година гимназије, вуковац, најбољи ђак у Пријепољу. Онда му је дозлогрдила подстанарска слобода и живот без психологије, купио је плац пет километара од Пријепоља. Продали су му земљу „коју нико није хтео да купи”, изворску вододерину обраслу шикаром у стрмом и ненасељеном брегу изнад магистрале. После предавања у школи, бициклом, сваког дана, јахао је на плац, хватао се секире, рушио дрвеће и вадио пањеве, све док није видео какву је земљу купио („Терен је био воден, на плацу је шикљао извор. Довезао сам седам камиона камена и излупао га да зауставим воду и направим дренажу.”). Када је раскрчио и исушио плац, пљунуо је у дланове и започео градњу куће. Приземље је сазидао сам, спрат који ни данас није довршен препустио је зидарима. Кућа с негованом баштом у воћу и ружама, сада је окружена кућама. Ето, ту је пустио корење мој пријатељ и фрушкогорски земљак Ђура Ловрић, помоћник директора Техничке школе у Пријепољу.

Овог августа, безмало тридесет година откако је отишао из Врдника (а као да смо јуче ловили змије испод Хисарџика), први пут сам, на пола дана, свратио до њега.

– Сећаш ли се оног црног поскока? – Подсетио сам старог пријатеља.

– Ауууу... да, да... Тај је баш био крупан! Кад такав поскок, пун отрова, угризе краву за језик, крава се надува као балон и помодри. Једну жену у селу

Ивању поскок је ујео за гениталије док је у шумарку чучнула да мокри. Мене је само једном угризла женка и то за овај прст. Угризла ме на женски црквени празник Трнову Петку! (смех) Ловио сам код села Карошевина, четрдесет пет минута пешке одавде, и угризе ме док сам је вадио испод камена. Вратио сам се кући, сео на бицикл и одвезао се у болницу у Пријепоље да примим серум.

– Да ли си се уплашио? Какав је то осећај кад ти змијски отров путује кроз жиле?

– Нисам паничио. Најважније је сачувати присебност – одговори Ђура.

– И бициклом у болницу?! То је око пет километара вожње! Зар таква физичка активност није допринела бржем протоку отрова кроз крв?

– Нисам о томе размишљао. Бицикл ми се нашао при руци и показало се да сам стигао на време. Бициклом идем и на посао у школу.

– Да ли је било последица? – упитах.

– Не, није... – одговорио је. – Неколико дана касније опет сам ловио змије.

– Како на такве твоје змијске и бициклистичке активности гледају у Пријепољу? – упитао сам професора Ђуру Ловрића.

Није стигао да одговори. Само што сам га упитао, један мали из комшилука бану на врата са гумом преко рамена.

– Професоре, опет се пробушила! – завапи дечак.

Професор Ђура устаде од стола и пође напоље са дечаком.

– Одмах се враћам – рече.

– Свој деци у комшилуку поправља бицикле и лепи пробушене гуме – добаци жена у пролазу. – Деца га обожавају. Сви у Пријепољу га хвале и поштују... али...

– Али? Зашто 'али'? – упитах Ловрићеву.

– Мој Ђура је за њих чудак – одговори жена. – Чудак из Срема.

О томе шта сам доживео 1984. године, пентрајући се са планинарима из Словеније и неколико југословенских друштава по шумама и врховима Камнишко-Савињских Алпа, пошто смо кренули из Камнишке Бистрице и преко Преседљаја и Коња, попели се на Рзеник, што је за домицилне словеначке планинаре била „млака вода", излетничка шетња, а за моје фрушкогорско (планинарско) и репортерско искуство, подухват са високим степеном изненађења и ризика и са великом специфичном тежином, између осталог и због тога што сам са Алпа донео узбудљиву новинску причу, која је задовољила моје тадашње репортерске критеријуме и обележила цели тај број листа, пошто је са две моје фотографије најављена на насловној страни: „ГЛАС ОМЛАДИНЕ" НА КРОВУ ЈУГОСЛАВИЈЕ!

У првој књизи из колекције *У епицентру* спуштао сам се симболично са спелеолозима Међународне експедиције *Дурмитор 85* у једну од најдубљих јама на свету, јаму на Вјетреним брдима изнад Жабљака, дубоку преко 1.000 метара и истражену до неких осамсто метара, где се силом прилика, стало. Јамски систем на Вјетреним брдима је на надморској висини 2.231 м. Требало се прво попети на планинчугу, преко Увитог Ждријела (2.120 м) и Увите Греде (2.199 м) и стићи до логора спелеолошке дружине.

Годину дана пре авантуре на Дурмитору, пењао сам се у својству новинара-сарадника *Гласа омладине* на Камнишко-Савињске Алпе у Словенији у групи планинара и алпиниста из неколико југословенских друштава, којима су домаћини били чланови ПД *Љубљана матица* и ПД *Камник*. Првобитно, намеравали смо да се попнемо на Гринтовец (2.559 м), највиши врх масива, али временске неприлике, киша са грмљавином и магла, обрушли су се на врх планине из такорећи ведрог неба, нестабилно време се наставило и наредних дана и преостало нам је да се задовољимо пењањем на Рзеник (1.833), правцем преко Преседљаја (1.613 м) и Коња (1.803), да би се с друге стране спустили на Планину Дол (1.308) и одатле назад за Камнишку Бистрицу. Вара се свако ко мисли да је то лак успон; међу лакшим свакако јесте, пешачи се најпре стазом кроз шуму, али ко год доспе до клинова и челичних сајли у шиљатим тријским кречњацима и доломитима, а без њих се не може на врх Коња и Рзеника, тај зна да је сваки неопрезан корак ризик од пада низ литице. *На једној литици Коња*, написао сам у тексту, *управо наилазимо на малу црну плочу на којој је урезано име Јанеза Штупара, који је надавно склизнуо у понор*.

Камнишко-савињски масив, Љубљанчанима дође као планинарско-алпинистичко-излетнички слаткиш, дивља лепота камених алпских пејзажа, шиљатих врхова, вертикала и амбиса, рајских травнатих долина (Логарска долина, Бистричка долина), четинарских шума и бистрих, брзих речица и потока (Камнишка Бистрица, Камнишка Бела). И све то лако доступно, пред носом. Тих тридесетак километара раздаљине од Љубљане до Камника, ништа не значи за људе који смисао и задовољство, здравље, одмор и тишину, траже и проналазе у камнишко-савињској божјој башти.

Моја врдничка сазнања о Словенцима, који су на Фрушку гору доспели још шездесетих година XIX века у миграцијама унутар Аустрије и Аустроугарске државе, потерани сиромаштвом и суровим условима рада у тамошњим рудницима, да би се сви од реда запошљавали у врдничком руднику угља (1804–1969), скопчана су и са њиховим „ритуалним" одласцима у природу и у шуму, најчешће на Змајевац, у планинарску кућу и чијој су градњи учествовали заједно са новосадским планинарима. Познавао сам Михајла Лесјака (1896–1989), Словенца рођеног у Врднику, електричара у руднику, који се у деветој деценији са ранцем на леђима и штапом у руци пењао кроз шуму изнад Старе колоније и у мојој дечачкој свести остао упамћен као репрезент словеначке микроцивилизације на Фрушкој гори. Одрастао сам са врдничким Словенцима, похађао сам школу са њима, познато ми је како су то вредни и стручни, поуздани и пристојни људи, али све ми то није било од користи у сусрету са „правим" Словенцима, да се тако необично изразим.

На врховима Камнишко-Савињских Алпа у каменој сценографији масива којег Словенци највише воле и посећују
Фото: Жељко Марковић

Нигде, пре моје камнишко-савињске авантуре, нисам упознао свет који се са толико (страхо)поштовања и љубави, са толико привржености и одговорности, односи према природи, према планини, шуми, потоку, према сваком дрвету. То је за мене било нешто што ме је снажно протресло, осветлило и освестило, утицало на цели мој живот, па и на моје новинарство, почев од репортаже *Мирис алпских снегова*,[7] писане у првом лицу једнине, из које за

[7] Глас омладине, Жељко Марковић, Мирис алпских снегова, 19. јун 1984, 2 (Фотографије: Жељко Марковић)

почетак издвајам неколико запажања: *Овдашњи људи су здрав народ који планину „осећа" и живи у савршеном складу са њеним законима. (...) Ваш репортер се лично уверио да алпинизам хуманизује личност човека, јача његову вољу и ставља га у равноправан положај са природом. (...) Планина разбија предрасуде и ствара могућност за неке друге димензије разумевања живота.*

Љубљанчани су нас сместили у Планинарски дом на Камнишкој Бистрици, испод Ригеља (1.768 м), и да су само то учинили за госте, дуговали бисмо им захвалност због тога што су нам омогућили да се нађемо у средишту и на извору дивље алпске лепоте. И буквално на извору Камнишке Бистрице. Речица настаје скоро под прозорима планинарске куће. Корито су на извориште преградили бетонском браном и створили плитко језерце окружено дрвећем, огледало под крошњама, чија се прозирна ледена вода прелива преко бетонског ребра бране и отиче у ледничку долину кроз плитку вододерину, испуњену каменим лоптама и обраслу јеловом шумом. Језерцета се разговетно сећам, излазили смо на воду у тренуцима одмора да се расхладимо у струји оштрог ваздуха изнад кристалног огледала, али не сећам се капеле, омање грађевине поред дома, коју сада разгледам на интернету и избледала је из моје меморије као и ловачка кућа краља Александра I Карађорђевића у близини. Нису дворски људи тек тако одредили место где ће југословенски краљ да ужива, изабрали су најлепше. Ловачка кућа је дело словеначког архитекте Јоже Плечника (1872–1957), што је још једна препорука да се посети грађевина коју је замислио чувени архитекта, чије су зграде и други објекти утицали на визуре Љубљане и њен идентитет који данас имамо у оку, а пројектовао је и необичну католичку цркву Светог Антуна Падовинског у Београду 1932. године.

Репортажу сам започео драматуршки добро одабраним призором усамљеног алпинисте који се посматран одоздо као мрав назирао међу окомитим стенама Калшког гребена (2.224 м). Определио сам се за есејистички приступ и од самог почетка текста нагазио сам опис који искаче из зглоба репортерског жанра и залази у поље књижевно-филозофског разматрања једне универзалне животне ситуације. Почињем парадоксално. *У Камнишким Алпама прво запажам људе: изгледају толико ситни, да су упадљивији од планине*, гласи прва реченица приче *Мирис алпских снегова*. Можда би смисао реченице био лакше проходан да сам уместо речи *људе*, написао *алпинисте*, а уместо речи *упадљивији* написао *већи* (од планине). Шта ме је конкретно подстакло да причу о једној планинарској авантури у Словенији започнем на овакав начин? *Када сам првог јутра отворио прозор своје собе у Планинарском дому на Камнишкој Бистрици и угледао снегом оковане врхове Калшког гребена, прво што сам регистровао било је извесно померање међу стенама,* отворио сам прво поље приче и оправдао парадокс уводне реченице. *Поглед ми је био усмерен према извору померања и мада се радило о једној тачки окруженој снегом, Калшки гребен ми се одједном учинио ништавним у поређењу са трунком живота која га је лагано освајала*.

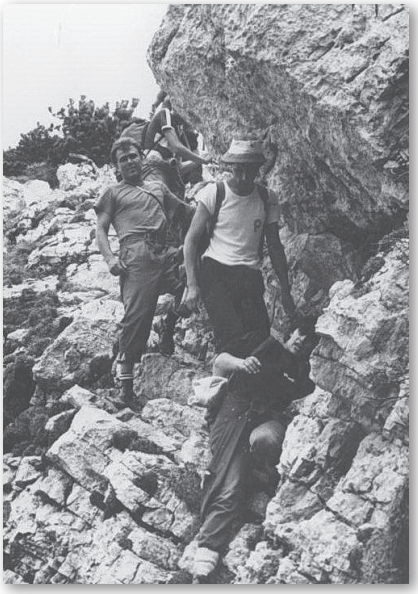
Искрено, не сећам се себе на том прозору и да ми текст и фотографије не служе као дневник путовања, једва да бих се сетио и петодневног боравка у

Дивља лепота алпских пејзажа, повише Камнишке Бистрице, изазов је за планинаре и алпинисте у свако доба године, али захтева велике напоре и опрез од сваког ко се одлучи да пође у више пределе планине са које се, на жалост, неки нису вратили

Фото: Жељко Марковић

Словенији почетком јуна 1984, а камоли детаља попут алпинисте на белој литици Калшког гребена (Пре тога, био сам у Словенији само једном, на школској екскурзији, посетили смо Постојинску јаму и видели човечју рибицу.)

Констатовао сам да је неке животне ситуације или ударне импулсе немогуће изразити речима, а да првобитни интензитет доживљаја не спласне и наставио сам у истом филозофском стилу. *Усамљени човек „изгубљен" међу сурим алпским стенама, ако ме сећање добро служи, изазвао је у мени сличан визуелни удар, готово савршени спој слике, осећања и мисли. Није се могао замислити бољи почетак новог јутра од појаве човека који је убитачном снагом воље сламао исконску чврстину природе, како би је подредио својој жељи*, написао сам и упитао се ко је тај храбри и истрајни човек и шта му је у мислима док се успиње према врху и виси над амбисом. Нисам ништа знао о њему, посматрао сам само мрава на литици, кап крви у камену и снегу и то је било довољно да усамљени алпиниста у мени изазове знатижељу, дивљење и поштовање. Приметили су га и други из долине, упирали погледе према литици Калшког гребена, показивали кажипрстом и говорили: „Ено га, човек!" Закључио сам у тексту да је међу нама, посматрачима из долине, било тешко утврдити ко је међу нама Човек, а ко није, ко се лажно представља да је Човек, дочим је са капљом живота на литици све и свакоме од нас било јасно да тамо горе нема лажи и нема преваре. Тамо је био Човек. Комплетан Човек.

На једном гребену застали смо да предахнемо. Издвојио сам се из групе и шврљао по околини, а затим угледао призор који је скициран у мом тексту.

Човек је седео на стени, изнад литице и гледао у дубину; гледао или, затворених очију, медитирао, нисам докучио зато што ми је био окренут леђима на приличној раздаљини, а није ми била намера да му прићем и да му пореметим мир и тишину. Седео је непомично, залеђен у простору, а поред њега лежали су ранац и планинарски штапови. То је био искусан и по свим прописима опремљен планинарски човек, можда одоздо из Камника или неког места у близини, који је протежирао индивидуална решења и не сумњам да је уживао у свом разговору са каменим врховима алпских планина, широко око себе. Окренуо сам се и вратио у групу. И сада се враћам на прву реченицу своје новинске приче: *У Камнишким Алпама прво запажам људе: изгледају толико ситни, да су упадљивији од планине*.

Једна ситуација на врху другог гребена у тренуцима предаха на круни литице, није промакла мом оку. Посветио сам јој неколико реченица и послужила ми је да причу обогатим и продубим размишљањем о феномену алпског *невидљивог* човека. Постоје таквих људи и другде, наилазио сам на њихове трагове и знакове и на Фрушкој гори. То је стварни човек на чије се посредно присуство у Алпама наилази свуда, а њега нема. Ретки су они који су га видели. Мени се осмехнула таква срећа, па ћу овај фрагмент посветити њему.

Одмакли смо у планину прилично високо, изашли из шумског појаса и ушли у сурове, камените, голе пределе, међу падине и литице, где су се појавиле и прве површине под снегом, дочим се на планинским странама и врховима широко око нас снег на неким површинама задржао скоро као у сред зиме. То су били призори Алпа које сам до тада гледао само на телевизији

Група словеначких планинара на Рзенику. Доле: поглед са врха неколико стотина метара дубоке литице и предах планинара из Словеније и неколико југословенских друштава, након целодневног боравка на планини

Фото: Жељко Марковић

или разгледницама. По изласку из шуме, кретали смо се у колони, једно иза другог, доста стрмом голом падином, попречно. Падина, засечена литицом у подножју, скоро цела била је прекривена снегом. Напред је ишао Јуре Сенегачник, искусни алпиниста из Љубљане, познавалац тог подручја. Стално су нас упозоравали: „Пажљиво ходајте, да се неко не оклизне!"

Повремено смо застајали, пошто је снег прекрио стазу и пореметио маркације. Непријатан је био већ и поглед низ ту падину, а камоли да се човеку измакну ноге на снегу и да се на клизавој површини скотрља према литици и падне у провалију.

– Како планинари најчешће страдају на Алпама? – упитао сам водника по имену Андреј Зоре у тренуцима док смо прелазили падину под снегом.

– Оклизну се... најчешће... Тренутак непажње и катастрофа! – одговорио је и обојица смо погледали низ падину и провалију под њом. – Доста их је страдало и у одронима снега. Велики број несрећа догоди се због клизања на оваквим косинама и сличним местима, која на први поглед изгледају као да их свако може савладати. Зато се људи мало опусте. Мисле: права опасност вреба на клиновима и сајлама, тамо где су литице, где се прелази преко пукотина, где човек виси изнад амбиса. Али кад би вас ова падина „повукла", тешко да би вам било спаса. То је језива смрт. Човек који клизи кроз снег према амбису има времена да размишља.

Замислио ме је планинарском физиком према којој на неким деловима масива тело, које се „откачи" и клиже низ падину може да достигне брзину до сто километара на час, пре него што нестане у понору или се разбије о стене. Зато је важно, рекао је Зоре, слушати вођу групе и бити дисциплинован и одговоран и према себи и другоме.

У снегу смо наишли на три штапа завезана тако да образују стрелицу и показују правац, који одступа са нашег правца. Неко ко је овуда прошао пре нас, неко *невидљив*, утврдио је да је снежна кора попустила и подложна обрушавању низ падину и литицу, премда се њена нестабилност на први поглед није примећивала и усмерио нас је на сигурнији правац и тврђи снег. Неко ко је могао да прође и да га се не тиче судбина оних који прођу после њега, оставио је свој потпис под видом упозорења на опасност и променио нам правац кретања.

Имам га у виду, али враћам се ситуацији са врха гребена.

Одмарали смо на ивици неколико стотина метара високе литице и нагињали се у дубину. У једном моменту планинарка из Скопља узима каменицу величине јабуке у намери да је баци у понор. Миха Дебевец хвата је за руку у замаху и каже: „Немој бацати. Ако се доле затекне човек, можеш га убити."

Тада сам први пут угледао *невидљивоī* алпског човека. Спасао је живот неком другом *невидљивом* човеку, који се можда пењао уз литицу или пролазио у њеном подножју. Када човека (пр)осветли племенити поступак неке особе високе свесности и одговорности према другом, добије лекцију живота од које се неко постиди, а некоме се врати поверење у човека и човечанство. У својој двадесет четвртој години, у „обичном" новинском тексту за *Глас омладине*, поменуо сам ову ситуацију из словеначких Алпа и извукао закључак:

Овде у планини у више навраата сам доживео невероватно поштовање и одговорност према човеку којеи нико не види, а сви му помажу да издржи и остане жив, као што је у једном тренутку овај невидљиви човек помоиао и нама.

Када је Радивој Ковачевић (1936–2003), чувени *Дневников* репортер, потоњи репортер београдске *Илустроване Политике*, „путник небеских висина", колега о коме је било више речи у првој књизи, а у својству члана југословенске хималајске експедиције, почетком седамдесетих година, седео испред залеђеног шатора под звездама, затрпан у снегу и леду на некој чуки, неколико стотина метара испод врха Монт Евереста (8.848 м), и када му се учинило да иза последњег шатора види некакву сенку, пало му је на памет да би то, можда, могао да буде Јети, снежни човек, хималајско чудовиште, и јавила му се мисао која га је пратила целог (новинарског) живота: „*Увек сам машиао да будем једини 'на лицу места' некоиа доиађаја, а да то буде неко свеитско чудо.*" Сигуран сам да сваки репортер, ако је прави, носи у глави исту мисао.

Колега Радивој Ковачевић, којег смо у шали звали Рада Јети, прижељкивао је на Хималајима снежног човека, а ја сам на Алпама видео невидљивог човека.

Речено ми је да сам једини новинар у групи, премда формално тада још нисам био у професионалном статусу и са собом сам на своју руку понео из Новог Сада један примерак *Гласа омладине*, којег сам с поносом показивао у планинарском дому. „Ово су војвођанске новине за које пишем", говорио сам.

Недељник је штампан у великом формату на квалитетној хартији и у модерној графичкој и дизајнерској опреми, било је у том броју јаких текстова и, све у свему, добро сам се осећао у том друштву као једини новинар и „представник" војвођанског омладинског листа. У то време, бити из Војводине, имало је посебну тежину, а бити из Новог Сада, још већу; веома су нас ценили и држали до наше културе и наслеђа.

Како већ приличи једном новинару, набројао сам у тексту неколико имена планинара са којима сам се пењао на алпске врхове: Миха Дебевец, Бењамин Томе, Тајда Макинда, Инге Вашл, Јуре Сенегачник, Роберт Вашл, Леон Хладник, Бели Рамусовић (Иванград), Снежана Петковска и Спасе Миладиновски (Скопље), Емир Узуновић (Зеница), Приможа Штулар, Андреј Зоре. Не сећам се због чега сам се одлучио баш за ова имена. Претпостављам да је моје познанство са тим људима било интензивније него са осталима и позивам се најпре на Приможа Штулара, планинарског начелника из Љубљане, с којим сам поразговарао док смо са једног врха посматрали како се тамни облаци навлаче на шиљату главу Гринтовеца. *Сада се већ налазимо високо у Камнишко-Савињским Алиама, у царству камена и снеиа,* забележио сам у тексту. *Ваздух је толико оштар да иролази кроз ирло као љута паприка, а иусти облаци пуни ледене кише надолазе из иравца Гринтовеца, који је иривобитно био наш циљ.* Невреме нас је приморало да одустанемо од успона на један од највиших врхова словеначких Алпа и да се задовољимо Рзеником. *Невреме нас заобилази*, наставио сам, *али зато врх Гринтовеца засиша киша, ираћена ироловима...*

– Да смо сада тамо, како бисмо се провели? – упитао сам Штулара.

– Добро је што нисмо – одговорио је начелник. – Надам се да горе нема

људи. Киша и ветар сами по себи нису тако опасни, али громови... Громови су проблем!

– Хоћете да кажете да су неки људи у планини настрадали од громова? – упитао сам искусног љубљанског планинара. – Знате ли за неке случајеве?

– Сад скоро у подножју Триглава погинуо је у невремену брачни пар – испричао ми је Штулар. – Али, не директно од удара грома, него од распрснутог камена стене у коју је ударио гром. Нашли су се у том подручју на отвореном. Када гром удари у стену, камење прсне као стаклена срча и свако ко се нађе у близини може да настрада.

Ана Ланīер, ученица из Камника, лето īроводи на īашњацима у Долу, исīод Рзеника, борави у īородичној īастирској кући и чува њихове краве

Фото: Жељко Марковић

Посматрамо гомилање облака око Гринтовеца. Чује се грмљавина.

– Тамни облаци су се одједном навукли на Гринтовец – приметио сам и упитао: – Да ли је ово невреме метеоролошки предвиђено и да ли сте га имали у виду?

– Изненађења овакве врсте увек имамо у виду, када полазимо у планину, али дешавају се и непредвиђене ствари, а ово невреме на Гринтовецу није било предвиђено за данас.

– Што значи да невреме није искључено ни на овом делу планине?

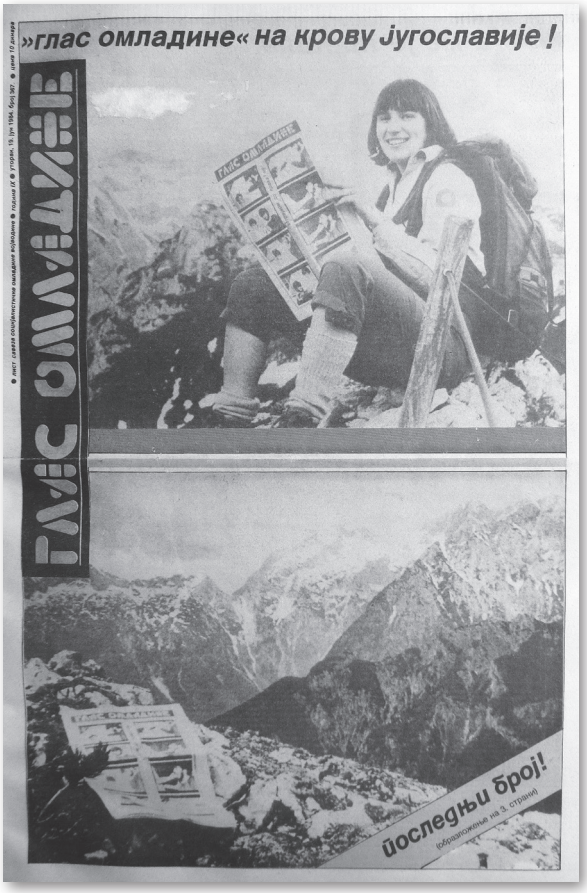
– Нема изгледа, без бриге... – рече Штулар са осмехом, погледа у ведро небо изнад нас, а затим се окрену према највишем врху Камнишко-Савињ-

ских Алпа. – Гринтовец има посебну микроклиму и његова ћуд је непредвидљива.

Успут сам разговарао и са Јуретом Сенегачником.

– Прво правило у Алпама: нигде не журити! Корак по корак, полако и пажљиво, стрпљиво и истрајно и, поврх свега тога, опрезно – рекао ми је.

Нема сумње да ово ходање према врху планине, има сличности са животом којег непрестано освајамо не бисмо ли га доживели у савршеној пуноћи, написао сам у тексту и извео закључак. *У таквом подухвату најчешће страдају нестрпљиви и неискусни млади људи који енергију не знају правилно да распореде, па углавном срљају не рачунајући на оно што тек треба преживети. У планинарству несигурни углавном теже да се што пре ослободе напора, али што човек више жури, планина изгледа све већа и опаснија. Док се пењемо на зачељу групе Јуре прича како се много несрећа догађа због нестрпљивости и жеље за „славом", која је изражена код појединаца склоних егзибиционизму.*

– У планини се не срља – рекао ми је Сенегачник и позвао се на једну метафору: – Планина је као жена. Треба је освајати полако.

Видим у тексту да је у мојој близини био и Бењамин Томе и претпостављам да сам и с њим поразговарао. Нема потврде у белешкама. Али има у тексту.

– Овде опрезно! Придржавајте се за сајле и не журите нигде – чујем Бењаминов глас разума у једном пасусу репортаже и гледам фотографију коју сам снимио када смо испод Коња ушли међу литице у најопасније подручје успона.

Новинарски циљ успона на Камнишко-Савињске Алпе је постигнут: насловна страна „Гласа омладине" и репортажа „Мирис алпских снегова"

На Кању смо дуже одмарали, пошто је Рзеник на дохват руке, а са „терасе" Кања, полукружно описане литицама, пружа се свеобухватан поглед на камнишко-савињски масив и његове врхове на којима су се као исцепане беле крпе задржали остаци снегова.

Дошао је тренутак да новинарски човек међу планинарима и алпинистима оствари свој план скован у Новом Саду! Извадио сам из ранца *Глас омладине* и замолио једну планинарку да ми позира са новинама и сарађује на оживотворењу моје фотографске идеје, коју је требало да реализујем на Гринтовецу. Типична алпска сценографија задовољила је моје потребе и на Кању. Фото-репортер Јован Вајдл (1931–2011) имао је обичај да каже, када му се на неком догађају „намести" призор који је прижељкивао, да је због те фотографије дошао. Тако сам се и ја попео на Алпе због фотографије коју сам начинио на једном од врхова масива. Новинарска посла.

Жена је на почетку и на крају свега.

Када смо се са Рзеника спустили у Дол, угледали смо неколико дрвених кућа (пастирска коча) у којима летњих месеци живе чувари стоке на испаши и поред ограде једне од тих „колиба" фотографисао сам деветнаестогодишњу Ану Лангер из Камника. Ту проводи лето сама и чува неколико крава своје породице.

То је Словенија која ми је остала у сећању.

Када је Милан Чолић, главни и одговорни уредник *Гласа омладине*, видео какво сам фотографско благо донео из Словеније, мало је рећи да се одушевио.

– Ау, човече! Браво! Је л' си то на Триглаву сликао? – питао ме је у редакцији.

– Не, на жалост... – одговорио сам. – То сам на Кању фотографисао.

– Где ти је тај Кањ? – пита Чолић.

– На Камнишко-Савињским Алпама! – одговарам.

– Па, добро... Алпе су Алпе! – каже Чолић, загледан у фотографије, затим ме погледа и упита: – Колико је висок тај Кањ?

– Нешто мање од две хиљаде метара – одговорих.

– Није ни то мало – рече Милан Чолић и настави једнако ме чашћавајући похвалама. – Сјајне фотографије, дечко! Сјајне! Биће од тебе нешто. Идемо на насловну страну.

Тако су две моје фотографије са Камнишко-Савињских Алпа пласиране на насловној страни последњег броја листа пре летње паузе. При врху је писало: *„Глас омладине" на крову Југославије!*

Довео сам их пред свршен чин. Нису имали другог избора. Пред крај 1984. године, примљен сам у редакцију *Гласа омладине* и постао професионални новинар.

Осећао сам се као да сам освојио Монт Еверест.

* * *

У редакцију *Дневника* примљен сам у својству већ формираног новинара *Гласа омладине*. Прескочио сам Новосадску хронику, где се „пекао занат", и у унутрашњо-политичкој рубрици почео сам као слободни или самостални репортер (репортер за специјалне задатке). То је била позиција која ми је савршено одговарала, додељена ми је без мог инсистирања уредничком проценом мојих квалитета и афинитета и редакцијских потреба; ништа боље није ми ни требало, нити сам очекивао. Мирослав Антић је репортере називао генералима новинарства и у време када сам прешао из *Гласа* у *Дневник*, крајем 1986. године, затекао сам у редакцији двојицу генерала: Родољуба Маленчића (1932–2023) и Владимира Урбана, изврсне новинске писце, ауторска имена.

Преласком у *Дневник*, ја сам још неко време објављивао у *Ставу*, војвођанском НИН-у, којег су уређивали Борис Лабудовић (1987–1989) и Радован Чолевић (1989–1992), политичком магазину са изразито демократском оријентацијом и ауторским именима од великог кредибилитета. Сарадњу сам прекинуо због обавеза у *Дневнику*.

Укоричени архивски примерци *Става* чувају се у Матици српској (Чешки магацин) под сигнатуром *П фол 1516*. Прелистао сам све бројеве, похрањене у том фонду и дивим се колегама који су створили и, на жалост, само шест година успели да одрже у животу часопис који је био раме уз раме са најбољим новинским издањима те врсте у Југославији. Један од њих, Мишко Лазовић, новинар и уредник, публициста, носи са собом велику биографију и ја ћу се о његово журналистичко наслеђе, донето у Нови Сад из Београда, само „очешати" пригодним доживљајима из заједничког искуства, без претензија да ову величину сагледам у свој сложености једне велике новинарске каријере.

Миладин Мишко Лазовић, рођен 1960. године, дошао је из Београда у Нови Сад половином осамдесетих година у својству новинара с препорукама тзв. београдске школе журнализма и одмах је било јасно да је у *Дневникову* кућу забасао професионалац са великим П. Студирао је социологију на београдском Филозофском факултету, али новинарство и уреднички послови су га узели под своје и један судбински сусрет довео га је у Нови Сад. Изјавио је 2017. године за сајт *Мој Нови Сад* у разговору са Дејаном Игњићем, како је у Београду срео Бориса Лабудовића, „најбољег уредника за news магазин формат кога је Војводина имала", и њих двојица су тада одлучили, каже, да направе новосадски НИН. „Тако је 1987. године настао *Став*, први опозициони лист у Војводини", изјавио је Лазовић. (У првом броју тог листа објављена је моја репортажа из Рудника урана Жировски врх у Словенији *Робље из Жировске јаме*. Наставио сам сарадњу са њима и *Дневникова* путовања искористио да и за *Став* напишем понешто.)

Упознали смо се у редакцији *Гласа омладине* у згради на Ђачком игралишту. Тада сам још био запослен у том недељнику у којем је Лазовић у својству сарадника објављивао своје опширне, савесно припремљене и вођене интервјуе са личностима из јавног живота, интелектуалцима, уметницима и политичарима, да би своју професионалну новосадску новинарску, уредничку и публицистичку каријеру наставио у магазину *Став*, а затим у *Дневнику*, где је дуго година био уредник фељтона и репортаже. У међувремену је радио

уредничке послове у *Прометеју*, а сарађивао је и са др Живком Поповим на пројекту *Енциклопедије Новог Сада*.

Насловне стране часописа „Став" који је излазио у Новом Саду од 1987. до 1992. године

Најупечатљивији визуелни контакт са Лазовићем у редакцији *Гласа омладине* и на десетом спрату *Дневника*, повезујем са призором класичне новинарске појаве и физиономије оног доба: вијетнамка (оригинална) и благо раздрљена кошуља, изношене фармерице и меке, разгажене спортске ципеле, новинарска торба обешена о рамену (левом), цигарета забодена међу усне (цигаршпиц, касније), лице омађано тек изниклом ретком и свиленом брадицом и подужа, густа, таласасто развејана коса. Високе, витке грађе и урбане појаве, кретао се скоро увек са цигаретом у устима, често полуосмехнут и одсутан, благо повијен напред и заклањен, бржим кораком, вукући ноге. Таквог га памтим из ране фазе нашег новинарског познанства, такав је и остао. Једно време, виђао сам га у црној кожној „шоферској" јакни, прилично похабаној, која ми се свидела. Посудио ми је ту јакну и путовала је са мном, тј. на мени, по Југославији.

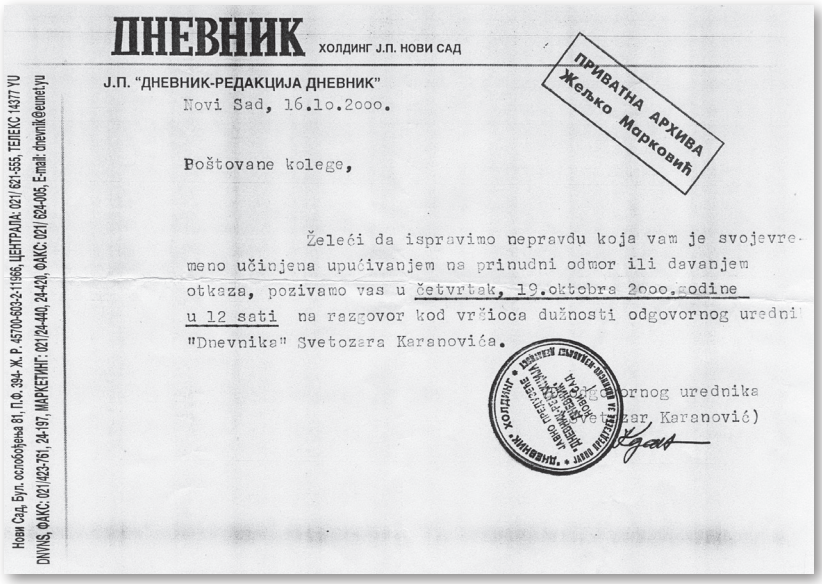
Како ова дигресија о мом пријатељу, новинару и публицисти Мишку Лазовићу, нема намеру да буде биографска белешка, овог момента пребацујем тежиште записа на још неколико ситуација из заједничког новосадског искуства. Убрзо по нашем познанству, испоставило се да се Београђанин

експресном брзином уклопио у новосадски свет, у кафански ноћни и боемски живот, којег сам осамдесетих година страсно и бескомпромисно упражњавао. Тако је наше (новинарско) познанство, заливено алкохолом и задимљено никотином у *Кецу* и на разним другим ноћним дестинацијама, добило форму и садржај пријатељства, виши и сложенији ниво, утемељен између осталог и на обостраној самосвесној и емоционалној спознаји да смо обојица рођени новинари, да је новинарство пронашло нас, а не ми њега, и да образовање и диплома с том божјом вољом немају благе везе. (Због новинарства сам и сам напустио студије на трећој години Југословенске и опште књижевност Филозофског факултета у Новом Саду.)

У Мишку сам препознавао људску и новинарску сродност и монашку двадесет четворочасовну посвећеност новинарском послу, који је и у његовом и у мом случају поистовећен са личним животом у мери у којој је потпуно избрисана граница између приватног и професионалног. Страст и непрекидна хипертензивна стваралачка напетост, као и „фанатичност" која је и у његовом и у мом случају ишла до границе неодговорности, прегоревања, физичке издржљивости и катастрофе. Суицидална (зло)употреба цигарета и боемског (кафанског) живота, једно време, осамдесетих година, биле су карактеристике Лазовићеве помало расејане личности, које су се скоро поклапале са мојим људским и новинарским профилом. Кажем *скоро* поклапале, јер постојала је разлика. Ја сам до краја тврдоглаво истрајавао у писању за новине, остао сам репортер и писац и зазирао сам од редакције и радног времена. Лазовић је „нестао" у новинама. Годинама уређујући стране са репортажама и фељтоном, исцрпљујући се у том послу којег је обављао поуздано и беспрекорно, често правећи од блата погачу, овај велики новински радник, пригушио је у себи новинског писца и ауторско име огромних могућности. Мени је приговарао што колумну *Homo Balcanicus* (1986–1987), објављивану у *Гласу омладине* и *Ставу*, не укоричим у књигу, а сам је био неодговоран према својим интервјуима, расејаним по новинама, и изгледа да га је једноставно мрзело да се враћа тим својим старим делима, а камоли да их прекуцава и објави у некој књизи. Други би то знали да искористе и себи подигну споменик. Мишку није стало.

Половином деведесетих, када смо обојица били изван *Дневника*, Мишко одстрањен из редакције у пакету са новинарима, послатим на принудни одмор, а ја отеран са отказом због „пет дана неоправданог изостанка с посла", радили смо по уговору у новосадском дописништву дневног листа *Глас јавности* (главни уредник Мањо Вукотић). Редакција је била смештена у омањој просторији на последњем спрату зграде у којој је највећи простор заузимао Раднички универзитет *Радивој Ћирпанов*, касније исељен због пожара, који је уништио зграду (данас је власник обновљене зграде компанија Vega IT). Шеф дописништва је био Мирослав Стајић, потоњи новинар и уредник у *Дневнику*. Њих двојица, Стајић и Лазовић, с којима сам договорио сарадњу, увелико су аргатовали у дописничком статусу, а ја сам се у *Гласу јавности* задржао око годину дана, изгубивши мотив због нередовних хонорара у ситуацији када ми је насушно био потребан новац.

Када двехиљадите године, након пада Милошевића и успостављања „демократије” у Србији, новинари *Дневника* на принудном одмору буду позвани назад у редакцију, а међу њима сам позван и ја, тада запослен у *Радио Југославији* (дописник из Војводине), Мишко Лазовић ће добити сектор репортаже и уређујући ове стране, вешт да живописним и вицкастим насловима веже читаоце за рубрике, учиниће велики помак у листу у којем су његове стране увек биле најзанимљивије и најживотније.

ДНЕВНИК ХОЛДИНГ Ј.П. НОВИ САД

ПРИВАТНА АРХИВА Жељко Марковић

Ј.П. "ДНЕВНИК-РЕДАКЦИЈА ДНЕВНИК"

Novi Sad, 16.10.2000.

Poštovane kolege,

Želeći da ispravimo nepravdu koja vam je svojevremeno učinjena upućivanjem na prinudni odmor ili davanjem otkaza, pozivamo vas u četvrtak, 19.oktobra 2000.godine u 12 sati na razgovor kod vršioca dužnosti odgovornog urednika "Dnevnika" Svetozara Karanovića.

...ornog urednika
...ar Karanović)

Ново Сад, Бул. ослобођења 81, П.Ф. 394- Ж. Р. 45700-603-3-11666, ЦЕНТРАЛА: 021/ 621-555, ТЕЛЕКС 14377 YU DNVNS, ФАКС: 021/423-761, 24-197, МАРКЕТИНГ: 021/24-440, 24-420, ФАКС: 021/ 624-005, E-mail: dnevnik@eunet.yu

Типски позив упућен у октобру 2000.-те године новинарима „Дневника” на принудном одмору ради договора око повратка у редакцију
Приватна архива аутора књиге

У *Дневник* сам се вратио крајем 2003. године, након споразумног раскида радног односа са *Радио Југославијом*. Петар Петровић, главни и одговорни уредник, распоредио ме је у Лазовићев репортерски сектор, а и где би другде. Седели смо у истој соби у којој сам затекао новинарску екипу у саставу: Јасна Барбузан, Даница Девечерски, Владимир Харак и Ранка Даутовић. Лазовић је на унутрашњи прозор иза својих леђа залепио фотографију на којој су Зоран Ђинђић (1952–2003) и он из периода када је Ђинђић започињао политичку каријеру. Након изненадне смрти Владимира Харака (1956–2010), економског новинара-аналитичара највишег ранга у том сектору, којег је респектовао, а седели су сто наспрам стола, урамио је његов портрет и месецима га држао на свом столу. Успело ми је да са неколико репортажа сломим његов отпор и избоксујем целу страну, али неке Мишкове интервенције у мојим текстовима,

због којих смо се спорили, мотивисале су ме да почетком 2004. године измислим репортерску рубрику *Употреба живота* (2004–2013) у недељном издању новина. Мирослав Стајић, којег је у *Дневник* довео Петровић и поставио га за свог помоћника, аминовао је мој предлог и тако сам се за следећих десет година склонио у своју рубрику. Ретко смо се виђали, мада смо, како рекох, радили у истој соби. Ја сам долазио пре подне, а Мишко у послеподневним часовима, тада је припремао стране. Почетком 2014. године, моја прича са *Дневником* је завршена.

Миладина Мишка Лазовића, који је остао у редакцији, годинама нисам виђао, а онда се појавио у сали новосадске Градске куће, када ми је за роман *Писмо* уручена награда *Дејан Медаковић* за 2019. годину. Лепо је било видети колегу и пријатеља и подсетити се на боемско (новинарско) време осамдесетих година и на његову „шоферску" кожну јакну, која је са мном, тј. на мени, пропутовала Југославију и заувек остала у овој књизи.

Преласком у *Дневник*, уследила су моја репортерска путовања по Југославији и региону. У Новом Саду, пак, мењао сам подстанарске станове и јазбине и тако пропутовао по градским четвртима. Између два одрађена посла или терена, поштујући договоре и термине, огрезао у боемштини, дањивао сам и ноћивао по кафанама, најчешће у *Кецу* и *Круīу*, у никотинским маглама и алкохолним испарењима. О томе бих могао да напишем посебну књигу. Чудо је да посао због тога није трпео, али по томе нисам био никакав изузетак, далеко било. Постојала је међу новинарима моје боемске расе посебна врста (само) дисциплине и одговорности и та црвена линија није се прелазила. Прво посао, а онда опуштање. Укратко, кад се пило, пило се; кад се радило, радило се.

У Клубу на десетом био сам редован клијент још док сам радио за *Глас омладине* и прелазак у *Дневникову* редакцију, у тзв. велику собу на трећем спрату, ништа битније није променио у мом клупском искуству сталног госта и значајног потрошача вињака. Био сам осамдесетих година учесник и сведок безбројних клупских дружења и за мене је тај простор имао нарочиту сентименталну и употребну вредност и магију. Прерастао је у важно место Новог Сада и позорницу разних догађања, попут промоција књига и изложби слика, трибина и разних пријема и свечаности, а за запослене у тој огромној медијској и издавачкој кући, посебно за новинарску браншу, Клуб је био могућност сусрета, како приватних, тако и пословних, и у том смислу није никаква мистификација прича о томе да су политичари долазили у Клуб на десетом „новинарима на ноге". Ту су се увек могла срести позната лица Новог Сада из свих области живота. Сећам се да сам у Клубу, у лето 1990, пратио трибину о Голом отоку и објавио серију текстова о тој у оно време још увек табу теми,[8] а више пута са саговорницима сам се састајао у том простору.

[8] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, ТРИБИНА О ГОЛОМ ОТОКУ, Корени голооточког пакла (1), 18. јул 1990, 7; Дневник, Жељко Марковић, Пола века казне (2), 19. јул 1990, 4; Дневник, Жељко Марковић, Мртве бацали у море (3), 20. јул 1990, 4; Дневник, Жељко Марковић, Оток српске трагедије (4), 21. јул 1990, 4

Зīрада „Дневника" на Булевару ослободјења 81, некада симбол Новоī Сада, изīрађена шездесетих īодина īрошлоī века

Фото: Жељко Марковић

Једна упечатљива изложба у Клубу отворена је 7. децембра 1989. године, када је наш колега Милан Кизић Киза, технички уредник у *Ловачким новинама*, изложио колекцију својих сувих пастела на којима су били портрети неколицине *Дневникових* новинара, међу њима и мој портрет, као и још неких особа које је овековечио овај врсни цртач у чијим проспектима су и моји прикази његовог стваралаштва. Портрете је радио преко фотографија. „Модели" су то сазнали тек на изложби. Једне кишне јесење вечери, Киза и ја седели смо у препуном клубу *Форма* Здравка Малбаше. Преда мном су се смењивале бутељке бришког розеа и цигарета ми је била непрекидно међу прстима. Фотографисао нас је у гужви Горан Мулић из *Пољопривредника*, фото-репортер из Кизине редакције у то време, а да нисмо ни знали. Мулић му је поклонио фотографије. Мој полупрофил Киза је искористио за портрет у сувом пастелу, који ми је поклонио, виси(м) урамљен у мојој радној соби, као и другима које је портретисао на исти начин. На моју молбу, донео ми је фотографије са отварања изложбе, а снимили су их фото-репортери Стеван Зрнић и Илија Рамић.

Клуб је на првом месту омогућавао познанства и комуникацију запослених унутар куће и премда је формално био затвореног типа, у ресторан на десетом спрату долазили су и гости који нису били запослени у кући *Дневник*. Могли бисмо их назвати пријатељима куће; пењали су се лифтом на последњи спрат куле, ако не из пословних разлога, а онда због дружења са новинарима, опуштања и лудовања која нису била простачка и деструктивна.

Клуб је био институција сам по себи, новинарска црква. Пред голубије сиви месингани шанк, долазило се као пред олтар. Пило се с ногу, углавном кратко пиће, преовлађивали су вињаци и лозе, а најбољу атмосферу памтим око поднева, када су долазили на паузу штампарски радници. Шанк на десетом био је као измишљен за кафанске хедонисте и, мало по мало, постао сам зависник од њега и његових дражи. Посетиоци Клуба, најшире узев, могли су се поделити на оне запослене у кући који би кроз њега само „протрчали"

или се задржавали колико да доручкују или попију кафу и на тзв. стандардну клијантелу која је чинила погонско гориво и душу тог кафанско-боемског пејзажа високо изнад новосадских кровова. Постојало је једно језгро сталних клупских корисника услуга и у њему сам дуго партиципирао као један од млађих клијената. Учио сам од величина.

Лазар Бојановић, новинар „Дневника" и књижевник, говори на отварању изложбе портрета Милана Кизића (крајњи десно) у Клубу почетком децембра 1989. године. Говорила је и Смиља Хаџић, технички уредник „Пољопривредника", а гитара је била у рукама Мирослава Настасијевића. Доле, с лева: Илија Рамић, фото-репортер, Сенка Дурутовић, социјална радница, Жељко Марковић, новинар и Бранко Марковић, академски сликар

Приватна архива аутора књиге

Увек је било задовољство седети за столом са Љубомиром Шовљанским (1934–2010), новинаром и уредником, пред којим се увек на столу светлуцала чашица вињака. Суздржан и смирен, луцидан и мудар, тихог и пријатног гласа, пушио је своју цигарету и вињак испијао полако, кап по кап, систематично, филозофски, тако да је то било милина гледати. Шоља није много говорио. А када је говорио, изражавао се сигурно и јасно као да је пио млеко, а не ко зна који вињак по реду. Никада га нисам видео без жестине за столом и никада га нисам видео пијаног. То је у клупским кулоарима објашњавно претпоставком да Шоља вињаке пије „на научној бази". Отменост и старо војвођанско господство, красили су овај *Дневников* кафански клупски ауторитет, који је био окружен респектом, како колега новинара, тако и особља Клуба. Једно време, пред пензионисање, радио је у деску као ноћни уредник и у Клубу се појављивао у вечерњим часовима. Памтим га како седи сам у дубини сале, нагнут изнад вињака, и пуши, замишљен. Тако сам у Клубу замишљао своју новинарску будућност у његовим годинама.

Новинар Ђорђе Рандељ био је једна од најмаркантнијих личности међу редовним клијентима Клуба, живи споменик једне епохе старог *Дневника* и мој пријатељ и ортак за кафанским столовима у Клубу, *Кецу* и другим угоститељским институцијама ноћног живота града осамдесетих година. Свештенички син, рођен у Руменки, одрастао и васпитан у специфичном породичном кругу у којем се неговао култ књиге и уметности, окренуо се новинарству, најпре у спортској рубрици, да би преласком у унутрашњо-политички сектор листа, врло брзо, избио у први план и заблистао као велико *Дневниково* ауторско име, бренд редакције, изузетне писмености и обавештености, духовите и живописне реченице и добре моћи запажања и увида. У Клубу, у тренуцима опуштања, долазила је до изражаја његова екстровертна и духовита личност. Бити (и пити) у друштву са Рандељом, најпре је подразумевало имати кондиције да се издржи његов темпо, а затим учествовати у његовом каламбуру и малим позоришним представама које је приређивао овај кафански ауторитет и забављач од оне ретке, најбоље, старе врсте војвођанске боемско-кафанске школе. Памтим његову високо испружену руку и кажипрст у ваздуху и још ми је у ушима о(п)стао његов глас. Неко време би се примирио у друштву, а затим запевао *Подмосковске вечери*! Пришао би клавиру и приређивао концерт. Једном смо заглавили под шатором на видовданским свечаностима у Врднику и довео сам га у наш стан на Новој колонији. Када је отишао, мој отац, радничка класа, минер на раковачком каменолому, рече: „Паметан и културан човек овај Рандељ. Где је он нашао да се с тобом дружи!"

Новинар Лазар Бојановић (1946–2004) долазио је у клупски ресторан међу првима, седао у фотељу за ниски сто најближи шанку и редовно дезинфиковао грло безбојном јутарњом капљицом уз обавезну цигарету. Око врата свилена ешарпа. Објављивао је своје *Страшне приче са Салајке*, на којој је рођен, и форсирао је у новинама стару новосадску и војвођанску митологију кроз своје шармантне текстове писане специфичним архаичним језиком панонског поднебља. Зиле је у *Дневник* дошао почетком осамдесетих из Радио

Клуб на десетом спрату „Дневника”: новинар Светозар Коларић са гитаром и новинари Станко Поповић (лево), Мита Голић и Ђорђе Рандељ у вечерњим тренуцима опуштања. Доле, с лева: Миодраг Петровић, глумац СНП-а, Владимир Николић, технички уредник часописа „Добро јутро”, Александар Аца Бикицки, правник и Милорад Предојевић Пинда, директор и главни уредник „Издавачке делатности” НИШРО „Дневник”

Фото-архива Милана Кизића

Новог Сада и његове приче одмах су освежиле новине. Оболео је од рака плућа и умро у Институту у Сремској Каменици.

Новинар Светозар Коларић (1955–2011), кафанским језиком речено, био је инвентар Клуба на десетом и један од највећих новосадских боема осамдесетих и деведесетих година. Знао је сатима престојати за шанком ослоњен лактом испред светлуцаве чашице на пулту. Упознали смо се у *Гласу омладине*, где се запослио након што је завршио новинарство на Факултету политичких наука у Београду и одлучио да се више не враћа у родни Србобран. Једно време живели смо као подстанари у две собе дворишног стана у близини социјалног, када нам се једног дана, скрушено молећи за смештај, придружио газда куће, коме смо до тада плаћали кирију, пошто се посвађао са женом и придружио нам се у том стану и ноћним скитањима и оргијањима по кафанама. Месецима је живео с нама пре него што се растао од жене и остао без куће. Цветула је био ноћник, љубитељ вињака и велики клупски забављач, свирао је гитару и форсирао старе руске и циганске песме. Познајем га од самих његових почетака и тврдим да је био један од најталентованијих *Дневникових* новинара. Разболео се, изгубио способност хода и умро је у родној кући у Србобрану. Неколико месеци пре смрти назвао ме је телефоном и рекао: „Маркони, овде не могу више... Досадило ми је! Највећа ми је жеља да се вратим у Нови Сад. Нађи ми тамо неки посао."

Клуб је био и уточиште и чистилиште за многе од нас, али и поприште великих људских драма, које као да су се лакше подносиле у том кафанском пејзажу и у друштву познаника, пријатеља, сродних професија и душа. Око поднева долазим у Клуб на ручак, а за ниским столом лево од врата седи сам, непомичан и замишљен, Јован Лукић Јоца, технички уредник у једној од редакција *Дневникове* куће, сликар и графичар са атељеом на Тврђави, високе и сувоњаве грађе, кошчатог, потамнелог лица обраслог свиленом брадом и дубоких очију, црн као спаљена грана. Нисам га другачије ни упамтио, него таквог, увек у црном. Откако се развео од жене, појављивао се у Клубу скоро свакодневно, кретао се успорено, а тако је и говорио, растегнуто; био је по природи фаталиста, личност крајности, али мио и драг човек чијег се полуосмехнутог погледа и духовитог и луцидног језика сећам са много емпатија. (Једном ми је поклонио неколико књига међуратног књижевника, академика и политичара Драгише Васића (1885–1945), истакнутог припадника четничког покрета у штабу Драже Михајловића.) Позивим Јоцу да пређемо у други део сале и нудим га да руча са мном. Захваљује се, није му до јела и показује ми руком да седнем са њим. Једно време се нисмо виђали, није га било ни у *Кецу*, где се као дух појављивао у дубоким ноћним сатима и последњи пут, кад смо тамо седели за истим столом, пио је вињак из чаше од два деци, а сада је пред њим чаша – густог сока. Шокиран сам призором. Нешто се страшно догодило са тим човеком! Гледам у чашу и питам Јоцику: Је 'л дотле дошло? Каже: „Јесте. Фију мау!" Био је на неким прегледима и рекли су му да му је јетра пропала и да неће још дуго. „Нисам се јавио на време", каже и млохаво одмахну шаком. Питам га шта ће сада. „Путујем данас за Шабац", одговорио

је. „Враћам се кући. Враћам се код маме. Тамо сам се родио, тамо ћу и да умрем." И одржао је реч 1. маја 1991. године. Сахрањен је на гробљу у Шапцу. У ушима ми је остала његова узречица: „Фију мау!"

У *Дневник* су долазили обични, мали људи, закопани у анонимност и доносили нам своје муке у покушају, често последњем и очајничком, да им помогнемо и ми смо их најчешће одводили у Клуб, повлачили се са њима у тихе делове сале и бележели њихове приче. Некада се држало до тога шта новине пишу и институције нису остајале равнодушне и без одговора на наше писање. Сећам се срчане и правдољубиве новинарке Наде Дугошије Максимовић (1941–2019), која је деценијама била хроничар градског живота и писала о проблемима обичних људи, запетљаних у мрежама неправде, система и бирократије, како у дубини сале седи са једном „странком" и слуша исповест коју је својом занатском вештином успевала да сведе на најважније и на суштину.

Видим и себе за удаљеним столом, поред клавира, како слушам муку госпође Љиљане Поповић из Новог Сада, чији је једанаестогодишњи син Богољуб, рођен са церебраном парализом, добио шансу да буде оперисан и излечен у Њујорку, али недостају средства и очајна жена дошла је у *Дневник* да затражи помоћ; тако се наш лист прикључио *Вечерњим новостима* у прикупљању прилога за Богољубову операцију. Обратила се и загребачком недељнику *Арена*, а из редакције су је упутили на мене, њиховог сарадника, и заказао сам јој сусрет у Клубу. Жена је чврсто одлучила да сина одведе у Њујорк, у болницу Saint Barnabas у Бронксу, где је неурохируг Џозеф Валц (Joseph Waltz) примењивао неке нове операционе методе у лечењу таквих пацијената. Рекла ми је једну реченицу коју сам запамтио заувек, а гласи: „Његова болест постала је смисао мог живота." А и сама је била тешко болесна: имала је карцином костију и тринаест пута је оперисана. Објавио сам текст у том високотиражном хрватском магазину, који је имао и издање за иностранство (*Sirena*) и први пут га видео и прочитао непосредно пред прелом ове књиге у фонду југословенске штампе у Матици српској.[9] А сада следи главно.

Један дан, пола године после објављивања мог текста у *Арени*, долази у *Дневник* госпођа Љиљана Поповић да се захвали редакцији за покровитељство и саопшти лепу вест: њеног Бобу 2. маја 1990. године успешно је оперисао хирург проф. Џозеф Валц и други дан после операције стао је на ноге и корачао уз помоћ штака.[10] Предстоји му опоравак и излечење. Потражила је и мене, попела се на трећи спрат и рекли су јој да сам у Клубу. Седео сам са колегама када нам је пришла радосна жена, изљубила се са мном, села са нама и рекла: „Жељко, када су нас примили у болницу у Бронксу, умало ми срце није стало. Твоју репортажу из *Арене* о мом Боби урамили су и окачили на зид!"

[9] Арена, Жељко Марковић, Боба је моја вјера, 21. октобар 1989, 26–27 (Фотографије: Жељко Марковић)

[10] Дневник, Бранка Паивод, Боба стао на ноге, 24. мај 1990, 14 (Фотографије: Слободан Милетић)

Шта да ради новинар у Клубу *Дневника* када му из Њујорка донесу две овакве награде: вест о успешно оперисаном детету, о којем је писао за новине, и вест о његовом тексту који урамљен виси на зиду њујоршке клинике у којој је то дете оперисао неурохирург Џозеф Валц? Па да наручи туру пића!

Једном, око поднева, стојим за шанком са неколико редакцијских колега, а Золика конобар довикује ми са слушалицом телефона у подигнутој руци: „Жељко, јави се портиру!" Портир ме обавештава да једна особа жели код мене, да ли да је пошаље у Клуб и сугерише ми да мало „чудно изгледа". Рекао би да је мушко, мушки је и глас, а обучена је као жена. Зове се Соња Џепина. Спуштам се лифтом у приземље и тог момента одиграва се на улазу представа којој присуствује неколико њих у пролазу и радозналом застајкивању. Соња је висока, па још на штиклама. Носи сукњу, али ноге су јој мушке, листови изражени, јаки. Лице јој је кошчато, рељефно, несумњиво мушко, али обријане површине пресвучене су пудером и усне је истакла црвеним кармином. Носи куштраву перику кестењасте боје. Нема леву шаку и о патрљку виси женска ташница.

Можда ћу о Соњи Џепини писати на неком другом месту, опширније, али сада је помињем само у контексту живописних ликова који су се појављивали у Клубу *Дневника*. Соња је рођена као Марко у околини Дрниша, али одрасла је и живела на Старој колонији у Врднику. Некаква направа, коју је Марко пронашао на руднику, експлодирала му је у шаци, откинула је као крпу и нанела му унутрашње повреде. Џепина је ову несрећу довео у везу са неким телесним и менталним променама на себи и у себи и почео је да се облачи као жена. Узео је име Соња. Соњин животни сан био је да и операционо промени пол, тим пре што је у пределу гениталија повремено осећала страховите болове. Замолила ме је да јој помогнем и напишем нешто о њеној муци, операција јој је једини спас и текстове о њеном случају објавио сам у *Дневнику*, а затим у загребачкој *Арени*.[11] Текстови су допрли до професора др Саве Петровића (1937–2010), уролога, гениталног хирурга. Пацијент је примљен као хитан случај, одстрањен му је полни орган, захваћен поодмаклим канцером. Соња је у *Дневник* дошла да ми се захвали, пошто верује да сам јој помогао својим писањем о њеном случају. Сада је „права" жена.

Одводим је у Клуб, рачунајући са ефектом и представом, и убрзо се вест о Соњи Џепини шири *Дневником* кућом; неки се пењу на десети, да је виде. Понудио сам је да седнемо, али њој одговара за шанком, неће дуго, има још неких обавеза у граду.

Шанк је позорница. Не сећам се ко је све био на тој сцени, одлазио и долазио, али сећам се Светозара Коларића, Пере Танјуга и Ћазе из штампарије.

[11] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, ПОВОДОМ ВЕСТИ О ПРВОЈ ОПЕРАЦИЈИ ПРОМЕНЕ ПОЛА У БЕОГРАДУ, Хирург – нови отац (1), 28. април 1989, 9; Дневник, Жељко Марковић, Случај Соње Џепине (2), 29. април 1989, 9; Арена, Жељко Марковић, И милиција створи жену, 26. август 1989, 36–37; Дневник, Жељко Марковић, СОЊА ЏЕПИНА: СЛУЧАЈ ЗА ИСТОРИЈУ МЕДИЦИНЕ И НЕ САМО ЊЕ, Помогли само Етиопљани (1), 8. март 1991, 11; Дневник, Жељко Марковић, И милиција створи жену (2), 9. март 1991, 9; Дневник, Жељко Марковић, Душа у погрешном телу (3), 10. март 1991, 13

Мислим да нам се прикључио и новинар Милан Бозокин, али не држите ме за реч. Соња мало замуцкује, али по природи је друштвена и склона шалама и одмах се уклапа и преузима иницијативу за шанком.

– Ппп... пиће за људе! – каже госпођа Џепина, три главе виша од свакога нас и додаје: – Ккк... колико сам чекала на операцију, могла сам већ и ррр... родити!

Ми смо на жестини, а Соња ће пиво, пошто пије лекове. Репризирају се туре, прште смех и шале, смењују се клијенти за шанком, а Коларић одлази по гитару, враћа се са инструментом и још са врата пева Соњи Џепини: *Соња, Соња твоје црне косе...* Затим ту песму певамо сви за шанком. Много година касније, причу о Соњи из Врдника и рефрен ове песме пласирао сам на друштвеној мрежи у виду сећања на ту необичну особу о којој сам писао. Јавља се из Београда репортер и публициста Момчило Петровић. Да ли сам вољан да са мном поприча о случају Соње Џепине за српско издање магазина *Newsweek*?[12] Јесам, зашто да не... Каже: долази са фото-репортером. Није допутовао празних руку. Поклања ми флашу вињака. Срећа по мене да ми је у стан дошао професионалац од најбољег штофа, репортер од нерва и интегритета, који се у Новом Саду суочио са себи сличним страсником и посвећеником репортаже. Схватио је суштину и озбиљност случаја Џепина, престројио се у ходу и вешто написаном и интригантном причом задовољио послодавце и читаоце, притом не прелазећи линију разграничења између професионалне коректности, одговорности и поштења и јефтиног сензационализма.

Када сам се, на позив из редакције, крајем 2003. године, вратио у *Дневник*, рекли су ми да је ентеријер Клуба, који је иначе био ауторско дело, тотално промењен и није ми се пењало у тај простор, којег сам желео да задржим у себи онаквим какав је био из времена старог *Дневника*. Међутим, новембра 2008. године, на *Дан Дневника*, свечаност су организовали на десетом спрату и позвали ме да примим Специјалну годишњу награду за репортерско-путописни-књижевни ангажман. Унутрашњост више ни у траговима није личила на наш Клуб. Све се срушило у прашину. Примио сам награду, изашао и никада више нисам завирио на десети спрат.

[12] NEWSWEEK, Момчило Петровић, Марко, Соња и Жељко, мај 2017, 68–75 (Фотографије: Жељко Марковић, Небојша Мандић, Немања Поповић)

ПОНОЋНИ ЕКСПРЕС ЗА САРАЈЕВО

У друштву са путницима који су новогодишњу ноћ провели у возу Нови Сад–Сарајево (1984/1985), а затим „реприза" на истој релацији са екипом ТВ Нови Сад (1987/1988)

Како сам Нову 1985. годину, мотивисан идејом о репортажи за „Глас омладине", дочекао у возу бр. 864/865 на редовној линији Нови Сад–Сарајево, који је с неколико вагона јурио кроз снежну ноћ, ко су путници који су силом прилика или по властитој вољи новогодишњу ноћ провели у вагонима и шта су ми неки од њих исповедили о разлозима путовања и о себи, како сам се провео у Сарајеву, које нас је изјутра дочекало опустело и у магли густој као кајмак и како сам у својству сопљног сарадника, идејног творца и сценаристе, две година касније, пошао на новогодишње путовање из Новог Сада за Сарајево са екипом ТВ Нови Сад, после којег је настао документарни филм „Поноћни експрес 884"

Ледено, снежно вече, провејава ниско црно небо. Мрзне. Покорица се хвата на снегу. Из дубине града чују се понеки пуцањ пиштоља или експлозија петарде. Локомотива на првом перону, гвоздена крмача број 864/865, грокће и сиче под светлошћу станичних лампи, закачена за неколико празних вагона осветљених прозора и неосветљених кушет кола, чека путнике, али путника (још) нема. То није био неки модеран, понајмање луксузни воз, попут гарнитуре *Босна експрес*, пуштене на шине почетком осамдесетих година и овенчане препоруком: „најмодернији воз у историји Југословенских железница". Саобраћао је између Београда и Сарајева и био реклама Олимпијских игара (1984). Не, то није био тај воз; био је неки други, крајње скромног комфора, гарнитура од четири-пет путничких вагона, плус кушет кола са мини баром.

Перони су празни, празнији него иначе у то доба. Само један олињали стари пас тумара и посрће испод надстрешнице, њушка, мокри на ћошку, неколико капи мокраће, а затим и пас нестаје са позоришне сцене железничке станице *Нови Сад*, утапа се у мраку. То је призор који гледам кроз стакло чекаонице, али овог фрагмента, који ми се урезао у мозак, нема у мојој новинској причи из воза на релацији Нови Сад–Сарајево. Не би тог призора железничке пустоши и зимске меланхолије било ни у овом тексту, да тада нисам изашао на перон, прошетао тамо-вамо, стиснутих зуби, колико да осетим мирис вечери која ми је обећавала неописива (репортерска, путописна) задовољства, изненађења и чуда, и проузроковала у мојој осетљивој дијафрагми стваралачку психозу од оне мотивационе врсте, која је у мени распаљивала од малих ногу, а распаљује и данас, жељу и страст за необичним путовањима. Маштао

сам о великој, оригиналној причи и по томе се нисам разликовао од било ког репортера на свету.

У једном од оних свет(л)их тренутака старог и јуначког новинарства, пред крај децембра 1984. године, синуло ми је да предстојећу новогодишњу ноћ прегомбам у возу на редовној релацији за Сарајево. Планирао сам да са собом поведем пријатеље Небојшу Ракетића и Драгу Латиновића (није ми се путовало самом), и да о том путовању кроз СР Србију, то јест кроз АП Војводину, СР Хрватску и СР Босну и Херцеговину, напишем репортажу за први број *Гласа омладине* у 1985.-ој години. Да ли је то већ неки новински писац пре мене урадио у неком возу, истим поводом, није ми познато, негде сигурно јесте, али верујем да сам први новинар који је свој новогодишњи (по)ноћни „службени пут" одрадио у возу на релацији Нови Сад–Сарајево. Тако сам се и ја, репортерски жутокљунац у то (предратно) доба покојне земље Југославије, понадао да ће ми се у том (не)обичном поноћном возу догодити светско чудо, које само мене чека да ме прослави у новинарској галаксији, да ме бог погледа те бизарне новогодишње ноћи и да пречицом одлетим међу звезде. Маштао сам о сусретима са непознатим људима. Трагао сам за Човеком о којем сам хтео да пишем и *за* којег сам хтео да пишем.

(Када смо 1985. године, поводом изласка 400-отог броја *Гласа омладине*, добили домаћи задатак од уредника да за дуплерицу јубиларног издања одговоримо на питање: „Зашто сам постао новинар?" – ја сам бунтовнички одговорио: *Прво да рашчистим са једном нејасноћом: уопште не волим да ме називају 'новинаром'. Новинари пишу за новине, а ја бих желео да пишем*

Наличје најлуђе ноћи: усамљени хармоникаш спава на железничкој станици „Нови Сад" у новогодишњој вечери (1984/1985)

Фото: Жељко Марковић

за људе. Био бих срећнији када ово занимање не би имало имена, овако се без властите жеље морам декларисати као човек који ради у 'средствима јавног информисања'. Ова синтагма ме вређа: не желим никога да информишем, желим да пишем за људе, који су већ довољно информисани и без мене. Постао сам новинар зато што не желим да будем новинар.)

Александар Ђивуљскиј, главни и одговорни уредник *Гласа омладине*, глатко је одобрио ово путовање, које је у време новогодишњих празника новинама пало као кец на једанаест. Потписао је мој путни налог (за Сарајево), а ја сам у *Дневнику*, седишту матичне куће, задужио фото-апарат и на благајни код Радојке Раковић Секе узео аконтацију. Дакле, ја сам путник, воз у станици *Нови Сад*, мој је воз. Дошао сам раније, зато што и иначе волим да дођем раније на железничку станицу, ваљда да не бих нешто пропустио, да ми не промакне неко лице, појава или ситуација. Дођем раније да учествујем, пуним плућима, и то не само у путовању, него и у слаткој предигри путовања, у чекању, у наговештајима. Све ми је значајно и узбудљиво, када себи, понекад, приуштим путовање возом, а ова композиција на станици *Нови Сад*, нешто је посебно.

Не путујем сам, како рекох, друштво ће ноћас да ми праве два пријатеља, сапутници које сам лично загрејао за ову свечану прилику, знајући да ће та двојица глатко лећи на руду моје помало откачене идеје. Нисам се преварио. Требало ми је неколико минута да им изложим план путовања и да одмах пристану на њега. Моји сапутници нису људи из мог новинарско-књижевног братства. У то време били су запослени у новосадском *Југоалату* и радили су на струговима. Небојша је мој некадашњи комшија из Врдника, Далматинац пореклом, вечити нежења, боем и непушач, сезонски фрушкогорски планинар (маратон), дуго већ становник Футога. Живео је годинама код неке старије жене у својству подстанара у њеној кући поред Дунава; живео је у дворишном собичку, којег зими није грејао и причао ми је да на дебелом минусу спава поред отвореног прозора. И спавао је. Једног недељног јутра сам га посетио, затекао отворен прозор на гадној сувомразици и угледао га у кревету, хрче. Драго је такође из Футога, Босанац пореклом, ожењен, творац мушког детета, филмски аматер опседнут камером и фото-апаратом, аутор кратких експерименталних филмова и сниматељ и фотограф на свадбама и понекој сахрани, када се укаже прилика за додатну зараду. Нас двојица путовали смо заједно у Праг, лета 1983. После тог путовања објавио сам у *Гласу омладине* репортажу *Како Чехиње једу кобасице*.[13] Сарађивао је логистички и технички на неколико мојих рубрика, углавном на тему филма, које сам половином осамдесетих објављивао у *Гласу омладине*, а два-три пута је и фотографисао за мене. Под неколико мојих текстова потписао сам и њега.

Пада снег.

У чекаоници фотографишем хармоникаша који спава на клупи. Глава му је ослоњена на шаку, испружен је на боку и бубреге је притиснуо уз

[13] Глас омладине, Жељко Марковић, Како Чехиње једу кобасице, 27. септембар 1983, 10–11 (Фотографије: Жељко Марковић)

радијатор. Хармоника је на поду. Луњам по перонима, чекаоници и холу, а моји сапутници, одлично расположени, седе у станичној рестаурацији и пију кафу. Просторија је скоро празна, у њој су, поред мојих људи, можда још два-три мушка госта. Један спава за столом у ћошку. Нису путници. У ресторану су нашли уточиште, мало људске топлине, али за неколико часова мораће напоље, у снежну ноћ, пошто се рестаурација затвара пре поноћи. Конобарица је типична *кева* из народних кафана и бифеа, жена у поодмаклим годинама, брадавичавог лица, опасана кецељом и у боросанама, седи у шанку и пуши. Тихо свира народна музика.

На радију су данас најављивали мећаву у неким деловима Југославије. Снег је у Војводини падао обилно и дан раније, град је заогрнут у белој бунди, станица је завејана на рубним деловима и сценографија је таква да се само пожелети може; све је привидно мирно, укочено, па и тај поноћни експрес као да се заледио на шинама, али вече је набијено масовном психозом, еуфоријом, тензијом. Из дубине града чују се спорадичне експлозије, бацају петарде. У стаклу прозора као у излогу седе шеф станице, отправник возова, посада локомотиве и кондуктер нашег воза, пију кафу и чај, смеју се гласно, а изнад њихових глава, на ормару, светлуца телевизор распеван у празничном расположењу. Враћам се у рестаурацију, ожарен хладноћом по лицу, и придружујем се сапутницима за столом, наручујем кафу и кажем да је наш воз на перону.

– Да ли има путника напољу? – пита Небојша Ракетић.

– Живе душе нема ни у возу ни на перонима – одговарам и додајем: – Како ствари стоје, можда ћемо ноћас бити једини путници.

Укратко, вејао је снег у Новом Саду, падаће скоро целим путем у ноћи, најгушћи кроз Босну, пратиће нас све до пред Сарајево, где ће воз заронити у густу, страховито густу маглу, тако да смо од града видели сам обрисе железничке станице. Ма шта ко мислио о овом путовању, није могла да се змисли узбудљивија зимска сцена за несвакидашњу ноћ од које сам и професионално и лично, како рекох, свашта занимљивог очекивао.

Изашли смо на перон.

У вагон улази путник са дететом и торбама у рукама. Примећујем тамо даље у полумраку код локомотиве неке људе у бундама и са шубарама на глави. У вагон ускачу и две млађе жене и кикоћу се гласно, с торбицама о рамену, а за њима у исти вагон, али на друга врата, улази средовечна плавуша у бунди са шубаром на глави и кофером и ташном у рукама. Нешто блицну у полумраку код задњег вагона.

Гаврило Грујић Гавра (1946–2006),[14] фото-репортер *Дневника,* слика путнике и посаду воза, послали га из редакције. Фотографише за *Дневник*? Не, слика за мене! Добио је дозволу у станици за фотографисање, рекао је путницима и железничком особљу да фотографише за новинара, који ће путовати возом „због писања репортаже". О, па то ми баш импонује, растем као квасац у очима двојице сапутника, посаде воза и путника; нарочито растем у очима

[14] Види: Гаврило Грујић, фотомонографија. Приредио: Боривој Миросављевић, Друштво новинара Војводине, Нови Сад, 2011.

Латиновића и Ракетића, који су сада, угледавши Грујића, фото-репортера с озбиљним машинама у рукама, добили потврду да иза мене стоји редакција и да се не шалим када кажем да путујем да бих написао репортажу. Послали су из *Дневника* на испраћај сарајевског воза великог фото-репортера, мајстора примењене фотографије, шефа фото-службе *Дневника*, човека који је покривао важне политичке догађаје, пратио разне скупове и значајније културне приредбе. Фотограф од угледа и поверења.

Гаврило Грујић „Мећава" (Нови Сад, 1984)

Приватна архива аутора књиге

Гавра је био сувоњаве, жилаве грађе, црнпураст у кошчатом лицу, полуосмехнутих очију и танких, лозасто извучених бркова до чије је архаичности веома држао. На глави је носио шешир. Крагна црног капута високо подигнута. О рамену тешка торба пуна фотографске опреме. Био је страствени пушач и те вечери је фотографисао са *дрином* без филтера у зубима. Пријатно ме изненадио. Бићу искрен, с обзиром на његову тадашњу високу репутацију фото-репортера и уметника, најмање сам њега очекивао на железничкој станици у то доба. Заправо, никога од фото-репортера нисам ни очекивао. Ни данас не знам откуд Гавра на том новогодишњем задатку и због чега су том мом бизарном путовању придали такав значај. Или је Грујић те вечери био дежурни у редакцији? Било је хиљаду прилика да га то питам и нисам га питао.

И онда је 21. јануара 2006. године стигла неочекивана вест у редакцију: умро је Гавра. „Маркантан лик Гаврила Грујића, са обавезном торбом пуном фотографске опреме, преко рамена, био је препознатљив заштитни знак 'Дневника', присутан увек у правом тренутку на правом месту", написао је сутрадан у IN MEMORIAM-у Боривој Миросављевић. Гавра је одсликао своје, размењо са мном новогодишње честитке, обећао ми да ће ме фотографије чекати у *Дневниковом* фото-одељењу (и чекале су ме), поздравио се са нама и вратио се у град. Неколико година касније путоваћемо на неке терене. Зато ће о Гаврилу Грујићу бити још речи у наредним књигама, а сада се фрагментом из текста враћам на пероне у снежној вечери.

На опустелој железничкој станици „Нови Сад", затекли смо свега неколико особа, беспослено су тумарале по ходницима станичне зграде, писао сам у

репортажи *Јеб'ла ме срећа луда!* (Глас омладине, 1985).[15] *У чекаоници, на клупи, хармоникаш је куњао поред млаког радијатора, наслоњен на инструмент у крилу. Један младић је прелиставао стрип. Она и он, грлили су се и смејали на сав глас. То је био призор који смо упамтили у новогодишњој ноћи, уочи поласка воза за Сарајево. Упознајемо се са младим паром и сазнајемо да се зову Слађана Панђерц из Новог Сада и Никола Доновски из Ресена (Македонија). Одлучили су да Нову 1985. годину дочекају у возу, као и ми, али они ће другим возом, према Титовом Ужицу. Поздрављамо се са њима, размењујемо честитке унапред и улазимо у наш сарајевски воз. Већ на први поглед изгледао је тужно, празни вагони, прозори светле, нигде живе душе. Тек касније, када смо заређали по купеима, схватили смо да унутра, ипак, има путника.*

Репортер Жељко Марковић (десно) и његови сапутници Драго Латиновић (у првом плану) и Небојша Ракетић у купеу воза Нови Сад–Сарајево

Приватна архива аутора књиге

[15] Глас омладине, Жељко Марковић, Јеб'ла ме срећа луда, 8. јануар 1985, 17 (Фотографије: Гаврило Грујић, Жељко Марковић)

Размишљао сам да препишем сопствену причу, тако би за мене било најкомотније, али нешто ме је спутавало да се приклоним линији мањег отпора и чини ми се лакше и безболније препричати ту ноћ него пустити у књизи садржај од речи до речи и нервирати се због незадовољавајуће форме текста, стилских нечистоћа и плеве у реченицама, због писања у првом лицу множине, због вицкастог наслова... због... због... Због неразвијених и непродубљених контаката са путницима. А то је оно што ме је одвраћало, нервирало; то је оно што је у тексту само наговештено, скицирано, недовољно разрађено, и што ме сада, после много година, тера да помогнем свом раном чеду. Уместо *ми*, требало је *ја*. Уместо: *Предложили смо јој*... Требало је: *Предложио сам јој, али плашко је одбила; остао сам неко време с њом*... Сходно новинарској матрици оног доба, писало се са *ми*, премда је мени, искрен да будем, успевало, бар у *Гласу омладине*, да у репортажама форсирам и своје *ја*. У *Дневнику* сам прешао на *ми*. Наглашавање персоналности аутора кроз прво лице једнине није се добро котирало у тадашњој *Дневниковој* пракси.

Међутим, тај текст, коме је тема осигурала читаност, значај и интригу, текст који и данас, поред свих мањкавости, може да прође као пристојна репортажа, није ни тако лош. Нека запажања и доста живе дијалошке деонице прибављају му квалитете литерарног штива и јаки укус живота који није излапео ни данас. То ме радује. Писао сам га у брзини и мамурлуку дан-два после путовања. То није оправдање, али је чињеница. Какву дубину и ширину очекивати од разговора са људима у таквим околностима и од двадесет четворогодишњег новинара, када је на једној страни *Гласа омладине*, додуше великог формата, требало „описати" атмосферу, ситуације и детаље у тој ноћи и сместити четири фотографије, три Гаврине са станице и једну моју из воза. Иза овог путовања стајала оригинална идеја. У коначном исходу, репортажа је задовољила занатске критеријеме за добру и занимљиву причу и, последично, била је запажена и препричавана, како међу читаоцима, тако и међу колегама из *Гласа омладине* и *Дневника*.

Толико у уводу, почињем путопис. Воз се затресао и кренуо у ноћ. Путујемо за Сарајево; путујемо у Нову 1985. годину.

Код нас се каже за особу која једва саставља крај с крајем: „Навлачи (живот) као пијан гаће." Тако ћу и ја, сада, исцедити из суве дреновине своје старе новогодишње приче још понеку кап животног сока. У верзији за књигу прелазим на прво лице једнине и у купеу 78/4 (друга класа) разговарам са Динком Гаврићем, чобаном. Путује кући.

– Ја сам родом *од* Теслића, Доње Бијело Бучје – каже Гаврић. – Ми смо дол' на рјечици Жирађи, а Горње Бучје је у планини. Можда си чуо: Вучја планина. Борбе овнова! Ми смо из тијех крајева, између Теслића и Зен'це, сви овчари откако је свијета и вијека!

– Па шта радите са овцама зими у Војводини? – упитао сам га.

– Напасамо по пољима – одговорио је. – Селимо се зими у потрази за раном. Сад смо у Косанчићу код Врбаса. Тамо нам је стадо од 103 овце.

– Ко их чува, кад ти путујеш? – питам.

– Има нас неколико чобана са тијем овцама, па се смењујемо – одговорио је Гаврић. – Мени пала смена на 31. децембар, па кренуо кући жени и дјечици. Дојадио ми је шатор! Идем мало својима у Бучје. Супруга ми је Драгица, имамо синове Ђуру и Милована.

Гледам у џак поред њега на који је ослоњен.

– А новогодишњи поклони? – питам.

– Виде га... Ово је поклон! – Гаврић пљесну по џаку. – Најмање педесет килограма печене јањетине! А да се прихватиш мало...

Путује сам у купеу, па сам га позвао у друштво.

– А, не! Уморан сам... хвала, хвала... – рече. – Мени је ово, да ти право кажем, ноћ ко свака друга и сад ћу да заспим ко јање!

Према томе, дотичне ноћи, и упркос тој ноћи и планетарној еуфорији коју је проузроковала њена магија, намеравао сам да изађем из шаблона, да закорачим у непознато, и да направим причу за новине о путницима поноћног експреса за Сарајево, причу о егзибиционистима и самотњацима, чудацима, сумњивим типовима (и сумњивим женама), о људима које је те ноћи мука натерала у воз, или које је овде сместио бог случајности – ако случајности има! – причу о људима који су игнорисали планетарни циркус, или је циркус, напротив, игнорисао њих, о особљу и пратиоцима воза, којима се заломила Нова година, или им је дужност послужила као сигурно покриће за бекство, итд. Уосталом, ни мене нико није терао да се са путним налогом *Гласа омладине* отиснем на то путовање. Претпоставио сам да је то гранична ситуација из које се могу извући жестоке људске приче и драме. Прижељкивао сам светско чудо на том путовању.

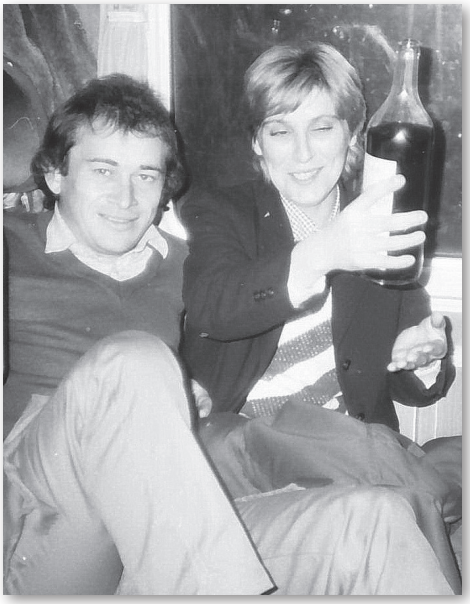
Воз је јурио кроз снежну ноћ, на прозорима су се ројиле пахуљице, западали смо на неким деоницама у мећаву. Центар збивања био је службени купе кушет кола, где се у неко доба ноћи, све до јутарњих часова, дружило, разговарало и певало, и где смо нас тројица, скоро од самог поласка воза из Новог Сада, успоставили базу у мини бару, одакле смо одлазили у визитације по вагонима, позивали путнике да нам се придруже или се с њима дружили у купеима или по ходницима. Наравно, био сам једини новинар у возу, и премда нисам сигуран да сам се представио, баш, свим путницима са којима сам био у контакту, моје присуство одразило се на неке ситуције и проузроковало је нешто што видим као малу психодраму. Притом, нисам био само посматрач, него и учесник у сопственој причи. Згрешио сам те ноћи као и други. Мешао сам алкохолна пића, уосталом као и моја два сапутника; почели смо са векијом, коју је са собом понео Ракетић, пили смо домаћу ракију, дрогирали смо се вињаком, лечили смо се пивом и наздрављали жестином или вином (по купеима). Јели смо ја(г)њетину и свињетину. Колаче.

Путујемо за *олимпијско* Сарајево. На успутним станицама, сабласно празним, неко би изашао из воза, а ушао или не би нико, или један-два путника. Зато, сада, док анализирам неке фотографије, које сам снимио те ноћи, не могу да утврдим, да ли су на њима путници који су с нама кренули из Новог Сада, или су у воз ушли на успутним станицама. Да ли су снимљене пре поноћи или после поноћи? Један путник спава испружен на седишту поред унутрашњег

Домаћин кушеш кола Живан Демић из Бачке Паланке. Доле, лево: Бранко Тедин и њеїова суйруїа Сања одлучили су да Нову 1985. їодину дочекају у возу за Сарајево. Десно: усамљени сйавач из куйеа

Фото: Жељко Марковић

стакла, спава с главом ослоњеном на положену шаку. Лице му је грубо, отврдло и преплануло, ишибано ветровима; то је човек који дуго времена проводи на отвореном и живи од физичког рада. Спава у бунди и са шубаром на глави, ако спава. Други путник са моје фотографије, такође сам у купеу, спава седећи заваљен у седиште до унутрашњег стакла, а обема шакама држи у крилу пивску флашу. То је човек у дебелој кожној јакни, лице је завукао у крагну, а на глави му је шубара. Двојица путника, босански чобани, који зими напасају овце по војвођанским пољима (и ноћас се враћају кућама), седе поред прозора и гледају право у објектив. Један је кожној бунди с руском шубаром на глави и цигаретом међу прстима, а други је у џемперу и прслуку.

Главни човек задужен за кушет кола и мини бар, у чијој смо „канцеларији" и на ходнику испред, учествовали у тренутку када су се казаљке спојиле, беше Живан Демић из Бачке Паланке. Кувао нам је кафу на плинском решоу. Типичан железнички човек, навикао на овакве ситуације, јак и сугестиван на речима, вешт са људима. Успевао је да контролише путнике, да свакоме угоди и да са сваким остане добар. Имам га на три фотографије, две моје, снимљене негде у вожњи: Демић осмехнут позира с лактом ослоњеним на плински шпорет и на другој се сликао са мном, а трећа је Грујићева, објављена у новинама чело наслова: Демић позира на вратима кушет кола, неколико минута пре него што је воз кренуо са новосадског перона.

– Како гледаш на то што ти се заломило да ову ноћ проведеш у возу? – упитао сам га.

– Није ми се заломило... Ја тражио од шефова – одговорио је Демић. – Није ми први пут, а и волим са људима, одговара ми путовање да се измакнем од куће и телевизора.

– Дочекао би нову годину кући пред телевизором? – упитао сам.

– Буљио би у екран, а овако, у возу, дружим се са путницима, видим и чујем свашта. Мени овај посао одговара. Увек сам још од малена волео возове, а бити шеф кушет кола, то је посебна част и одговорност. Ноћас имам само једног путника у кушету, а и он је више на ходнику и овде код мене у бифеу, него у купеу – одговорио је.

– Теби је воз радно место и друга кућа – закључио сам и упита га: – Да ли честа путовања прећу у рутину и изгубе на занимљивости и доживљају?

– Прећу у рутину, то је тачно – одговорио је, али и релативизовао то што је рекао: – Све је од човека до човека. Ја, на пример, нисам на железницу дошао силом прилика, него је воз био моја жеља. Тако да ја и после толико година проведених у возовима, волим да путујем и уживам у путовању. Уживам у возу и још ме плаћају за то што уживам! Ха, ха, ха...

Његов сапутник Милан Родић, машиновођа (неког другог воза), тог поподнева предао је смену колеги и враћао се кући у Бачку Паланку.

– Ја сам на железници тридесет пет година и само шест новогодишњих ноћи провео сам кући – рекао ми је у Демићевом купеу.

– Шта је разлог томе? – упитао сам га.

– Навика, лична жеља, али и морање... Дужност. Било је и да ми није одговарало, али посао је посао! – одговорио је. – Први пут ми се свидело, па

тражио да возим следеће године... Ми смо професионалци и за нас је новогодишња ноћ иста као све остале.

У Демићев купе у кушет колима повремено су свраћали Лазар Радујков, Милан Ситничић, Стеван Кадић и Богољуб Милетић, чланови посаде воза, а долазила су и два милиционара, пратиоци воза.

Једини путник кушет вагона, који у њему, премда је лежај платио, није ни спавао до јутра, беше неки весељак, плавушан, Хасан Хакановић *од* Коњица. Частио је кафом и пићем све путнике у возу. Шеф кушет кола једва је постизао да на плинском решоу скува толику количину кафе. Помогли смо му и разносили кафу по купеима.

Чобани из Босне путују из Војводине својим кућама
Фото: Жељко Марковић

– Ја, кад сам расположен, а вечерас сам такав, Нова је година, волим рају да частим! – рекао ми је Хасан. – Код нас у 'Ерцеговини се каже: Бег никад није био циција! Частио сам цијелу кафану у Коњицу, небројено пута; частио сам, једном, цијелу своју улицу, био ми ћејф... Е, путнике у возу никада нисам частио! Могао сам и неки други дан да путујем у Коњиц, нисам хтио. Враћам се возом у новогодишњој ноћи, рекао сам себи у Новоме Саду, биће јарана и јараница у том возу, а биће и мерака! Ја сам весељак, човјек. И нисам погрешио – испричао ми је Хасан и довикнуо шефу кушет кола: – Демићу, јаране, појачај музику па да нас бог види!

(Демић одврће дугме на касетофону.)

– Којим послом у Новом Саду? – упитао сам га.

– Дошао да купим камион на лицитацији, па ми то пропало... А, нека! Нека! Није ми жао. Указаће се друга прилика. Само да је здравља и пара.

У возу је путовало и неколико жена. А то је већ (било) нешто. Сада ће ми заштитнице права жена забости нокте у очи: а зашто би то било нешто? Жене су биле *путнице*, као што су мушкарци били *путници*. Тачно. Али, у оно време, половином осамдесетих, још смо мислили (ми који нисмо били најбоље обавештени), погрешно, наравно, да, ако млада жена путује возом сама у купеу – о плавушама да и не говоримо! – путник мушког рода скоро да је у обавези да јој (на)прави друштво. Речју, жене су нам биле мете. Понекад помислим како су скоро сва моја путовања, а нарочито путовања возом, подсвесно, па и свесно, била трагања за женама. Постојао је циљ, формални циљ, али у суштини то је било путовање према некој жени. Андрић би је и именовао: *Јелана*. И многа од тих путовања била би прођердана, да се као утопљеник за сламку не ухватим за сећање на неку жену. Рецимо, паде ми на памет једна Немица.

Када смо се возом враћали из Грчке у Србију, где сам у својству репортера *Дневника*, био у пратњи тадашње мис Војводине Весне Медић рођ. Царевић (1968–2012), која је путовала са оцем Михајлом, и неколико читалаца који су крстарење бродом по острвима Егејског мора освојили у наградној игри нашег листа, догодило ми се да негде кроз Шумадију, у раним преподневним часовима, упознам у возу младу Немицу, студенткињу, женску ни згодну ни лепу, али сексепилног лица, кестењасте дуге и оштре коса (једна несташна влас јој је падала преко ока), враћала се са летовања из Грчке и показала извесно занимање за мене. Осмехивала се и била врло умиљата, тако да је мушкарац могао да полуди од њеног завођења. Али, био је дан, воз је био пун путника, и шта је млади мужјак попут мене могао да уради у таквим околностима? Испоставиће се: могао је. Гњавили смо се најпре у ходнику, стискали се уз прозор, њушили, затим сам је одвео у купе, па и у кушет кола, где сам се на свом кревету на спрат сликао са њом; фотографија је сачувана у мојој архиви. Нисмо даље отишли од додира. Најзад, како се приближавао Београд и моменат када смо ми из Новог Сада преседали на *војвођански* воз, тако је и мени и Немици било јасно да ствари измичу контроли, да ће ово, по свему судећи, бити обострано још једна пропуштена шанса. Немица се одвоји од мене, пође ходником, осврну се и насмеши: позвала ме је да пођем за њом. Био је то њен последњи покушај да ме учини срећним и подигне у космос. Отишла је у свој вагон и више се никада нисмо видели.

Враћам се у воз за Сарајево.

Две згодне женске, једна старија, друга значајно млађа, путнице које су се држале по страни у свом купеу спуштених завеса и под кључем, и само једном или два пута, пролазећи ходником, пре поноћи, дрмнуле у пролазу мало жестине (сећам се њиховог кикота), изгледало ми је да су биле у некој специјалној мисији; нагађали смо да су биле „наручене" за ту ноћ или од некога из особља воза или од... Али, то су била, и остала, само нагађања. После поноћи, нико их више није видео.

Док је воз за Сарајево јурио кроз снежну ноћ, поред босанских села и градова у којима су се људи веселили у новогодишњој ноћи, неки призори из купеа и ходника воза нису се разликовали од ноћних призора виђених у возовима сваке друге ноћи

Фото: Жељко Марковић

У купеу, украшеном лампионима и шареним спиралним тракама, Небојша, Драго и ја били смо гости код Бранка Тедина и његове супруге Сање, који су одлучили да новогодишњу ноћ проведу у возу за Сарајево, и на пут су понели вино, месо, колаче. Лежала му је с главом на бутини. Мало су се добили од црног вина и уживали су у овој пустоловини. Она је сијала од задовољства.

– Првобитно, требали смо да будемо на свадби заједничког пријатеља, али од свадбе није било ништа. Размишљали смо где ћемо за новогодишњу ноћ и мени је пало на памет путовање возом. Сањи се свидело и сада смо у овом купеу – испричао ми је Бранко Тедин.

Понудили су нас разним ђаконијама. После поноћи навукли су завесе, закључали се у купеу, и ни њих више нико није видео, све до Сарајева, где су изашли и ишчезли у магли.

Средовечна плавуша, грађански одевена жена, с пртљагом поред себе, седела је (од Новог Сада) сама у купеу, затворених врата, навучених завеса. Време је проводила тако што је или гледала своје лице у црном стаклу прозора, или је читала књигу (али коју књигу? ни то нисам забележио!), или је нешто записивала у свеску, а да ни једном – колико је мени познато, а ја нисам непогрешив – није ни провирила у ходник, затворена у себе и загонетна у својој новогодишњој самоћи. Жена ме је копкала и мушки и репортерски, све док с њом нисам проговорио. Видело се да је то зрела и озбиљна педесетогодишња жена, самосвесне интелигенције, којој са својих двадесет четири године нисам дорастао, ни као мушкарац ни као саговорник, али жена која ми је, ипак, открила да је учитељица, да је разведена, и да живи у некој војвођанској селендри, које се стиди и о којој мисли све најгоре; путује „код пријатеља" у Сарајево, на Кошево.

– Путујем, само да нисам тамо – рекла ми је. – Смучила ми се та селендра, мрзим је, а цели живот протрајила сам у њој... Компликовано. Није за новине.

Име „селендре" није ми открила.

– Зашто си сама? Дођи до кушета – позвао сам је. – Тамо шеф кушета кува кафу, има пића, колача, музика са касетофона.

– Хвала на позиву... Нисам расположена за забаву – одговорила је. – Рађе ћу да останем сама. Одговара ми да ме сви оставе на миру. Никоме више ништа не верујем.

Шта то бележи у свеску? Неке мисли, води дневник. Може ли једна фотографија? Нееееее! Фотографија ни случајно!... *Осећали смо да у себи нешто дубоко скрива, сама је признала да је њен живот 'изузетно компликован', али ништа нам није одала своју тајну. Покушали смо да је развеселимо, али она је нерекидно говорила како је њена стварност исувише тужна и како нема посебних разлога да вечерас буде веселија него што иначе јесте*, ламентирао сам и сузе ронио над судбином плавуше у ноћном возу. Смејем се себи, а мука ми је од репортерске патетике у којој је плавушин живот *компликован*, један од путника *добричина*, двоје путника у купеу *симпатични*, а девојка која путује сама, *тужна* што излази на некој успутној станици. У возу ми је *кварило расположење* то што је неке путнике мука натерала на ово

путовање, а *шта је радост земаљске куће, спрам дубоке боли једног јединог човека.*

Дубоко у Босни, на некој завејаној провинцијској станици, учитељица из војвођанске селендре изашла је из вагона и *нестала у снежној вејавици која је покрила њене стопе пре него што је нестала из мог видокруга у глувој ноћи.* Слагала ме је да путује у Сарајево или се нешто у њој преломило и напустила је воз.

Новогодишњи путници сарајевског воза
Фото: Жељко Марковић

На ходнику сам упознао Споменку Недић, девојку пореклом из Теслића; изашла је пре поноћи, путовала је у Гајдобру. Не сећам се о чему смо разговарали, а у тексту сам познанство с њом само скицирао. Пристала је да је фотографишем и то је све што је остало од ње у мојој архиви са тог путовања.

Живко Ваван путовао је на Кипрес и повео је своју осамдесетогодишњу бабу Смиљану, рачунајући да у овом возу „сигурно неће бити гужве".

Божа Сутон ушао је на станици у Новом Саду и путовао је у Мостар са шестогодишњим сином Срђаном.

Иван Роља из Осијека путовао је у Високо код сина, који је тамо служио војни рок.

Миралем Коњић, војник из Добоја, путовао је на одсуство и сијао је од радости и нестрпљења да што пре допутује кући.

Милета Јањетовић из Сарајева враћао се са сахране рођене сестре у Новом Саду.

Милорад Крунић из Гајдобре путовао је са сином Миладином у Сарајево, умрла му је рођена сестра Мара.

Роса Стојановић из Чуруга путовала је са супругом Миливојем; тога дана умро јој је у Добоју отац Бранко.

Мирко Кирицић из Сомбора, спавао је у свом купеу.

Марко Бекетинац из Вођинаца код Винковаца, намеравао да за новогодишњу ноћ буде код ћерке у Осијеку, али дошло је до неког неспоразума између њих, па је заглавио у возу. *Јеб'ла ме судбина* – цитирао сам Бекетинца. – *Хиљаду пута сам рекао себи да нећу сести на точкове, а сада дочекујем Нову годину у возу. У рату ме умало није прегазио немачки тенк; 1956. испао сам из камиона; 1963. прегазила ме коњска запрега; 1970. доживео сам саобраћајну несрећу; прошле године ударио ме трактор... А ову годину почињем на точковима воза! Јеб'ла ме срећа луда!*

Јутро у Сарајеву, прво јутро 1985. године, није такорећи ни освануло; град је био удављен у магли, залеђен, сувих улица, али окован заосталим гомилама и хрпама прљавог залеђеног снега. Смрдело је на воду од суђа.

Мећава, која се обрушила на неке пејзаже Хрватске и Босне, и на једном делу скоро затрпала воз, Сарајево је заобишла. Град је спавао, мамуран, мрзовољан, а његов излаз у свет, железничка станица, с великим холом високог стропа (поцепаног на средини), заледила се у тишини. Скоро да нема покрета,

Војник Миралем Коњић из Добоја путује кући на одсуство и најмлађи путник сарајевског воза који је новогодишњу ноћ пресрећавао

Фото: Жељко Марковић

тек, понеки човек, или човечица, мину као сенке из магле у маглу. Пошли смо, а где би другде, него у стари део града, у чаршију. Корак по корак, одмакли смо од Небојше, изгубили смо га у сарајевској магли.

Дернек смо наставили целог тог дана, тумарајући по чаршији, удављеној у магли, да би нас умор савладао када смо у вечерњим часовима 1. јануара 1985. године ушли у топли вагон воза на релацији за Нови Сад. Спавали смо Латиновић и ја, али не и Небојша Ракетић; запао је озбиљне проблеме, болео га је стомак, глава му је пуцала, терало га је да повраћа.

Најзад, када смо у јутарњим часовима изашли из воза на новосадски перон, мрзовољни, мамурни, крмељави, оловних глава, моји сапутници су отишли на спавање, то је био крај њиховог путовања, али за мене новинарско путовање тек је почињало у подстанарском стану, где ме је чекала верна пријатељица, писаћа машина UNIS. На том путовању није ми се десило никакво светско чудо. Али, путовање, само по себи, било је чудо, и сваки путник у том возу био је чудо, укључујући и мене, пошто сам од почетка до краја био пуноправни учесник у сопственој причи. Идеја да репортер треба да *учествује* и да се не дистанцира од сопствене субјективности (емоције), како би што дубље продро у живот, рано се јавила у мени и нисам је напустио, и нећу је напустити, до краја века.

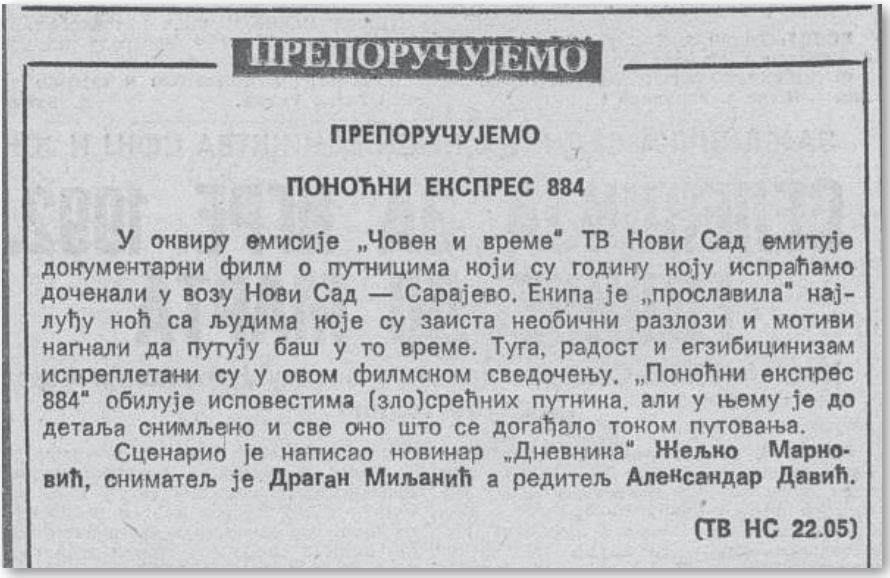
Две година касније, понудио сам Телевизији Нови Сад идеју, синопсис и сценарио за документарни филм под насловом *Поноћни експрес*, којег ће режирати Александар Давић (1961–2020). Саставили смо екипу од око десеторо људи, укрцали се у поноћни експрес на новосадским перонима без снега и тако смо Нову 1988, дочекали са путницима сарајевског воза. Није их те ноћи било много, и није било лако ни добити њихов пристанак за снимање, као што није било једноставно отворити њихове приче (разлоге, мотиве) и контролисати појачане емоције тих људи у несвакидашњој ситуацији.

Дао сам све од себе да им се приближим. Ја сам те ноћи разговарао са путницима, а Драган Миљанић је снимао. Снимао је неколико документарних филмова, чији сам идејни творац и сценариста, као и неколико телевизијских емисија и прилога, чији сам аутор или сарадник. Између осталих, снимао је и документарни филм о Специјалном заводу за децу и омладину у Ветернику, чији сам идејни творац, сценариста и водитељ.[16] Снимао је моју емисију о нуклеаркама, чији сам аутор, па смо тако заједно са екипом ТВ Нови Сад ушли и у просторију са нуклеарним реактором у Винчи и емитовали ексклузивне снимке из „бункера смрти". О томе сам опширно писао у првој књизи.

Кратки филм емитован је на ТВ Нови Сад под називом *Поноћни експрес 884.* Најава филма у ТВ додатку *Дневника* гласи: *У оквиру емисије „Човек и*

[16] Документарни филм о деци из Завода у Ветернику премијерно је емитован на ТВ Нови Сад у оквиру емисије „Форум младих" 25. јула 1987. године у 18.30 часова. Аутор, сценариста и водитељ Жељко Марковић; редитељ Александар Давић; сниматељ Драган Миљанић; уредник Емеше Кедмен. Шира најава о филму објављена је у ТВ додатку *Дневника* под насловом „Они нису заборављени", 25. јул 1987, 6

време" ТВ Нови Сад емитује документарни филм о путницима који су годину коју испраћамо дочекали у возу Нови Сад–Сарајево. Екипа је „прославила" најлуђу ноћ са људима које су заиста необични разлози и мотиви натнали да путују баш у то време. Туга, радост и егзибиционизам испреплетани су у овом филмском сведочењу. „Поноћни експрес 884" обилује исповестима (зло)срећних путника, али у њему до детаља снимљено и све оно што се догађало током путовања. Сценарио је написао новинар „Дневника" Жељко Марковић, сниматељ је Драган Миљанић, а редитељ Александар Давић. ТВ НС 22.05[17]

ПРЕПОРУЧУЈЕМО

ПРЕПОРУЧУЈЕМО

ПОНОЋНИ ЕКСПРЕС 884

У оквиру емисије „Човек и време" ТВ Нови Сад емитује документарни филм о путницима који су годину коју испраћамо дочекали у возу Нови Сад — Сарајево. Екипа је „прославила" најлуђу ноћ са људима које су заиста необични разлози и мотиви нагнали да путују баш у то време. Туга, радост и егзибицинизам испреплетани су у овом филмском сведочењу. „Поноћни експрес 884" обилује исповестима (зло)срећних путника, али у њему је до детаља снимљено и све оно што се догађало током путовања.

Сценарио је написао новинар „Дневника" **Жељко Марковић**, снимаљ је **Драган Миљанић** а редитељ **Александар Давић**.

(ТВ НС 22.05)

Најава документарног филма „Поноћни експрес 884" у „Дневнику"

Питао сам једном Давића зашто је моје име изостављено са шпице филма? „Омашком", одговорио је редитељ. Тако је због нечије омашке једини материјални доказ да сам учествовао у стварању документарног филма *Поноћни експрес 884* остао у најави телевизијског програма објављеној у *Дневнику*.

* * *

После много година, Небојшу Ракетића питам за неке детаље из воза, али његово сећање на наше давно путовање изгубило се изгледа у сарајевској магли.

[17] Дневник, најава ТВ програма, Поноћни експрес 884, 28. децембар 1988, 28

– Онај весели Босанац, частио је целе ноћи... Како се звао? – замислио се Ракетић, када сам му покренуо меморијску картицу.

– У мом тексту пише: Хасан Хакановић!

– Да, да... Хасан? Ако пише, онда је тај! Тај Хасан, сећаш се ваљда, целе ноћи је частио све који би се затекли у оном мини бару кушет кола.

– Тако сам и написао у репортажи. У једном моменту частио је цео воз, па смо заређали по купеима да питамо шта ће ко попити... Углавном су пили пиво, понеко жестину, али носили смо женама и кафу – подсетио сам некадашњег сапутника.

– И кафу смо носили по купеима, тачно! – сетио се Ракетић. – Босанац је имао пун буђелар пара. Певао је босанске севдалинке.

– Денић је после поноћи одврнуо народну музику са касетофона. Гурали смо се загрљени у ходнику кушет кола – рекао сам.

– А ја сам отишао до купеа оне плавуше да јој честитам Нову годину и остао сам са њом неко време – рече Небојша и подсетио ме: – Ти си први покушао да је муваш. Шта сте радили у купеу?

– Ништа нисмо радили. Причали. Позвао сам је у друштво, није хтела. А шта сте ти и плавуша радили у купеу? – питам Ракетића; живо ме занима, после толико година.

– Причали смо глупости. А шта смо друго могли да радимо? Ја сам покушао да је мувам. 'Немој овде', каже. 'Немој, молим те... Сачекај да сиђемо у Сарајеву...' Оставио сам је у купеу и наставио са вама да цугам. Кад смо ушли у станицу Сарајево, од ње није било ни трага.

– Изашла је на некој успутној станици – рекао сам.

– Ма, пусти њу! – одмахнуо је руком Небојша и пребацио разговор у други купе. – А сећаш се оно двоје, брачни пар, што су носили печено прасе...

– Њих се сећам, али не сећам се како смо тебе изгубили у Сарајеву? – упитао сам га. – Била је страховита магла, одједном си нестао? Све сам заборавио.

– Овако је то било. Ти и Латиновић кретали сте се преда мном, ја сам заостајао. Упознали сте на улици неке Сарајлије и продужили сте са њима испред мене.

– Тачно – упалила ми се сијалица у мозгу. – Скренили смо у неку споредну уличицу, пошто су нас позвали и заглавили смо с њима у некој кафани.

– Да. У неку кафану сте отишли... Тако си ми рекао. Одједном, окренем се око себе, нема вас! – наставио је Небојша. – Дозивам: ништа. Нисмо ми тог дана ни видели Сарајево. Била је магла, тачно. Не магла, него маглуштина! Ништа се није видело. И ја уђем у први бифе који ми се нашао на путу. Прођем шанку, унутра топло као у сауни, неки јарани пију. Трешти музика. Наручим туру за њих, а за себе два деци вотке, чисте. 'Одакле си?' питају. – Из Новог Сада! – 'Откуд у Сарајеву?' – Ту сам с пријатељима, реко. Негде су се изгубили у магли. Дочекали смо Нову годину у возу, реко. Гледају ме у неверици и наручују ми вотку. Наздрављамо. И онда ја њих частим. И тако наизменично. Све по два деци вотке сам пио. И изађем у неко доба. Вучем се кроз маглу по улицама, све пусто. Само ја и понеки кер. Вратим се на железничку станицу, тумарам по холу, нигде никог. Вас нема ни од корова. Али,

што је најгоре, нигде ни клупе да се испружим и одспавам, дошло ми да легнем на под. Наслоним се на пулт неког киоска и заспим, тако, стојећи. Колико сам спавао, не знам. И онда сте наишли. Ти си ме пробудио.

– Пре тога сам те фотографисао – рекао сам.

– Да, рекао си ми... Сачувао си ту фотографију? – пита Небојша.

– Сачувао сам негатив филм.

Тако је то било у време без мобилних телефона. Човек је могао да изађе из воза и нестане у сарајевској магли и да га никада не пронађу. Неколико година после нашег путовања, у магли која ће прекрити Сарајево, нестаће цела једна држава.

ПРВОБОРЦИ ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Београдски телевизијски разговори: Станко Црнобрња и „Ћирило и Методије" југословенске видео уметности Борис Миљковић и Бранимир Димитријевић (1983, 1984). – Иван Каљевић, редитељ из Београда и његова урнебесна филмска хроника „приватних доживљаја" (1985). – Загреб: случај Звонимира Мајцуга и његовог забрањеног филма „Оаза" (1987)

У београдској кафани „Мадера", пред крај 1982. године, у друштву са редитељима Станком Црнобрњом, Борисом Миљковићем и Бранимиром Димитријевићем, светим тројством видео таласа који је као ново средство изражавања крајем седамдесетих и почетком осамдесетих запљуснуо београдску телевизију, како је својим експерименталним видео музичким пројектима тандем Борис & Туцко, ауторски двојац прве значајне музичке ТВ емисије „Рокенролер", разбијао шему официјелног екрана и ослобађао медијске просторе, због чега су одустали од телевизијског видео арта и ТВ филмова који су им отворили путеве европске славе, и како ми је успело – одмах ћу да одговорим: немам појма! – да их сву тројицу доведем у „Мадеру" и да с њима обавим групни интервју, тако што сам њихове одговоре хемијском оловком бележио у свеску, док су саговорници стрпљиво одговарали на питања новосадског студента, који је у то доба тезгарио за омладинску штампу, и на крају један доживљај са пијаце Зелени венац

Гледам црно-беле фотографије пресвучене сепијом и пегама. Читам своје новинске текстове од пре четрдесет година и ништа ми није јасно. Ни данас нисам начисто, а није јасно ни мом сараднику Латиновићу, кога сам замолио да буде фото-репортер, и он је посао одлично одрадио – није ми јасно, дакле, како је мени, новинарском жутокљунцу и фрушкогорском провинцијалцу, двадесет двогодишњаку, хонорарцу *Гласа омладине*, успело да тога дана три апостола нове телевизије окупим у *Мадери* у Београду, и да их интервјуишем разговарајући с њима о новотарији видео арта и бележећи њихове изјаве у свеску хемијском оловком и са цагаретом међу прстима.

Једна фотографија коју сам пронашао у својој архива на којој су у сали за столом пред публиком Станко Црнобрња и Бранимир Димитријевић, а између њих је Небојша Ђукелић (поред је телевизор на постољу), подсетила ме је да смо дотичног дана Драго Латиновић и ја присуствовали видео пројекцији и

трибини о видеу у Студентском културном центру (СКЦ). Није ту било много публике, углавном студенти, а од познатих ликова Олга Божичковић (1921–2004), новинарка и ТВ критичарка и поменути Небојша Ђукелић (1947–1996), телевизијски аутор, филмски критичар и новинар, који је говорио о радовима Црнобрње, Буцка и Туцка.

Како смо из СКЦ-а и када доспели у *Мадеру*, не памтим. О њима сам увек искључиво размишљао као о телевизијским људима, али сада, гледајући ове Латиновићеве фотографије – ја, с једне стране, њих три, с друге стране кафанског стола – питам се о чему су размишљали и шта су мислили о мени док сам бележио њихове речи пред њиховим очима? Шта је њима, тада значајним и популарним ауторима, свесним своје телевизијске посебности и медијске супериорности, значио разговор за некакав новосадски омладински лист, којег ни један од њих никада није ни видео. Па, ипак, не само да су сва тројица показала људску величину и испоштовала новинарског почетника не допуштајући ни једног тренутка да се осетим фрустрирано, него су са мном разговарали као са равноправним учесником. Писао сам руком, кажем. Доста брзо сам хватао њихове речи. Ценили су то што смо Латиновић и ја због њих допутовали из Новог Сада. Нисмо се у кафани нашли у исто време. На разговор у *Мадеру* први је стигао Црнобрња, затим су стигли Буцко (Борис Миљковић) и Туцко (Бранимир Димитријевић). Изабрали смо сто у ћошку кафане, колико да обезбедимо дискрецију.

Београд, митолошка кафана-ресторан *Мадер*а, зимски дан 1982. године. С једне стране стола седим ја, студент прве године књижевности из Новог Сада, хонорарац *Гласа омладине*, лице ми је фотографисано из профила – тада још нисам пуштао браду – а с друге стране стола седе млади лавови Телевизије Београд, тада у врху популарности, редитељи: Станко Црнобрња, професионално активан још од половине седамдесетих година, а у време нашег сусрета већ са завидном колекцијом емисија, реклама и музичких видео клипова иза себе, снимљених за београдску и републичке телевизије, укључујући и ТВ Нови Сад, Борис Миљковић и Бранимир Димитријевић, свето тројство новог таласа, који је крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, долазећи са Запада, запљуснуо екран београдске телевизије.

Станко Црнобрња, београдско дете, син партизанског команданта и дипломате из најужег Титовог окружења, одрастао и образован у земљама очеве амбасадорске службе (Индија, Цејлон, Авганистан, САД), режисер и продуцент, теоретичар медија и масовних комуникација, пун као брод телевизијског знања и добро обавештен о светским трендовима на том пољу, аутор бројних пионирских телевизијских пројекта и идеја, потписује у том периоду главне адуте забавно-рекреативног програма (Шоу програм *Београд ноћу*, *Петком у 22*, *Недељно поподне*, серија *Звезде које не тамне*) и његов модеран редитељски рукопис, примена на нашој телевизији до тада непознатих технолошких, системских и естетичких решења, обележиће трајно један од најдинамичнијих периода у историји београдске/југословенске телевизије.

Кафана „Мадера" крајем 1982. године: Жељко Марковић (лево) у разговору за „Глас омладине" са редитељима ТВ Београд: Станком Црнобрњом, Борисом Миљковићем и Бранимиром Димитријевићем
Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

Када је 1974. године започео професионалну каријеру у Београду, напредни двадесет једногодишњак, „телевизијски авантуриста", био је најмлађи режисер у Југославији, потоњи стручњак за визуелне медије и масовне комуникације европског формата. Станко Црнобрња раскрчио је терен за долазак младих телевизијских снага.

Тада су се на екранима престоничке телевизије појавила њих двојица са својим видео новотаријама и све је одједном постало другачије, српско а светско. Борис & Туцко!

Хоће ли се икада више на телевизији догодити такав продор добре стваралачке енергије, какву су у ТВ Београд, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, унели апсолвенти ФДУ и компањони Борис Миљковић и Бранимир Димитријевић, промотери музичког новог таласа и телевизијског авангардног покрета, вансеријски аутори који су класичан и мање-више ригидан програмски шаблон једне државне телевизијске куће, с озбиљним технолошким хендикепом у односу на западноевропске телевизијске системе, раздрмали свежом крвљу својих идеја, нове рокенрол естетике и експерименталних видео пројеката (*Поп Експрес*, *Рокенролер*, *Руски уметнички експеримент*). Миљковић, рођени Загрепчанин, дипломирао филмску и телевизијску режију на ФДУ у Београду, аутор музичких спотова и реклама, бројних емисија (са коаутором Бранимиром Димитријевићем), потоњи креативни

директор у маркетингу, дизајнер, писац, стваралац и „сваштар", који се по властитом признању бави(о) свим и свачим. Димитријевић, такође режисер са дипломом ФДУ, редитељ стотине музичких и рекламних спотова, емисија, серија, ТВ филмова, добитник међународних награда (са коаутором Борисом Миљковићем), потоњи оснивач прве југословенске рекламне агенције и маркетиншки експерт. У РТВ Београд стартовали су у музичкој редакцији са *Пой Експресом* крајем 1979. године. ТВ Београд у то време емитује све бољи програм и нарочито у забавно-рекреативном сегменту своје производње покушава да прати или копира Западне телевизије. Далибор Мартинис, хрватски видео и трансмедијални аутор европског значаја, Туцка и Буцка назвао је луцидно „Ћирилом и Методијем телевизијског видеа".

Смрћу Тита, почев од 1980. године, друштвена и политичка ситуација се мења у земљи, прилике се компликују, у републикама и покрајинама се таласа, али ослобађа се и нова енергија. У редакцији ТВ Београд су уредници који разумеју ново време и залажу се за модеран и експериментални приступ програмским садржајима. Није им лако, отпор је велики, а они су у мањини. Пред новим идејама и променама испречио се сложен и тешко решив проблем, генерацијски и политички. У београдској телевизији суштински и концепцијски сукобљавају се конзервативци, стара гарда, партијски кадар, с једне стране, међу којима је много оних који ту зарађују хлеб, чак су и уредници или су у управљачким органима куће, али том медију не припадају (књижевници, музичари, правници, политичари итд.), нити су се образовали за телевизију, нити разумеју језик модерне телевизије у свој његовој сложености, поготово су им стране и сумњичаве нове технологије; а с друге, пак, стране, високо образовани телевизијски људи, деца телевизије, жељни су искорака у нове технолошке и естетичке просторе, старе програмске шеме су им досадне, превазиђене, тесне, не осећају се добро у тој кожи и у старој концепцији се не могу доказати.

Појава видеа у Југославији носи обележје хаотичности, индивидуалне љубави видео-фанатика, али и илегалног бизниса, који може бити извор добре зараде, писао сам у тексту *Трутови ће појести видео* (Дневник, 1985).[18] *Накалемљен на нашу лабаву економску основу, видео је у нашим условима стекао највише симпатизера проблематичног техничког предзнања, тако да се већ може говорити о југословенском видео-систему. (...) У високо развијеним земљама видео је прерастао у начин живота, тамо је стигао много раније, а код нас је још увек новотарија у коју би свако да забоде нос, мада му је знање на нивоу телевизора. (...) Поседовати видео опрему и знати је употребити значи хуманизовати властити начин живота и дати му естетску димензију. То је видео схваћен као начин живота. (...) Већина власника видео-рекордера или магнетоскопа користи их за обележавање породичних догађаја, а преко ноћи ничу и импровизовани видео студији за преснимавање касета, углавном иза леђа закона.*

[18] Дневник, Жељко Марковић, Трутови ће појести видео, 25. мај 1985, 11

У такав друштвени и телевизијски амбијент улази тандем Буцко & Туцко са својим оригиналним поп-форматом. Тако су се двојица апсолвената режије, наоружана теоријом, када су им указали шансу за рад и омогућили средства, бацила на посао и није протекло ни месец дана, а већ су произвели програм који до тада није виђен ни на једној југословенској телевизији. Били су пионири новог телевизијског израза, који је експлодирао на Западу, видео уметности, првоборци аутентичног и краткотрајног покрета новог таласа у Србији и Југославији.

Шире узев, њихови стваралачки/уметнички почеци скопчани су са почетком рада MTV-а 1981. године, глобалне музичке телевизије и кабловске мреже, која ја поставила светске критеријуме у производњи музичких спотова, што је новинарима дало за право да Миљковића и Димитријевића сврстају у „пионире MTV форме у Србији".

Међутим, оно што је телевизијским видео ауторима на Западу у естетичком смислу успевало са врхунском технологијом на располагању, и огромним буџетом, то су Буцко и Туцко на београдској телевизији постизали штапом и канапом за ситне паре. Радили су у земљи чија се економија урушавала у политичким и националним превирањима и у којој су шверц и пиратерија стајали иза „југословенске видео револуције". Техничка роба углавном се доносила из Сингапура. Тако је заживела *синīайурска веза*, како гласи наднаслов моја два текста[19] у којима сам се позабавио овим феноменом осамдесетих.

У првој половини 1987. године у царинску испоставу аеродрома *Беоīрад* допремљено је из Сингапура око 5.000 колор телевизора, стотине касетофона, видео плејера, музичких стубова, камера и друге техничке робе. Грађани су имали право да унесу робу у вредности од 80.000 динара. Огласи у новинама били су пуни оваквих понуда: „Продајем неотпакован и оцариљен телевизор марке 'сони'; компјутер 'армстад' са монитором, јефтино; продајем музички стуб са даљинским управљачем, оцариљен; 'национал панасоник' NVG 7 видео рекордер, неотпакован, оцариљен, повољно." Сингапур је постао обећана земља.

Борис Миљковић и Бранимир Димитријевић, жељни рада и доказивања, улазе крајем 1979. године у телевизијски ринг не обазирући се на стање у друштву и класично телевизијско окружење. У неким интервјуима они ће открити да нису имали ни елементарна знања о технологији прављења видео програма, али њихова генијалност одрадила је посао за њих. Почетком осамдесетих, преда мном су југословенски и српски телевизијски револуционари иза којих је солидна колекција видео остварења, међу којима су и експериментална, и цела (телевизијска, урбана) Југославија прича о тандему Борис & Туцко, који су се по својим видео радовима већ прочули и у Западној Европи. У Београду наилазе на запреке, то је средина која тешко прихвата новотарије

[19] Дневник, Жељко Марковић, СИНГАПУРСКА ВЕЗА, Телевизори слећу на Сурчин (1), 17. јул 1987, 7; Дневник, Жељко Марковић, На Далеки исток „бесплатно" (2), 18. јул 1987, 7 (Илустрација: Милорад Мића Михајловић)

и њихови телевизијски експерименти наилазе на отпор. Због таквог третмана 1981. године одлазе на „привремени рад" у ТВ Сарајево. Затим се враћају у Београд.

Телевизијски аутор, филмски критичар и новинар Небојша Ђукелић говори у београдском Студентском културном центру (СКЦ) на трибини о видео уметности и телевизијским експериментима Станка Црнобрње и Туцка и Буцка

Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

После свега, тандем Борис & Туцко припадају великој историји југословенске/српске телевизије. Обојица имају разлога да буду задовољни учинцима заједничког мушевитог успона крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, али исто тако имају разлога за жаљење, па и кајање, што је то са њиховим видео артом трајало кратко, букнуло је на екранима – светлост тог телевизијског пламена видела се и у Европи! – и угасило се или се претворило у слабу, тињајућу ватру. Телевизијски људи огромних стваралачих могућности, велики српски уметници видеа, „Ћирило и Методије" једног телевизијског покрета, који су ова двојица генијалаца предводила у Југославији, нису опстали у технолошки и културолошки заосталој средини „земље сељака на брдовитом Балкану". Подметали су им клипове. Било је то прејако за ову средину.

Позивали су их у Европу, која их је препознала, нису се одазвали, наивно су веровали да своје *светске* идеје могу да остваре и овде, ушли су у неке пројекте у Словенији, и то је пропало. Стигле су их године мржње и рата.

Дочекали су време да им буде забрањен улазак на београдску телевизију. Окренули су се свету маркетинга и оба су у том послу достигла највише врхове. Остали су заробљени у ЕПП-еу и стакленом звону сопствене генијалности. Станко Црнобрња се посветио теорији медија и масовних комуникација.

Први текст под називом *Авантуре са електронима*[20] објављен је у првој половини јануара 1983. године. *Без обзира што је наша официјелна телевизија резервисана према алтернативном медију,* написао сам у првом пасусу текста *Авантуре са електронима* (Глас омладине, 1983), *мада је технолошки потпуно спремна да га примени у својим програмима, „видео арт је неминовна претња класичном екрану" и сигурна телевизијска будућност. Потврду овог закључка налазимо и у телевизијским радовима наших саговорника*. Текст је објављен на три вертикална узана ступца од врха до дна стране, илустрован са једном фотографијом пласираном у врху текста и у њу је ушао део наслова. Потписао сам и Драгу Латиновића; његова идеја је била да одемо у Београд, на предавање о видео-арту у СКЦ, а обезбедио нам је и смештај у стану свог рођака. У улози фото-репортера био је на висини задатка. Међутим, мишљења сам да уредник није био на висини задатка; није увидео значај велике теме о видео уметности, као ни професионалну и специфичну тежину три саговорника, водеће ауторске авангардне личности београдске и југословенске телевизије. Притом није показао ни осећај ни респект према новинарском подвигу младог сарадника, који је о свом трошку и са „својим" фото-репортером, отпутовао у Београд и успео да обави разговор са три телевизијска апостола. Било је сировине за целу страну великог формата листа, па и за преко једне стране, пошто сам приложио и неколико фотографија.

Други текст *Слушати слику, гледати музику*[21], објављен је годину дана касније и пласиран преко целе стране на пет узаних стубаца са две фотографије Драге Латиновића; снимљене су у *Мадери*, на једној је Црнобрња, глава му је ослоњена на шаку (изгледа као да се досађује), а на другој су Борис и Туцко, погледи су им упрти у моју хемијску оловку која „жврља" по блоку. Текст је настао после вечери посвећене новом технолошком феномену под називом *Видео спот или нова телевизија*, организоване у Новом Саду на Радничком универзитету *Радивој Ћирпанов*. Говорили су Витомир Симурдић, Петар Љубојев (1938–2000), Миленко Ргар и Ђорђе Дејански, а видео техником руковао је Карољ Ковач. Ова трибина, којој сам присуствовао (у публици су најбројнији били ђаци Карловачке гимназије), мотивисала ме је да објавим делове мог београдског разговора са Црнобрњом, Буцком и Туцком, који су изостали у првом тексту.

[20] Глас омладине, Жељко Марковић, Авантуре са електронима, 11. јануар 1983, 5 (Фотографија: Драго Латиновић)

[21] Глас омладине, Жељко Марковић, Слушати слику, гледати музику, 20. март 1984, 13 (Фотографије: Драго Латиновић)

Оба чланка тематски су везана један за други, у њима учествују исти саговорници, и овде су спојена у један текст; притом су у овој верзији отклоњене омашке и обављене стилске корекције, после којих се ова књишка верзија разговора са југословенским првоборцима телевизијске револуције може сматрати коначном.

СЛУШАТИ СЛИКУ, ГЛЕДАТИ МУЗИКУ

Авантуре са електронима

„Клозетске шкољке служе искључиво за мокрење, али барем једна од њих изазива естетски доживљај кад се, окренута наопако, налази у посвећеном простору музеја". Д. Мартинис

Видео-арт је релативно ново медијско откровење и средство изражавања којим се код нас бави известан број аматера и уски круг професионалних аутора са телевизије. Реците нешто о кључним поставкама овог феномена и ко су зачетници видео уметности код нас?

ЦРНОБРЊА: Једна од основних поставки овог сасвим новог медијског „чуда" јесте могућност човека да сопственим рукама ствара видео свет који њему одговара. Историјски узев, видео се у свету веже за 1965. годину, када је након пионирских радова Пајка и Востела[22], први пут организовано јавно приказивање видео траке. Почетке оваквог приступа стварности налазимо у употреби ТВ технике од стране афирмисаних ликовних стваралаца, који су своје идеје преточили у оригиналан медијски израз. То је ништа друго до коришћење телевизијског екрана на неуобичајен начин, потенцирање визуелног, чулног, а у односу на устаљени приступ класичне телевизије. Свега пет-шест година пошто је у свету озваничен видео-арт, ова нова медијска могућност почетком седамдесетих година пробила се и до наших страна. Први су кренули сликари Неша Париповић и Марина Абрамовић а у Загребу Далибор Мартинис. У суштинском медијском облику видео стиче афирмацију 1975. године. Без претенциозне жеље хтео бих да кажем да је и мој дипломски рад *На прагу сна*, синтеза музике, слике и балета, један видео поглед у смислу експерименталног захвата.[23] Легитимност и публицитет видео-арт доживљава у радовима Бранимира Димитријевића и Бориса Миљковића, обавезног тандема; њих двојица су крајем седамдесетих серијом емисија *Пой Експреса* учинили квалитетно несагледив помак у правцу телевизијског про-

[22] Нам Џун Пајк (1932–2006), америчко-јужнокорејски уметник, пионир видео-арта; Волф Востел (1932–1998), немачки уметник, пионир видео-арта. Оба су била чланови покрета „Fluxus".

[23] ТВ емисија Станка Црнобрње „На прагу сна", коју потписује као сценариста и режисер, урађена је у естетичком кључу мултимедијалног видео-арта и први је Дипломски рад на београдској Академији за позориште, филм, радио и телевизију у тој области медијског изражавања.

греса. Радови настали у то време на југословенским телевизијама углавном су везани за музику и истраживања како у визуелном тако и аудитивном облику, почетно брушење једне сасвим нове ствари, коју су у Београду гурали и Миша Вукобратовић са шоу програмом *Рибље чорбе* „Побећи негде" и Предраг Синђелић са шоу програмом *Лабораторије звука* „Дубоко у теби", а у Сарајеву је то Адемир Кеновић са шоу програмом Здравка Чолића „Мало појачај радио".

У последње време све чешће се говори о алтернативној телевизији. Можете ли укратко објаснити овај појам и какве су могућности такве телевизије?

ЦРНОБРЊА: Алтернативна телевизија је општи појам за све оно што би било избор у односу на постојећу, значи понудити избор нечега квалитативно новог. Друштвени односи су, знамо, веома комплексни, разнородни и диференцирани, али нема тог нивоа друштвене интеракције на којем видео тејп или било која варијанта алтернативног телевизијског система не може савршено да се уклопи и обогати интеракцију. Када говоримо о штампаном медију ми не мисилимо и не подразумевамо под овим изразом само књиге. Овај медиј обухвата и новине, стрипове, публикације, један широки спектар, па тако и алтернативна телевизија сажима у себи мноштво појава.

Бранимир Димитријевић (десно): „У Немачкој је један брачни пар приказивао властите сексуалне радње станарима своје зграде, а откривени су тек онда када се читав стамбени блок приључио на њихов антенски систем."

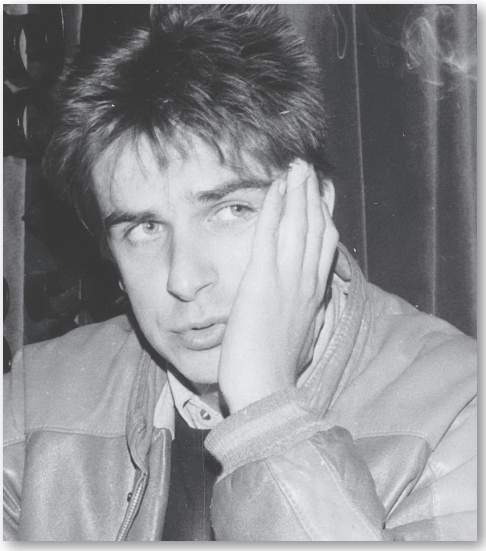
Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

У том смислу шта је то затворени антенски систем?

ДИМИТРИЈЕВИЋ: Ево, ја ћу да одговорим. На Западу је затворени или заједнички антенски систем изузетно популаран начин комуникације. За наше југословенске појмове то је ванредно компликована радња, али када се објасни једноставним речима види се да смо у заблуди. Затворени антенски систем је последњи комуникацијски бум, једна нужност која нам треба и која ће сигурно играти важну улогу у блиској будућности. Ствар је, кажем, врло проста: узмимо ако у једној згради сваки улаз има заједничку телевизијску антену, могуће је да наш снимљени програм шаљемо на екране свих станара. Узмеш видео камеру, укључиш је у властити магнетоскоп и видео излаз из магнетоскопа укључиш у антену кућног савета. И онда цела зграда гледа то што си снимио, изванредна могућност комуникације у великим урбаним срединама. У Немачкој је један брачни пар истом технолошком методом приказивао властите сексуалне радње станарима своје зграде, а откривени су тек онда када се читав стамбени блок прикључио на њихов антенски систем. У Америци је овакав начин комуникације био популаран у хипи комунама. Све у свему, могли бисмо рећи да је затворени антенски систем наша сигурна будућност.

Познато је да се и код нас људи баве и експерименталном телевизијом. Каква је то телевизија? И докле се стигло у том истраживачком процесу?

ЦРНОБРЊА: Стигло се прилично у том правцу телевизијског прогреса, али то је код нас још увек трагалачка авантура. Стигло се дотле да људи каче телевизоре на компјутере и шаљу камеру у желудац. Нема више домена где телевизија није закорачила, али досадашњи истраживачки рад је само део дуготрајног експеримента који тече и у чије остварење треба веровати. Стигло је време нових сазнања, видео хоризонти се проширују до несхваћених граница, магнетна трака је несавршена, катодна технологија нестаје, ликвидни кристал постаје нужност. Појављује се нешто сасвим ново: дводимензионална технологија осваја видео просторе.

Станко Црнобрња: „Хтели смо то да урадимо са Оливером Мандићем, који је прихватио експеримент и ушао у њега с пуно истраживачке смелости."

Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

Подсетићу вас на једну Бекерову мисао: „Овај чисто електронски медиј својим апстрактним правилима нема посебну уметничку форму која би се могла развити у оквиру простора те нове технологије и њеног скоро хаотичног обиља могућности. Нова техничка форма није резултат нове технологије већ је резултат НОВОГ НАЧИНА МИШЉЕЊА и проналажења новог реда". Колико је наша средина плодно тло за прихватање овог начина мишљења и да ли уопште постоји нормални људски и технолошки услови за развој оваквих пројеката?

МИЉКОВИЋ: Видите овако, неопходни услов за развој видео уметности је повољна друштвена клима која подржава алтернативу, као што је случај са богатим Западним срединама у којима таква алтернатива цвета. Ствар је унутар глобалног система. Али, узмите код нас – та ствар не постоји. Ако нам официјелни систем затвара славину ми ту заиста ништа не можемо. Добро је да се подсетимо: Вајда је рекао како је свестан да ће његови филмови завршити као зелена салата, да неће ући у историју, али Вајда је ипак створио филмове релевантне ситуацији у којој је живео. Ми више не гајимо илузију да ћемо правити затворене видео ангажмане (односи се на њега и Димитријевића – оп. Ж. М.), јер нас ситуација приморава да своје садашње преокупације ставимо у службу неке општије идеје. Ми смо у *Рокенролеру*[24] приказали друштвено релевантан проседе, целу београдску рок сцену, а то је чисто друштвени проблем, то су на концу момци који су се борили против глупости.

Да ли ви то наговештавате напуштање видео имица који сте створили од себе?

МИЉКОВИЋ: У овом моменту ја сам на жалост приморан да кажем да ћемо за извесно време оставити овај пут, а из Туцкове приче вам је јасно зашто. Када вам кажем да сада за сарајевску телевизију радимо тв спотове рећи ћете да смо последњи вазелинци на свету, али људи су чули за нас и позвали нас у Сарајево да то урадимо руковођени властитим афинитетима. То ипак одражава наш позитиван ангажман: направили смо пет видео спотова за штедњу струје и тако смо наше познавање видео језика ставили у службу актуелног интереса. То нису методе принуде, типа „Гаси сијалицу!", не, то није то, већ један фини емотивно-иронични поглед на штедњу као на ствар од великог друштвног интереса. Некоме можда изгледа да смо на овај начин изневерили нашу ствар, али ми нисмо криви што је економска ситуација оваква каква је данас.

Телевизијске куће у Југославији су за многе непрофесионалне ауторе још увек неосвојиве тврђаве, али сигурно би било корисно када би моћни медиј отворио врата овим људима. Видео-арт је могућност која допушта такве

[24] Емисија Бориса Миљковића и Бранимира Димитријевића „Рокенролер" емитована је на Другом каналу Југословенске радио-телевизије (ЈРТ) и у њој су применили неке нове технологије попут употребе белог платна на које се касније лепила слика, што је резултирало фантастичним визуелним ефектима.

аранжмане и новине. Да ли један аматер, један заљубљеник у видео тејп, може свој програм да прикаже на телевизији?

ДИМИТРИЈЕВИЋ: Може. На телевизији не постоји никакав полицијски систем и није тачно да је телевизија затворена структура. Напротив, уколико се не ради о некој отвореној и вулгарној артикулацији као што је порно филм, сваки непрофесионални аутор може да прикаже свој рад на телевизији. Друга је ствар што за ову могућност људи не знају или их уопште не занима. На телевизији треба само запети и радити, пет академија не би нам помогло ако нећемо да радимо. Месец дана пошто смо се Борис и ја запослили на телевизији Београд, искористили смо могућност технике и снимили *Пој Експрес*, који је један златан почетак, ствар изузетно прихваћена. Хтели смо да направимо нешто сасвим ново, ослобођено сувопарне теме официјелне телевизије и тврдим да, осим жеље за истинским креативним радом, нисмо имали никаквих комерцијалних претензија. Солидни технолошки услови за остварење оваквог видео пројекта постојали су на телевизији Београд и пре доласка Бориса и мене, али очигледно да није било људи заинтересованих за озбиљније истраживање. Истина је да се техника нудила свима, али наша је срећа што се стекло време када су за такве пројекте створени услови.

Двојац Борис Миљковић (Буцко) и Бранимир Димитријевић (Туцко) у емисији „Рокенролер" применили су фантастичне и до тада на југословенској телевизији невиђене визуелне ефекте

Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

МИЉКОВИЋ: Хтео бих да допуним Туцка. Нас двојица смо били на многим фестивалима у свету и добро смо упознати са ситуацијом у том домену филмске и телевизијске делатности. Гледали смо различите програме и могу вам рећи да је југословенска телевизија увек била авангардна. Ми смо у овде опседнути некаквим локалним проблемима, али мало коме је познато да се о нашој телевизији у последње време доста чуло у свету. Западне телевизијске куће приказују скупљи и углађенији програм, али то није одраз правог квалитета.

Југословенска телевизија је само официјелно авангардна?

МИЉКОВИЋ: Управо тако. Наша телевизија је официјелна, јер код нас не постоји алтернатива. Но, упркос томе, тврдим да је југословенска телевизија најотвореније на свету, што се тиче сарадње са људима који нису професионално везани за кућу. На ВВС-у аматер сигурно неће прогурати свој рад, будите у то убеђени, а на нашој телевизији је то могуће. Наша телевизија је рупа без дна, она гута све. Потребна је само жеља и практичан рад. Официјелни програм за аматера увек је отворен. Но, телевизија је још увек млада ствар, нема чврсте критеријуме, зато је треба разумети. Телевизија је код нас компилација најотворенијих и најзатворених система.

Какав је однос између телевизије и видеа у Југославији? Џулијан Темпл, режисер филма „Great Rock'n' Roll Swindle" каже да је телевизија најоштрији противник видеу и сматра да су та два медија „различити светови". Да ли доиста видео прети да озбиљно уздрма сиве пејзаже класичних екрана и зашто га уопште везујемо за телевизију када је познато да видео једноставно искаче из свих шаблона које приписујемо официјелној телевизији?

ЦРНОБРЊА: Када се помене термин *видео* одмах се уз скептичан осмех присетимо оне групе повлашћених заљубљеника видео тејпа којима добра социјална подлога омогућава набавку модерне електронске опреме и њено инсталирање у властитом стану. У последње време много се говори о продору овог алтернативног „чуда" у медијски простор Југославије и ова техонолошка новотарија већ сада демантује уврежено мишљење како је телевизија неприкосновени бастион доступан само уском кругу професионалних моћника. У Југославији постоје десетине хиљада људи који снимају и врше интерну трансмисију властитих тв програма, потајно се надајући да ће електрони из њихових соба одлетети у официјелни екран. Појава видеа у Југославији и његова доступност најширим масама и нехотично је створила оригиналну могућност коју тв центри не би смели да потцене. Друга је прича што нико у овом тренутку не може поуздано да каже у ком правцу ће се развијати видео, али је готово сигурно да ће бити више праваца. Област којом се бавимо нас тројица искључиво је везана за телевизију и то је један особени вид креативности који покушава да разори досаду класичног екрана. Међутим, оно чиме се људи баве посредством својих властитих видео система јесте пре свега – начин живљења. То су два различита односа према овом феномену. Будући да се видео мрежа међу нашим грађанством није довољно разгранала као у Западним земљама, наш гледалац се са видеом упознаје преко страних видео спотова рок

група, чиме се ствара утисак да је видео само то. Овај феномен има интенцију да постане аутономно средство и зато телевизију сматрамо технолошком колевком која га је прихватила док не прохода. Видео који повремено негује телевизија развијаће се по силама властитих законитости.

У чему је основна разлика између филма и видеа?

ДИМИТРИЈЕВИЋ: Основна разлика је у начину креације садржаја. Док је за филм страшно значајна прича и у причу дијалози, најважнија ствар за видео је визуелни аспект нарације. Управо због овакве креативне поделе и разлике сматрам да је видео далеко испред филма у смислу могућности које отвара пред стваралоцима. На жалост, „пионирски" видео каквог ми овде у Југославији познајемо искључиво је везан са комерцијалним интересима, тако да је у овом тренутку немогуће разговарати на тему видеа као уметничког средства. Видео технологија за разлику од филмова захтева велика улагања и зато нам се понекад чини невероватним и апсурдним да један страни петоминутни видео спот стаје више него буџет нашег филма *Битка на Козари*. Но, све то данас има своју комерцијалну рачуницу! Гледајте, почев од 1975. године када је *Queen* навукао на себе нови визуелни имиџ, било је јасно да после *Bohemian Rhapsody* обична реклама неће бити довољна.

Вратимо се вашем раду. Ако видео спотове везујете за комерцијалну рачуницу, да ли се и вашим видео пројектима могу приписати слични разлози настанка?

МИЉКОВИЋ: Сасвим је очигледно да се наши видео спотови коренито разликују од радова које производи и које нам шаље Западна технологија. Видео спотови рок састава имају тамо искључив задатак да бомбардујући чула, побуде у човеку инстинкт, а наши видео спотови су много блажи и зато је њихова комерцијална моћ слабија. Погрешно је мишљење да ми правимо емисије како бисмо распродали плоче својих „штићеника", јер је познато да посао којим се бавимо никада није био искључиво везан за пласирање композиција. Ако видео освоји телевизију, онда ће је поплавити у сваком делићу! Ми се само трудимо да стварамо нове просторе. Зато је неприхватљиво повезивати наше видео пројекте са некаквим комерцијалним интересима. Један најобичнији трominутни видео спот групе *Ultravox* стаје и до 50.000 фунти, а да не помињемо колико је коштао вероватно најскупљи видео спот на свету *Ashes To Ashes* Дејвида Боувиа. Ми се са њима можемо упоређивати само на нивоу креације, комерцијални ефекат отпада.

Какве услове у погледу бављења видеом нуди ТВ Београд?

ДИМИТРИЈЕВИЋ: Гледајте, као у многим другим животним ситуацијама, проблем је најпре у људима, затим у техници. На београдској телевизији постоји извесна сумња неких уредника када су у питању видео пројекти и то неповерење и бојажљвост огромна је кочница напретку видеа на малом екрану. Уосталом, због таквог неразумевања ми смо неке наше експерименталне рекламе видео технологијом морали да радимо у Сарајеву, мада ни тамо нису биле приказане. Када су на ТВ Београд чули да ћемо да радимо емисију

Станко Црнобрња и Бранимир Димитријевић у парку код „Мадере”
Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

о руској авангарди *Руски уметнички експеримент,* превртали су се на леђа од смеха. Од 120 милона динара, колико је требало да добијемо за снимање, добили смо само 57 милиона. Ипак смо прионули на посао; сви су једва чекали да се заврши цео тај „спектакл”, знали су да се ради нешто необично и велико. Разумљиво је што се видео развија у таквој атмосфери, јер данас телевизијом Београд владају људи из других медија, књижевници, новинари, музичари, песници. Програм кроје они који у највећем броју случајева немају везе са телевизијом. У том смислу, ретки су они који телевизију схватају као легитимну ствар, а телевизија је заправо један велики рудник из кога треба вадити увек нове могућности. За развој сваке уметности, па и телевизијске, потребно је пре свега меценарство. Таквих услова код нас нема. Југославија је преко ноћи постали сиромашна држава и зато тврдим да телевизијски видео код нас није у експанзији, како то штампа надувава, него напротив у стагнацији.

Шоу програм „Београд ноћу” изазвао је велику збрку у југословенској јавности, али то је био програм којем су сви признавали неоспорни квалитет.

ЦРНОБРЊА: Хтели смо то да урадимо са Оливером Мандићем, који је прихватио експеримент и ушао у њега с пуно истраживачке смелости. Био

је то, наравно, велики телевизијски догађај праћен снажним публицитетом штампе и доста гласним реакцијама гледалаца, које су се кретале од потпуне поларизације (добро – није добро) до трезвених критичких анализа. Посредством видео технологије хтели смо да покажемо и неке друге димензије екрана и све смо то остварили уз средства која на Западу нису довољна ни да се купе три рефлектора.[25]

* * *

Станко Црнобрња је после разговора предложио да пређемо за други сто у средишњем делу још увек скоро празне кафане. Борис и Туцко се се извинили што су спречени да нам се придруже, чекају их неки неодложни послови, а нас три настављамо разговор уз пиће. У неко доба у кафану улази драмски уметник Љуба Тадић (1929–2005), прилази спорим кораком нашем столу и пита отегнутим гласом: – Децо, мили моји, је л' слободно код вас?

– Слободно, слободно... – одговарамо сва тројица.

Тадић је као и сваког дана дошао на вечеру, али још му је рано.

– Шта има ново, Станко? – пита славни српски глумац, споменик који хода, смештајући се за сто. – Смишљају се нови пројекти... Само радите, децо моја. Само радите.

– Љубо, ово су новинари из Новог Сада – представља нас Црнобрња. – Малочас смо обавили разговор за њихове новине, били су с нама и Туцко и Буцко.

– О, Новосађани... Које новине? *Дневник*? – пита Љуба Тадић.

– *Глас омладине* – одговарам.

– Лепо, лепо... – узвраћа Тадић. – Омладинска штампа је слободна и храбра штампа! Браво! Шта ћемо да попијемо, децо моја? Хоћемо литру белог?

У кафану улази кантаутор Борислав Бора Ђорђевић (1952–2024). Само што нас је угледао, крену према нама. Осмех му је до ушију.

– Боро, придружи се... – позива га Тадић и потура му столицу. – Седи, дете моје. Седи с нама. Станка знаш, а ова двојица младића су новинари из Новог Сада.

– Него шта него да ћу да седнем! – узвраћа Бора Чорба и рукује се са свима редом. – Шта то пијете... Ауууууу... Нећу вино. Мучи ме киселина.

Преспавали смо у стану Латиновићевог рођака.

У дану када сам у *Мадери* разговорао са првоборцима телевизијске рево-

[25] Станко Црнобрња био је редитељ овог пројекта, а сликар Коста Бунушевац, сценариста и аутор сценографије и костима Оливера Мандића. О свом учинку у шоу програму „Београд ноћу" Оливер Мандић је изјавио: „Мени је та емисија довољна да живим следеће три године. То је као када човек има лепо детињство па га се слатко сећа целог живота. После овога не желим више да учествујем у обичним забавним емисијама где редитељ може да ме режира како хоће. Та емисија је за мене била један остварен сан." (Извор: РТВ Ревија, фебруар 1981, Разговарао Зоран Предић). Шоу програм „Оливер Мандић и Београд ноћу" добио је прву награду на фестивалу у Монтреу.

луције, редитељима ТВ Београд: Станком Црнобрњом, Борисом Миљковићем и Бранимиром Димитријевићем, живот ми је приредио један (нео)реалистички „филмски" сударса престоничком стварношћу на пијаци Зелени венац. Да сам заиста снимио документарни филм о томе, назвао бих га...

ЖИВИ МРТВАЦ СА ЗЕЛЕНОГ ВЕНЦА

Човек је лежао на бетонском степеништу, мртав пијан или мртав трзан. Одоздо, с улице, није могло да се утврди, па смо се попели до њега: жив је. Мој пријатељ и сарадник Драго Латиновић фотографише живог мртваца. То је надржај и стваралачки изазов јачи од њега и акција коју је предузео одмах је уличној драми непознатог човека додала мистерију, загонетну и интригантну димензију. Неки људи уживају у оваквим уличним догађајима. Упадамо у очи првим пролазницима, застају и питају се шта се овде дешава, а посебно смо занимљиви доконим типовима, који се с рукама у џеповима шеткају унаоколо или зазјављају премаштајући се с ноге на ногу. Да ли је пао, ударио главом о бетон и изгубио свест, или је повредио кичму, или је, пак, испружен преко степеника као проштац, с једним степеником под теменом, а другим под бубрезима, заузео положај који му најбоље одговара, док се не отрезни и пробуди? Изгледа да је пијан. Очи су му склопљене, уста полуотворена. Шта ако умре? Шта ако га у том положају удави језик? А шта ако је доживео инфаркт? Потрес мозга? Размишљам да ли да позовем хитну помоћ. Посматрам људе који унаоколо прате догађај и ћуте, нико се не меша.

„Оставите на миру тог човека", довикује жена са оближње тезге. „Налио се ракије и спава! Није му први пут да ту лежи!"

Одустајем од позивања хитне помоћи. Умирујем савест верујући да га је оборио алкохол и да је исто овако могао да заспи и на некој јавној клупи, тада на њега не бисмо ни обратили пажњу. Проблем с тим човеком није био у томе што се изврнуо и спава, него у томе што су место на којем се изврнуо и положај тела били сумњиви. Лежао је при врху степеништа и његово тело забадало се пролазницима у очи, оваквим попут мене. Толико је сцена с њим била упечатљива и тако ми се залепила за меморију да бих, верујем, успео да је опишем и без фотографија мог сарадника. Једна рука му је испружена дуж степеника, друга је уз тело са згрченом шаком на препони, а ноге су му савијене у коленима. Крви нема око њега, нема трагова повраћања. Сако зарозан и згужван у равни са раменима упућује на помисао да се сручио на бетон. Важно је да је жив.

У грчу тог лица, осутог длачицама око уста, беше заробљен не само крик тренутка, који га је срушио на степениште, него се кроз ту страшну маску живог мртваца провидила и цела његова егзистенција, неосветљен и паћенички живот човека који је поклекао, предао се и запустио у прашуми града и дотакао дно, ако дна има, и сада лежи на улици као олупина које се сви клоне. Доспео је до тачке да не завређује ни толико да се због њега позове хитна помоћ. Нагињем се над његово лице, а Латиновић фотографише. Мој пријатељ

и сарадник, филмски аматер, аутор кратких филмова и власник фото-апарата од којег се не одваја, не пропушта прилику да документује овај улични београдски призор, фотографише човека из разних углова, улази му објективом у лице, фотографише посматраче. Тако се до малочас једна свакодневна уличка ситуација, додуше на мало незгодном месту (степениште), претворила у јавну сцену, тотално позориште, с главним глумцем, трагичарем који је своју безимену улогу преспавао, затим са два лика (Латиновић и ја), покретачима радње и носиоцима драматургије, и са гледаоцима. Неки застају у пролазу кроз Каменичку улицу, гледају горе, криве вратове. Ни то што су застали и посматрају сцену не чини их лепшим и бољим од оних који пролазе поред човека као поред камена. Ретки се пењу или силазе степеништем, пролазе поред спавача, очешу се о њега косим и брзим погледом, склањају поглед у страну.

Одједном смо додали тежину овој градској сцени, придали смо значај нечему што се виђало на том месту, а сада постаје озбиљно, интригантно, и истерује упитнике и узвичнике из очију посматрача. Нико од њих не зна ко смо. И нико нас не пита ко смо. У гледалишту ћуте као одрезаних језика. Нико нам се не придружује и поред човека само смо нас двојица. Латиновић фотографише спавача из свих углова. Можда смо инспектори, обављамо увиђај, а можда смооо... Новинари? Гледалиште је скоро подједнако трагично као

Зелени венац (Београд): улична филмска сцена коју је режирао живот

Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

и главни глумац. Рекло би се по неким знаковима да су то дошљаци, људи из унутрашњости Србије, физички радници, носачи и надничари, горштаци које је у Београд довела невоља и сиротиња од којих су побегли са планина, из шума и камењара. Гледају људи да у Београду зараде неки динар и пошаљу га кућама. То је некакав *социјални* свет у моментима чекања и доконости. Привлаче их оваква јавна места и овакви догађаји. У њиховим погледима и поступцима тешко је разабрати како они гледају на ову ситуацију.

Питам Ромкињу која је на тротоару у подножју степеништа прострла најлон и продаје неке дрангулије, да ли зна шта се догодило са тим човеком? Не зна. И први пут га види, а сваки дан је, каже, на том месту. Мисли да је пијан. Ту га је затекла када је долазила, лежао је у истом положају и вероватно је „пресисао". Да ли му је неко пришао? Можда дежурни милиционар? Не, нико. Баце поглед на њега, окрзну га очима или погледају у страну, окрену главу и прођу поред њега.

То је оно степениште при самом врху стрме и узане Каменичке улице, поплочане каменом коцком, која се успиње из парка поред Економског факултета, улице која је нама, провинцијалцима, била најкраћи правац од аутобуске станице до Теразијске терасе и хотела *Москва.* У тој живописној улици, стрмој вододерини, која одоздо почиње с неком „оријенталном" кућом на ћошку, продавало се на црно све и свашта. Роба сумњивог порекла била је изложена на картонске кутије и простирке поред зидова, продавали су је на одмориштима степеништа, била је окачена на гвоздене рукохвате, или су дрангулије нудили с ногу: дигиталне ручне сатове, наочаре, ташне, златне ланчиће, значке. Робу су продавали шверцери разних фела. Задесио би се на тој сцени и понеки „обичан" грађанин, којег је невоља натерала да прода породични накит или какву другу драгоценост. Ту се цењкало око џиџа бића, често и за голи живот, за кору хлеба, и премда је то био (полу)свет којег сам се клонио, и који је ружио слику града, ништа им нисам замерао.

У Каменичкој је увек запомагао и дежурни просјак. Виђала се просјакиња са дететом окаченим о пољаву преко трбуха. Запомагао је богаљ без ноге са отвореном шаком у ваздуху. У тој улици, од које сам зазирао, а много пута сам се кроз њу пењао или спуштао, вребале су нагазне мине, тако називам ситуације изненадног ужаса на којег човек нагази без обзира колико био припремљен на њих и настојао да их избегне. Једно лето, сећам се просјака, неког младића, којег су поставили да седи поред зида у хладу, тако да му се виде ноге захваћене до колена гангреном, црне и гњиле. Ране су му смрделе на труло месо и око њих су облетале муве.

Почетком осамдесетих година, када сам заређао у Београд, први пут сам у парку код Економског факултета, преко пута главне аутобуске станице, видео даме које отворено у по бела дана нуде услуге муштеријама, седе са њима на клупама, шетају стазама. Разни мушки типови шетали су стазама и травњацима *Пициноī йарка*, како су називали ову страшну, мрачну позоришну сцену Београда.

У оно време у том парку фотографи прашинари као птице грабљивице пресретали су дошљаке пристигле из унутрашњости Србије са торбама о

рамену. Проститутке су парадирале стазама. То су биле жене са убоге периферије живота, а такве су им биле и муштерије. Једна је седела раскречених голих ногу на клупи, пијана, и нагињала пиво из флаше. Друга се шеткала на штиклама са златном ташницом у руци и врцкала стражњицом у флуоросцентној црвеној сукњици. Неки сурови типови добацивали су им гадости као да се не обраћају људским бићима. Осим понеке Ромкиње, која можда није била ни пунолетна, даме из парка биле су или прерано телесно пропале или маторе, болесне, потрошене жене. Увек сам се питао како су доспеле до ове тачке без повратка и да ли то раде да би преживеле или стварно воле тај посао. Такви ликови и такве ситуације нису били својствени Новом Саду и мом искуству и био је то за мене оно што називамо: цивилизацијски шок. У том малом парку, ритавог травњака, увек прљавом, опогањеном, и у тој штрокавој „трговачкој" Каменичкој улици, почињао је за мене Балкан. А ту се негде и завршавао, горе на врху уличице (отприлике у равни са степеништем пијаце Зелени венац, где је лежао онај човек), да би ме на Теразијској тераси дочекали бука и бес великог европског града.

Оставили смо човека који спава и отишли својим путем.

Кренули смо Драго Латиновић и ја тог сувог зимског дана у Студентски културни центар да одгледамо пројекцију експерименталних видео и телевизијских радова, коју је водио Небојша Ђукелић, а као учесници трибине најављени су Станко Црнобрња и Борис и Туцко, тада на врхунцу телевизијске славе, коју су им донеле шокантне емисије какве до тада није емитовала југославенска телевизија. Ја сам у то време увелико хонорарисао за *Глас омладине*, а пошто сам се занимао за филмске и телевизијске ствари, делимично био упућен у проблематику, и писао о њима, осетио сам рубрику у ваздуху. Тако смо налетели на човека који лежи на степеништу пијаце Зелени венац.

Сутрадан, изјутра, после шетње Кнез Михиаловом улицом и кафе са ратлуком у ресторану хотела *Москва*, враћамо се Драго Латиновић и ја према аутобуској станици, силазимо са Теразијског платоа према Каменичкој улици и питамо се шта је са човеком са степеништа пијаце Зелени венац. Ромкиња која је продавала драгулије у подножју степеништа, није била тамо. Распитујемо се у радњи преко пута, с погледом на степениште и човек нам каже: „Онај што је јуче лежао на степеништу? На њега мислите? Није му ништа! Одспавао, подигао се, упасао кошуљу у панталоне и отишао. Виђао сам га већ на том степеништу. Ождере се ракијом јефтињаром и заспи. Ту му ваљда згодно да седи. А што питате за њега? Да га можда не познајете?"

Драго Латиновић направио је серију фотографија на тему човека који спава на степеништу пијаце Зелени венац и његове фотографије су преда мном на радном столу док пишем ове редове. Називам га телефоном и питам да ли се сећа тог догађаја?

– Ау, бог те... сећам се, да! Лежао је пијан на степеништу. Ја сам га фотографисао. Шта смо ми радили у Београду тог дана? – пита Латиновић. – Сачувао си фотографије? Ја их немам...

– Сачувао сам твоје фотографије, наравно! На некима сам и ја, фотографисао си ме док сам нагнут над човеком – одговарам пријатељу.

– Има можда четрдесет и више година од тога? – пита Латиновић.

– Била је зима 1982. године. Тога дана ја сам у *Мадери* разговарао за *Глас омладине* са редитељима ТВ Београд Станком Црнобрњом и Буцком и Туцком. А ти си глумио фото-репортера. Да ли се сећаш како смо их скупили сву тројицу у *Мадери*?

– Ти си ваљда телефоном уговорио састанак са њима... Не, не сећам се! Много је то година, а ја сам оматорио – рече Драго Латиновић.

– Те ноћи смо у Београду преспавали у стану твог рођака – подсетио сам га. – Заборавио сам име човека, живео је као самац, то се сећам, никада се није женио, а рођени брат му је био познати глумац у Загребу... ако се не варам...

– Преспавали смо код Драге Утјешановића! – рече Латиновић. – Не вараш се, рођени брат му је Ђуро Утјешановић, загребачки глумац, гледао си га у филмовима.

(Ђуро Утјешановић 1940–2013, завршио је глумачку академију у Загребу, радио у позоришту *Гавела*, глумио у многим филмовима и серијама, а једну од запаженијих улога остварио је у серији *У регистратури*. Умро је у Загребу.)

– Шта ти дођу Утјешановићи? – упитах.

– Браћа од тетке – одговори Латиновић. – Моја и њихова мајка су две рођене сестре. Драго Утјешановић је био архитекта. Отац им је био партизан и погинуо је негде у Босни, а мајку су им пред крај рата убили неки разбојници, па су одрасли у Дому сирочади.

Дуго нисам био у Београду, али мој поуздани извор, Београђанин који повремено пролази Каменичком улицом, рекао ми је да тамо продавци и даље нуде своје џица бице на картонским кутијама и простиркама неуништивог градског „бувљака". Просјаци и даље потурају своје шаке пролазницима. Степениште на пијаци Зелени венац променило је изглед, сада је лепше и на њему се и данас вија понеки човек, седи или спава. Проституке из *Пициног парка* преселиле су се на другу локацију.

Између таквих призора београдске реалности седамдесетих и осамдесетих година, прљавог и пијаног парка код аутобуске станице, пуног полусвета, очајника и ситних лопова и превараната, убоге трговачке егзотике и просјачких грозота стрме Каменичке улице, и догађаја у СКЦ-у, којем смо Латиновић и ја присуствовали тог дана, разјапила се временска, социјална и цивилизацијска пукотина између два света, у једном граду, који се никада неће спојити. У средини у којој су постојале такве страшне разлике, једна до друге, Станко Црнобрња, Борис Миљковић и Бранимир Димитријевић, снимили су шоу *Београд ноћу, Поп Експрес*, *Рокенролер*, *Руски уметнички експеримент*...

У Београду, једне суве и хладне зимске вечери 1985. године, у друштву са Иваном Каљевићем, рано преминулим стваралоцем јединственог филмског израза естетике спонтаности и хумора, аутором „шашавих доживљаја", човеком рођеним с камером у очима и феноменом београдског/српског алтернативног (експерименталног, авангардног) филма седамдесетих година, који нам је у свом стану, где сам га интервјуисао за новине, приредио невероватну пројекцију својих урнебесних кратких филмова снимљених „супер осмицом" и заковао нас испред белог платна до дубоко у ноћ

Пре свих био је Иван Каљевић (1950–1998) и била је његова естетика спонтаности и хумора, олуја игре и ведрине, слика која се „дрма" као да је све време тресе струја и била је његова шармантна магија вечитог филмског лета.

Каљевићева немирна *субјективна* експериментална „супер осмица", камера с којом је (с)растао још у дечачком стадијуму биографије, живо техничко биће увек у брзом, разиграном покрету и сва у радосној тензији бурлеске, пародије, гега и „зезања", била је његов двојник, alter ego. Савршено срастање и поистовећивање и међусобно надограђивање човека и предмета, технике. Камера: живо биће, друго Ја, трчала је као блесаво псето пуштено с ланца, рвала се са дечацима и ваљала по ливади, скакала наглавачке у летњу воду. Речју, његова камера се смејала у лице мраку и мрачњаштву у људима. Камера која није снимала, него *живела* своје кадрове. Никад нико у српској кинематографији, пре ни после експериментатора Ивана Каљевића, није постигао такву енергичну и ведру спонтаност и разиграност аутентичног филмског израза. Кад год гледам урнебес и јурњаву у филмовима редитеља Емира Кустурице, пред очи ми излазе сцене јурњаве и „зезања" из филмова Ивана Каљевића, претече.

Београдско дете из угледне, старинске, грађанске куће. Мати Лала, магистар, дуго година шеф апотеке *Козара*. Отац Бека Каљевић, „возио је 'мерцедес' раних шездесетих година", цитирам сећање Ивановог комшије из једног електронског извора. Њему су доста рано била доступна кинематографска сазнања, која су га по логици унутрашњег призива одвела међу сродне стваралачке душе. Рођен с камером у очима, филмски аматер активан и посвећен још од своје тринаесте године, Иван Каљевић био је члан неколико кино и филмских клубова, почев од *Браће Маркс* (1968–1970), затим Академског кино клуба (1970–1976) и Аматерског филмског клуба Дома омладине Београд (од 1972). У тим просторима филмске маште, Иван је од самог почетка био самосвојна стваралачка појава, која се ту подразумева као што се птица подразумева у небу.

Свакоме ко је у том непрофесионалном филмском свету знао и хтео да види, видео је да се Каљевић филмски развија брже и лакше од других. Последично, десетоминутни филм *Кохинор* (8 мм) снимио је као петнаестогодишњак. Вероватно је и за њега, а можда за његову маму, било изненађење када је уписао студије фармације на Београдском универзитету, али када је студије

завршио 1975. године, било му је јасно да апотека није место за које ће везати живот. Исте године уписао је филмску режију на ФДУ и диплому стекао 1981. године. Постао је школовани редитељ. И шта сада са дипломом?

Иван Кађевић, феномен београдског/српског алтернативног (експерименталног, авангардног) филма седамдесетих година, филмски је проходао и проговорио посвећен тим даром од филмског бога, лично, и сада пошто је тај дар добио академски легитимитет и позлаћен теоријским и техничким знањем, аутор је запао у кризу идентитета.

Затим је дошла болест.

Иронија судбине, или како то назвати, баш је њега, Ивана Кађевића, фармацеута, режисера, аутора кратких филмова у којима све пршти од акције и добре енергије, најведрију и најразигранију камеру нашег алтернативног филма, задесила пошаст која је у време када смо га посетили у Београду већ оштетила његово тело. Кретао се и говорио отежано, али о болести није причао. Само је рекао: МС.

Драго Латиновић и ја посетили смо га у зиму 1985. године.

Никада пре тог дана нисам био у контакту са Кађевићем и вероватно не бих ни био да ми идеју о сусрету са њим није понудио Латиновић, који га је упознао на београдском *Мартовском фестивалу*.

Возом смо отпутовали за Београд. Ледени, суви зимски дани оковали су престоницу. Дочекао нас је у Кнез Михаиловој улици и неко време провели смо у шетњи и обиласцима књижара, затим смо свратили у кафану, где је Иван пијуцкао чај, а нас двојица кафу с коцкама ратлука уваљаним у шећер у праху.

У шетњи са Иваном Кађевићем

Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

Предвече смо отишли у његов стан у некој депресивној предратној згради, улице се не сећам. Рекао нам је да ту већ неко време живи сам, жена му је у Сарајеву (ако ме сећање служи, била је код својих), и тих дана спремао се да је посети, лети авионом. Извињавао се због нереда у стану. Из неког ормара извукао је пројектор и поставили смо га на комоду, испред белог платна. Припреме за пројекцију трајале су дуго, неке филмове и немонтиране материјале, које је хтео да видимо – ни он их дуго није погледао – једва је пронашао, а када смо ушнирали први филм, пројектор је заказао. Успели смо да га повратимо у употребљиво стање. Најзад, сместили смо се удобно у фотеље. Договорили смо се да разговор за новине обавимо упоредо са пројекцијом филмова и у паузама. Све је то текло доста споро. Иван Каљевић је говорио о својој филмској естетици и „филозофији", а вече је одмицало, нисмо ни приметили да смо већ дубоко загазили у зимски мрак. У том стану, чији је ентеријер одисао на старо београдско господство, режисер Иван Каљевић приредио је специјално за госте из Новог Сада једну од најузбудљивијих филмских представа за које знам, која је потрајала и после поноћи.

Одгледали смо његове филмове снимљене „супер осмицом": *Кохинор* (1965), *Неке од будале около* (1972), *Лудница у 24 кварту* (1974), *Друштво за заштиту шашавих догађаја* (1975) и још неке филмове и немонтиране материјале, враћали се на неке од њих, анализирали секвенце и кадрове. Објашњавао је своју филмску стратегију и то је заиста требало чути. Иван Каљевић нам је приредио незаборавну ретроспективу својих „шашавих" филмова, динамичних, спонтаних, комичних, брилијантно монтираних кадрова и секвенци, који су куљали набијени енергијом ведрине и хумора, али и агресије, дрскости, пародије, бурлеске, или, „зезања", како је Иван, док смо гледали филмове и разговарали за *Глас омладине*, коментарисао и објашњавао свој опус. Седео је завађен у фотељу, поред прозора, и управљао пројектором на комоди, гледао је своје ране радове, у којима су глумили његови школски другови (ако је та спонтана игра, уопште била глума), и повремено је понављао, у разним варијацијама, да ту дрску и хумором обојену искреност, која избија из његових школских филмских бурлески, не може да режира ни једна филмска школа, нема је у уџбеницима, то је било нешто само његово.

Било је јасно да је Каљевић филмски прерано сазрео стваралац, окићен домаћим и иностраним наградама за своје „агресивне и ведре" филмове, које су му могле бити ветар у леђа. Међутим, уместо да отвори ново поглавље и крене у професионалну фазу и више стадијуме кинематографије, заувек је остао у свету непрофесионалне авангарде и, позивајући се на озбиљно неуролошко обољење, које му је одузимало снагу, и слутећи да ће с његовим начетим телом бити све горе и горе (умро је неколико година после нашег сусрета у његовом стану), као да је био помирен, али и, рекао бих, задовољан с оним што је до тада створио, свестан своје оригиналности и ванвремености.

Добар је осећај то што сам у *Гласу омладине* објавио разговор са Иваном Каљевићем, илустрован фотографијама Драге Латиновића, који у тексту *Филм*

као извор ведрине,[26] на жалост, омашком уредника, није потписан као аутор фотографија, зато овога пута исправљам тућу омашку. Испуњава ме задовољством то што сам разговарао са једним од најоригиналнијих филмских стваралаца на овим просторима, хроничарем „приватних догађаја", како је себе духовито називао, чије је необично и супериорно дело не само опстало, него је и снажна мотивација и путоказ за ствараоце, који у овом аутору виде неприкосновеног мајстора филмске алтернативе и авангарде. На међународном Фестивалу новог филма и видеа у Београду, сваке године додељује се награда *Иван Каљевић* у знак сећања на овог прерано преминулог аутора.

ФИЛМ КАО ИЗВОР ВЕДРИНЕ

Иван Каљевић личи на човека који је изгубио поверење у речи. После мноштва алтернативних филмова, после завршених студија фармације и затим филмске режије на ФДУ у Београду, после визуелне специјализације у Лондону и много размишљања о „светлу уловљеном у квадрат", аутор је по свој прилици ушао у онај стадијум свог филмског уметничког развоја, када се ствари спознају у самој суштини и када су речи само компромис са људима око себе. Човек камера, како га је назвао Мирослав Бата Петровић, такође аутор алтернативних филмова, Каљевић оставља утисак снажне стваралачке индивидуалности и посвећености, али и скромности, повучености у свој свет. Тако санта леда површину воде сече лаким зубом, а испод скрива неизмерљиву количину материјала. Врло рано са 12 година снимио је први филм, неколико година касније, упосливши своје другове као глумце, већ је добијао награде на фестивалима широм Југославије, а затим и по Европи, власник је неколико *Златних кључева*, добитник награде на фестивалу у Кану. Новине су писале: „(К)иван генијалац". Киван: тако је себе духовито називао, поигравајући се са својим именом. Камером је снимио сопствену младост као да је очи окачио изнад главе, па се посматра. Страховита визуелна осетљивост детектовала је сваки детаљ у његовом окружењу и аутор Иван Каљевић постаје филмски хроничар „приватних догађаја".

Велики број награда добио си за филмове снимљене пре уписа режије на ФДУ у Београду. Колико су ти туђе теорије помогле у разумевању филма?

Нису ми помогле, јер филм се не може разумети. Бежао сам са часова за које сам знао да могу да делују погибељно на мене, избегавао сам било какве утицаје и љубоморно чувао своје „знање" филма. Можда је то смешно, али ја сам филм упознао још пре него што сам уписао академију. Ја сам га *осећао* и тај осећај, као и мисао, нико ти не може истргнути из организма. Може их, додуше, повредити, и тога сам се помало бојао. То је истина. Ја сам у филм кренуо са жаром, али не и са амбицијом да постанем филмски професионалац.

[26] Глас омладине, Жељко Марковић, Филм као извор ведрине, зима 1985. (Фотографије: Драго Латиновић)

Нипошто! То је једноставно било зезање. Академију сам уписао зато што су ми пунили уши да никада нећу направити врхунски филм, ако је не завршим. То није тачно. Ја то онда нисам могао да знам. Пази, то је исти штос као кад сам први пут ушао у кино клуб. Мислио сам да је то нешто озбиљно, па сам правио озбиљне филмове. Сада увиђам да ни академија није озбиљна. Научила ме је једној доброј ствари: неозбиљности.

Почео си да снимаш веселе филмове. Сличност између бурлески из двадесетих година и твојих филмских радова је очигледна.

Тачно. Бурлеска је за мене evergreen филм! Уосталом, добру комедију најтеже је направити. Ја сам од детињства више био везан за такве филмове, па је то вероватно неки утицај на мене. Цело моје друштво обожава добру комедију, волимо Дени Кеја, он је за нас феномен, Жак Татија, Чаплина. Све су то сјајни момци. Када је у време мојих школских дана играо неки „смешан" филм, обавезно сам кидисао са наставе. Једном у биоскопу угледам свог оца, побегао од куће да гледа филм. Посматрам ја њега, посматра он мене и само се ћутке констатујемо.

Стваращ такву врсту филмова у којима се и грешке могу да прођу као квалитет. Камера се дрма у рукама, кадрови нису уплаћени, вузуелна стилизација одстрањена. Ти као да својим пародијама желиш да демистификујеш филм?

Иван Каљевић у свом београдском стану: „Моји филмови су пародије на све и свашта. То је чисто зезање које се зове филм. Треба се смејати људској глупости."

Фото: Драго Латиновић / Приватна архива аутора књиге

Не радим то свесно. Ја прикупим доста материјала, затим ту сировину сечем, монтирам и стварам филм. Не обраћам пажњу на то што је пола филма снимљено у црно-белој техници, а пола у колору. Не занима ме то што се камера дрма. Све је то филм и немам потребу да му додајем неки лажни сјај или „естетику". Најважније ми је ако могу да разведрим гледаоца, а овим спонтаним начином, како ја то радим, то се врло добро постиже. Ја сам озбиљне филмове правио када сам имао 12 година, то ме је прошло, али сада су дошла сасвим неозбиљна времена. Моји филмови су пародије на све и сваштa. То је чисто зезање које се зове филм. Како си ти рекао, демистификација! Добро. И то се може прихватити у мом филмском случају. Мени је свеједно.

Монтажи придајеш велики значај.

Трудим се да монтажу звука и покрета доведем до перфекције. Добра монтажа, добар смех!

Имам утисак да си религиозно посвећен филму. У твом односу према уметности има мистичности и аксетизма. Иван Каљевић: човек камера?

Нисам такав. Нисам религиозно посвећен филму, мада у сваком стваоцу постоји мања или већа доза аскетског. Неспособан сам да то објасним, зато радије ћутим. Можда је такав Иван Обренов? Не знам. Можда сам раније упадао у извесне религиозне опсесије, али данас сам ослобођен таквих представа. Боже сачувај! И зашто ме називаш човеком камером? Имам способност оживљавања предмета и то је све. Посредством мене мртва камера наједном оживи. Човек се никада не може претворити у камеру. То је заблуда незналица. Гледајући шта сам све снимио неко мисли да се нисам одвајао од камере, али то није истина. Узимам је у руке само када ме нешто заголица у стомаку. Трење изнутрице је мој „улазни" надржај, филм се осећа у ваздуху. Почињем да радим, али визуелни потреси не одузимају ми разборитост.

Филмови које стваращ личе на визуелне белешке приватних догађаја. Универзална значења последица су свесног или спонтаног процеса?

Мој однос према филму је више спонтан и, ако се у њему осећа универзална истина, онда треба знати да сам до ње стигао без претенциозне намере. Ја сликам живот и то што радим назвао бих чистим зезањем! Или је можда бољи термин – ведрина. Да, права реч. Бити увек ведар у животу, никада мрачан. Сјајна ствар! Зато и кажем: ако је нешто мрачно у животу, онда га треба 'натерати' да буде ведро. Највећи део филмова снимио сам тако што су ми 'глумци' били моји другови са којима сам често летовао на мору. Али то нису биле импровизације, то није била жеља да створи „прави" филм. Сви филмови треба да буду зезање. Зезање, дакле, оптимизам.

Може ли се до уметничке ведрине стићи без личне жртве? Да ли ти је филм нешто одузео од приватног живота? Егзистенција уметника обично је везана за посматрање, али не и за учествовање.

Мислиш, да ли уметности треба подредити властити овоземаљски живот? Не! Знам пуно људи који кажу „да", али ти људи лажу. Ја правим ведре филмове, али ја сам и у животу ведар. Не могу и не желим да будем другачији. И волим што сам такав.

Помињеш ведрину, али у твојим филмовима има и деструкције. Како је могуће приказивањем деструкције стићи до хуманости?

Треба се смејати људској глупости. То је мој принцип. И то је решење моје загонетке. Тачно. Моји филмови су крцати агресијом, али они су и шегачење са стварним злом. Сваким филмом покушавам да урадим нешто на плану хуманости. Тврдим: сваки мој филм је хуман! Исмејавати мрачну страну живота, зар то није хуманост?

Деструкција може и другачије да се схвати....

То ме не забрињава!

Данас, после много година проведених у школама, пред нама седи човек отежалог чела и уморних очију, сам у свом свету, али више никад толико ведар као у стара млада времена када су глумили: Панта, Влада, Дуле, Дарко... Године 1981, можда последњи пут, довео је своје „будале" на Калемегдан као да је желео да покаже како та сјајна *филмска* младост још увек траје, али није то више онај енергични ведри Киван. Носталгија за старим безбрижним временима провејава кроз сваки кадар његовог последњег филма који нам је приказао. Носталгија је и у речима и у очима Ивана Каљевића, док разговара са мном за новине. Најважнији филмови су снимљени. Шта сада?

Како је септембра 1984. године Звонимир Мајцуг (алијас: Zvonimir Mausug), школовани конобар, „филмски радник без запослења", снимао с натуршчицима филм „Оаза" у Загребу, који важи за први хрватски и југословенски порно филм, премда се аутор бранио да то није порнографија, него еротика, и да његов филм није неморалнији од страних филмова, који су у то доба приказивани у домаћим биоскопима, како је загребачки Општински суд 1985. године на основу запљењене радне копије филма прогласио Мајцуга кривим и казнио га условно за тешко вређање јавног морала, премда филм није ни завршен у монтажи, а како је несташни загребачки филмација свој случај описао у књизи „Како је снимљена и забрањена Оаза", коју је издао издавач из Шапца 1987, а ја је те године пре штампаног издања прочитао у рукопису и објавио два текста о случају Мајцуг, бранећи право аутора на слободу изражавања, премда филм нисам ни гледао

Прву недовршену верзију филма Звонимира Мајцуга *Оаза* из 1984. године, нисам гледао, а друга верзија *Оазе* из 1988. године, која је дистрибуирана на VHS касетама и донела аутору добар приход, изван је мог интересовања и није од значаја за потребе овог подсећања на случај Мајцуг, алијас *Mausug*. Првобитна *Оаза*, оцењена (и оцрњена) као порнографска творевина, заплењена је и уништена судском пресудом још у стадијуму радне копије, а аутор је „у име народа" осуђен за *покушај* јавног приказовања порнографског дела, чији су први минути започели овако: *У љетној ноћи препуној звука цврчака из оближње ливаде, налази се филмска екипа бледуњаво осветљена радним светлом*, тако гласи прва реченица Мајцуговог рукописа, преточеног у књигу *Како је снимљена и забрањена „Оаза"*, чије сам фрагменте цитирао у тексту објављеном у *Гласу омладине* 1987. године. Редитељ описује атмосферу на сету у тренуцима када филмска екипа обавља последње припреме, пре него што снимање започне, и фукусира се на глумицу: *Она је потпуно спремна, научила је текст, свако слово, зарез, тачку. Научила је кретње које треба урадити током трајања кадра, научила је све америкене, тоталe, полутоталe, мада јој није бистро што ти изрази значе, али она је све научила што су јој рекли да научи и оно што нису. Погледала је кратко у глумца поред себе обученог у босанску народну ношњу, он је са интересовањем буљио у асистенте камере који су возећи се на колицима испробавали ход камере. Гледала је тог малог миша с профила, задржавајући поглед на његовом папирју испод носа, по брчићима који су тек вјеројатно прољетос почели ницати, закључила је да нема више од осамнаест љета. (...) Рефлектори се гасе, сви сједају на своја мјеста, с ишчекивањем гледајући у њу, на уснама им се појављује скривени лешинарски смјешак.*

На самом почетку текста констатовао сам да књига у најави Звонимира Мајцуга из Загреба, његова нова провокација, по свему судећи, неће оставити равнодушне заштитнике јавног морала. Подржао сам његову идеју да књигом објасни заплет и догађаје око *Оазе*, у његовој романсираној исповести

у рукопису детектовао сам искорак у једно важно поље друштвеног живота и акцентовао демократски чин Мајцуга који се одлучио да књигом проговори о свом „порнографском" (не)делу и *односу друштва према (не)моралу и људском достојанству*. Изнео сам мишљење да је пресуда, *донета на темељу прегледања радне копије*, заснована на дискутабилним доказима, нејасним критеријумима и мишљењима нестручних људи. *У њој су посредовали чак и председник СО Дубрава, секретар партијске организације, људи из загребачког СУП-а,* написао сам у *Гласу омладине* и издвојио једну кредибилну личност, чије сам филмске критике читао у загребачком тиску. *Изузимам из тог круга само вештака Владимира Цвитана, филмског критичара. Судија Ранко Марјан је рекао да је вештачење било понуђено проф. др Анти Петерлићу,*[27] *нашем познатом филмологу и предавачу на одсеку за компаративну књижевност Филозофског факултета у Загребу, али професор је понуду одбио. Цвитан овако објашњава Петерлићев поступак (Старт, 8. фебруар 1986). „Судија ми је рекао да се др Петерлић не би усудио рећи за нешто да је порнографија. Та интелектуалистичка, типично либерална резерва да се донесе непопуларна одлука у корист државне репресије није нимало чудна. Факултетски професор с големим филмофилским искуством могао би, нема сумње, одлучити да ли је нешто порнографија када би зато постојали чврсто утврђени критеријуми. Овако, будући да их нема, научна му импостација онемогућава да то учини..." (...) Главна чињеница је што је аутор осуђен на основу радне копије филма „Оаза", нечега што је још у процесу. По тој логици властима се отвара могућност да му запленe и рукопис ове књиге.*

Укратко, то би био уводни резиме заплета око Мајцуговог недовршеног и заплењеног филма, сниманог у Загребу, који је подигао прашину у тадашњим медијима, па случај није прошао ни испод мог новинарског радара. Објавио сам 1987. године два текста о догађајима око *Оазе*, први *у Дневнику*, други у *Гласу омладине*,[28] а сада видим да је посредством друштвених мрежа, мој текст из омладинске штампе постао виралан. Књигу Звонимира Мајцуга *Како је снимљена и забрањена „Оаза"*,[29] „јединог хрватског порнографа" (Н. Полимац), нисам имао у рукама и текстове сам засновао на фотокопији писаћом машином куцаног рукописа и на још неким изворима. Мајцугову књигу потражио сам у катологу Матице српске и тамо је нисам нашао. Задовољио сам се његовим романом *Ноћ када су умирале руже*,[30] који је у матичином фонду, објављен 1990. године, а „чији је темељни рукопис настао још 1981. године". Књига *Како је снимљена и забрањена „Оаза"*, постоји у каталогу Књижнице

[27] Анте Петерлић (1936–2007), највећи хрватски теоретичар филма и аутор бројних стручних књига из филмологије коју је у Хрватској утемељио као научну дисциплину.

[28] Дневник, Жељко Марковић, Мајцуг узвраћа ударац, 22. фебруар 1987, 7 (Илустрација: плакат за филм); Глас омладине, Жељко Марковић, Одбрана Мајцугова, 11. март 1987, 18–19 (Илустрација: плакат за филм)

[29] Звонимир Мајцуг (Maycug), Како је снимљена и забрањена „Оаза", BIMAY, Шабац 1987.

[30] Звонимир Мајцуг (Maycug), Ноћ кад су умирале руже, Кино клуб ИНТЕРФИЛМ ВИДЕО 2000, Загреб 1990.

града Загреба. Морам да признам, да сам се у оба текста приклонио аутору филма и његовом Уставом загарантованом праву на слободу изражавања, као и праву да своје филмско остварење уобличи као коначну творевину, па да онда стручни људи оцене да ли је то порнографија или није. Уочио сам лицемерство друштва око тога и случају Мајцуг дао ширу димензију у оба текста.

Чини се да проблем (не)моралности код нас још увек није јасно издиференциран, па услед тога и настају несporазми попут овог са „Оазом", писао сам у тексту *Мајцуг узвраћа ударац* (Дневник, 1987). *Није нам намера да бранимо Мајцуга, али уprкос судској пресуди, не желимо ни да га нападамо. На ово нас наводе неки примери који се не могу избећи у контексту разговора о јавном моралу, а о којима друштво нема јасан став. Закон третира порнографију као кривично дело и каже да она вређа људско достојанство и јавни морал. Сведоци смо толико других појава из свакодневног живота, које угрожавају људско достојанство, али њихови виновници никада се не нађу пред судом. Постоје ли јасна разграничења између уметничке еротике и порнографије? Живот показује да не постоје. Може ли неко са сигурношћу да одговори да ли су филмови: „Царство чула", „Шампањац за доручак", „Сало" и „Катрин Шери" порнографски ? У њима баш ништа није скривено, као ни у Мајцуговом филму... Радну копију „Оазе" прегледали су председник СО Дубрава, партијски секретар, грађевински инжењер, суповци. (...) Мајцуг је њихову одлуку овако прокоментарисао: „Ово што ме терете на основу радне копије, изгледа ми као гађање књижевника на основу радног рукописа за будућу књигу!"*

Половином осамдесетих година, један младић из Загреба, наоружан дугометражним филмским намерама и филмским искуством „супер осмице", стеченим седамдесетих година с групом градских занесењака седмом уметношћу, аутор до тада једног етнолошког и једног туристичког документарца (снимљени у Немачкој) и једног дугометражног филма *Ја сам твој бог* (1983), с београдском глумицом Ружицом Сокић у главној улози, познат у загребачкој јавности по својим субверзивним акцијама у којима су неки видели порнографију, овога пута, филмом *Оаза*, превршио је меру цензорске толеранције и озбиљно запретио јавном моралу.

Изгледало је да је Мајцуг овога пута долијао и да се неће извући без озбиљних последица. Циновски загребачки *Вјесник* под својим крупним и дугачким насловима „прославио" је несташног еротомана Мајцуга, аутора филма *Ја сам твој бог*, када је крајем 1983. године у својству главног и одговорног уредника покушао да пласира на тржиште мушки часопис *YU Express*. Јавно тужилаштво, којем су из *Вјесника*, где је часопис требало да буде штампан, пријавили необичне новине, спустило је рампу већ на пробни број *YU Express*-а са обнаженим Деда Мразом и обиљем голотиње, што је све могло да се провуче и као еротика, да у једном чланку нису очепили две стране државе, на начин који је за суд био довољан аргумент за забрану часописа. То није могло да прође незапажено, поготово не у *Полету* (1976–1990), гласилу Савеза социјалистичке омладине Хрватске, медијском феномену Југославије, који је под слоганом *Полет је крв за све*, нарочито током осамдесетих година, ослобађао медијски простор својим слободним и провокативним писањем,

Књига Звонимира Мајцуга, режисера из Загреба, добар је подстицај за расправу о томе шта је у овом друштву

»OAZA« U PUSTINJI

ODBRANA MAJCUGOVA

ПРИВАТНА АРХИВА Жељко Марковић

Све што је до сада створио Zvonimir Majcug iz Zagreba sud je proglasio pornografijom. Sada se ovaj kontraverzni režiser oglašava knjigom »Kako je snimljen i zabranjem prvi YU-pornić«, koju je autor ovog teksta pročitao u rukopisu, budući da iz štampe izlazi za nekoliko nedelja. Da li je na pomolu nova »pornografska« afera i hoće li sud opet imati posla?

Текстови Жељка Марковића објављени у „Дневнику" и „Гласу омладине" (1987) о случају Звонимира Мајцуīа (Maycug) из Заīреба и њеīовоī филма „Оаза", којеī је суд у фази радне копије ūроīласио ūорноīрафским и забранио њеīову дисūрибуцију

„исмевањем ауторитета и поигравањем са идеолошким флоскулама" (Жељко Крушељ, аутор књиге о *Полету*) и Мајцуг им је дошао као шлаг на торту.

Мајцугу су почеле да се испуњавају жеље, новинари су се заинтересовали за њега. „Сан сваког уметника у комунизму је да буде забрањен" (Б. Миљковић). Нису се обазирали на то што је говорио како новине уопште не чита, па га кобојаги баш брига писали о њему позитивно или негативно. Загребачка штампа, *Вјесник*, *Вечерњи лист*, као и неки часописи, међу њима и *Полет*, писали су о њему као о провокатору, а *Недељни Вјесник*, тј. њихов новинар, који се у тексту *Лице иза Лолите* позабавио кастингом којег је за потребе филма *Оаза* (првобитна замисао је била да се филм зове *Лолита*) уприличила Мајцугова филмска екипа, његово дебитантско чедо *Ја сам твој Боī* оценио је као „јадни аматерски филм". Имао је 22 године када га је снимио на 16 мм траци, након што је с пријатељима скупио нешто новца за хонорар главној глумици. Филм су после у *Јадран филму* пребацили на 35 мм траку, па су склопили и уговор о дистрибуцији целовечерњег првенца, али тај документ кратко је заживео у биоскопској пракси. Филм је приказан у Босни и Хер-

цеговини и, после афере са *YU Express*-ом, завршио у бункеру. Филм *Ја сам твој Бог*, у којем је једино Ружица Сокић (1934–2013) била професионалац, није задовољио ни аутора. Он и његова аматерска филмска дружина платили су данак неискуству. Мајцуг пише како га је оцена *Вјесникової* новинара насмејала, с обзиром да није ни гледао филм, и још пише како му текст ни најмање није сметао – то му верујем, пријало му је што се око њега диже прашина – али свестан је да је *Вјесников* новинар, гледао филм или не, у праву. Нисам ни ја гледао радну копију његове *Оазе*, па сам се у своја два чланка ипак ставио у Мајцугову одбрану, тј. у одбрану слободе стварања, а против државне репресије.

Посветимо се *Оази*.

Звонимир Мајцуг, школовани конобар, загребачки филмаџија, окупио је групу сарадника и септембра 1984. године у Загребу снимио врућу сировину са експлицитним сценама секса једне жене и тројице мушкараца, намењен за његов филм *Оаза*.

Како је пронашао глумицу за захтевну улогу Лолите?

Објавили смо оглас у Вечерњем листу, објашњава у рукопису књиге. *На телефон код којега је дежурао Мици, почеле су се јављати прве кандидаткиње желећи се дочепати улоге у филму. Јављале су се дјевојке од петнаест до тридесет и више година. Мици је пажљиво разговарао с њима и уговарао аудицију коју смо због повећаног интересовања дјевојака морали организирати у два дана, суботу и недељу послије подне. Аудиција је одржана у бившим просторијама Панонија филма. Аудицији је у оба дана присуствовало око тридесетак дјевојака. (...) Ту је била и Сњежана Врцан која ме је бучно поздравила, типично за оне који желе скренути пажњу на себе.*

После двомесечних припрема и после недељу дана снимања, радни материјал, 13 ролни са експонираним негативом, однео је у *Јадран филм* на развијање и израду колор радне копије. Тамо га је директор лабораторије, упутио на свог помоћника, о којем Мајцуг није чуо „позитивне карактеристике", ради пријема материјала и прављења предрачуна. Међутим, помоћник директора се у том сусрету показао као озбиљан пословни човек, експедитиван, сусретљив и љубазан, и Мајцуг је напрасно променио мишљење о њему. Из *Јадран филма* изашао је задовољан, али једном члану екипе испричао је у кафани да је у рачуноводству срео сестру инспектора из станице милиције Дубрава, који га је испитивао у случају *YU Exspress*-а. Пријатељ је у њега унео зебњу сумњом да би ова службеница, ако сазна за сцене Лолите и димничара, које „свако може протумачити како му одговара", могла да обавести инспектора, а онда су упали у велики проблем. Мајцуг је био мишљења да нема разлога за бригу. У филму „нема ништа што би кршило било који закон". Рекао је пријатељу да ће за филм и његово јавно приказивање бити меродавна републичка комисија и позвао се на *Царство чула*, еротски филм високе класе који се легално приказивао у биоскопима. Ипак су се сагласили да би можда било боље да су радни материјал однели у Београд на обраду. „Знам, тамо филмски радници имају три пута више умјетничке слободе него ми у Хрватској", одреаговао је Звонимир Мајцуг.

Када је после неколико дана дошао у *Јадран филм* да преузме радну копију, претходно обавештен да је с филмом „испала нека фрка", у канцеларији помоћника директора лабораторије затекао је председника комитета за друштвене делатности општине Дубрава, поменутог инспектора из општинског СУП-а, „неког брадатог младог типа" и, наравно, домаћина, помоћника директора лабораторије.

„Па добро, госпон Мајцуг, докле ћемо ми с вама имати проблема, шта сте сад опет направили?" обратио му се председник комитета за друштвене делатности.

Договорено је да погледају радну копију *Оазе* и утврђен је термин пројекције. Звонимир Мајцуг појавио се испред сале за пројекције петнаест минута пре планираног почетка и у ходнику није било никог, а онда, тачно у десет, *долази читава болумента из опћине Дубрава, од предсједника опћине, предсједника Савеза комуниста, председника Извршног вијећа СО, до предсједника комитета за грађевинарство...* Мајцуг пише да их је дошло петнаесторо. *Театрално парадним кораком са црним коферчићем у руци долази „велики савјетник" високо подигнуте главе, препотентна понашања као да је ослободио Загреб. Свјетла се гасе. Пројекција почиње. Слика иде на два пројектора. Први кадар. Сњежана пуши димњачару, иде неколико репетиција, политичари иза мене почињу се мешкољити, постало им је вруће. „Савјетников" кофер се од узбуђења срушио са стола. Политичари се трзну, превише су се занели у гледање. (...) Гледамо даље, мене највише занима техника и квалитета снимљене слике. Мариано је добро урадио свој дио посла, Сњежана изгледа мало љепше него у стварности. Гледам задовољно сцену са Миланом, испала је перфектно, потпуно сам задовољан урађеним послом. Без обзира што нисам очекивао позитивно реаговање присутних, било ми је лакше кад сам видио материјал. Трећу ролу оператер није вратио, јер политичари су морали ићи на важну конференцију, ионако су већ каснили. Сада се очекивала ријеч „савјетника". – Другі Мајцуі, хоћете мало изаћи. – Излазим на ходник, те улазим у кино кабину, кроз стакло гледам како „велики савјетник" говори о мојој копији. Сви га шутећи слушају, устају и одлазе.*

Мајцуг је саслушан у милицији, убрзо је написана кривична пријава и предата јавном тужиоцу. Чекао је годину дана пре него што је из Општинског суда у Загребу добио оптужни предлог датиран 11. јул 1985. године, којег је потписао Лазо Пајић, заменик општинског јавног тужиоца.

Преносим из рукописа оптужни предлог против њега: *да је у временом раздобљу од 13. рујна до 17. рујна 1984. године, у Загребу, у кући у Опоровечкој број 121, те на точно неутврђеним отвореним просторима на подручју града без одобрења надлежних органа за снимање филмова, у циљу продаје снимио на 16 мм филмској колор траци према властитом сценарију радни материјал за филм „Оаза" у дужини од 1624 м и трајању око три сата, с низом сцена појединачних сполних односа једне жене с тројицом мушкараца на начин да је при томе камером регистрирао продирање мушких сполних органа у женски сполни орган, сцене оралног сексуалног односа жене у мушкараца глумаца у филму непрестано при томе снимајући у првом плану сполне*

орїане мушкараца и жене, па је тако приказавши на вулїаран начин иинтимне односе између машкараца и жене сачинио филм којем је једини циљ приказати различите начине сексуалної односа између мушкараца и жене, а ради задовољења сексуалне похоте широкої круїа особа којима је филм кроз редовно приказивање био намјењен, при чему је понизио достојанство жене која је постала објект задовољења нечије сексуалне похоте, дакле произвео предмете којима се тешко вријеђа морал, па је тиме починио кривично дјело против друїих друштвених вриједности производњом и расиарчавањем порноїрафских сииса.

На главну расправу позвани су следећи сведоци: Борис Миклец, Дамир Јурак, Сњежана Врцан, Раде Шеша и Иван Маријановић.

Аутор и његов адвокат одбрану су засновали на тврдњи да је процесуирањем овог филмског стваоца, држава прекршила Уставом загарантовано право слободе изражавања и извела је пред суд аутора за недовршено филмско дело само на темељу увида у радну копију филма. „То што су вама узели радну копију је најочитије кршење Устава, само им то морамо доказати", рекао му је адвокат, а Мајцуг у рукопису забележио још једну његову мисао: „То вам је исто као да кипару узму камен у којему је он почео клесати женско тијело." Мајцуг је у изјави на суђењу порекао у целости дело за које је окривљен, али не спорећи да је у кући у Опоровечкој 121, као и на другим локацијама по Загребу снимао филм *Оаза*. Нагласио је да је одузети материјал радна копија и да филм у таквом облику не би био јавно дистрибуиран. Мајцуг је био изричит да то што је снимио није порнографија, нити му је она била циљ. „У мом филму има појединачних сполних односа једне жене са тројицом мушкараца, као и сцене оралног секса, али ове сцене и све остале сцене могу се тумачити једино на начин да имају фини еротски набој о којему сам већ говорио и ово није порнографија, а још једном напомињем да је то радна копија..."

Следећа судска пројекција филмског материјала одржана је у *Јадран филму* и био је присутан и судски вештак, новинар и филмски критичар Владимир Цвитан, чији је налаз и мишљење Мајцуг цитирао у рукопису своје књиге.

Сам сполни однос је у филму приказан натуралистички и реалистички, при чему се виде їенитаније у крупном плану и пенис у ерекцији, што се обично сматра сценама експлицитної концеса, утврдио је Цвитан и наставио: *Такав филм у већини западноевропских земаља, не би моїао ући у комерцијалну дистрибуцију, неїо би се у случају да сцене експлицитної концеса у филму постоје, приказивао у порноїрафским кинима.*

Општински суд је утврдио да је и такав *corpus delicti* довољан за пресуду и заплену радне копије. Теретили су филмаџију Мајцуга за „тешко вређање" морала, будући да је порнографски филм наменио за јавно приказивање. Мајцугов адвокат је рекао *да радна копија није филм, једино аутор, дакле режисер, тј. окривљени зна и може знати што би од те радне копије доиста било у наведеном филму, па се дакако и не може оїласити кривим јер у конкретном случају нема дјела, пошто није настао нити филм.* Суд је одлучио

да је Звонимир Мајцуг крив и одрезао му казну од три месеца затвора, која се неће узвршити ако окривљени у року од једне године не почини ново кривично дело. Мајцуг се по изласку из суда обратио свом пријатељу и члану екипе: „Гледај Мици, ово им не стоји, они су заправо мене казнили за кривично дјело за које они мисле да 'бих' га ја починио. Дакле, ја сам кажњен за дјело које нисам починио. То је наша правда."

Тако се закувао случај Мајцуг, којим сам се позабавио у текстовима *Мајцуī узвраћа ударац* (Дневник) и *Одбрана Мајцуīова* (Глас омладине).

У то доба био сам у неким преговорима са београдским илустрованим листом *Зум репортер*, високотиражним феноменом на таблоидном новинском тржишту СФР Југославије седамдесетих и осамдесетих година. Магазин је био просвећенија верзија *Чика*, технички, садржајно и дизајнерски значајно квалитетнији од свог нуклеуса, који је штампан на лошој хартији. *Чик* из шездесетих и седамдесетих година, излазио је двапут месечно, замишљен као еротска мушка литература, илустрована обнаженим старлетама, али сходно тадашњим законима регистрован је као часопис за енигматику. Моји први пубертетски контакти са овим папирнатим чудом YU митологије и његовим старлетама, догодили су се у локалној берберници, чији су зидови од пода до плафона били излепљени голим лепотицама са насловних страна и дуплерица домаћих и иностраних мушких часописа. Муштерије које су на клупи чекале свој ред, кривиле су вратове пајући по обнаженим женским телесима, а муштерија на берберској столици имала их је у огледалу. Берберница је била као нека капсула у коју су мушкарци улазили као у неку своју мушку цркву окићену еротским иконама. Фотографије из *Чика* нису прелазиле границе пристојности, што је опет релативна ствар, али постојала је једна бизарна рубрика, интимна писма читалаца, чији је садржај по „слободи изражавања" превазилазио све што сам до тада прочитао. Безимени читаоци су писали о својим сексуалним искуствима и то без длаке на језику – или, напротив, с длаком на језика! – тако натуралистички уверљиво и рељефно и с таквим маштовитим описима и детаљима, да ми се као пубертетлији јављала ерекција с новинама у рукама док сам у машти прерађивао описане сцене које тада још нисам доживео сопственим искуством са женама. Касније сам негде прочитао да су аутори тих писама, или неких од тих писама, били новинари и сарадници који су фингирали читаоце.

(У мозгу ми се с доста јасноће сачувала једна улична сцена из Врдника с почетка седамдесетих година. Отишао сам до киоска да купим омиљени стрип *Алан Форд* и тамо затекао неуобичајену гужву. Аутобус са туристима из Пољске био је паркиран на тротоару поред пута, а путници, листом мушкарци (жене су стајале подаље), начичкали су се око киоска и смејући се коментарисали голе старлете са страница неколико бројева *Чика* у стаклу.)

После *Чика*, родио се *Зум репортер*. У том листу, који је излазио седмодневно, објављиване су репортаже, еротске приче, али и интервјуи које сам гутао са уживањем и у тој страсти су вероватно садржани и разлози због којих сам један дан запуцао у Београд. У редакцији ме је примио уредник Иван Миладиновић, новинар који ми се утиснуо у сећање по сталежности

и благом осмеху, надасве по културном опхођењу и доброј вољи да младог новосадског новинара укључи у круг сарадника њиховог листа, с чијих су се насловних страна и дуплерица (бољег квалитета него хартија на којој је излазио *Чик*) пресијавале и смешкале обнажене цице најчешће без имена и презимена. Понекад би и нека наша гола цура подигла прашину за штиклама и запалила мушку машту. Сећам се да смо после сишли у кафану, где је разговор уз пригодни алкохол, добио опуштенији садржај и где се повела прича о случају Мајцуг, о којем је *Зум репортер*, не држите ме за реч, изгледа, већ писао, рекао бих руководећи се логиком новинарске ексклузивности. Због чега би ми иначе сусретљиви Миладиновић поклонио копију рукописа Мајцугове књиге, ако не зато да и ја у новосадским новинама напишем нешто о том загребачком случају.

Међутим, из рукописа сам сазнао да је о забрани *Оазе* писала и београдска *Илустрована Политика*, тј. писао је новинар Слободан Рељић,[31] који се с Мајцугом састао у Загребу и разговор су обавили у кафани *Заїорац*. Мајцугов рукопис сам сачувао и невероватно је да се ни тај документ није изгубио у мојим подстанарским сељакањима по новосадским становима. Због чега нисам наставио сарадњу са *Зум репортером*, када сам већ у редакцији имао доброг анђела Ивана, немам појма. Објавио сам текст на две стране из живота кажњеника у сремскомитровачкој Казниони,[32] и то је било све од мене. Мислим да је лист имао кратак век и, ако се не варам, новинари су прешли у *Дуїу*.

Рукопис књиге филмације Звонимира Мајцуга био је и једини мој „контакт" са тим човеком. Никада се нисмо упознали. Због чега половином осамдесетих нисам тркнуо до Загреба, специјално због њега, и с њим поразговарао о свему, макар тако нешто ми у оно доба није падало тешко – једва сам чекао и прижељкивао да се негде откотрљам или одлетим – остаће изгледа заувек нерасветљено, и тим је загонетније што сам долазио у *Вјесник*. Међутим, текстови које сам објавио у *Дневнику* и *Гласу омладине*, а које сада проучавам на екрану компјутера, сведоче о томе да сам био добро упућен у Мајцугов случај и несумњиво на страни аутора филма.

Судија Ранко Маријан протумачио је вештачење Владимира Цвитана као доказ да је „Оаза" порнографски филм, премда се филмски критичар на суду држао доста опрезно и из његове изјаве и понашања осећало се да му је непријатно, али не наравно због „натуралистичких и реалистичких" сцена секса у филму, о којима је компетентно вештачио, него због опасности да своје критичарско име стави у службу „државне репресије" и такав остане упамћен. Требало је нешто учинити у своју одбрану од једностраних тумачења његове улоге у овом „порнографском" случају и вештак се вратио у кожу новинара

[31] Проф. др Слободан Рељић (1954), угледни српски новинар, публициста и социолог, универзитетски предавач, главни уредник НИН-а (2002–2009), аутор књига и радова из области теорије медија и учесник бројних стручних и научних скупова на тему савремених медија.

[32] Зум репортер, Жељко Марковић, Штиво за службена путовања, 13. март 1987, 46–47

у којој се најбоље и најсигурније осећао. После суђења Цвитан се огласио у *Старту* опширним текстом *Треба ли спалити „Оазу”*, чији је садржај Мајцуг, коме се текст свидео, протумачио овим речима: „Цвитан је испао фер јер је на директни начин објаснио своје неслагање са оним што је изјавио као вјештак на суду.”

Филмски критичар упозорио је на несређеност односа и критеријума југословенског друштва према порнографији. „С Мајцугом у вези судац је изнио сумњу у друштвену опасност од порнографије и потребу људи да је судски систем брани од ње. То је надамо се, барем корак према принципијелном, мање дволичном односу према феномену који је тешко контролирати уопћеним формулацијама о вријеђању јавног морала”, пише Цвитан. „У таквој систуацији Мајцуг не би морао доказивати да је његова порнографија умјетност барем онолико колико ’Шампањац за доручак’ и ’Катрин Шери’, што у крањем компромитира и умјетност и порнографију. А кад би се оформило било какво легално и санкционирано тржиште за такве филмове, па макар само једно једино периферијско кино, Мајцугов би злосретни филмић на њему вјероватно добио прилику тек да неславно пропадне. Но до тада, на питање „Треба ли спалити Мајцуга?” одговор је – упркос, или баш због тога што је моје вјештачење помогло да се пресуди супротно – наравно, негативан.”

На крају, вратимо се у политички, идеолошки и правни контекст југословенског друштва у комунистичко доба, осамдесетих година, и ставимо се у кожу младог судије Ранка Маријана, коме је допао овај врући случај са, изгледа, јединим могућим исходом и пресудом, коју је донео у оквирима тадашњих правних критеријума и норми: забрана и уништење порнографског филма. После изрицања пресуде, изјавио је за *Полет*: „’Оаза’ је толико вулгаран материјал да до сада тако нешто нисам видео. Гледао сам и доста еротских филмова, па сматрам да ’Оаза’ с еротиком нема додирних тачака.”

Звонимир Мајцуг, алијас Zvonimir Maycug, објавио је књигу 1987. године под насловом *Како је снимљена и забрањена „Оаза”*. Није ми познато како је књига прошла код читалаца и да ли је аутор остварио и комерцијали успех на тржишту, али наступајући догађаји указују на то да се овај издавачки потез показао као снажан ветар у леђа несташном загребачком филмаџији који се није мирио са службеном забраном филма, тј. са пресудом за „вређање морала” и са драстичним последицама пресуде по његово стваралаштво, запленом и уништењем радне копије филма *Оаза*.

Своју биографију убрзо је окитио новим/старим остварењем, које ће постати хит међу љубитељима забрањеног филмског воћа. Наиме, ситуација на југословенском биоскопском терену се променила брже него што је очекивао, дистрибутери су му дали за право и осетио је повољну прилику за повратак у арену. Филмски ђаво Мајцугу није дао мира, па је почетком 1988. године – охрабрен легализацијом тврдих порнића у загребачким биоскопима – аутор „првог хрватског и југословенског hardcore порнографског филма”, обрисао прашину с камере, снимио видео VHS верзију филма *Оаза* и касете пласирао на видео тржиште. Филм му је донео више него добар

приход, али у стваралачком смислу није задовољио аутора; признао је да је био принуђен да сними значајно мекшу верзију од прве због опреза па и страха од неке следеће судске забране.

Мајцуг је био пун филмских планова и идеје су му стизале једна другу, његове организационе способности нису ни раније биле за потцењивање, и 1996. године снима *Калварију*, први хрватски gay филм, који није ни доспео у дистрибуцију.

Последње вести које су до мене допрле о њему, говоре да се у околини Загреба бави cateringom, а издаје и салу за венчања и сличне скупове.

Звонимиру Мајцугу је замерено што је филм хтео да дистрибуира у биоскопе, јер би на тај начин повредио моралне норме овог друштва, написао сам у завршници текста за *Глас омладине* и утврдио: *Било би то разумљиво да се у овом друштву зна шта је морално, а шта није морално. Сваког дана сведоци смо рушења достојанства људи, али таква појава приписује се неодређено, уопштено: инфлацији. Због угрожавања достојанства и морала народа нико неће отићи у затвор. Властима је много занимљивији ситни неморал, расправе о њему одвлаче пажњу од суштинских проблема друштва. Да ли је моралан систем у коме милиони људе живе на рубу егзистенције, док богата мањина купи кајмак? Није ни чудо што се у таквом распореду односа родила „Оаза". Кажњавањем Мајцуга ово друштво неће бити ни за педаљ моралније, нити ће му уништење филма сачувати достојанство, које иначе нема. Звонимир Мајцуг и њему слични погодни су због тога што су индивидулаци и маргиналци и што иза њих нико не стоји. Они се осуђују као „рушиоци људског достојанства и рекламери неморала усмереног на подривање друштвених вредности". Какве крупне речи! Уместо да озелењавамо пустињу, ми исушујемо оазу.*

ФРАНЦИ СЛАК
И ЊЕГОВИ „ЦРНИ" ФИЛМОВИ

Франци Слак, филмски редитељ из Љубљане, аутор антологијског филма „Daily News", два играна и мноштва документарних и експерименталних филмова (1984)

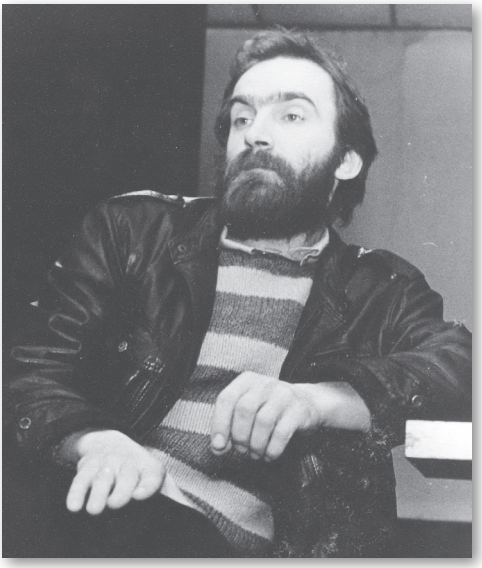
Сусрет са Франци Слаком, редитељем из Љубљане, чији је експериментални аматерски филм „Daily News" у Америци проглашен најбољим на свету, а који је почетком осамдесетих година, када сам га интервјуисао, био заштитни знак нове филмске таласа у словеначкој и југословенској кинематографији, о успесима његових „елитистичких", херметичких и интимистичких филмова у свету и неуспесима у држави из које потиче, о томе како за његов филмски језик нису имали разумевања у Љубљани, али зато су за њега имали разумевање у Београду и Новом Саду, о његовом катастрофичном схватању живота, као и о његовом погледу на филм као уметничко средство којем по Слаковом мишљењу није потребна ни наративна ни жанровска конструкција да би аутор у њему изразио најинтимнији и најтиши крик човека

У октобру 2007. године до мене је допрла вест да је у Љубљани умро „по худи болезни" словеначки филмски редитељ Франци Слак. Можда ми је прошло кроз главу: отишао је прерано још један великан новог „интимистичког" филмског узраза и још један првобораца телевизијске револуције у СФР Југославији, документариста, филмски и телевизијски експериментатор и алтернативац с богатом филмском аматерском прошлошћу иза себе, који је почетком осамдесетих година, када сам га упознао и интервјуисао за војвођански недељник, био лучоноша и икона грађанског и „елитистичког" филмског израза у републици Словенији, али и на ширим југословенским просторима.

Умро је Франци Слак.

Рођен у Кршком 1953. године, одрастао је у Копру, где је завршио основну школу и гимназију и где је снимио прве аматерске филмске радове. Уписао је режију у Љубљани (AGRFT)[33], напустио је групу незадовољан том школом, да би филмску академију уписао у Лођу, у Пољској, где је и магистрирао 1978. године. Почев од 1980. године, предавао је монтажу на љубљанској Академији за радио, филм и телевизију, а окушао се и у политичким водама, па се неуспешно кандидовао и за функцију љубљанског жупана. Режирао је бројне и вишеструко награђиване пројекте за ТВ Словенију, а био је и успешан

[33] Академија за позориште, радио, филм и телевизију (Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, AGRFT)

Франци Слак: „Хоћу да представим свет у једном изворном чистом облику, који је код мене обојен песимизмом и којег не могу да објасним конструкцијом приче."

Фото: Томислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

продуцент. Сећам се када ми је говорио да је његов поглед на свет црн, песимистичан и скептичан, а такви су му били и филмови, како аматерски из првог стадијума његове словеначке и пољске биографије, тако и професионални играни филмови, који су од самог почетка, интимни и камерни, херметични, тешко комуницирали са балканским аудиторијумом, док су на Западу добро примљени и од критике и од публике.

Вест о смрти Франци Слака погодила ме је, умро је човек у 54-ој години, стваралац у пуном напону. Трајно нас је повезао интервју којег сам са њим марта 1984. године урадио у Новом Саду и објавио га у првомајском броју *Гласу омладине* преко целе стране великог формата војвођанског омладинског недељника. Како сам дошао до Слака? Организатори *Мартовске осмице*, позвали су га као специјалног госта и да буде члан жирија XVIII Фестивала југословенског аматерског (непрофесионалног) филма (22.–24. марта).[34] Словенац је у Нови Сад – тада град са репутацијом југословенског авангардног светилишта! – допутовао као светац словеначког непрофесионал-

[34] Поред Франци Слака, чланови жирија били су: Никола Лоренцин, филмски и телевизијски редитељ из Београда, Душко Димитровски, новинар и филмски критичар из Сарајева, Чаба Торок, песник и публициста из Новог Сада и Првослав Марић, филмски и телевизијски редитељ из Новог Сада.

ног филма, аутор документарца *Deily News*, који је тријумфовао на светском фестивалу аматерског филма у САД, али и као редитељ два играна филма *Кризно раздобље* (1981) и *Ева* (1983). Иза њега је стајао значајан опус аматерских експерименталних радова и документарних филмова, и у свету југословенске филмске авангарде друге половине седамдесетих и осамдесетих година Франци Слак је појам и институција, радо виђен гост у београдским алтернативним круговима, учесник трибина, али за престоницу Југославије везује га и позитивно искуство са филмским кућама, нарочито са филмском радном заједницом *Арт-филм*, која му је помогла да сними играни филм *Ева*, када је наишао на неразумевање у Љубљани.

На *Мартовској осмици* високи филмски гост из Словеније примећен је и дочекиван са пијететом где год се појави. Људи из Кино клуба *Нови Сад* угађају му и настоје да му покажу што више, а Франци Слак, филмски човек у црном – такав му је био и поглед на свет и на филм – био је свестан пажње којом је окружен и уживао је у чињеници да га је једна средина тако прихватила и препознала његов рад, који је и у Словенији многима био неразумљив, херметичан, елитистичан.

У просторијама Фото-кино савеза Војводине на Лењиновом тргу у данима фестивала све кључа од бројних лица, аутора филмова, новинара, волонтера, заљубљеника непрофесионалног филма. Мене је акредитовао *Глас омладине* и ја пратим пројекције за тај лист,[35] али залазим и „иза кулиса" фестивала, упознајем се и разговарам са ауторима филмова из свих југословенских република, и скоро по цели дан сам у просторијама Савеза, где је погон фестивала. Вучем са собом о рамену тешки редакцијски магнетофон UHER, упакован у црној кожној торби, какве су тада још носили са собом радијски сниматељи и новинари. Разуме се да ми је циљ Франци Слак.

Најзад, једног од фестивалских дана, радим интервју са Слаком у просторији Кино клуба *Нови Сад*, након што сам празнине у (не)познавању његовог рада попунио сазнањима добијеним од аутора који су га боље познавали од мене. Тако је настао интервју *Неки промашаји „Дражгошке битке"*,[36] на којег сам био веома поносан.

[35] Глас омладине, Жељко Марковић, Почиње „Мартовска осмица", 20. март 1984, 13; Глас омладине, Жељко Марковић, (Не)укусна филмска салата, 4. април 1984, 12 (Фотографије: Драган Драгин). НАПОМЕНА: „Глас омладине" је по идеји и уз учешће Жељка Марковића, студента и хонорарног новинара, и Драге Латиновића, аутора кратких експерименталних филмова, организовао у „Дневнику" Округли сто о аматерском (непрофесионалном) филму у Војводини. Учествовали су: Стеван Лазукић, председник Фото-кино савеза Војводине, Петар Латиновић, филмски редитељ из Новог Сада, Милорад Путник, стручни сарадник Председништва ФКСВ, Арпад Немет, председник филмских радника Војводине, Артур Хофман, аутор документарних и експерименталних филмова, Петар Љубојев, уредник ТВ Нови Сад, Золика Шифлиш, редитељ и аутор документарних филмова, Бранислав Штрбоја, филмски педагог и стручни сарадник Фото-кино савеза Војводине. Видети: Глас омладине, Жељко Марковић, Драго Латиновић, Благо слепило камера, 15. фебруар 1983, 10–11 (Фотографија: Гаврило Грујић)

[36] Глас омладине, Жељко Марковић, Неки промашаји „Дражгошке битке", првомајски специјал, 1984, 14

НЕКИ ПРОМАШАЈИ „ДРАЖГОШКЕ БИТКЕ”

Твој последњи играни филм „Ева” ниже успехе изван граница Југославије, али на последњем фестивалу у Пули филм је доживео фијаско. Зашто се то догодило? Како коментаришеш ову „непријатну” чињеницу на самом почетку нашег разговора?

Увек је боље када новинар почиње са конкретним и „непријатним” питањима, него када се постави као ласкавац који жели да ужива у лажној захвалности саговорника. Мој последњи филм врло је контраверзан и ја сам очекивао да код пулске публике неће добро проћи. Зато ме није изненадило када је публика испољила колективни револт. Можда сам се мало незграпно изразио, али реакција публике одиста је била јако динамична. Тешко је ову реакцију оквалификовати као негативну, али још је теже придодати јој одрединицу „позитивна”. Има више разлога зашто је *Ева* доживела фијаско у пулској *Арени*, али један је вероватно кључни, а то је чињеница што је филм приказан на таквом месту и таквом аудиторијуму. *Ева* није филм који је могао да издржи притисак комерцијалног таласа који је са фестивалског екрана запљускивао збуњене гледаоце. *Еви* је била потребна тишина, а ја сам јој понудио ужасну експлозију аудиторијума и то је била грешка. Ни сада не могу поуздано да тврдим чиме је заправо публика била највише револтирана, можда „лабавом” конструкцијом приче или таквим мојим гледањем на трагедију једне женске судбине. У сваком случају, мислим да знам шта је публици највише сметало: *Ева* је филм ужасно спорог ритма, тако многи тврде, а наш просечни гледалац навикнут је на много бржу перцепцију кадрова. У поређењу са играним филмовима наше класичне продукције, мој филм се (због таквог ритма) чини као остварење које поседује слабости те врсте. Али њега не треба упоређивати са таквим филмовима. *Еви* одиста није било место у Пули. Филм би се могао приказати једино када би постојала нека специјална, помоћна пројекција за људе који филм одиста воле и разумеју. Мој филм је максимално контролисан мојом руком, кадрови су често изглачани и детаљно простудирани, а сва та „брижљивост”, на жалост, не наилази на плодно тло код гледалаца. Многи су ми говорили како је филм „бездушно хладан” и ту чињеницу су сматрали његовом маном. Међутим, такав филм да би одржао нит комуникације са гледаоцем мора бити „хладан”. Та хладноћа је један од услова његовог разумевања. Такође ми је замерено на извесној баналној врсти симболике. Међутим, она одиста мора да буде „банална” и на томе сам свесно инсистирао, јер то је на крају крајева филм о обичном, свакодневном, баналном животу који нас окружује. Када је филм отишао на овогодишњи Берлински фестивал критичари су му предвиђали лош пласман, догодило се супротно. Критика је *Еву* изврсно прихватила, између публике и филма успоставила се она врста аудио-визуелне комуникације која ми је била и једини прави циљ. Зашто је филм прихваћен у Немачкој а извиждан у Југославији? Зато што је такав начин вођења филма код нас туђи. Ми једноставно нисмо навикли на такво филмско виђење ствари. У нашој

земљи филм је апсолутно погрешно тумачен као социјално-психолошка анализа балканске жене. Неки су намеравали да ме туже зато што сам у филму наводио „неистините" податке, оптуживали су ме како ја заговарам некакав „национални елитизам словенског народа" и свакакве друге којештарије. У Берлину је филм прихваћен сасвим нормално, са разумевањем, без икаквих ниских политички инсинуација. У Пули сам се осећао као странац, у Берлину сам се осећао пријатно.

Филм „Ева" је и те како провокативан за нашег човека можда и зато што ми још увек живимо у једној средини (култури) којом доминира конзервативни мушки принцип. Ти си учинио један помак на који домаћа публика очигледно није навикнута и узрок иритирања вероватно потиче уз тог правца. С друге стране, утисак је да је без твоје личне жеље филм склизнуо у извесне локалне просторе. Ева, жена пореклом из словеначке културе, поседује нека обележја која не препознајемо у другим југословенским културама. Тај тип жене вероватно је више одговарао култури Запада, па је тамо и комуникација била боља. Помињући извесну „локалност" не мислим да је то недостатак филма, напротив, ни један словеначки филм није тако снажно анализирао улогу жене у једној националној култури као што је то случај са филмом „Ева".

Заиста бих се осећао ужасно када бих спознао да филм није успео пробити „локални зид" који прети свим стваралоцима, али ја се осећам сасвим лепо јер сам уверен да није тако. Најбољи доказ да је филм рађен на једном глобалном нивоу, јесте и његово учествовање на фестивалу у Сан Франциску. Но, шта је мени у свему томе најдраже? Искрено ми годи што се један филм са „заосталог" Балкана сврстао у такав један светски кинематографски круг. Ми обично говоримо како смо под утицајем „високо цивилизованог" света, а зашто тај свет не би понекад трпео и наше утицаје? Ја се не стидим таквих амбиција. Што се тиче наше средине, никад нисам престајао да је убеђујем у праве вредности филма, без обзира колико то деловало нескромно. Да бих људима приближио свој филм, пред званичну пројекцију често сам приказивао кратки филм *Крас 88* настао као продукт петнаест младих људи. Сматрао сам да је тај филм једно објашњење како треба разумети *Еву* и тиме сам хтео допринети лакшем комуницирању гледаоца са филмом, који никако није сасвим нормалан. *Крас 88* је зато био приручник, уџбеник знакова и симбола у најредуцираније смислу. Филм *Ева* није направљен да се исприча нека прича, да се упозна судбина жене, већ да се оствари комуникација мене као стваралоца и вас као гледалаца. Баш та комуникација која је често интимна управо је и циљ сваког креативног акта. Мишљења сам да треба наћи места и за такву врсту филмова, али ја се у свом даљем раду сигурно нећу одрећи ни комерцијалних филмова. Прави стваралац може надградити сваки филм без губитка стваралачког идентитета.

Франци Слак: „Недавно сам на београдској академији имао пројекцију филма 'Daily News'. Гледајући га поново констатовао сам да је то можда најбоље што сам урадио и што сам у стању да направим."

Фото: Томислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Глумица Миранда Цахарија у филму „Ева", који је доживео фијско у Пули, али зато је на Берлинском фестивалу одлично примљен и од критичара и од публике

Приватна архива аутора књиге

Прва аматерска фаза твоје филмске биографије датира из времена када си основао Кино клуб „Мандала" у Копру. Покушај да скицираш хронологију тих почетака и, кад смо већ код аматерског филма, могу ли се његови принципи применити у професионалној кинематографији?

Када сам активно почео да снимам у Копру почетком седамдесетих година, схватио сам да ћу без подршке институције тешко опстати, и разумевајући ову нужност сам себе сам формално промовисао у кино клуб. Као ђак гимназије у Копру снимио сам тако свој први филм који се звао *Изидор, забрањено*. Клуб је убрзо окупио доста заљубљеника филма, али није дуго постојао. Са распадањем клуба нашао сам се на почетку, па и данас, након два професионална филма, крећем готово од нуле. То стално кретање са голог подручја исто је и у аматерском и у професионалном филму, једина разлика је у извесним принципима који снажно поларизују ове две гране кинематографског рада. Принцип аматерског филма има основу у љубави и сталној комуникацији између аутора, за разлику од професионалног филма, где постоји само комуникација у једном смеру: аутор – филмска кућа. Између аутора не постоје перманентни дијалози. Принципи аматеризма у професионалном филму би и те како могли да нађу плодно тло, али ствари се врло тешко мењају. Да бих некако доскочио лошим продукционим односима који владају у југо-филму, као што сам некад да бих се заштитио основао Кино клуб у Копру, данас се руководим идејом да оснујем некакву филмску радну заједницу. Знам да је то једина права структура, осећам погодну друштвену климу за њено формирање и велики сам оптимиста усред кинематографије која се баш не одликује неким претераним еланом. Тешко је предвидети колико човек може да издржи да увек почиње из почетка, али искрени принципи аматеризма употребљени у професионалној сфери, увек пружају могућност успеха. Ови принципи ме заправо и одржавају у југословенској кинематографији. Искуство аматерског периода увек ме подстиче на борбу и акцију, јер када сећање очистим од прашине указују се слике неизвесног и тешког рада који је заправо од мене и створио режисера. Читавих пет година ја сам камеру носио као треће око, коначно се уписао на академију у Љубљани и брзо је, незадовољан, и напустио. Уписао сам се, срећом, на филмску академију у Лођу, Пољска, и то је период који је мене одредио као уметника. У тој земљи сам формирао свој животни поглед и он је по мом дубоком уверењу много значајнији него искуство у професији. Тамо сам научио да будем упоран у тражењу властитог језика и да се колико-толико сналазим у продукционим односима. То је важна ствар за младог човека, јер није довољно само научити занат, него и бити припремљен за борбу против разноразних препрека, које се често испрече на путу сазнавања властитог идентитета. Пољска академија била је једна мала продукција у којој смо прво били ствараоци, па тек онда студенти, и баш због таквог односа, цели тај четворогодишњи период протекао је као дивно снивање. Када сам се вратио у Југославију поново сам кренуо ни од чега, али игром срећних околности снимио сам некакву драму за љубљанску телевизију. Нешто касније у необичним околностима снимио сам и свој први професионални филм *Кризно раздобље*.

Играни филм „Кризно раздобље" снимио си у време „блокаде" словеначке кинематографије када је „Дражгошка битка" до дна исцрпела финансијски капацитет словеначког „Виба-филма". Како је дошло до реализације твог филма у таквим околностима?

Тачно. У време снимања *Дражгошке битке*,[37] целе две године, целокупна словеначка кинематографија је престала да постоји. Тај мегаломански пројект једноставно је зауставио оно што се деценијама стварало, и ми смо били страшно разочарани. Властитом упорношћу и снагом и игром срећних околности, ја сам у тако нездравим условима успео да заинтересујем драмску редакцију телевизије Љубљана и тако сам једини успео да снимим целовечерњи филм. *Кризно раздобље* је настало без неког великог удела словеначке кинематографије, али зато са великом подршком *Арт-филма* из Београда. Филм је настао у срећном споју једне перцептивне продукције која, срећом, није била територијално изолована. Велика је ствар када у годинама сваковрсног затварања једна београдска филмска заједница помаже једном љубљанском редитељу. Данас су могућности да редитељ из једне републике сними филм у другој врло мале, тако да је „блокада" о којој говориш данас попримила драстичније обличје. Сада се она врши на глобалном нивоу, што управо резултира катастрофалним квалитетом филмске продукције. Између производних структура годинама нема никакве сарадње, што је последица једног дотрајалог унутарњег механизма тих структура. То више нису институције филмских стваралаца, већ политичке и бирократске „радне организације". У неким филмским кућама појединци су се буквално поистоветили са институцијом, зато југословенска кинематографија годинама доживљава исти апсурд. Филм често више личи на продуцента, него на аутора. Такве структуре хитно морамо мењати и динамизирати, тим пре што се закон доста прилагодио сталним променама. Излазак из овог „врзиног кола" видим у оснивању филмских радних заједница, и ја ћу ускоро, као што сам рекао, основати један такав продукциони механизам.

Шта филмске радне заједнице пружају ауторима? Могу ли оне допринети кенематографској сарадњи на ширем републичком и регионалном плану?

Одговорићу на ова питања анализом стања у Словенији. После извесне кризе између 1978. и 1983. године, омогућена је продукција од три-четири филма годишње. Приметно је да се убрзано мења и структура осредње љубљанске филмске куће *Виба-филм*, али то нису промене које би давале наде да ће се целокупна ситуација поправити. *Виба-филм* је ипак једна преживела

[37] Филм „Дражгошка битка" замишљен је крајем седамдесетих година као „највећи филмски и телевизијски пројект у Словенији" и требало је да буде словеначки одговор на мегаломанске партизанске филмове снимљене у другим републикама СФР Југославије, попут спектакла „Битка на Неретви". Носиоци пројекта су били РТВ Љубљана, Виба-филм (извршни продуцент) и Културна скупност Словеније (КСС). Сценариста филма био је Иван Рибич, косценариста Душан Јовановић, а редитељ Антон Томашич. Снимање филма је почело јануара 1980 године, али трошкови су стално расли, рад на филму је прекинут и никада више није приведен крају.

структура, која у тешким економским околностима једва функционише, а нема перспективе да развије динамичност на ширем продукционом плану. Говорим да позитивних промена има, али све су то промене кратког даха. На ове слабости класичних филмских кућа надовезује се предност филмских радних заједница. Зашто их заговарам као решење? Ослобођене бирократског притиска и „професионализма", радне заједнице су флексибилне према свим ауторима без обзира на регионалну или републичку раздељеност. Када сам у Словенији понудио пројект филма *Ева*, показало се да та средина нема разумевање за њега. Међутим, у помоћ ми је прискочила београдска радна заједница *Арт-филм* и све је било сређено за свега две недеље, комплексна питања око снимања целовечерњег филма средио сам буквално преко телефона! Такав поштени однос према аутору не може у овом тренутку да понуди ни једна класична филмска кућа, зато сматрам да будућност југословенске кинематографије почива баш на оснивању филмских радних заједница. Оне делују на извесним принципима аматерског рада, а то је увек поуздана могућност за успех. Ми, на жалост, живимо у једном друштву које је оштро поларизовало та два односа према кинематографији.

Ти си стваралац који је доживео да твој аматерски филм „Daily News" на фестивалу у САД буде проглашен најбољим на свету. Какво је твоје виђење аматерског рада? Покушај да га компарираш са професионализмом, којег ипак ниси успео да избегнеш.

Стваралац који се одрекне филмског аматеризма изгледа као човек без властитог идентитета. У нашој кинематографији, на жалост, има много режисера који кинематографијом пролазе без лица. На једној страни имамо велику филмску индустрију, коју добрим делом сачињавају такве стваралачке индивидуалности, и на другој, поштене и искрене аматерске принципе. Не желим да кажем да целокупну кинематографију треба претворити у аматерску, али ми смо последњих две деценије потпуно заборавили на могућност која постоји између те две крајности. Једино је телевизија формирала некакве жанрове, али кад имамо у виду чисто филмску продукцију, онда треба рећи да ту постоји некаква празнина коју до сада нисмо испунили. Своје филмско стваралаштво усмерио сам у том правцу. Ја се, иначе, никад нисам стидео својих аматерских филмова и без икаквог комплекса отворено говорим да су они настали у једном неакадемском периоду и у „кућној радиности". Недавно сам на београдској академији имао пројекцију филма *Daily News*. Гледајући га поново констатовао сам да је то можда најбоље што сам урадио и што сам у стању да направим. Јер баш тај филм покушава да искористи ону „празнину" коју можда нисам успео тако интензивно да испуним ни у својим професионалним филмовима. *Daily News* је филм који је сниман пола године на принципима дневника писаног камером и то је, без лажне скромности, остварење које нема предмет поређења у професионалној кинематографији. Неки критичари су га назвали јединим аматерско-професионалним филмом на свету у правом смислу те речи. Класична професионална кинематографија захтева сценарио, план снимања, термин и друге елементе који су унапред одређени. *Daily News*

је сниман у различитим временима, на различитим местима, без икаквог техничког оформљеног плана, једино мерило била је количина инспирације. Ја дубоко верујем да писац не може да пише од 6 до 15 часова непрекидно, већ мора да осети тренутак инспирације. Професионална кинематографија не поштује овај основни принцип једног истинског уметничког стварања и ту управо лежи онај канал раздора преко којег покушавам да подигнем мост. Увек када ме неко пита шта је заправо мој циљ, одговарам да желим да помирим ове крајности. Притом сам увек емотивније везан за мали формат, јер ме инспирише његова необавезност и слобода. Међутим, само комбинацијом аматерских и професионалних принципа бићу у стању да направим филм који дословно лежи у мојој визуелној подсвести, то је оно што хоћу.

Твоји ранији филмови имали су више наративности, а непосредној реализацији претходила је идеја која је имала чак и фабуларне оквире („Празник"). Филмови „Балкан Експрес" и „Рамање" имају један јасан, чврст концепт и готово структуру приче. Откуд сад одустајање од приче и зашто су твоји новији филмови тотално лишени оптимизма?

Оба запажања су на месту. Свестан сам да сам раније много пажње поклањао наративној основи филмског записа, али у последње време та ми позиција измиче и ја се све више бавим једноставнијим елементима филма. То је вероватно пристигло као један природан пут мог развоја и уопште ме не забрињава таква преоријентација. На овакво специфично уважавање камере навело ме је вероватно и угледање на Вертова,[38] његове филмове и текстове. Можда овај став изгледа парадоксално пошто је Вертов заговарао јасну намеру и експликацију уметности, међутим, и код њега има те слободе да се пређу границе датог. Ево и објашњења за моје скретање у песмистичке воде. Признајем: увек сам за себе тврдио да имам слаб осећај за хумор. Можда је одговор на то питање у једном катастрофичном схватању живота, које је код мене доминатно и никако ме не пушта, без обзира што сматрам да сам власник своје личности. Филм је за мене увек био средство да испричам један осећај који је у мом доживљају до краја песимистички. Филм, заправо, носи у себи ту могућност да кроз финесе исприча најинтимнији и најтиши крик човека, а за све то није потребна ни наративна ни жанровска конструкција. Моји најдражи филмови су они који не припадају ни једном жанру. Моји данашњи филмови више личе на некакве слике, а све бих то сада могао да упоредим са оном врстом литературе коју негује Џојс. Филм може да наративно прати ток мисли, али може да прати и ток снова, сећања. Неко је рекао да филм буди некакве слике које су свима идентичне, али су потпуно заборављене. То су неке слике које увек постоје у мање-више истом облику, само их треба поново оживети. За мене су те слике црне. За некога су оне смешне, волим да гледам и такве

[38] Џига Вертов (право име: Денис Абрамовић Кауфман), 1896–1955, филмски редитељ специфичног филмског језика и пионир новог медија, сценариста, сниматељ и филмски теоретичар из СССР-а, чувени светски документариста, чије је дело извршило огроман утицај на развој документарног и „реалистичког" филма. Аутор филма: „Човек с камером" (1929) у којем је до савршенства доведен његов експериментални филмски језик.

филмове, али сам ја некако ограничен да стварам баш ове црне. Шта ја заправо хоћу? Хоћу да представим свет у једном изворном чистом облику, који је код мене обојен песимизмом, и којег не могу адекватно да објасним конструкцијом приче. Превише је већ тих вођених информација и зато по мом мишљењу гледалац има потребу да види нешто што, попут живота, нема никакве везе са концепцијом, хоће да доживи, можда, само један чин или једно чулно дејство у тој илузији, а то могу да омогуће само тренуци непредвидивости.

То значи да је филм у неком свом сегменту само један субјективни чин аутора, синергија њега и камере као равноправног партнера, што је уосталом Дига Вертов и наглашавао у својим теоријским текстовима. За крај нашег разговора интересује ме твоје мишљење о сопственом и општем кинематографском тренутку Југославије.

Југословенски филм је у кризи већ две деценије и не гајим наду да ће се ствари ускоро поправити. Један од разлога којег сматрам релевантним јесте и наше школство које, уместо да подржава, гуши таленте. Наше филмске академије немају јасну концепцију рада и на овој слабости већ годинама се систематски упропашћавају генерације талентованих младих људи. Наше филмске школе не стварају ни занатлије ни уметнике. Волео бих да стварају бар уметнике, кад им не полази за руком да створе занатлије. Истина је да су последњих година школе постигле некакав ниво, али то ни приближно не изгледа прихватљиво у једном европском контексту. Вероватно то зависи од генарација студената и кадровског потенцијала, али сматрам да је пресудна чињеница што ми имамо исувише много школа да би смо концетрисали један стварно добар наставни кадар. Било би много боље основати једну или две врхунске школе, него расејати мноштво мањих без икаковог реда и потребе. Мале филмске школе као што је љубљанска, увек ће бити осуђене да буду „мале" са малим амбицијама и још мањим ефектима. У таквом кинематографском тренутку и ја покушаван да пробијем неке баријере да бих опстао и радио. Планирам да снимим драму за телевизију Нови Сад, али још увек је неизвесно шта ће од тога бити. Поново крећем ни од чега.

СПЛИТСКА МИТОЛОГИЈА: ПЕРИСТИЛ, ПОЉУД И МИЉЕНКО СМОЈЕ

Омладински миродром на градском стадиону Пољуд (1985). – Сусрети на Перистилу: Сеид Мемић Вајта и Владимир Додиг Трокут (1985). – Супетар на Брачу: Миљенко Смоје, новински приповедач и кафански мислилац (1986)

Зашто сам у својству акредитованог новинара са Омладинског миродрома у Сплиту, завршне приредбе Међународне године омладине у Југославији, септембра 1985. године, након што сам рок концерт, југословенску верзију лондонског Live Aid-a, пратио из кључалоге котла на терену стадиона Пољуд, овај помпезни (псеудо)пацифистички догађај у свом новинском приказу оценио као промашај, због чега се на бини нису појавили „Бијело дугме" и „Рибља чорба", да ли је југословенска младеж, пристигла тог продуженог лета под Марјан из целе земље, послужила као средство и сценографија за симулирање братства и јединства народа Југославије у једном телевизијско-пропагандном пројекту и да ли је на мој приказ утицао и пендрек који сам фасовао преко леђа у маси испред бине

Чопори младе, бесне, ознојане и наелектрисане дивљачи, натоварени ранчевима и попаљени нагоном за проводом и авантуром, који сваког лета, почев од двехиљадите, нагрну у музичким миграцијама из целог света у Нови Сад због EXIT фестивала и размиле се улицама, трговима и булеварима тзв. српске Атине, доносећи у град космополитску атмосферу и ветрове туђих идеја, праваца и покрета, да би се после неколико дана ђипања, лудих и незаборавних фестивалских доживљаја на Петроварадинској тврђави, обрушили на пероне железничке станице и укрцали у возове за централну Европу (и бивше југословенске републике), увек ме подсете на Омладински миродром у Сплиту, 28. септембра 1985. године, када је на стадиону *Пољуд*, пред аудиторијумом од цирка педесет хиљада душа, одржан рок концерт у својству завршног догађаја Међународне године омладине, замишљен као шлаг на торти ове антиратне светковине у којој је с неколико програма партиципирала и југословенска младеж.

Редакција *Гласа омладине* акредитовала ме је за праћење овог догађаја о којем се причало и писало данима пре почетка и од којег се много очекивало. Тако ми је у пакету са поверењем које ми је указано од колега – или сам ја то тако лично схватио и надувао – предат у шаке и врућ кромпир одговорности да овај историјски музички сплитски догађај опишем и прокоментаришем

професионално, одговорно, савесно и непристрасно. Уосталом, то ми је (био) посао.

Специјални воз, музички воз без возног реда, кренуо је са железничке станице *Нови Сад* у петак 27. септембра у 17 часова са осам стотина путника у вагонима које су дупке испунили Војвођани, или одабрани Војвођани, да се тако изразим, имајући у виду чињеницу да су руководства омладинских организација, инструисана од стране Председништва ССО, свакако не престрого, водила рачуна кога стављају на спискове за Сплит. Грубље речено, нису сви били подобни за организовано вођење и овакав догађај. Да ли су у том возу путовале и неформалне групе и индивидуалци, није ми познато (претпостављам да јесу), али нас неколико у купеу нисмо припадали ни једнима ни другима. Путовао сам са Оскаром Штефаном, ликовно-графичким уредником *Гласа омладине*, Миомиром Анђелићем Момом, сарадником листа и фото-репортером Слободаном Бобаном Антићем. Око његовог учешћа настаће заплет, али о томе касније.

У специјалном „музичком" возу на правцу из Новог Сада за Сплит. Базмало хиљаду младих Војвођана путовало је возом на рок концерт „Миродром", одржан на стадиону Пољуд 28. септембра 1985. године

Приватна архива аутора књиге

У то време, између Београда и Сплита, сваког дана, саобраћао је популарни пословни воз *Диоклецијан* (Београд, полазак, 18. 50, – Сплит, долазак, 6. 50), после рата преименован у воз *Јадран експрес*. Када би у преподневним часовима, пословично са закашњењем, докотрљавши се преко Винковаца и Бихаћа, ушао у станицу *Книн*, сећам се беле издужене квадратне зграде у стаклима, био је то сигнал да се приближавамо Јадрану. Осећао се удаљени мирис медитеранске сплитске цивилизације. У Книну се *Диоклецијан* задржавао нешто дуже, јер је на тој ћириличној станици, с латиничним називом, скоро по правилу, увек излазило или улазило доста путника. Ови коју су излазили били су београдски Кињани, Срби, враћали су се у завичај. Ту су неки путници излазили да са станичне чесме наточе свежу воду. Међутим, када би *Диоклецијан* закочио у станици *Перковић,* последњој пре Сплита, Медитеран би као опијум запахнуо вагоне. Сплит се осећао у ноздрвама и путници, неиспавани и сломљени од ноћне вожње, листом би се расанили и оживели и окачили се на прозоре, а понеки би истрчавали да наточе воду. Станица Перковић за мене постоји још само у сећањима и у песми Арсена Дедића (1938–2015): „*Провела је ноћ на путу, којим крећу од давнина, наши снови према свијету, с Перковића преко Книна. У очима њеним море, светлуца јој сол у коси, она не да да је сломе, отима се и пркоси...*" Улазак воза на перон колодвора *Сплит* преплавио би ме узбуђењем, све би се у мени подигло и подрхтавало и тај страсни осећај, први контакт са Сплитом, блистао је у мени као еротско-естетски доживљај.

Сплит, сунчано суботње пре подне.

Бљешти камена светлост и пресијава се морска плазма. Од раних јутарњих часова, откако су возови и аутобуси са организованим и неформалним групама, а међу њима и неке специјалне омладинске композиције, попут нашег воза из Новог Сада, почели да пристижу на колодвор, град под Марјаном, навикао на драматургију летње туристичке вреве и гужве на риви, навикао на шарени белосветски крклањанац у дубоким сеновитим улицама, на малим трговима старог језгра и под перистилским каменим стубовима и луковима, нашао се сада у посебној врсти стреса и опсадног стања, проузрокованог продором ослобођене енергије младости, која је куљала из правца колодвора и плавила улице, паркове, кафанске баште, риву. Колоне младе југословенске дивљачи скупљене од Триглава до Ђевђелије, што формалне групе, пристојног и друштвено прихватљивог изгледа и понашања (међу њима су и групе у бригадирским и извиђачким униформама), организоване и са водичима из редова омладинских организација, а што неформални чопори, формације изван контроле, опасног изгледа и слободнијег понашања, пристигли ко зна како и одакле, главињали су и зазјавали улицама, спавали, дремали или зевали на клупама дуж риве и на перистилским скалинама, неиспавини и уморни услед ноћног путовања, забаве и пијанчења у вагонима. Многи тумарају са ранчевима на леђима, или су им ранчеви под главама, спавају на клупама под палмама или на травњацима паркова. Несвакидашњи призори вребају иза сваког ћошка. Пре него што смо отишли на Перистил и сами смо се испружили на риви. Исправио сам кичму на клупи под палмом с новинарском торбом под главом.

Перистил! У послеподневним часовима наручили смо прве кригле пива у каменој башти *Café & Restaurant*-а *Lvxor.* С нама за столом је и Сеид Мемић Вајта, певач тада у врху популарности, југословенска музичка звезда. Мало касније придружиће нам се и Владимир Додиг Трокут, концептуални уметник, тврдо авангардно језгро, анархист и мистик, потоњи творац анти-музеја и легенда Загреба.

У неко доба дана, пред смирај, поздравили смо се са Вајтом и Трокутом и отишли на плажу. Заборавио сам која је то плажа била, вероватно Бачвице, али сећам се да на песку више није било купача. Памтим сутон, благ и топао, и пламено црвени залазак сунца, какав се само пожелети може на Јадрану. И неке кућице или „салетле" на песку, сећам се јасно, имала је сферичну куполу покривену трском, опремљена полукружним седиштем на којем је Мома седео разгаћен, суве грађе, спечен као бакалар, прекрштених, жилавих ногу, и завијао дуван облизујући папирић врхом језика. После је загазио у воду и завеслао према ужареном сунчевом диску, који је ишчезавао у црвеном мору изнад невидљиве Италије. Завеслај по завеслај и измигољио нам се из очију у таласима. Глава му се видела као глава чиоде. Морски ђаво је однео шалу, али све се добро завршило. Нисмо га озбиљно схватили, а Анђелић је имао озбиљну идеју. Хтео је да преплива Јадранско море.

Упамтио сам још један доживљај и знам чија је то идеја била, али нећу да откријем. Између обале и Пољуда могли смо Шеталиштем Марина Тартаглие и Мештровићевим шеталиштем. Па, ипак, нисмо. Истина, нисмо једини тих дана пешке прошли кроз Марјански тунел, дугачак 870 метара, пробијен кроз брдо Марјан уочи Медитеранских игара у Сплиту 1979. године. Мимоишли смо се у дубини тунела са неколико Загрепчана натоварених ранцима, који су такође кренули на Пољуд, али то наравно није оправдање за изазивање ђавола у тунелу у којем је пешацима пролаз био забрањен због проблематичног тротоара и лоше решене вентилације, нагомилавања гасова из ауспуха. Мома се кретао први, његов дугачки корак је испредњачио, отпоздрављао је возачима који су нам блицали фаровима или трубили упозоравајући нас на прекршај и опасност.

(Ових дана прочитао сам у хрватским новинама да Марјански тунел, откако су га пустили у промет, никада није добио употребну/упорабну дозволу.)

Програм је почео 20. 05. часова. Тајминг је диктирала загребачка телевизија. *Омладински миродром у Сплиту није био омладински, него телевизијски спектакл*, писао сам у тексту *Као омладински семинар* (Глас омладине, 1985). *Од самог почетка програма, када је педесет хиљада људи испунило трибине и терен стадиона Пољуд, било је јасно да је цели концепт приредбе подређен строгим телевизијским нормама, које су ишле против гледалаца (или учесника) на стадиону. Телевизија Загреб је преносила цео ток концерта и најпросто – сметала! Све је подешено за телевизијске камере и доводило је до очајања присутне на стадиону.*

Могао сам себи преко акредитације и новинарске легитимације да приуштим бољу позицију, прегледнију, безбеднију и удобнију, али нисам хтео. Намера ми је била да уђем у жрвањ. Спустио сам се у народ, у језгро наелек-

трисане масе, у епицентар. Концерт сам пратио са терена и пробио се кроз напаљену масу до првих редова, где су милиционари са моторолама у рукама и пендрецима о каишевима и припадници осигурања у цивилу, чували границу између гледалишта иза рампе и бине испред које је успостављена широка тампон зона. У том делу је било најгушће и најжешће. Девојке су се њихале и вриштале на раменима мушкараца. Када би маса у комешању и егзалтацији притисла или пробила ограду, запретила да избије у забрањени простор и приближи се бини, а то се догађало све време, милиционари и припадници цивилног обезбеђења навалили би да гурају масу рукама и лећима. Није им било лако да обуздају притисак, па би севнуо и понеки пендрек.

Преко педесет хиљада младих из многих крајева Југославије испунило је терен и трибине стадиона „Полуд" у Сплиту и учествовало у до тада невиђеном музичком спектаклу којег је директно за ЈРТ преносила ТВ Загреб

Приватна архива аутора књиге

У једном моменту, када ме је маса покренута из унутрашњости притисла уз ограду и приморала да је оборим са гледаоцима затеченим у истом шкрипцу, фасовао сам пендрек по леђима и на силу био враћен иза ограде у гротло. Милиционари нису имали искуства са таквим догађајима, требало је и њих разумети. Више су ми засметали специјални гости у почасној ложи, функционери, друштвено-политичка и јавна елита, која је „увеличала" завршну приредбу Међународне године омладине, а међу њима и акредитовани новинари, који су нас посматрали одозго, удобно заваљени у седишта.

Мој извештај из Сплита *Као омладински семинар*,[39] објављен у *Гласу омладине* 1. октобра 1985. године, приказ (критика) „највећег музичког догађаја на отвореном у тадашњој Југославији", писан је у мом тадашњем оштром и неконвенционалном стилу, носи снажан печат мог дрчног и бунтовничког језика и рукописа, карактеристичног за рани новинарски стадијуму моје биографије. Текст је лишен публицистичке сувопарности и идеолошког удвориштва, писан у духу слободнијег и храбријег дела тадашње југословенске омладинске штампе, критички, (пре)оштро, иронично, „уз длаку". Упоређен са писањем београдског НОН-а, загребачког *Полета*, љубљанске *Младине*, мој приступ догађају је углавном позициониран на линији њихових критичких опсервација на рачун YU rock концерта Омладински миродром на Пољуду 28. септембра 1985. године, којег сам оценио као „чисти промашај под Марјаном". Није ми било довољно жестоко то што сам догађај назвао промашајем, него је морао да буде и чисти (промашај).

Ни криве ни дужне, наступиле су популарне, друштвено прихватљиве, медијски и идеолошки подобне групе, које су одговарале пацифистичком и политичком профилу приредбе, организаторима и телевизији и то је оно што је иритирало многе, па и мене, с тим што сам ја имао обавезу да то и напишем у новинама. Осим прволигаша *Парної ваљка* и *Забрањеної пушења*, наступили су састави из друге, па и треће линије музичке рок и поп сцене: *Филм, Лачни Франц, Денис & Денис*, *Аеродром*, *Права коїка*, *Маїазин*, *Последња иїра лейшира, Видесекс, Плави оркесшар*, док су изостали *Бијело дуїме* и *Рибља чорба*, који су били у зениту славе. Изостале су и неке „радикалне" групе из музичког подземља Ријеке, Загреба, Београда, па и Сплита, тврдо језгро рокенрола, које се није уклапало у политички, манифестациони и телевизијски сценарио приредбе.

Групе су се смењивале на бини и маса се лудо забављала. Људи су свирали поштено дотичне пацифистичке, антиратне вечери под Марјаном, дали су све(т) од себе на тој приредби, а нарочито се упео др Неле Карајлић са *Пушењем*, велики забављач. Те вечери, обучен у тренерицу и плаво-бели дрес бр. 16, скакао је по бини и по терену као прикључен на струјно коло, пењао се на конструкцију, певао је из петних жила: „*У Зеницу када йођем ја, йрайи ме йеш-шесш дроїова...*" и очекивано подигао у гледалишту температуру до усијања. Одговор масе на Нелетов наступ био је једини могућ: френетичан. Бајага

[39] Глас омладине, Жељко Марковић, Као омладински семинар, 1. октобар 1985.

је био на списку учесника, али се није појавио пред микрофоном. Половином осамдесетих и *Дуїме* и *Чорба* имали су разна окапања, трзавице. Али све је то спадало у рокерски рок службе. *Дуїме* и *Бајаїа и Инсшрукшори* представљали су Југославију на Светском фестивалу омладине и студената у парку Горки у Москви, јула 1985, пред пола милиона људи, али није их било у Сплиту. То је било чудно. Не значи да их организатори нису позвали.

Комйлешна сценоїрафија, йрвобишно йредвиђена за средину шерена, йомерена је због шелевизијске слике до оїромної семафора, шшо се йоказало нейреїледним за део їледалишша. Бина је била шолико далеко йосшављена да су їледаоци са севера само двоїледима моїли да добаце до ње како би разабрали обрисе фиїура. (...) Бина је била ниска, шако да изузев оних у йрвим редовима, људи у дубини шерена ништа нису видели, а са леве и десне сшране йоїлед са шрибина омешало је било йлашно исйод коїеї су сшајали звучници. Узалуд су се їледаоци лево и десно од бине йашили да нешшо виде. Нико шу јасно није ни видео изузев камермана, фошо-рейоршера, їледалаца исйред самоїї йодијума и оних у сйецијалној ложи. Најбоље су видели људи крај малих екрана йод условом да су издржали буку која је емишована из Сйлиша.

Организатор миродрома на Пољуду, прихвативши сценарио који је у један такав музички догађај, озвучен са тридесет хиљада вати и разгласом од двадесет четири тоне, ушнирао егзалтиране наступе водитеља, њихове смешне најаве и опсервације, и исто тако инфантилне и вицкасте пароле на семафору (*Живео мир, Живела љубав*, *Пуса у око*, и др.), помешао је рок концерт са миротворном манифестацијом и њеним патосом, и добијен је гемишт који није био ни рок концерт, ни манифестација. Дарко Главан (1951–2009)[40] био је сличног мишљења. Можда је догађај у Сплиту најбоље оценио новинар Дражен Матошец у загребачком магазину *Сшудио* (1985): „Инфициран заводљивом идејом рокерских live aid – концерата, и подједнако, духом свечане академије, он је (организатор – оп. Ж. М.) покушао голуба мира послати у зрак двјема различитим праћкама: разгласом од тридесет тисућа вата с једне и ауторским шапатом с друге стране."

Омладински миродром у Сплиту није био ни „највећи музички догађај на отвореном у тадашњој Југославији", како се уврежило у хрватском јавном мњењу. Сетимо се само рок концерта *Бјелоїї дуїмеша* на Топчидеру 28. августа 1977. године, сетимо се кључалог казана код Хајдучке чесме, који је био и остао највећа музичка приредба тог типа на отвореном у Југославији са цирка

[40] Дарко Главан, хрватски историчар уметности, експерт на подручју ликовне уметности специјализован за нове медије и масовну културу (стрип), утицајни музички публициста и рок критичар који је своје прве критике објавио у издањима куће Вјесник, почетком седамдесетих година. Био је најјаче перо хрватске музичке критике. Аутор је књиге „Пунк". Пријатељи су га звали Професор и за њега кажу да је успоставио музичке стандарде целе једне генерације. Трагично је страдао када га је ударио аутомобил у Вараждину. „Дарко Главан никада није писао глупости", изјавио је Оливер Драгојевић на вест о Главановој погибији. „Увијек је имао аргументе за сваку своју тврдњу. Због тога је свим хрватским глазбеницима његова критика носила највише тежине."

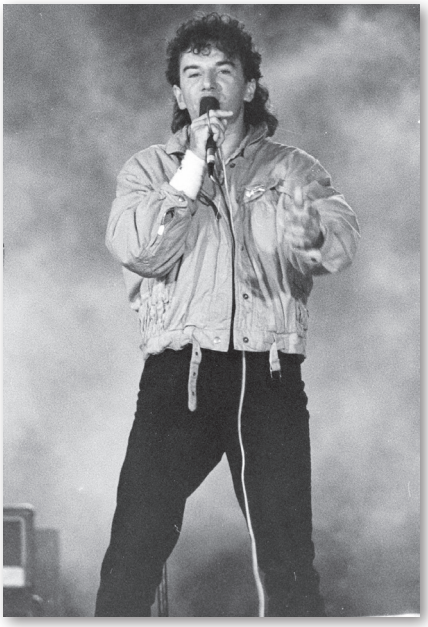
сто хиљада поклоника и припада му почасно место у рокенрол историји Балканског полуострва.

Половином осамдесетих година ми у Југославији, после (и у току) Тита, били смо толико размажени једнопартијском слободом и музичким утицајима капиталистичког света, рок и поп цивилизацијом, која је код нас почела са Радио Луксембургом, и слушали смо тако моћне музичке саставе и певачке величине, да нам је и такав један музички догађај у Сплиту био промашај, штавише *чисти* промашај. А у то време омладина Источне Европе под совјетском чизмом, могла је само да машта о таквом једном рокенрол концерту, чамила је и сањала нашу слободу у бодљикавим жицама. Када сам у лето 1983. године отпутовао на неколико недеља у Праг, понео сам са собом касету Бранимира Џонија Штулића, „највећег мистичара рок сцене" Југославије. На тој касети беху: *Балкан* (1979), *А шта да радим* (1979), *Лијепе жене пролазе кроз град* (1980), *Филипрански плочници* (1982) и још неки хитови овог мајстора. У студентском граду на периферији Прага, где сам нашао смештај за мале паре, међу студентима из Источних земаља, који су ту проводили ферије, моју касету су у вечерњим часовима пуштали преко моћних звучника и студентско насеље играло је и забављало се уз Штулићеве песме. Две године касније, у Сплиту, на Омладинском миродрому, југословенска омладина имала је рок концерт који је за чехословачку омладину био трули Запад. А за румунски, бугарски и албански комшилук, био је и Америка. С тачке гледишта румунске стварности, под Чаушескуом, Омладински миродром на Пољуду био је као лондонски *Live Aid* Боба Гелдофа.

Музички догађај у Сплиту ја сам у свом новинском приказу представио КАО ОМЛАДИНСКИ СЕМИНАР. Ово метафорично и иронично претеривање у наслову, било је у ствари моје јуначко поигравање са тадашњим омладинским семинарима у Политичкој школи Савеза комуниста Југославије у Кумровцу, и у оно доба наслов текста било је лако прозрети „између редова". Кумровачки ђаци, међу којима су били и новинари или кадрови *Дневника*, похађали су дотичну Политичку школу, основану 1975. године, да би се 1981. године школа уселила у нову зграду. Неки кумровачки ђаци, покрајински и градски омладински функционери, били су на челу група из Војводине, које су путовале у Сплит специјалним транспортима. Због чега онда у наслов нисам унео *кумровачки* семинар? Јесам. Међутим, или сам се ја штрецнуо и предомислио, или је неко од уредника кориговао наслов у *омладински* семинар. Ако је интервенисао уредник, паметно је урадио, нашао (ми) је меру. И у претеривању треба знати границе.

Уосталом, био је то, као што рекосмо, телевизијски концерт! Ако је већ био такав, зашто је онда силна људска маса из целе Југославије долутовала у Сплит? Долутовала је због телевизијских камера и државне представе која је требало да рекламира братство-јединство. Међутим, млади су долутовали искључиво да се откаче уз добру рок музику (...) Све друго за њих није ни било важно. (...) Дакле, у Сплиту само музичко труње од онога што су млади очекивали те ноћи, која је могла да се претвори у рок сензацију на Балкану, што би и доликовало концерту оваквог мултимедијалног типа. Уместо рокерске

Спектакуларна музичка приредба у Сплиту била је пре свега телевизијски догађај и имала је своју пропагандну и политичку димензију
Приватна архива аутора књиге

елите, зеленииш: „Филм", „Плави оркестар", „Магазин", „Аеродром", „Права котка". Не може се рећи да су присутни равнодушно пратили свирке ових група. Владала је у гледалишту права „торцида", што је по логици оваквих представа нормална појава. Љуљање масе није било сразмерно степену њеног задовољства. Утисак је покварио и агресивни и досадни конферансије, беспотребно паметовање сценаристе који је водитељима гурнуо у уста некакве рецитације (...)

Текст сам написао сутрадан пошто сам допутовао из Сплита, објављен је већ у броју од 1. октобра, преко целе стране листа великог формата. На страни насупрот, Борис Лабудовић је објавио есеј инспирисан догађајем у Сплиту и у њему констатовао: „Протестни и опори текстови Боре Ђорђевића, Џонија Штулића или неког трећег данас се све мање слушају, а невиђену популарност доживљавају песмичуљци попут 'Суаде', 'Боље бити пијан него стар'."[41]

Телевизија Загреб је концерт преносила уживо са шест стационираних камера и две покретне ENG камере. Нисам гледао одложени снимак, осим

[41] Глас омладине, Борис Лабудовић, Суада за милион незапослених, 1. октобар 1985.

фрагмената на *Јутјубу*, и то што сам гледао мени делује одлично. BBC, такорећи.

Верујем мојим изворима који су ми рекли да је пренос био одличан и да је телевизија поштено одрадила задатак. Много година касније Ненад Пуховски, редитељ ТВ преноса, филмски и позоришни редитељ, огласиће се на једној друштвеној мрежи: „Ја сам режирао пријенос уживо. Осам камера, двоја репортажна кола. Без искуства у таквим стварима (јер их до тада није било) са старим краном постављеним на отписано топовско лежиште, једним „фаром", сталним проблемим с тоном и двије „преносне" камере од по 12 кила које су биле спојене хрпом каблова... Колико знам, ова моја VHS снимка, једини је документ тога догађаја. Све је остало избрисано!"

Рок концерт или Омладински миродром у Сплиту, југословенска/социјалистичка верзија лондонског Live Aid-а, музичко-сценско-рецитаторска приредба с условно речено спектакуларним намерама, а у ствари, дотичне вечери, помпезни телевизијско-пропагандни пројект ТВ Загреб, завијен у целофан пацифизма, декларативности и љигавих антиратних фраза и под покровитељством посттитовских (једно)партијско-удбашких структура државе у економско-политичкој кризи, којима су југословенска младост и Међународна година омладине послужили као средство и сценографија за симулирање јединства народа Југославије, показаће се у светлу или боље рећи у мраку предстојећих ратних збивања и крвавог распада државе као један од важних/лажних знакова (поред пута) у последњим годинама једне европске државе.

* * *

У првој књизи писао сам о (не)поузданости сећања на примеру сопствене заборавности која ме је коштала погрешног датума и исправљене верзије приче о вађењу потонулог танкера *Бриџита Монтанари* из Муртерског мора.

Када је у питању „службени пут" у Сплит, ствари су изгледале кристално чисте и нисам имао дилеме да је фотографије са Омладинског миродрома, које су илустровале мој текст са концерта на Пољуду, снимио Бобан Антић, један од активнијих фото-репортера *Гласа омладине* у статусу хонорарног сарадника и књига је била пред преломом, када сам се једно јутро пробудио са сумњом и телефоном назвао Бобана у Италију, у Анкону, где живи деценијама. Дан пре позива, гледао сам у Матици српској *Глас омладине* у коме је објављен мој приказ концерта и још једном утврдио да је изостало име аутора фотографија. Човека су акредитовали да фотографише догађај и нису га потписали у новинама. Последице овог уредничког пропуста стигле су до мене четрдесет година касније и оптеретиле ме сумњом: а шта ако је фотографије снимио неко други?

– Да, сећам се... – рекао је Бобан Антић без премишљања. – Био сам у Сплиту тога дана и фотографисао концерт! Како се то звало?

– Омладински миродром! – подсетио сам га са олакшањем.

– Да, да... – заћутао је на тренутак, а онда се распричао: – Путовали смо возом из Новог Сада. У купеу смо били, ако се не варам, мој кум Оскар Што-

фан, Мома Анђелић, ти и ја! Па сећаш се да смо носили печено прасе! Успут смо се гостили прасетином.

– Прасета се не сећам – рекох.

– Не?! – изненадио се и праснуо у смех. – Печено прасе било је хит у вагону!

Замислио сам се... Да ли је могуће да се не сећам печеног прасета?

– А да ли се ти сећаш дружења уз кригле пива са Вајтом и Трокутом у летњој башти кафане Lvxor на Перистилу? – упитао сам га и рекао: – Имам три твоје фотографије из те летње баште.

Тишина. Бацио се у размишљање...

– Не сећам се тога – одговорио је Бобан.

– Онда се сигурно сећаш када смо отишли на плажу. Мома је отпливао према пучини у намери да преплива Јадранско море – рекао сам кроз смех.

– Не, не сећам се ни плаже, а ни то када је Мома пливао – одговорио је и уздахнуо: – Баш си ме сада ставио на муке... Све сам заборавио!

– Много тога се ни ја не сећам – рекао сам – али проласка пешке кроз Маријански тунел, сигурно се сећаш! Трубили су нам из аутомобила, пошто је пролаз пешацима био забрањен.

– Изгледа да сам оматорио... – уздахнуо је Бобан. – Ја се ни тога не сећам.

– Није ни важно – узвратио сам. – Важна ми је твоја потврда да си ти аутор фотографија са концерта које намеравам да објавим у књизи.

– Пошаљи ми мејлом фотографије – рекао је.

После пет минута...

– Жељко, жао ми је, али не могу да се сетим да ли сам ја ово фотографисао – рекао је. – Могле би да буду моје... Ја сам углавном био у бекстејџу, а ово је фотографисано у средишту масе. Овај један призор ми је познат, ту где стоје Марина (Перазић – оп. Ж. М.) и тип из бенда... Ту је негде у близини стајао и Фирчи (Иван Феце – оп. Ж. М.).

– Да ли да напишем да си ти аутор фотографија? – упитао сам га.

– Немој, молим те... – одговорио је Бобан.

– Све до овог момента био сам сигуран да си ти аутор фотографија – рекао сам разочарано. – И за мене јеси! Али потпуно те разумем.

– Могуће је да сам их ја фотографисао – узвратио је Антић – али не могу стопроцентно да тврдим. Можда је и неко од колега.

У Сплиту, на Перистилу, у летњој башти Градске кафане „Lvxor", касној септембра 1985, у друштву са Сеидом Мемићем Вајтом, бившим хипиком из Травника, певачем и забављачем, тада у врху популарности у Југославији, затим са Владимиром Додигом Трокутом, радикалним концептуалним уметником, анархистом и мистиком, такође са хипијевском биографијом, као и са Оскаром Штефаном, авангардним ликовно-графичким уредником „Дневникових" издања и књига и Миомиром Анђелићем Момом, слободним авангардним интелектуалцем, с педигреом „лондонске школе", о свему и свачему, преко криглi пива, а по највише о новијој перистилској (анти)историји и митологији, коју је обележио субверзивни уметничко-политички перформанс „Црвени Перистил" 1968. године

Сплит: плаво-сребрна водена светлост и пресијавање белог, резаног, брачког камена. Када кажем *Далмација*, мислима на Сплит! Када кажем *Сплит*, мислима на Перистил! У проспектима Сплита (итал. *Spalato*), другог по димензијама града у Републици Хрватској и средишта Сплитско-далматинске жупаније, уобичајена је флоскула о Перистилу као магнету за туристе. Грубог поређења ради, особа која је допутовала у Сплит, у средњој Далмацији, испод Мосора и Козјака, и није видела трг Перистил у остацима камене сценографије некадашње Диоклецијанове палате/палаче, исто је као да је била у Атини и није видела Акропољ или као да у Паризу није видела Ајфелову кулу. Те сунчане суботе, 28. септембра 1985. године, неколико часова иза поднева, седели смо за столом летње баште кафане/кавane *Lvxor* и пили пиво из кригли. Седели смо под сунцобраном у окружењу античких лукова и стубова од белог углачаног камена, а ледене кригле пива стизале за наш округли сто једна другу. Сеид Мемић Вајта, веома расположен и причљив, почаствовао нас је присуством и частио нас пивом из мени непознатог разлога.

Преда мном су фотографије (не)познатог аутора, који је с нама био за столом. Оскар Штефан нас је скенирао кроз мрак-црне наочаре, пушио, мало причао и није скидао осмех с лица. Миомир Анђелић био је најпричљивији за столом, стварао је занимљиву и подстицајну атмосферу; његов „светски" шарм и духовитост били су неоспорни, прелазни, и стално се позивао на Лондон у којем је неко време боравио. Владимир Додиг Трокут (1949–2018), обрастао у раскошну *хипијевску* браду и са црном косом на раздељак, седео је прекрштених ногу и са цигаретом забоденом у бркове, повремено би са Анђелићем развезао о неким дубокоумним, филозофским и метафизичким питањима. Када би разговор спустили на земљу, Трокут се жалио на загребачке градске власти које су игнорисале његове молбе да му се уступи простор за излагање старина које је прикупљао у намери да своје артефакте похрани у замишљени музеј, заправо: анти-музеј. Крајем седамдесетих, напустио је Сплит, у којем је живео и стварао до тада, и понадао се да ћу у Загребу лакше остварити своје концептуалне уметничке пројекте и идеје. Осамдесетих

година одлазио је у Клуб ликовних уметника на Старчевићевом тргу, где се у ресторану окупљао цвет загребачке уметничке и интелектуалне авангарде, а Трокут озрачио тај простор својом живописном уметничком личношћу, харизмом и појавом изван сви конвенционалних матрица. Летњих месеци, враћао се у Сплит и, ако не грешим, држао је у перистилском потходнику неку старинарницу, одакле га је Мома довео у башту *Lvxor*-а за наш сто. Ту смо се упознали. Ја сам разговарао са Вајтом, размишљајући о интервјуу са њим, али ништа мање, осим ако не и више, видео сам у новинама и мој интервју са Владимир Додиг Трокутом. Све до пред прелом књиге, био сам уверен да је с нама за столом био и Бобан Антић, фото-репортер, путовали смо заједно у Сплит, али испоставило се да се не сећа и не може да тврди да су фотографије са Перистила његове.

Једно време заподенули смо разговор о цару Диоклецијану (284–305). Све што сам у то доба знао о њему и фамозној палати, изграђеној наводно за његове старачке дане, није вредно ни помена, а није ме ни занимало. Нанизао сам двадесет пет година, био сам новинар и живео сам пуним плућима као да историја почиње од мене.

Не сећам се ни да сам на Перистилу видео црну сфингу. Диоклецијану (*Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*), реформатору Римског Царства у време тетрархије, владару Египта и азијског дела државе, приписују опседнутост египатским сфингама и његов фетишизам према тим митским бићима, доводе у корелацију са поменутом црном сфингом из доба фараона Тутмосиса, сачуваном под луковима Перистила, једном од тридесетак сфинги колико их је чувало голему палачу далматинског цара с политичким и психолошким профилом дикататора и звери, суровог апсолутисте и „проклетника", који је најпре био толерантан према хришћанима (наводно су га и жена и кћер варале с Христом), а онда их посекао у последњем покољу хришћана у Римском Царству. Нарочито се окомио на Светог Дујама, бискупа у Солину, њега је ликвидирао 304 године. Ниског рода, гологузан пореклом из солинског камењара, пореметио је наследно царско право. Попео се на мачу од војника у Галији (Белгија) до трона римског цара, када га је „крунисала" војска 284 године, а каријеру тиранина и једног од најуспешнијих римских царева, окончао када се због болести – то мора да је била нека страшна болест! – повукао са власти 305 године као једини римски цар који је абдицирао на добровољан начин. Све до смрти, десетак година од повлачења са трона, вилењио је по својој палачи изграђеној за старачке дане. Кажу да су га виђали како шета и плаче. Познаваоци његовог пензионерског живота забележили су и да је време проводио у повртњаку. Ујединио је католичку и православну цркву; обе га презиру као „проклетог цара", који је прогонио хришћане.

Перистилске скалине, савршена ложа за посматрање и глуварење, кафана/кавана *Lvxor*, подземни пролаз. Тотална позоришна сцена са каменим Диоклецијановим кулисама и белим звоником катедрале Св. Дујама, патрона града Сплита. То је простор и то су енергетске тачке у њему, магијски привлачан пејзаж исконског медитеранско-далматинског града и латинске урбане грађанске декаденције.

Касних шездесетих и седамдесетих година, Перистил је под присмотром народне милиције и њених доушника. Удбаши читају *Слободну Далмацију* у летњој башти *Lvxor*-а, зазајавају и зевају, и прате ситуацију на тргу. Ту се вијају, на скалинама, с флашама вина или виљака поред себе, и с пљугом међу уснама, ликови и типови који пре личе на ђаволе и страшила, него на Титову социјалистичку омладину и друштвено пожељан модел човека, зарасли у косе и браде, чудно обучени. Перистилска (средњо)европска егзотика. Ови припадници разних увежених покрета и следбеници авангардних и субверзивних идеја из Западног капиталистичког света, нису ни мало наивни и безазлени. Међу њима су и интелектуалци, уметници, староседеоци. Ту су и улични свирачи, забављачи, шарлатани. Сви су сумњиви, док се другачије не докаже.

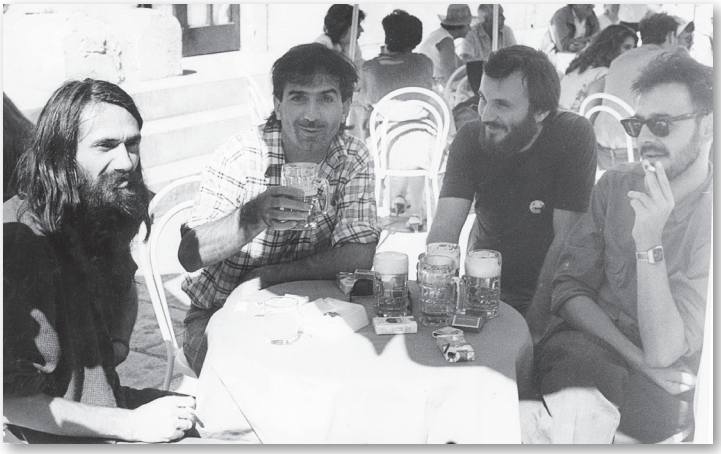
Перистил је био озлоглашен као место где се ваља дрога, где су наркомани, пијанци и зависници свакојаких фела, драматична свакодневица, нешто што се подразумева у Диоклецијановој каменој љуштури. Половином осамдесетих година, Перистил за собом вуче репове, сенке и авети своје сумњиве и супкултурне прошлости из касних шездесетих и седамдесетих година, када је у знатно лошијем издању, него што је трг данас, и тада са репутацијом проблематичног кутка, важио за култни простор авангардних покрета и субверзивних идеја, алтернартиве, побуњене омладине Сплита.

У дану када на Пољуду, Савезна влада, Република Хрватска и Савез социјалистичке омладине Југославије, приређују Омладински миродром и специјалним возовима доводе омладину у Сплит, *hardcore* сплитске омладине и авангардне уметничке сцене, перистилски анархистички круг, гледа на тај догађај и телевизијски спектакл као на државни пројекат и политичко-пропагандно кукавичје јаје.

Катедрални трг Перистил је касноантичка заоставштина и незаобилазна туристичка посластица на примарном историјском и економском нивоу перцепције. Перистил је и митско/магијско камено и метафизичко срце Сплита, његово биће, и „попут чаробног огледала одражава стање друштвене свести", детерминисао га је Игор Грубић, мултимедијални уметник и перфомер са међународним педигреом и идејом да уметник мора на улицу у јавни простор. Грубић је стваралац који је 1998. године својом акцијом *Црни Перистил* – црни круг на каменом плочнику перистилског катедралног трга – обезбедио себи значајно место међу великанима новије хрватске уметности. Овим уметничким чином свесно је учинио артистички *hommage* групи *Црвени Перистил* и њиховој истоименој акцији фарбања плочника истог трга 1968. године.

Државно тужилаштво Хрватске није имало смисла и разумевања за модерну уметност и оквалификовало је Грубићев перформанс као „уништавање јавне имовине", али медијска прашина која се дигла око овог случаја, одвратила је одвјетништво од даљег судског гоњења мултимедијаног изгредника, који је објашњавао како је метафором „црне мрље" желео да укаже на социјалну и политичку хипокризију хрватског друштва с краја деведесетих година прошлог века. „Црни круг на Перистилу симболизирао је мрљу на души сваког појединца који би могао активно придонијети да стварност буде друкчија, а то не чини, него остаје пасиван", изјавио је 2010. године за загребачки *Јутарњи*

лист. И акција групе *Црвени Перистил*, тридесет година раније, није најбоље схваћена од стране државе. Правно је третирана као вандализам почињен над спомеником културе, али касније, под утицајем разних тумача и накнадне памети, ова акција препозната је и валоризована као „критика онодобног друштва" и уметничко-политички чин једне „провинцијске" авангардне групе која је против тоталиризма дејствовала далеко од центара и патентирала субверзивну акцију, неку (под)врсту перформанса, који је постао перистилска/сплитска митологија.

Сплит: у летњој башти Градске кафане „Lvxor" на Перистилу. С лева: Концептуални уметник Владимир Додиг Трокут, певач Сеид Мемић Вајта, новинар Жељко Марковић и ликовно-графички дизајнер Оскар Штефан

Приватна архива аутора књиге

Сеид Мемић Вајта је у то доба у зениту популарности младе рокенрол дивљачи широм Југославије. Његов прозукли, „прехлађени" (босански, бошњачки) глас слуша се од Триглава до Ђевђелије. Рустични шарм и забављачки таленат овог Травничанина, некадашњег хипика, наилазе на свеопште симпатије, а његово медијско лице, лице звезде, где год да се појави на јавном месту, бива неизоставно запажено, па је тако и овде, на Перистилу, у језгру Сплита. Његова појава обележила је наш кафански сто и избацила га у епицентар интересовања кафанских гостију и пролазника. Вајтино присуство многи доводе у везу са Омладинским миродромом на Пољуду, али Мемић те вечери неће наступити на стадиону, није ни планиран у програму. У Сплит је дошао из неких других разлога, каже. Почетком 1985. године победио је на фестивалу у Опатији песмом *Лабудови моји* (Н. Вучина, И. Винковић), и уживао је на ловорикама овог тријумфа на најважнијем музичком догађају у Југославији, замишљеном као балкански музички одговор на италијански

фестивал канцоне Санремо. Екстремну популарност и комерцијални успех постигао је у другој половини седамдесетих година у својству певача босанскохерцеговачке хард-рок групе *Тешка индустрија*, основане у Сарајеву 1973. године (оснивач Габор Ленђел), када је наследио првог певача Фадила Тоскића и прославио групу која је с њим пред микрофоном жарила и палила по целој земљи и трајно обележила рокенрол историју Југославије и Балканског полуострва. Његова песма *Живот је маскенбал*, изведена са *Тешком индустријом* на Фестивалу забавне глазбе у Сплиту 1976. године, музичко је ремек-дело и његова пропусница за сва времена. Вајта је 1981. године са *Лејлом* наступио и на Песми Евровизије и пласирао се на петнаесто место.

У летњој башти кафане *Lvxor*, под каменим луковима Перистила, седим поред Сеида Мемића Вајте и шлихтам се о његову славу. Откако се појавио на том ударном градском месту (где и иначе сврати када је у Сплиту), многе очи упрте су према њему. Уосталом, као и увек и свуда, ни овај познати лик не може да избегне погледе који га прате преко столова или га очешу у пролазу. Понекад ми улети у уво глас неког пролазника: „Ено Вајте!" Младе жене му се осмехују, шипарице се кикоћу, и чини се да би сваку од њих могао да има. Међутим, поверава ми да је запао неке љубавне проблеме. Вајта, понет *војвођанским* успоменама и благо ошамућен и омекшан пивским афродизијаком, помиње девојку из Сремских Карловаца у коју је – ако сам га добро разумео, а ако нисам онда ништа – био (и остао?) заљубљен и заправо потврђује то што сам начуо из неких карловачко-новосадских извора. Не бих дубље да улазим у приватне ствари. Пребацује ми руку преко рамена, очи му светлуцају, куцка се са мном криглом. Вајта, премда неупоредиво мање причљивији од нашег Моме Анђелића, води за столом главну реч, забавља друштво, веома је гласан, и притом неће ни да чује да неко од нас наручи туру пива. Такав му је ћеф, каже. Кригле стижу једна другу, ситуација се прегрева и распложење нам је све боље и бучније. Пијуцкам своју криглу и молим их за разумевање да ме изузму из неких тура. Ја сам ипак те вечери *радио* на Пољуду. Вајта прича како су се у Травнику неколико њих залудили хипи покретом и како их је често легитимисала и приводила милиција, пратио их је глас да су отпадници друштва и да трују омладину. Слушали су радио станицу Луксембург.

Међутим, друштво за столом почаствовано је присуством још једне необичне стваралачке личности са великом специфичном тежином, чија живописна супкултурна појава, озрачена јаким утицајем хипијевског покрета, привлачи погледе и интригира госте кафане и пролазнике. Урбани пустињак и мистик, лик аскетске сувоњаве грађе, обрастао је густом црном косом с дубоким раздељком између обрва, брковима и брадом ушиљене форме. Недостаје му само трака или врпца око главе и слика је и прилика детета цвећа. Његове дубоке, благо осмехнуте очи, проницљиве и јуродиве, понекад „одлутају" или се загледају у нечије лице или призор. Одећа му је крајње сведена, танка и лепршава, све се отромбољило и зарозало на њему, увија му се око босих ногу у дебелим кожним сандалама. Пуши једну за другом. Његово уметничко име је: Трокут!

Владимир Додиг ме подсећа на новосадског песника и новинара, позоришног и филмског критичара, романописца, некадашњег колегу из *Дневника* Владимира Копицла из његове новосадске хипијевске фазе. Личи ми и на новосадског сатиричира, афористичара и хумористу Војислава Ратковића (1951–2023), с почетка осамдесетих година, у време када је Воја објављивао у *Гласу омладине*, *Дневнику* и на Радио Новом Саду. Концептуалац, уметник и колекционар Владимир Додиг Трокут, живео је у Загребу, а лети држао старинарницу или нешто томе слично у потходнику Перистила. Ту га је затекао Миомир Анђелић и привео за наш сто, њих двојица су били у неким уметничко-пословним везама и познавали су се годинама. Оригинали, какав је био Трокут, изглобљени из система и у сопственим вредносним системима и правилима, обележени су и крећу се међу људима као некакво „чуђење у свету" (А. Б. Шимић). Трокут је појава која се једном угледа и заувек упамти, али испод те његове маске и аскетске појаве ексцентрика у свом свету, измештеног из рутинске и препознатљиве (мало)грађанске свакодневице, живео је стваралац, уметник и колекционар са чврстим концептом, мисијом и визијом, стратегијом и идејом, који је свој неконвенционални живот осмислио и употребљавао као тотално (анти)уметничко дело. О Додигу се нашироко причало у авангардним круговима Југославије.

Трокутове почетке или субверзивне акције, савременици, познаваоци и историчари авангардних покрета у Југославији повезују са сплитском групом *Црвени Перистил,* с краја шездесетих година, која у Хрватској слови за прву авангардну групу, премда су у оптицају и мишљења (Славен Сумић, нпр.) да се касније прикључио групи, наводно када је у њој препознао „лични интерес". Трокут је неоспорно партиципирао у овој групи (Павао Дулчић, Филип Роје, Божидар Јелинић, Тома Чалета и др.), али спорно је да ли је учествовао у акцији фарбања Перистила, будући да и сам у потоњим интервјуима, који су мени били доступни, није јасан у односу према том догађају. Назива га политичким, а не уметничким чином, и контрадикторан је према групи *Црвени Перистил*, На једном месту Трокут каже: „Не уважавам групу *Црвени Перистил*, него само фракције групе *Црвени Перистил* и свих који су из ње произашли: Томо Чалета, Тома Бебић, Ненад Ђапић, Павао Дулчић, Божидар Јелинић, Филип Роје, Невен Шегвић, Коча Поповић, Дарко Шнајдер..."

Акцију фарбања каменог плочника у средишту Перистила извела је група студената на самом почетку 1968. године, тачно на месту летње баште кафане *Lvxor* у којој смо тог дана уприличили сусрет уз пивске кригле.

У разговору са Сузаном Марјанић за *Зарез*, двотједник за друштвена и културна збивања, објављен 21. фебруара 2008. године, поновио је да је *Црвени Перистил* био политичка акција. „Значи, не ради се ни о каквој умјетничкој акцији, него је то био алиби за прикривање једног чина који је био заправо напад на тадашњи сустав, ортодоксни комунизам, и касније – интервенцијом Анте Каштеланчића, Маријана Коцковића и господина Еде Муртића та је акција под кринком умјетности након објављивања манифеста *Шест страница Црвеної Перистила*, који је објављен у сплитском часопису за културу *Видик* 1968, који је написао Филип Роје, добила конотацију и предикат умјетнички."

Његово је мишљење да се фарбање Перистила догодило спонтано. Трокут, који идеју *Црвеног Перистила* приписује Божидару Јелинићу, радикалном уметнику, поп артисти из педесетих година, стоји на становишту да титула прве авангардне групе у Југославији припада анархолибералној фракцији *Црвено море* (В. Д. Трокут, Тома Чалета, Филип Роје), која је месец дана после политичког фарбања Перистила, извела *уметничку* акцију просипања двадесет килограма црвеног пигмента. У тој акцији је учествовао и сматра је почетком рада фракције (крила, контрапункта).

Трокут нам је тога дана на Перистилу, између две кригле пива, подигао репове одајући почаст новосадској авангардној сцени око Трибине младих, с краја шездесетих и седамдесетих година, поименично је набројао људе из тог „новосадског концептуалног круга" (Слободан Тишма, Владимир Копицл, Ласло Керекеш, Мирослав Мандић и др.), а с некима од њих се и блиско познавао и сарађавио, нпр. са Владом Копицлом.

– Крајем седамдесетих година дошао је у Нови Сад у друштву неке згодне жене – рекао ми је Копицл 2017. године. – Не сећам се шта је био разлог његовог доласка, али свакако је то било у вези са уметношћу или колекционарством.

– Сећаш ли се неких ситуација из тог сусрета са њим у Новом Саду? – упитао сам га.

– Трокут и та женска спавали су код мене – рекао је Копицл. – Није му одговарала лоша енергија испод лустера, па се преместио у другу соби и спавао је сам. У току ноћи било му је лоше, па сам га одвео у амбуланту за хитне случајеве у Његошевој улици.

– Како се то завршило? – упитао сам.

– Утврдили су да има срчане проблеме и, не смем баш да тврдим, али скоро сам сигуран да је те ноћи имао срчани удар – одговорио је Копицл.

Додиг не би био Трокут, „промућурни Имоћанин" (отац му је пореклом из тих херцеговачких предела), да није додао да с авангардом у Југославији, била она новосадска или сплитска, загребачка или београдска, треба опрезно. Помињао је „повијесне фалсификате", званичну или историјску авангарду, алудирајући да је могуће да су у њу инфилтриране обавештајне службе и да су је држале под контролом. А с друге стране, себе и себи сличне, сврставао је у аутентичну анархоидну авангарду, тврдо језгро, фракцију групе *Црвени Перистил*, и причао нам је како је због тога што га „никада нису успели контролирати" више пута награбусио. Једном је изјавио: „Не знају шта би са мном, па им је најлакше негирати моје постојање. Но, ја се не бавим њима..."

Наводно, прве његове акције забрањене су у Београду још 1972. године. „Четрнаест година нисам имао путовницу, јер сам ратовао с комунистима", изјавио је за један портал. Много година касније сазнаћу из новина да је и В. Д. Трокуту приписивано да је по очевој страни пливао у „удбашким водама", што је Додиг исмевао као ортодоксну лаж и будалаштину. Његов отац Иван Додиг био је пуковник у ЈНА, „један од највећих експерата за градњу аеродрома и специјална војна минирања", што је Трокутовим злобницима и противницима, којих није мало, послужило да га поткаче са те стране.

NOVI LIST — ZAGREB — Subota, 14. srpnja 2007. 13

LEGENDARNI UMJETNIK VLADIMIR DODIG ŽIVOTARI NA RUBU EGZISTENCIJE I VEĆ 25 GODINA ČEKA NA LISTI ZA GRADSKI STAN

Trokut: Spavam na podu, a vrijedim milijune

Od Grada tražim samo uvjete da pohranim svoju kolekciju, ističe Vladimir Dodig Trokut

Vladimir Dodig Trokut živi u nevjerojatnoj bijedi u petnaestak kvadrata mračnog i vlažnog stana bez priključka za vodu

ZAGREB – Vladimir Dodig Trokut, kultni zagrebački kolekcionar umjetnina, osnivač prvog svjetskog antimuzeja i jedna od najvećih ovdašnjih urbanih legendi, živi u nevjerojatnoj bijedi u petnaestak kvadrata mračnog i vlažnog stana bez priključka za vodu, a tisuće njegovih umjetničkih izložaka propada uz »blagoslov« gradske vlasti koja mu godinama odbija pomoći. Iako se njegovo ime i koncept antimuzeja – pronalaženja umjetnički vrijednih izložaka među krupnim otpadom i »kramom« – spominje u nekoliko svjetskih enciklopedija, Trokut od daleke 1982. ne uspijeva dobiti gradski stan niti prikladan prostor za svoje umjetničke slike i druge muzejske artefakte. Drži ih, stoga, na nevjerojatnih 38 lokacija po gradu, koje slikovito naziva – štakornjaci. Trokut, uvjerili smo se jučerašnjim posjetom njegovom »bunkeru« u Tomašićevoj ulici, jest osebujan lik, teško uklopiv u konvencionalnu građansku matricu, ali je teško naći grad koji bi tako surovo ignorirao jednog od svojih najvećih izvaninstitucionalnih umjetnika.

– Svi su me zaboravili. Imam artritis, spavam na podu, kupam se kod prijatelja, a u umjetninama vrijedim milijune. Neću, međutim, ništa prodavati, samo od Grada tražim da mi stvori uvjete da pohranim svoju kolekciju, rezignirano će Trokut.

Jednako kao i našu novinarsku ekipu, Trokutovo životarenje na rubu egzistencije šokiralo je i Zdravka Čokića, gradonačelnikovog savjetnika, koji je u Tomašićevu navratio prije dva dana.

– Stidim se i dođe mi da zaplačem! Riječ je o jedinom čovjeku još od vremena bivše države koji je zabilježen u najjačim svjetskim enciklopedijama kao sakupljač starina, a svoja djela čuva po atomskim skloništima, gdje su vjerojatno bolji uvjeti nego na mjestu gdje stanuje. Ta činjenica njegov je najbolji opis, kazao nam je Čokić, ne nalazeći objašnjenje za mačehinski odnos Grada Zagreba prema svom umjetniku.

Dogodine će u ožujku proslaviti 40. obljetnicu umjetničkog rada izložbom u paviljonu Džamije, ali strahuje da će veliki dio izložaka dotada zbog vlage istrunuti i propasti.

Branimir ZEKIĆ

Bogatstvo na smetlištu

Veći dio Trokutove zbirke nastaje sedamdesetih godina s pokretanjem organiziranog odvoza krupnog otpada u Zagrebu.

– Ljudi su svašta bacali u smeće, a u tom glomaznom otpadu gdje sam pronalazio razne vrijedne predmete, nastao je moj »Antimuzej« s tisućama artefakata. Svaki je tavan jedno bogatstvo, obilazio sam ulice i smetlišta i sakupljao naizgled bezvrijednu građu. Zbog toga su me uskoro prozvali kraljem smeća, a sjetom se prisjeća Trokut.

Urbana, nikad do kraja provjerena legenda, kaže da u svojim zbirkama ima originalna djela Picassa i Matissea, greškom ili neznanjem odbačenih na smetlište.

Владимир Додиг Трокут последњих година пред смрт жалио се на неподношљиве услове живота у Загребу и молио је градске власти да му помогну и да спасе хиљаде своји артефаката које је чувао на преко тридесет локација по граду

Када је и због чега дошао у везу са Момом и Оскаром, није ми познато (премда наслућујем), али и један и други, изван сваке сумње, били су личности авангардног сензибилитета, познавали су и ценили Трокутов животни и стваралачки концепт и, индивидуално и спонтано, баштинили су искуство новосадске авангарде из поменутог периода. Разуме се да је Трокут тога дана највише разговарао са њима, нарочито се запричао са Анђелићем. Према мени, јединим новинару за столом, био је суздржан. Изгледа да са мном није знао на чему је. Ништа мање, ако не више, био је резервисан и према Сеиду Мемићу Вајти. Изгледа да је тврдо језгро у његовом авангардном мозгу Вајтине музичке враголије узимало за лаке ноте. Било је природно да попричамо и о догађају на Пољуду и још је било природније то што су и Трокут и Момо и Оскар гледали на ту „државну представу" као на нешто што је далеко испод њихових авангардних критеријума, укуса и погледа. Вајта се није изјашњавао. Сећам се да је Трокут био ироничан, заједљив, према догађају

на Пољуду, гледао је на то као на нешто што га се не тиче, и сећам се да се у једном моменту закачио са Вајтом, који га је у нечему боцнуо и оспорио.

У неко доба дана, када сам видео шта пропуштам, покушао сама да са Трокутом договорим интервју. „Можемо одмах, овде", рекао је. Међутим, пиво и атмосфера узели су нас све под своје. Вајта се распричао и терао на шалу, упливи са стране и дигресије са Момом и Оскаром, довели су нас до тога да интервју одгодимо за неку другу прилику. Због чега до нашег сусрета никада није дошло, немам појма. Тако сам пропустио прилику да у овој књизи објавим интервју са Владимиром Додигом Трокутом.

Миомир Анђелић Мома, слободни интелектуалац, рокер и светски путник, дошао је у Нови Сад из Београда. Висок и мршав, црн, крупних полуосмехнутих очију, оштрих црта лица и тамније масне коже, склон гестикалицији, шармантан, духовит, „пун" приче, освајао је све редом на пречац. И мушко и женско. Женама је увек знао да упути праву реч и да се покаже као џентлимен. О Анђелићу сам понешто сазнао из његове колумне у *Гласу омладине*, али они који су га познавали одраније, памте га из те прве фазе као изразито урбаног типа, увек са стилом у елегантном оделу, обавезно с краватом, и актен-ташном у руци, што је довођено у везу са његовим ухлебљем у неком добро стојећем новосадском или београдском предузећу. Разуме се да је упадао у очи када би се тако упакован појављивао на јавним метима или на ноћним журкама, а врло брзо ушао је међу тај урбани прозападни локални свет и истакао се у њему интелигенцијом, шармом, духовитошћу, сугестивношћу, *светском* причом. У његовом наступу кључно место припадало је Лондону и Амстердаму, где је неко време боравио, довољно да од тих путовања направи лични мит. Временом, скинуо је кравату, оставио актовку, али свилена, декадентна ешарпа око врата остала је детаљ без којег скоро да се није појављивао у јавности. Убрзо је ноћни живот Новог Сада био незамислив без харизматичног Моме.

– У Нови Сад је бануо из Београда седамдесетих година – рекао ми је Владимир Копицл. – Појавио се такорећи ниоткуда и одмах се уклопио новосадску алтернативну и рокенрол сцену.

– Мало знам о њему... Од чега је живео? – упитао сам.

– Није ми познато. Мислим да је био економиста по струци, завршио је факултет и памтим га из те његове прве фазе као уредног човека с обавезном актовком – одговорио је Копицл. – Одједном је доживео трансформацију и једно време био је обучен као хипик.

– Изненада је нестао из Новог Сада – рекао сам.

– Да. То је било чудно – одговорио је Владимир Копицл. – Нестао је из Новог Сада у мени непознатом правцу на исти начин како је и дошао.

Миомир Анђелић писао је у *Гласу омладине* како се бавио свим и свачим, а путовања су му била опсесија, док је било пара и слободног времена. Почело је 1972. године, када је с врећом за спавање на леђима отпутовао у Љубљану, а затим се у близини тог града, у Шентвиду, прикључио комуни и продавао је по улицама омладински часопис *Трибину*. Упознао сам га у *Гласу омладине* када је половином осамдесетих почео да сарађује са нашим

новинама, повремено је долазио у редакцију, био је пријатељ са Оскаром Штефаном, и кад год би дошао забава је била загарантована. Средио је са уредницима да објављује своју колумну *Momo's Diary* на страници на којој сам ја објављивао своју колумну *Homo Balcanicus*. Тако смо неко време нас двојица испуњавали страну, која је графички одударала од остатка листа, пошто су текстови пласирани на два вертикална широка ступца штампана белим словима на црној подлози.

Сваки долазак у редакцију „Гласа омладине" значио ми је пријатно освежење, које ми је доносило ћаскање са уредницима или упознавање нових сарадника(ца), писао је у колумни *Psiho killer* (Глас омладине, 1986).[42] *Понекад је улогу освежавајућег средства играо Оскар, графички уредник листа, са својим неисцрпним причама о новим девојкама које је упознао и које сам најчешће и сам познавао. Следи логична претпоставка да епизоде својих diariy-а никада нисам слао поштом, већ их лично предавао уреднику. Поред тога, већ дуго нисам имао прилику да се одлепим од новосадског асфалта, што никако није била последица недостатка жеље за путовањима, већ је, напротив, увођење економске кризе у нашу свакодневицу био главни разлог томе.*

Оскар Штефан, о коме сам натукнуо неколико реченица у првој књизи, био је у *Дневнику* ликовно-графички уредник, визуелно је препородио *Глас омладине* и лист је дизајнерски избио у сам врх тадашње југословенске омладинске штампе, а Штефанова решења насловних страна књига, плаката и његове илустрације препознатљиви су по модерном концепту и интелигентним, проницљивим и духовитим продорима у смисао и суштину дела и догађаја чији су излог. Упознали смо се у *Гласу омладине* почетком осамдесетих, одмах ми је легао његов карактер, пријао ми је његов тихи, мелодични тон и језик прожет хумором и емоцијом, али испод његове, наоко, смирености и честе осмехнутости, емоционално, духовно и физички брзо је сагоревао и у пуној стваралачкој зрелости изненада је умро. Мене је увек ословљавао по презимену (уместо *ћ* изговарао је *ч*) и у томе је било неког садржаја: „Марковичу, како си?" Изван редакције, повремено бисмо се сударили у ноћној психоделичној гужви и галами неког новосадског кафића, тада бисмо се куцнули, Оскар са флашом пива, а ја са неком жестином. Одлазио је на места у тренду и волео је да „празни мозак" у гужви и загушљивој полутами неких градских рупа. Ноћне изласке је проредио након што се те 1986. године оженио.

Почетком маја те године, неколико месеци пре Оскара, и ја сам у Новом Саду први пут рекао „да" и потписао се под краткотрајни (м)рак са новинарком, колегиницом из куће *Дневник*. Над то венчање и над тај (м)рак надвио се радиоактивни облак из чернобилске нуклеарне електране, чији реактори су експлодирали 26. априла 1986. године.

[42] Глас омладине, Миомир Анђелић, MOMO'S DIARY, Psiho killer, 2. април 1986, 28

Једног безбрижног лета половином осамдесетих у башти кафанице у Супетру на Брачу очи у очи са Миљенком Смојем, новинским (пуно) писцем, књижевником, сценаристом, хрватским Храбалом, сплитским боемом, чији прокрвљени далматински језик пун хумора, чакавских архаизама и „талијанштине", цврчи и мирише у његовим новинским делима као риба у врелом уљу и прска на све стране

Један од стубова на које се ослања новија сплитска митологија зове се Миљенко Смоје (1923–1995), новинар, колумниста, књижевник и сценариста, боем. Читао сам га повремено у Новом Саду, пошто је писао и после одласка у пензију 1979. године, а летњих месеци, кад год бих се спустио на Јадранско море, прво би ми било да на киоску купим његове новине. Сплитска *Слободна Далмација* (*Недељна Далмација*), као и друге хрватске новине, биле су доступне новосадским читаоцима у киоску у приземљу Танурџићеве палате, можда на још неком месту у граду, све до 1991. године, када је рат у Хрватској пресекао овај медијски канал за дуги низ година.

У периоду 1987–1990. године сарађивао сам са *Вјесниковом* кућом на њихов позив. У *Дневнику* ми нису правили проблем због тога, ако су уопште знали да тезгарим за загребачку штампу. Нисам се хвалио. Писао сам хонорарно за илустровани магазин *Арену* и објавио неколико прича за *Недељни Вјесник*. Хрватске новине и часописе често сам куповао и са нестрпљењем прелиставао у ходу, одмах по изласку из киоска, одсутан из стварности читао сам своје репортаже. Једном сам се с раширеном *Ареном* у рукама ударио са пролазником и прогутао као жабу једну његову псовку. Секао сам дијагонално Милетићев трг с раширеним хрватским новинама у рукама, занет читањем сопствених дела и испуњавала ме је целог слатка стваралачка радост, уживао сам у тим страсним и победничким тренуцима, запахнут мирисом свеже новинске хартије у ноздрвама, тим јаче што су моје репортерске рубрике пласиране баш како сам увек прижељкивао, крупно, супериорно, графички одлично опремљене и обогаћене фотографијама (у *Арени* у колору). Квалитетна штампа *Вјесникове* штампарије давала је посебну димензију мојим новинарским делима, која сам скоро сва сачувао у архиви.

Повремно сам куповао *Недељну Далмацију*. У том листу било је одличних репортажа које су у мојој перцепцији све биле осветљене медитеранским/сплитским светлом, али само је Миљенко Смоје, „непоћудни" новински писац, сатиричар и хумориста, успевао да својим висококалоричним текстовима у мени изазове таласе радости. Било је довољно да угледам његову рубрику преко целе стране или преко две стране великог формата *Далмације*, па да ме у Новом Саду обасја јадранска светлост. Сећам се колумне *Дневник једног пензионера.* Гутао сам то што је написао, а затим читао изнова, пробијао се кроз његов живописни чакавски језик, далматински лексички камењар.

Увек сам осећао фрустрацију што *Дневник*, ни у свом недељном издању, није боље пласирао репортаже или новинске приче, као да су се у уредништву плашили да неко ауторско име и неки крупнији наслов не искоче из графичке

безличности и сувопарне идеолошке концепције у којој је увек недостајало приче од крви и меса. Читао сам Смојине прокрвљене репортаже, путописе, колумне и замишљао своје рубрике у таквој опреми, раширене преко целе стране недељног издања *Дневника*. Пошто се тако нешто није догађало, сатисфакцију сам налазио у сарадњи са другим новинама и илустрованим недељницима. У неколико наврата свраћао сам у *Слободну Далмацију*, где сам се консултовао са колегама у вези са неким темама из тог краја, али за чудо нисам у том листу објавио ни један текст, премда ми је нуђена сарадња. Имали су рубрику у којој су објављивали изводе из југословенске штампе и у неколико наврата цитирали су моје текстове из *Дневника*.

Миљенко Смоје, репортер, велики хрватски и југословенски новински (путо)писац и хумориста, један од стубова новије сплитске митологије
Фото: Бранислав Лучић

Смоју нисам затицао у редакцији, нити сам икада с њим проговорио реч. Срео сам га само једном у Супетру на Брачу, где сам летовао половином осамдесетих година. Добри анђео репортаже одвео ме је у кафаницу у коју је свраћао, нисам ништа знао о томе. Сео сам за сто, наручио пиво, запалио

цигарету и за столом преко пута угледао Миљенка Смоју. Седео је сам, ако је сам човек у дубоким мислима, а све у његовој појави (замаскираној мрак-црним наочарима) говорило је да су то свети стваралачки моменти када Смоје – само привидно докон у летњој бонаци Супетра! – смишља неку своју новинску причу за *Слободну Далмацију*, врти је у глави, или је задовољан колумном објављеном у јучерашњем издању и ужива у слатком и хипертензивном међупростору слободе између два новинска дела. Опчињен причама и харизмом овог самониклог новинског писца, хумористе, сплитског боема и далматинског човека, посматрам га са стране, неупадљиво, такође кроз црно стакло на очима и повремено запажам како се мисаони процеси одражавају на покрете његове главе и руку.

Међу прстима му је упаљена цигарета. Пуши једну за другом. Прсти су му жути као ћилибар и дуван се као катран запекао у кожи. Миљенко Смоје, пучки хроничар и мислилац. Палцем је подбочио браду, лактом је ослоњен на сто с пепељаром пуном пикаваца, дуго непомично гледа у једном правцу или жмури, очи му не видим, а цигарета му догорева и пуши се поред ноздрве, стубић пепела само што се не откачи од филтера. Коса му је бела као млеко, чврста, неочешљана, праменови су немарно развејани по слепоочницама и челу исеченом борама које као да су нацртане на кожи осутој „туфнама". Његово кафанско/боемско лице је испуцало и оштећено као кора старог дрвета, топло, пепељасто, типично дуванско лице страственог патолошког пушача, печено на далматинском сунцу и шибано морским ветровима. Испред њега је чаша белог гемишта (шприцер). Конобари га наравно познају – кога ће познавати ако не Миљенка Смоју! – а познају га и гости Брачани, Сплићани, Далматинци, то је *његова* кафаница док је на омиљеном острву, нико га не омета, сви поштују аутономију његовог стола и кафанског величанства, тек повремено се у његове мисли заборе неко „Добар дан" из уста госта који пристиже у кафану и пролази поред Смоје. Види се и зна се да тај новински писац и острвски боем ужива велики респект и поштовање окружења. Убрзо пошто се искрцао са *трајкета* већ се раширило по Брачу да Смоје и Лепа (опет) летују у Супетру! „Никако најдража увик ми је била партенца за Супетар у девет ури", писао је у својој колумни у *Слободној*.

Негде сам прочитао, давно, и стрепим од тога да се не сећам најпрецизније. Када је неки капиталистички новинар интервјуисао у Прагу приповедача Бохумила Храбала (1914–1997), упитао је његову жену шта мисли о књижевном делу свог супруга. „Па он уопште не зна да пише", одговорила је жена. Сложио бих се с њом. Храбал заиста *не зна* да пише. У томе је уметничка снага, величина и непролазност његовог књижевног дела. Храбал не пише, него *говори*, отуда та његова неодољива и заразна спонтаност, отуда тај његов експресиван и хиперреалистички, неизбрушен, храпав израз у којем нема академске школоване реченице, него све пршти од живе лексичке крви.

Колега Ђорђе Рандељ разговарао је са Храбалом, када је у октобру 1988. године боравио у Београду на промоцији превода своје књиге *Домаћи задаци из марљивости* и тада му је чешки писац рекао да су се у Прагу појавиле две књиге успомена у којима супруге Достојевског и Толстоја превише хвале

своје мужеве. „Зато сам сео да напишем свој живот", рекао је Храбал, „тако да о њему говори моја жена. То је проза за раскринкавање себе самог. Говорити о себи све што је истинито и то оно најгоре."[43]

Такав је био Бохумил Храбал.

Кад год ми у мисли долази Миљенко Смоје, сетим се Храбала, и обратно. Смоје је хрватски Храбал. Није ми познато шта је о Смојином делу мислила његова жена Лепа, али ни он не зна да пише. Смоје говори и тај прокрвљени чакавски дијалкет пун архаизама и „талијанштине" цврчи у његовим новинским причама, путописима и колумнама као риба у врелом уљу и прска на све стране. Кафанска опсесија Бохумила Храбала, прашког боема, који је своје будуће књиге заливао криглама пива *Код златног тигра* у Прагу, била је слична кафанској/стваралачкој опсесији великог сплитског „ђурналиште" Миљенка Смоје, који је такође много пута писао за кафанским столом, заливајући рукописе коњацима или шприцерима, или већ где би га затекла инспирација.

Сценариста Миљенко Смоје је у хумористичкој ТВ-серији „Наше мало место" (1970), мајсторски представио живот малог далматинског човека
Фото: Бранислав Лучић

[43] Дневник, Ђорђе Рандељ, У трагању за апсолутним хумором, 6. новембар 1988, 13

„Целог живота, већ 50-60 година, идем у кафану. Сваки дан чујем нешто толико лепо и јако и мудро да не морам ни да записујем. Уреже се у главу. За добру досетку платим и десет метара пива или, чак, једанаест. Купујем сиже. И зато често кажем да нисам писац, него записивач", рекао је Храбал колеги Рандељу. А као да је то рекао Миљенко Смоје.

Када сам годину или две касније путовао у Праг, данима сам долазио у пивницу *Код злаīног ūиīра*, не бих ли угледао Бохумила Храбала.

Упитао сам конобара где му је сто и човек ми је показао његово место у ћошку, рекао ми је да је господин Храбал у својој викендици и да га већ дуже време нема у кафани. Сео сам за његов сто. Пио сам пиво, криглу за криглом. Храбал је седео са мном.

Супетар на Брачу.

Претварао сам се да не обраћам пажњу на Смоју и колебао сам се да ли да му приђем и да га замолим за разговор за моје новине.

Такав блиски изазов, свега неколико корака од мене, таква могућност тријумфа у мојој новосадској/војвођанској средини, ломили су ме изнутра за столом кафанице, и нису ме преломили; био сам још млад и недовољно искусан новинар за такав крупан залогај и страховао сам од неуспеха. Осим тога, или пре свега, нисам ни технички био спреман за интервју и овакве „пропуштене шансе" опаметиће ме да увек са собом носим блок, хемијску, диктафон, фото-апарат. У то време радио сам у редакцији *Гласа омладине*, недељника за којег Смоје вероватно није ни чуо, и имао сам у виду то да велики новински писац и телевизијски стваралац *Малоī мисūа*, тада у зениту каријере, можда не би ни прихватио моју молбу за разговор за тако мале и непознате новине. Или би му баш то био изазов и гушт? У неко доба пришла су му два господина, с којима се познавао, и села за његов сто. Платио сам своје пиво и отишао.

Моји сплитски извори говоре да се деведесетих година Миљенко Смоје, „пучки приповједач", није уклопио у ратне прилике, националну хистерију и хрватску пропагадну машинерију, а што је било и за очекивати од таквог човека и писца. Речју, није био довољно велик Хрват („Јесан Хрват, али мали, безначајни Хрватић..."). Последње новинарско уточиште нашао је у тједнику *Feral Tribune*. Платио је цену због тога што је мислио и писао својом главом. Шовинисти су му у Сплиту од живота направили пакао, тако да се из града склонио на село, а многи су му окренули леђа у страху од репресије режима, шовиниста и острашћене светине. Био је прогнан из новинарства и јавног живота.

Није му ништа друго преостало него да умре.

Вратио се међу живе оног дана 1998. године, када је Хрватска телевизија почела да репризира серију *Вело мисūо*. Од тада је бесмртан.

Заувек сам упамтио летњи дан када сам у башти кафанице у Сепетру „интервјуисао" Миљенка Смоју, а да нисмо проговорили ни реч.

МИРОСЛАВ АНТИЋ, ПОСЛЕДЊИ РАЗГОВОР

„Откако ме једе ова болест на живот гледам другим очима... Као човек који има рак и који је у ноћима без сна принуђен на опасна самоиспитивања, ја сада знам да је можда од почетка требало правити симфоније, уместо што сам компоновао шлагере." (1986)

Шта ми је пред смрт, 1986. године, у свом последњем разговору за новине, рекао Мирослав Антић, који ме је тешко болестан примио у свом дому на Авијатичарском насељу у Новом Саду, чиме је испуњавао последње дане, „принуђен на опасна самоиспитивања" у бесаним ноћима, суочивши се са рекапитулацијом свог живота и спознајом да је своје време много више нештедимице давао другима, него што га је имао за себе, признајући да је живео стихијно, естрадно, водећи неколико паралелних живота и због тога није стигао ни да среди, доврши и систематизује гомиле својих рукописа, замерајући себи што од почетка, уместо шлагера, није компоновао симфоније, ко је жена због које је настао „Плави чуперак" и шта је рекла о томе, када је сазнала из новина, и зашто сам разговор са Мирославом Антићем објавио у вискотиражном београдском часопису „Интервју", десетак дана после његове смрти, да би тај „тестаментарни" интервју Љубомир Рајнвајн уврстио у своју књигу „Стваралаштво новинара"

Две фотографије Мирослава Антића (1932–1986), снимљене пред смрт новинара и песника у његовом стану на Авијатичарском насељу, једине су у мојој архиви преостале од фотографија које ми је предао фото-репортер дан-два пошто смо заједно одрадили посао који сам лично договорио са тешко болесним човеком. Да није тих фотографија, овај текст и интервју били би без Антићевог портрета и много би изгубили на тежини, садржају и веродостојности. (У крајњем случају, замолио бих за слике фото-репортера Бранислава Лучића, који је Мирослава Антића фотографисао на једном пријему неколико часова пре него што је умро.) У припреми за штампу ове књиге учинило ми се да има простора за још неколико Микиних фотографија и назвао сам у Анкону (Италија) фото-репортера Слободана Бобана Антића у намери да га подсетим на наш боравак у Антићевом дому Улици Михала Бабинке бр. 1, када су настале фотографије које је, можда, сачувао на неком негатив филму од пре четрдесет година. У то време је отишао у Италију и

остварио велику фото-репортерску каријеру. Половином осамдесетих година, када је сарађивао са *Гласом омладине* као један од новосадских фото-репортера, уредништво и новинари високо су вредновали његов рад и увек је било задовољство сарађивати са колегом Бобаном Антићем. Када сам правио интервју са Жељко Малнаром (1944–2013), фото-репортер је био Бобан; када сам правио интервју са ливцем Мирком Аладићем, такође. Више се и не сећам шта смо све заједно радили за *Глас омладине*. Повремено из архиве искрсне неки мој текст и поред фотографија прочитам: *Фото: Бобан Антић*.

Деценијама се са њим нисам ни чуо ни видео, али сетио се из прве наше сарадње у *Гласу омладине* и било му је драго што сам га назвао са идејом да неке његове давне фотографије објавим у књигама које припремам. Поменуо сам интервју са Мирославом Антићем и рекао му за две његове фотографије које поседујем.

– Моје фотографије?! – узвратио је изненађено. – Жељко, ја се не сећам... Не, не сећам се... Ја сам фотографисао Мирослава Антића, више не знам где и којом приликом и сећам се да је био у некој кошуљи. Радио сам за *Глас омладине* неке теме са тобом, али не сећам се тог интервјуа у његовом стану. Подсети ме на неке детеље.

– Пили смо ракију из флаше – рекао сам. – Његова супруга Љиља нас је послужила. Мика је седео у црној кожној фотељи, пушио и пио црногорску лозу с нама.

– Покушавам да се сетим... Пошаљи ми те две фотографије.

Послао сам му мејлом.

– Не знам шта да ти кажем – рече Бобан. – Могле би да буду моје, али не смем да тврдим. Проблем је у томе што се ја не сећам да сам био код њега.

– Био си са мном! – подсетио сам га. – И све до овог момента био сам убеђен да си ти фотографисао Мику. Сада си и мене замислио. Ни моје сећање није поуздано.

Рекао ми је да је заборавио шта је све фотографисао за мене.

Мејлом сам му послао фотографије Жељка Малнара.

– Ово би могле да буде моје фотографије, мој је стил – рекао ми је Антић – али како да ти потврдим да сам ја аутор, кад се не сећам да смо нас двојица радили интервју са Малнаром. Је л' то у Загребу снимљено?

– У Новом Саду – одговорио сам.

– Давно је то било... давно... – уздахнуо је Бобан. – Све ми је избледело.

Мејлом сам му послао факсимил интервјуа са Малнаром из *Гласу омладине*, илустрован портретним фотографијама испод којих је писало: *Фото: Бобан Антић*. Уједно, послао сам му и мој интервју са ливцем Мирком Аладићем, испод чијих фотографија је такође писало: *Фото: Бобан Антић*.

– Мало сам се забринуо за себе – узвратио је Бобан Антић кроз смех. – Не сећам се ни Малнара, ни тог радника. Веруј ми, Жељко! Бацио си ме у жешћу панику. После овог можда су и Микине слике моје.

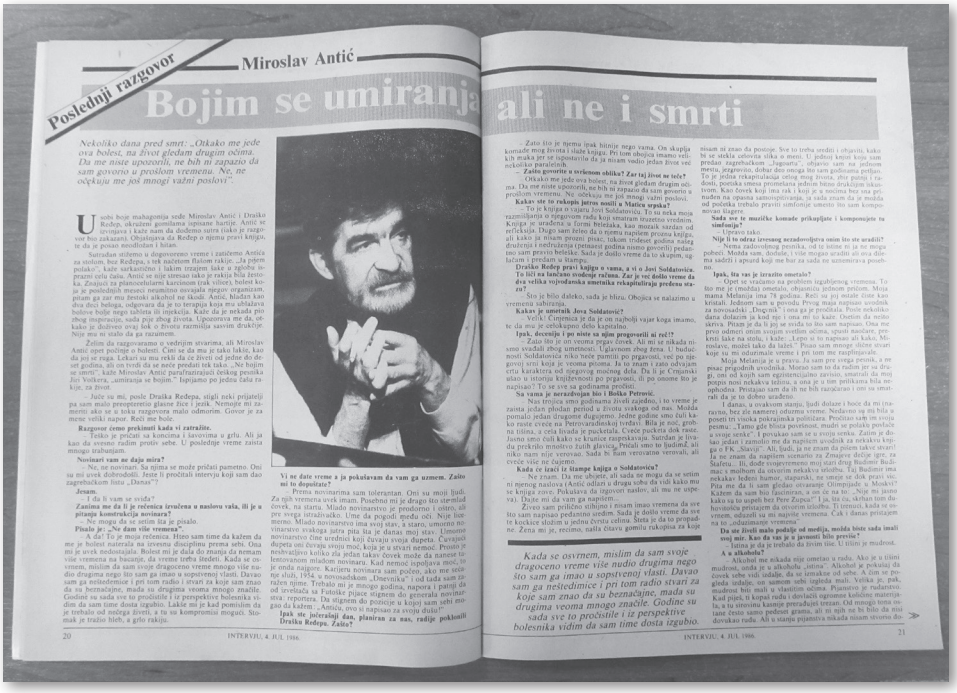
– Твоје су фотографије! – поновио сам. – Ти си био са мном.

– Можда си у праву – рекао је и дубоко уздахнуо. – Али ја се стварно не сећам! Не могу да потврдим. Забринуо си ме и не знам шта да ти кажем.

У последњи тренутак назвао сам Бобана Антића, а да нисам, потписао бих га под те две фотографије, сигуран да их је он снимио и можда бих се ненамерно огрешио и о њега и о неког другог фото-репортера који је можда био са мном и којег се не сећам. У то време сам сарађивао и са фото-репортером Драганом Драгином из Новог Сада, сарадником *Гласа омладине*, па сам и њега контактирао у Прагу, где живи од 1991. године и својом уметничком фотографијом остварио је светску каријеру.

– Не, Жељко, жао ми је, то нису моје фотографије – одговорио је Драгин. – Нисам био с тобом код Мирослава Антића.

У мојој глави се зацементирало уверење да је Бобан Антић аутор фотографија и нико други од новосадских фото-репортера није ми падао на памет. У књизи Љубе Вукмановића *Рука на срцу*[44] објављена је непотписана Антићева фотографија из марта 1986. године, сниљена у његовом стану,

Последњи разговор

Miroslav Antić

Bojim se umiranja

ali ne i smrti

Последњи разговор са Мирославом Антићем, којег је са песником у његовом стану водио новинар Жељко Марковић, објављен је на три стране у високотиражном београдском часопису „Интервју", десетак дана после Антићеве смрти

[44] Љуба Вукмановић, Рука на срцу, Градска библиотека, Нови Сад 2013, 53

на којој је уочљиво да болест узима маха. Иста фотографија објављена је уз Вукмановићев текст „Небо ми само долази” [45] у недељном *Дневнику* и под њу је потписан Јован Вајдл. И он је покојни, на жалост. А да са мном није био Вајдл? Волео је да попије чашицу ракије. У књизи Радована Поповића *Антић њим самим*[46] изненадиле су ме две фотографије Мирослава Антића из колекције коју је снимио фото-репортер оног дана са мном у његовом стану, а ни под те фотографије није потписан. У првом плану је флаша ракије на столу пред нама. Претпостављам да их је Поповић, некадашњи новинар и уредник у *Политици*, узео из њихове архиве, пошто је магазин *Интервју*, који је објавио мој разговор са Антићем, десетак дана после његове смрти, био издање *Политике* куће, осим ако их није добио лично од фото-репортера или из неког другог извора. У редакцију *Интервјуа* донео сам са текстом пет-шест фотографија од којих су објавили две.

Налазим разумевање за заборавност Бобана Антића. Уосталом, ни ја се не сећам како је дошло до тога да интервју објавим у високотиражном београдском недељнику *Интервју*, а био сам запослен у *Гласу омладине*. Разлог наслућујем у томе што *Глас* није излазио у летњем периоду, а Антић је умро 24. јуна 1986. године. Не смем да тврдим, како би рекао Бобан Антић, али кроз густу меморијску маглу као да назирем ситуацију у којој сам интервју предао уредништву још за Микиног живота. Ако је било тако, интервју можда није задовољавао критеријуме за објављивање или је чекао на објављивање? Да ли сам интервју понудио *Дневнику,* па су одбили да га објаве? Ни тога се не сећам. Биле су довољне уредничка завист или пакост па да се текст не објави. На Мирослава Антића „полагали су право” многи у редакцији и у *Дневниковој* кући, утркивали су се у томе ко је већи пријатељ с њим, ко је више пића попио с њим и шта је ту имао да тражи неки Жељко Марковић из *Гласа омладине*, који је јуче дошао у Нови Сад, а сада ће – поред толико његових старих пријатеља и кафанских пајташа међу новинарима! – један фрушкогорски провинцијалац да објави у *Дневнику* или у *Гласу омладине* „последњи разговор” са Мирославом Антићем. Излажем једну могућу конструкцију, а све мислим да себи придајем превелики значај и да се са мном у *Дневнику,* тих дана, после Микине смрти, нико није бавио.

Нисам начисто ни када сам тачно направио интервју. Ипак, неке крхотине сећања у стању сам да реконструишем. Како је дошло до тога да направим последњи интервју са Мирославом Антићем? Једног преподнева појавио се као привиђење у ресторану на десетом спрату *Дневника*, вероватно у нечијој пратњи и пришао је шанку поред којег се затекло неколико ликова. Његово појављивање у Клубу, после дужег времена, проузроковало је мало опсадно стање међу присутнима, прво зато што је то био Мирослав Антић, друго зато што га је болест тако променила да више скоро да није личио на Мирослава Антића. Његова појава урезала ми се у мозак. Око врата завијена марама. Лице бледо и подбуло, виличне кости изражене, обрасле оштром брадом и

[45] Дневник, Љуба Вукмановић Небо ми само долази, 18. мај 1986, 6
[46] Радован Поповић, Антић њим самим, Службени гласник, Београд 2009.

брковима, а поглед уморан, одсутан, сетан, више ни у траговима није исијавао енергијом и плаховитом оштрином. Цигарета му се пушила међу прстима. Кретао се успорено, несигурно, али у њему је још било Мике Антића таман толико да размени понеку реч са друштвом за шанком.

Седео сам у дубини ресторана у друштву виђака. У тим моментима прорадио је мој новинарски нагон, пришао сам Антићу, рекао му да сам новинар *Гласа омладине*, и испоручио му моју жељу да с њим поразговарам за новине. Негде ми кроз свест пролази да му се свидело то што сам из омладинске штампе, пристао је и позвао ме да сутра у преподневним часовима дођем код њега. Појавио сам се на Авијатичарском насељу у договорено време са фоторепортером, који ће у овом тексту, на жалост, остати безимен, и врата нам је отворила Микина трећа супруга Љиља.

– Уђите, рекао ми је за вас... – позвала нас је и саопштила на прагу: – Драшко Ређеп је унутра. Договорићете се са Миком.

Дочекало нас је разочарење. Интервју је одгођен за сутра, пошто Драшко Ређеп (1935–2019) о њему „прави књигу" и Мика га је ставио на листу приоритета. Омладинска штампа може и да сачека.

Сутрадан нас је примио у дневној соби и Љиља је на његов захтев донела пред нас флашу црногорске лозе и три чашице. Тако је почео наш разговор.

Фото-репортер је остао неко време, одрадио свој део посла, поделио са нама неколико чашица ракије, а затим је отишао.

Антићева посета *Дневнику* и Клубу на десетом спрату имала је дубоко личну, емотивну, опроштајну димензију и да се тога дана нисам затекао у ресторану, вероватно да га никада не бих интервјуисао; никада ми разговор са њим није ни падао на памет. Не памтим да сам га ни пре ни после тог сусрета видео у *Дневнику*. Пензионисао се 1981. године, али стварни разлог његовог повлачења из јавног живота условљен је болешћу, операцијом и опоравком. Претпостављам да ни тај његов последњих долазак у *Дневник* није прошао без сусрета са новинаром и публицистом, уредником Љубом Вукмановићем (1932–2024), или Љубом Вуком, како смо га звали у редакцији, његовим дугогодишњим пријатељем, па и биографом, на неки начин. Дирљиво је то са каквом је систематичношћу, оданошћу, истрајношћу и пажљивошћу, Вукмановић пратио каријеру свог пријатеља и редакцијског колеге, све до Микиног последњег дана и последње њихове заједничке фотографије у дану смрти његовог пријатеља. Антићу је 24. јуна 1986. године у дворани Скупштине Војводине уручена награда за животно дело *Јован Поūовић*,[47] а у вечерњим часовима у *Дневнику* се чуло да је преминуо. Изашао је из стана и срушио се у башти.

У сутрашњем броју новина вест о смрти новинара и песника Мирослава Антића објављена је на насловној страни, у доњем левом углу, са његовом последњом фотографијом снимљеном приликом доделе признања.[48] (Ударни текст, којег је потписао новинар Богдан Четник (1950–2020), захватио је скоро

[47] Дневник, Милан Бозокин, Уручене награде „Јован Поповић", 25. јун 1986, 4
[48] Дневник, Умро Мирослав Антић, 25. јун 1986, насловна страна

целу насловну страну и био је најава 13. Конгреса Савеза комуниста Југославије, који је тог дана почињао у центру *Сава*.) Опроштајни текст на вест о смрти Мирослава Антића написао је новинар и песник Милан Живановић и изнео једно дубинско и минуциозно запажање: „Као ретко ко Антић је знао да се снага генија може сабити у орахову љуску а трептај духовности пренети у мигу ока, у претпоследњем стиху или у последњој реченици. Они који су имали задовољство да читају и слушају једног непатвореног песника и репортера ван серије, увек су били збуњени наглим обртима којима је Мирослав прибегавао и онда када је повод био доста мршав и није обећавао богзнашта. Антић је, како је сам волео да каже, знао ствар да заковрне и једним спретним потезом кротитеља лавова да им ону неопходну архетипску дубину од које трне мисао и после које долази тренутак отрежњења".[49]

У другој половини маја отпутовао сам на Малту неким приватним послом и остао десетак дана. Истражујући у матичиној архиви за потребе ове књиге наишао сам на текст Љубе Вукмановића, објављен у недељном издању *Дневника* 18. маја, након што се Мирослав Антић вратио из Загреба и донео са собом пет књига својих песама, које су му тамо штампали. Разговор са тешко оболелим песником и новинаром, који се окренуо сликарству, Љуба Вук је драматуршки осмислио као комбинацију Антићевих размишљања и својих записа и коментара, а резултат је мајсторски урађена новинска прича, која се с правом нашла и у његовој књизи *Рука на срцу*. „То је и последњи разговор са Миком Антићем објављен за његовог живота", записао је Вукмановић.

Напоменуо сам да се не сећам када сам тачно разговарао са Антићем, пре или после Љубиног разговора са њим? Пре или после повратка с Малте? Мени би одговарало да је то било у првој половину јуна. Сигурно је само једно: десетак дана после Антићеве смрти, часопис *Интервју* објавио је на три стране мој разговор са Мирославом Антићем под насловом *Бојим се умирања, али не и смрти*,[50] илустрован са две Микине фотографије, испод којих је изостало име фото-репортера. То је последњи разговор за новине са Мирославом Антићем необјављен за његовог живота.

БОЈИМ СЕ УМИРАЊА, АЛИ НЕ И СМРТИ

У соби боје махагонија седе Мирослав Антић и Драшко Ређеп, окружени гомилама исписане хартије. Антић се извињава и каже нам да дођемо сутра, иако је разговор био заказан. Објашњава да Ређеп о њему прави књигу, те да је посао неодложан и хитан. Сутрадан стижемо у договорено време и затичемо Антића за столом, без Ређепа, с тек начетом флашом ракије. „Ја пијем полако", каже саркастично и лаким трзајем шаке у зглобу испразни целу чашу. Антић се није стресао, иако је ракија била жестока. Знајући за

[49] Дневник, Милан Живановић, Одлазак рапсода речи, 25. јун 1986, 4
[50] Интервју, Жељко Марковић, Бојим се умирања, али не и смрти, 4. јул 1986, 20–22

планоцелурарни карцином (рак вилице), болест која је последњих месеци неумитно освајала његов организам, питам га зар му жестоки алкохол не шкоди. Антић, хладан као два деци белог, одговара да је то терапија која му ублажава болове боље него таблета или инјекција. Каже да је некада пио због инспирације, сада пије због живота. Упозорава ме да, откако је доживео овај шок о животу размишља сасвим другачије. Није му ни стало да га разумем. Желим да разговарамо о ведријим стварима, али Мирослав Антић опет почиње о болести. Чини се да му је тако лакше, као да јој се руга. Лекари су му рекли да ће живети од једне до десет година, али он тврди да се неће предати тек тако. „Не бојим се смрти, умирања се бојим", каже Мирослав Антић, парафразирајући чешког песника Јиржи Волкера, Испијамо по једну чашу ракије, за живот.

– Јуче су ми, после Драшка Ређепа, стигли неки пријатељи, па сам мало преоптеретио гласне жице и језик. Немојте ми замерити ако се у току разговора мало одморим. Говор је за мене велики напор. Речи ме боле.

Разговор ћемо прекинути када ви затражите.

Тешко је причати са концима и шавовима у грлу. Али ја као да свесно радим против себе. У последње време заиста много трабуњам.

Новинари вам не дају мира?

Не, не новинари. Са њима се може причати паметно. Они су ми увек добродошли. Јесте ли прочитали интервју који сам дао загребачком листу „Данас"?

Јесам.

И да ли вам се свиђа?

Занима ме да ли је реченица извучена у наслову ваша, или је у питању конструкција новинара?

Не могу да се сетим шта је писало.

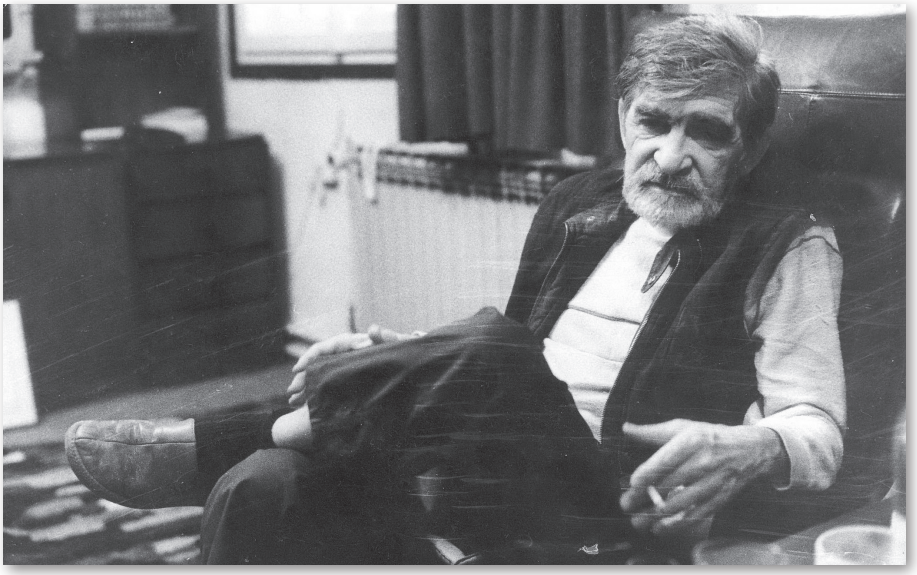
Писало је: „Не дам више времена".

А да! То је моја реченица. Хтео сам тиме да кажем да ме је болест натерала на извесну дисциплину према себи. Она ми је увек недостајала. Болест ми је дала до знања да немам више времена на бацање, да време треба штедети. Када се осврнем, мислим да сам своје драгоцено време много више нудио другима, него што сам га имао у сопственој власти. Давао сам га нештедимице и притом радио и ствари за које сам знао да су безначајне, мада су другима веома много значиле. Године су сада све то прочистиле и из перспективе болесника, видим да сам тиме доста изгубио. Лакше ми је кад посмислим да је требало од нечега живети, а ту су компромиси могући. Стомак је тражио хлеб, а грло ракију.

Ви не дате време, а ја покушавам да вам га узмем. Зашто ми то дозвољавате?

Према новинарима сам толерантан. Они су моји људи. За њих времена увек имам. Посебно ми је драго што сте млад човек, на старту. Младо новинарство је продорно и оштро, али пре свега истраживачко. Уме да погоди међу очи. Није лицемерно. Младо новинарство има свој став, а старо, уморно новинарство свакога јутра пита шта је данас мој став. Чувајући дупета, они

чувају своју моћ, која је у ствари немоћ. Просто је несхватљиво колико зла један такав човек може да нанесе талентованом младом новинару. Кад немоћ испољава моћ, то је онда најгоре. Каријеру новинара сам почео, ако ме сећање служи, 1954. године у новосадском „Дневнику" и од тада сам заражен њиме. Требало ми је много година, напора и патњи да од извештача са Футошке пијаце стигнем до генерала новинарства: репортера. Да стигнем до позиције у којој сам себи могао да кажем: „Антићу, ово си написао за своју душу!"

„Живео сам прилично стихијно и нисам имао времена да све што сам написао педантно средим."

Приватна архива аутора књиге

Ипак сте јучерашњи дан, планиран за нас, поклонили Драшку Ређепу. Зашто?

Зато што је њему, ипак, хитније него вама. Он скупља комаде мог живота и слаже књигу. Притом обојица имамо великих мука, јер се испоставило да ја нисам водио један живот, већ неколико паралелних.

Зашто говорите у свршеном облику? Зар тај живот не тече?

Откако ме једе ова болест, на живот гледам другим очима. Да ме нисте упозорили, не бих ни запазио да сам говорио у прошлом времену. Не, очекују ме још многи важни послови.

Какав сте то рукопис јутрос носили у Матицу српску?

То је књига о вајару Јови Солдатовићу. То су нека моја размишљања о његовом раду који сматрам изузетно вредним. Књига је урађена у форми

бележака, као мозаик саздан од рефлексија. Дуго сам желео да о њему напишем прозну књигу, али како ја нисам прозни писац, током тридесет година нашег дружења и недружења (петнаест година нисмо говорили) педантно сам правио белешке. Сада је дошло време да то скупим, углачам и предам у штампу.

Драшко Ређеп прави књиīу о вама, а ви о Јови Солдаīовићу. То личи на ланчано свођење рачуна. Зар је већ дошло време да два велика војвођанска уметника рекапиīулирају иређену сīазу?

Што је било далеко, сада је близу. Обојица се налазимо у времену сабирања.

Какав је уметник Јова Солдаīовић?

Велик! Чињеница је да је он највећи вајар кога имамо, те да му је целокупно дело капитално.

Иīак, деценију и ūо нисӣе с њим ūроīоворили ни реч!?

Зато што је он веома пргав човек. Али ми се никада нисмо свађали због уметности. Углавном због жена. У будућности, Солдатовића нико неће памтити по пргавости, већ по његовој срни која је веома питома. Ја то знам и зато одвајам црту карактера од његовог моћног дела. Да ли је Црњански ушао у историју књижевности по пргавости, или по ономе што је написао? То се све са годинама прочисти.

Са вама је нераздвојан био и Бошко Пеūровић.

Нас тројица смо годинама живели заједно, и то време је заиста један плодан период у животу свакога од нас. Можда помало један другоме дугујемо. Једне године смо чули како расте цвеће на Петроварадинској тврђави. Била је ноћ, гробна тишина, а цела ливада је пуцкетала. Цвеће пуцкета док расте. Јасно смо чули како се крунице распрскавају. Сутрадан је ливаду прекрило мноштво жутих главица. Причали смо то људима, али нико нам није веровао. Сада би нам вероватно веровали, али цвеће више не чујемо.

Када ће изаћи из шūамūе књиīа о Солдаīовићу?

Не знам. Да ме убијете, али сада не могу да се сетим ни њеног наслова.

(Антић одлази у другу собу да види како му се књига зове. Покушава да изговори наслов, али му не успева.)

Дајте ми да вам га напишем... Живео сам прилично стихијно и нисам имао времена да све што сам написао педантно средим. Сада је дошло време да све те коцкице сложим у једну чврсту целину. Штета је да то пропадне. Жена ми је, рецимо, нашла читаву гомилу рукописа за које нисам ни знао да постоје. Све то треба средити и објавити, како би се стекла целовита слика о мени. У једној књизи, коју сам предао загребачком „Југоарту", објавио сам на једном месту, језгровито, добар део онога што сам годинама петљао. То је једна рекапитулација целог мог живота, збир патњи и радости, поетска смеса промешана једним битно друкчијим искуством. Као човек који има рак и који је у ноћима без сна принуђен на опасна самоиспитивања, ја сада знам да је можда од почетка требало правити симфоније, уместо што сам компоновао шлагере.

Сада све ūе музичке комаде ūрикуūљаūе и комūонујеūе ūу симфонију?

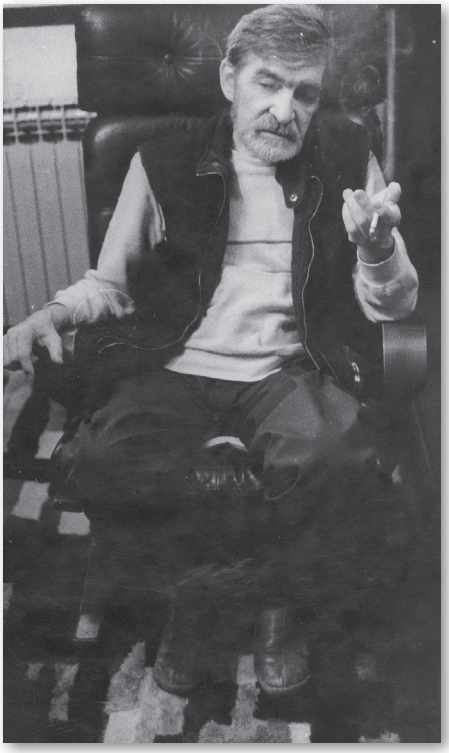
Управо тако.

Није ли то одраз извесног незадовољства оним што сте урадили?

Нема задовољног песника, од те истине ни ја не могу побећи. Можда сам, додуше, и више могао урадити, али ова дилема садржи и апсурд који ме, бар за сада, не узнемирава посебно.

Ипак, шта вас је изразито ометало?

Опет се враћамо на проблем изгубљеног времена. То што ме је ометало, објаснићу једном причом. Моја мама Меланија има 78 година. Речи су јој остале чисте као кристали. Једном сам у поводу Првог маја написао уводник за новосадски „Дневник" и она га је прочитала. После неколико дана долазим ја код ње и она ми то каже. Осетим да нешто скрива. Питам је да ли јој се свиђа то што сам написао. Она ме прво одмери оним својим светлим очима, спусти наочаре, прекрсти шаке на столу, и каже: „Лепо си то написао, али како, Мирославе, можеш тако да лажеш." Писао сам многе сличне ствари које су ми одузимале време и при томе ме расплињавале. Моја Меланија је у праву. Ја сам пре свега песник, а не писац пригодних уводника. Морао сам то да радим јер су други, они од којих сам егзистенцијално зависио, сматрали да мој потпис носи некакву тежину, а она је у тим приликама била неопходна. Пристајао сам да их не би разочарао и они су сматрали да је то добро урађено. И данас, у оваквом мом стању, људи долазе и хоће да ми, наравно без зле намере, одузму време. Недавно су ми била у посети три висока покрајинска политичара. Прочитао сам им своју песму: „Тамо где блиста површност, мудри се полако повлаче у своје сенке". И повукао сам се у своју сенку. Затим је дошао један и замолио ме да напишем уводник за некакву књигу о ФК „Славији". Али, људи, ја не знам да пишем такве ствари! Ја не знам да напишем сценарио за Змајеве дечје игре, за штафету... Или, дође својевремено мој стари друг Будимир Будимац с молбом да отворим некакву изложбу. Тај Будимир има некакав ледени хумор, стапарски, не смеје се док прави виц. Пита ме да ли сам гледао отварање Олимпијаде у Москви? Кажем да сам био фасциниран, а он ће на то: „Није ми јасно како су то успели без Пере Зупца?" И ја, шта ћу, скрхан том духовитошћу

„Жене су могућност да се мисли и да се буде упоран у стварању."
Приватна архива аутора књиге

пристајем да отворим изложбу. Ти тренуци, када се осврнем, одузимали су ми највише времена. Чак и данас пристајем на то „одузимање времена".

Да сте живели мало подаље од медија, можда бисте сада имали свој мир. Као да вас је у јавности било превише?

Истина је да је требало да живим тише. У тишини је мудрост.

А у алкохолу?

Алкохол ме никада није ометао у раду. Ако је у тишини мудрост, онда је у алкохолу „истина". Алкохол је покушај да човек себе види издаље, да се измакне од себе. А чим се погледа издаље, он самом себи изледа мали. Велика је, пак, мудрост бити мали у властитим очима. Пијанство је рударство. Кад пијеш, ти копаш руду и довлачиш огромне количине материјала, а ту сировину касније прерађујеш трезан. Од много тона остане често само педесет грама, али ни њих не би било да ниси довукао руду. Али у стању пијанства никада нисам створио добру песму. Пијаном, створиле су ми се у глави неке ваздушне слике, а њих сам касније „нацртао". Пити значи дисати. Пијанима је драго што живе, они су савитљиви и комуникативни, једном речју, нормални људи. Трезни пате од комплекса. Дакле, пити значи дружити се са нормалним људима! Једне године шест месеци сам пио са једним шареним друштвом испод Петроварадинске тврђаве, и тада сам збиља квалитетно радио. Друштво су сачињавали један официр, бирташ, златар, чистач улице и три месара. Без икакве пакости, зла и оговарања, пили смо и разговарали пола године, мада се пре тога познанства никада раније нисмо видели.

Ви сте кроз алкохол удисали инспирацију, али да ли је у вашем животу било и оних људи који су патили или страдали због такве вашег животног стила?

Због мене сасвим сигурно нико није страдао. Моје пијанство је одувек било креативно, никада разарајуће.

А жене? Нису ли жене, ипак, патиле због ваше нарави?

Ни жене. Иако је мало правих прошло кроз мој живот, увек сам им давао целог себе. Ја жене не знам да фолирам, никада се ни о једну нисам озбиљније огрешио. Ако су живе, оне знају. Ја сам будала која, кад се заљуби, то бескрајно дуго траје. Жене ценим више од мушкараца, пред њима се човек сасвим отвара. Са мушкарцима се води дијалог, а то је уситњавање целовитости мишљења. Жене су могућност да се мисли и да се буде упоран у стварању. Ја сам три године био морнар на трговачком броду „Марко Марулић", и на њему сам опловио свет. Једна успомена са тих путовања најбоље ће описати мој однос према женама. Године 1952. пристане наш брод у амстердамску луку, а ми се пуни пара, као стампедо сручисмо на улице. Морнари су тражили само две ствари: кафане или јавне куће. А ја ти запалим на изложбу Ван Гогових и Пикасових слика. Једном сам онако у морнарском оделу дошао у Београд и тамо на улици упознао шеснаестогодишњу девојчицу (ја сам тада имао двадесет година). После седам дана она је постала моја супруга. Дозволу је, уместо ње, потписала њена мама. Никада се више нисам вратио на брод. Осам година провео сам у браку са том женом и био је то, захваљујући њој, најплоднији период мог живота. Први пут у јавности

признајем да је због ње настао „Плави чуперак", да је она госпођа Винети из песама у „Хиљаду и једном бубњу". У другом браку сам правио децу. Ето, такве су биле моје жене.

Мало људи зна да се бавите и сликарством.

Сликам већ дуго, само ноћу. Слике су моје комете које ме увек примају када ме одбаци земља. Све сам их видео пијан, а насликао трезан. Свака слика је једна мисао. Ја сам увек желео да видим, а видео сам јер сам тип посматрача. Мени су у комитету, у време планске расподеле кадрова, као двоструком ударнику са радне акције, наредили да студирам медицину у Београду, али то од самог почетка нисам волео. Још више су ме поколебали Стева Раичковић, Драгослав Грбић, Славко Вукосављевић и Слободан Марковић, са којима сам се сретао у Карађорђевом парку. Марковић ми је чак рекао да, уколико будем студирао медицину, никада нећу заволети ни једну жену, јер ћу је познавати изнутра. Тако сам се уписао на ликовну академију. После су ме питали којег сликара волим. Рекао сам Шагала. И тако су ме, након две године студирања, као неталентованог избацили са академије. Потпуно деморалисан и разочаран, отишао сам тада у морнарицу. Они исти људи са академије примили су ме пре дванаест година у УЛУС.

Рођени сте 14. марта 1932. године на салашу код ћуприје „Девет грла", између Мокрина и Чоке. Шта је даље било?

„Кад сам онако опремљен пошао у основну школу у Мокрину, деца су трчала за мном и викала: 'Ено га, геџа!'"

Са 48 сати живота родитељи су ме оставили, па сам одрастао код бабе и деде. Када су славили мој долазак на свет, отац је убо ножем мог деду по мами. Затим је маму увио у капут и по дубоком снегу носио је шест километара до мокринске станице. Одатле су отишли у Банатско Вишњићево, где је отац био учитељ. После шест година срео сам се са њима у Кикинди, у посластичарници „Код Душка", довела ме тетка. Био сам жвалав, имао сам шест чирева на врату, па сам главу држао накриво. Мама и тата су били ужаснути. Отац, иначе Врањанац, поклонио ми је шајкачу, шиљкане и торбу-шареницу са таблицом, букваром и сунђером. Разишли смо се потом свако на своју страну. Кад сам онако опремљен пошао у основну школу у Мокрину, деца су трчала за мном и викала: „Ено га, геџа!" Једном су скочили на мене и искидали ми све очеве поклоне. До салаша сам трчао гушећи се у сузама и шест неде-

ља, због шока, нисам могао да говорим. Од тада целог живота замуцкујем. Ја данас иза себе имам „Војводину", која је свечана песма Покрајине, али сви у Мокрину када се појавим тамо и данас кажу: „Дошао нам геџа!"

Године 1941. везали су вам таблу око врата и послали вас да тражите оца.

Нашао сам га у Панчеву, где се он повезао са комунистима. Неколико месеци спавао сам у истом кревету са Стојаном Орељом, који је ноћу за мене измишљао комунистичке бајке. Њега су касније стрељали у Крњачи. Мој отац је од свих њих прошао најгоре. Немци су га везали за ноге и вукли друмом до Бечкерека. Глава му је лупала о калдрму. Препознали смо га по фронцлама и ципелама. Мама ми је забранила да говорим да је то мој отац. Немци су га увили у новине, завезали канапом, и дали нам га. Пошто је то цурило, увили смо га у пак-папир. Затим смо га у возу, на путу за Панчево, ставили са пртљагом изнад главе. Мени је тата целе ноћи капао за врат. Сахранили смо га у туђу гробницу. То је мој приватни комунизам! После су стигли Руси и у „каћуши" ме повели са собом, кроз Европу. Они су ми усадили мирис алкохола у ноздрве. Од њих је све почело. Има једна фотографија из тог времена кад руски војник диже дечака у ваздух, на Рајхстагу. Тај свежањ рити, тај пијани дечак, кога су звали Миша, то је данас овај гад Мирослав Антић.

О многим стварима смо разговарали, али поезије готово да се нисмо ни дотакли.

И боље што нисмо. Поезија је моја приватна ствар.

А новинарство?

Можемо ли сада да прекинемо разговор?

Можемо. Уморни сте?

Свака реч ме боли. Ако наставимо о новинарству, неће ме спасити ни буре ракије.

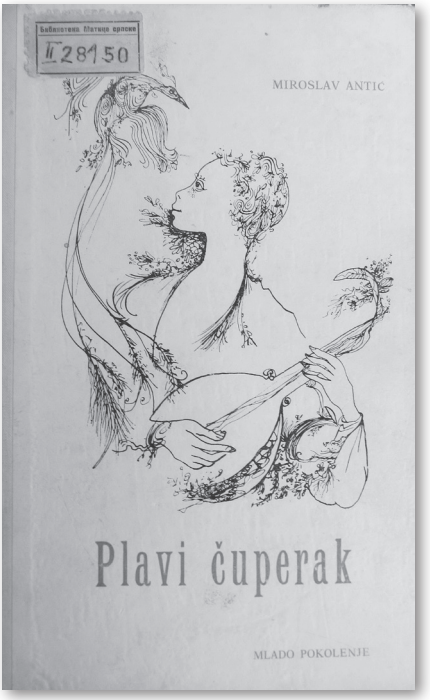
* * *

Речи су га болеле, често је застајкивао, поремећеног ритма дисања и напрезао се да реченице обликује у јасан израз и смисао. Записивао сам то што је рекао и стизао да ухватим сваку реч. Пили смо лозу. Грло му је било завијено марамом. Цигарета му се димила међу прстима и Љиља је улазила у собу и празнила пепељеру у којој смо гасили пикавце. Разговор је текао споро, речи су му пролазиле кроз грло као коштице, гребале га, запињале, испадале из ритма реченице, али његове мождане функције биле су у потпуности сачуване, блиставе, и то што је хтео да каже, рекао је увек погађајући у суштину, са искреношћу до голе кости и мисаоном пуноћом и дубином човека који се опрашта од живота, који више нема времена за бацање и чија је свака реч есенцијална, коначна.

Пио је ракију, али споља на њему нисам приметио промене, као да је пио воду. Баталио је лекове и лечење, свестан да је смрт близу, и живео је у некој својој стварности, ако је то била стварност. У неким тренуцима помислио сам да се губи, да су се можда алкохол, болест и његово психичко

стање умешали у наш интервју, зато што је причао нешто што ми је личило на измишљање и фантазирање. Или, лепше речено, на уметничку слободу, на метафору. Бродом је „опловио свет", али само у својој глави. Оца Ненка су му Немци вукли по калдрими и после му је у возу мртав отац „капао за врат", причао је, али Радован Поповић пише да му се отац шлогирао и умро у Панчеву 1959. године. Мој колега из *Дневника* Александар Павловић, новинар, разговарао је са његовом мајком Меланијом и пренео ми да је читала мој интервју са својим сином. Колеги је рекла: „Слагао је новинара оно са оцем." Не мислим да ме је слагао. Рекао је у интервјуу: „То је мој приватни комунизам!" Антић је више пута у другим приликама помињао да је измишљао своју биографију. Ређеп је утврдио да се Антић целог живота „борио са својим двојником". Био је оптерећен проблемом идентитета. Поред званичне, имао је и паралелну (ауто)биографију, неку своју личну (црвену) историју у коју се уклопила, како прича о оцу, тако и његова метафора или „комунистичка бајка" о дечаку Миши, којег су Руси повели са собом напредујући према Немачкој и у којег је Антић пројектовао себе и неку своју личну револуцију или свој „приватни комунизам", којег ми је поменуо у разговору. У том исповедничком, такорећи тестаментарном часу Мирослава Антића, осећао сам се

„Први пут у јавности признајем да је због ње настао 'Плави чуперак'..."
Лево: илустрација Милорада Миће Михајловића из првог издања књиге

повлашћен и важан зато што је прада мном отворио све карте свог живота, па и једну коју је држао у рукаву: признање, први пут јавно саопштено (тако ми је рекао), да је због његове прве жене, и „захваљујући њој", настала песма *Плави чуперак* у једном бурном, плодоносном и мотивационо богатом периоду њиховог осмогодишњег живота.

„Ја сам била та роспија која га је на неки начин мотивисила, али и гурала у рад", рекла је за *Интервју*. „Та плодност стваралаштва ипак је нешто сасвим његово. Дар, благодарност природе. Он је тај поклон заслуживао... Његов мото, схватање живота, било је – давање. Као избор начина живљења. Давање, бесконачно и трајно. Толико да је себе у томе заборављао. Као мало дете радовао се успеху других. Незлобиво."

У редакцији *Интервјуа* одреаговали су професионално и није им промакло то што је Антић први пут јавно саопштио да је *Плави чуперак* његова прва жена, малолетница у време када су се упознали и отпочели заједнички живот Панчеву, Београду, затим у Новом Саду. Позвали су ме из редакције да дођем у Београд, пошто су сазнали ко је његова прва жена и где живи, како би смо је посетили и с њом поразговарали за следећи број часописа. Мене су изгледа обавезе у редакцији *Дневника* спречиле да се одазовем – не личи на мене да сам одбио такву професионалну понуду! – и у посету код *Плавог чуперка* отишао је новинар Драган Влаховић (1950–2011). У следећемо броју *Интервјуа*, испод заглавља, најава ударног текста на насловној страни: *Говори Плави чуперак.*[51]

Жена која је Мирослава Антића инспирисала да оствари култно и непролазно дело модерне дечје књижевности, „узбуђена поводом текста у прошлом броју 'Интервјуа'", показала се у разговору за новине не само достојна такве части, него је својим јавним наступом – када је већ Микином изјавом доведена пред свршен чин – сачувала мит о песнику и песми као метафори свачије младости не желећи да их присваја за себе својим именом и презименом и сводећи своју улогу на Микиног „сапутника и повереника". Влаховићу је рекла да ту песму, тај чуперак, нико не сме да присваја. Инсистирала је да остане безимена. У *Интервјуу* су испоштовали њену жељу, па је ни ја нећу именовати. „Плави чуперак припада свима", рекла је новинару. „Он је уџбеник за препознавање младости. Зато и није важно моје име и презиме..."

Поносна што је из мог интервјуа сазнала истину, открила је да јој Мирослав Антић, премда су „неограничено веровали једно у друго", никада није ракао да је она тај плави чуперак, али и то је било у стилу човека „невероватне ширине, огромне душе". Испричала је како је Мика, чији је мото живота био давање, знао да буде отворен према људима до крајности. Испаштао је због „неозбиљности на нивоу дечје душе", али дубоко у себи, рекла је, био је „затворен до бола". Саговорница новинара Драгана Влаховића на крају је закључила: „Ово што сам рекла, изговорила сам из превеликог поштовања према Мирославу, његовој људској и стваралачкој личности. Ономе што је он рекао немам шта ни да додам, нити да одузмем. Поносна сам".

[51] Интервју, Драган Влаховић, Плави чуперак има реч, 18. јул 1986, 16–17

Неколико дана пред смрт послао јој је песму, коју је откуцао на писаћој машини:

Ако ти јаве: умро сам,
ево шта ће то бити.
Хиљаду шарених риба
лепршаће ми кроз око.
И земља ће ме скрити.
И коров ће ме скрити.
А ја ћу за то време
летети високо...
Високо.
(...)

Мој интервју са Мирославом Антићем, последњи његов разговор за новине, премда објављен у часопису великог тиража и најављиван на ТВ Београд, окружен је тишином у Новом Саду, а у кући *Дневник*, у којој је провео 32 године, где је било за очекивати да ће да изазове пажњу и реакције, ако не млађих колега, а онда макар његових познаника и пријатеља, до мене није допрло ништа, ни једна једина реч, ни похвале, ни замерке, само тишина и игнорисање, гласнији и речитији од сваке речи. О интервјуу сам обавестио његовог сина Игора Антића, вајара и визуелног уметника, који живи у Паризу. „*Добро вече, Жељко. Хвала за ову информацију. Срдачан поздрав*", одговорио је. У том интервјуу рекао је без увијања шта мисли о себи и другима. Али, нешто од тога што је рекао мени за новине, темпераментан и нагао, жучан, говорио је у очи људима у стварности и није се ни плашио ни устезао да се због једне речи закачи са уредницима, лекторима, коректорима. Није било лако ни *Дневнику* са њим, а ни њему са *Дневником*.

Био је „прва виолина" (М. Живановић) куће, ауторско име у „полупровинцијском" дневном листу под јаком партијском и идеолошком контролом, индивидуалац и мислећи човек, песничка природа, разбарушене, боемске карактерологије, афективан и фанатичан, концептуални сезонски алкохоличар који је од сремске кафане, црногорске лозе и вињака направио сопствену митологију, а такви новинари – ако је Антић уопште био новинар, премда је на томе инсистирао – штрчали су у редакцији својом јаком личношћу, при чему је Мирослав имао против себе још и песничку славу. Естрадну славу. А слава је у Новом Саду неопростив грех. Постао је *југословенска* звезда. Тапшали су га у *Дневнику* по раменима, дружили се и пили са њим по кафанама и атељеима, а иза леђа су га оговарали, приређивали му смицалице. У колумни *Обично петком* нашао је склониште, писао је „за своју душу" и у покушају да се приближи Чехову, објављивао је приче, есеје, записе, које је називао репортажама, инсистирајући на томе да је репортер „генерал новинарства". Из једне његове горке изјаве извучене из интервјуа којег је с њим за *Дневник* направио Милан Живановић, произилази да су га склонили из редакције и сугерише да је нешто згрешио. *Мене су гурнули у „Невен" и ја сам после лепог и лагодног живота у репортерском новинарству, после путовања и скитања светом,*

ДНЕВНИК, петак, 1. фебруар 1985. страна 9.

Поненад петном

Један Таљев „Чуперак“

Михаила Таља довео ми је у ателје на Тврђави шаховски судија Младен Гулан, октобра 1974. Знао сам да је Таљ поета у шаху и била ми је част да му додирнем руку, јер он је за мене остао, и биће сигурно, упркос свих, једини прави света зато што је нелогичко мислио и зато што је поетизовао шах. Таљ ми је казао:

— Ако је Таљ за вас прави света у шаху, ви сте за Таља песнички прави света.

И рекао ми је једну моју песму напамет.

За неког ко живи у Новом Саду и пома нема да негде у тим свеским размерама људи дишу његов „Плави чуперак“ било је то не чуђење него земљотресење. А ја сам тада у Москви имао „Чуперак“ штампан у милион и двесто хиљада примерака. И био сам не крило уплашен тим огромним тиражом, док ми у књижари, где сам купио своју књигу „Сињи чуперак“, није рекао књижар:

— Тојиш се?

А он ми, а види и ја отекао, каже:

— Подајвам се, као и ти...

У излогу малецка књига која се зове „Песме војника палих у Отаџбинском рату“. И уџемо. А код Руса су књиге, за разлику од нас, страшно јефтине. Двадесет и три копејке, рецимо.

И купим две књиге. И посвети мо један другом те књиге.

Јер, у књизи је била и једна пе сма седамнаестогодишњег војника Захара Гарадијског, који је, идући на Берлин, умро за моју земљу код Пренске.

Имам ту књигу са Мишином по светом. Он има, са мојом посве том.

И ја ту ноћ са Пером Зупцем прешевам стихове Захара Гарадија ског. И кажем Мишу Таљу:

— Ако ми нађеш већу химну на свету, застрељај мења! Проверено мин ће.

А песма гласи:

— Успаћојес. Смирите се. Деса ика Максимовић и Бранко Тошић штампали су у пет милиона при мерака у Совјетском Савезу. Ета, агромада земља.

Пред излогом те књижаре, на Булевару Максима Горког, а то је вал се иде од Трга Мајаковског на Пренски трг, из котела „Пе чкин“, нисо ме лупи по рамену и на чистом мом језику упита:

— А шта беш ти овде?!

Окренем се, и видим: Миша!

Он пружи руку и каже:

— Мирослав Таљ.

Ја пружим руку и кажем:

Михаил Антић.

И ту се изљубисмо, руски, пи роко. Па српски, три пута. А ви дим отекао. И питам:

„Ако ми часи смрти постану бински,
а нешто ми се црно око ноћурна скупи,
кажите другоима да војник Захар Гарадијски умео да одступи.
Реците да сам, нагутавши се смртног ветра, пао унапред, а не
— умакао
И да је слободе 172 сантиметра урачунато и у мој пад“.

Онда одемо у једну великог роб ну кућу на Пренском тргу, купимо капе, били смо обојица тогоставо на минус 32, обиђемо цркву Васи лија Блаженог, одстојимо на тој страховитој хладноћи у оној огро мној поворци која долази да види Маузолеј Владимира Ильича Љења и растанемо се.

Онда, зову мене у госте. Теле грам. Марков. Генерални секретар Савеза совјетских писаца. А нико ме не дочека на Шереметјеву. Ја се прерачунао у долазку авиона. Саша Лазуткин, референт за југо словенска питања, као да не посто ји. Мени у џепу гарантно писмо за неки новац који могу подићи сутра у банци. Ни пола копејке.

А са мном сви Вук и Љиља. Ву ку те ноћи рођендан.

И ја се сетим Мише. И један дан ван човек, Емил, кога сам тако од мах прекрстио, а зове се грузијски, потрпа нас у неки ауто и ка же:

— Идемо да нађемо хотел „Пе кинг“, Владимира Владимировича Мајаковског, који се огромам смр злад још увек на том тргу, и Мишу.

Сутрадан, Марков пита:

— Куда бисте да вас ношљемо кроз ову огромну Русију?

А ја се сетим Риге. И Емил, ка ко га тамо зову јемељан, да ми адресу Мајорија на Јурмали, а не Риге. Ми смо увек погрешно били информисани да се шаховски тур нири одржавају у Риги. А они се одржавају на ријвјери која се зо ве Јурмала, где има седам лепо ванизаних градова, као седам бе лих кршљића на белих седам по ља, уз реку Даугаву. И ја одем у Дубулти.

А тамо: шест месеци сунце не ће да зарони у Балтик, него само лизне море, па одскочи изнад не га. Поларни дани. И седим тамо са неким сад већ покојним Хаби бом Фајзулајевим из Душанбеа, и читамо Вирилиџ на арапском. А Хабиб преводи Плауга. А мудар. А обала тридесетак километара. А песак: ситан, као у пешчаним ча совницима. И Хабиб мени каже:

— Ту више нема да се пије, јер ми смо ограђени. Али постоји у парку један леви ресторан, где ће мо добити сибирскују шпениччу-ју вотку.

А ресторан празан. Само један човек окренут том сунцу које не уме да зађе, а ја заборавио у тој брзини шпијуне. А цигаре имам. И пријем човеку и кажем на руском дај да запалим.

А он се окрене. И ја видим: Ми ша!...

А он ужасно сам. Сам, а за ле ђима Даугава, а испред срца и но са Балтик. Пути и гледа у космос. И каже: а дај једну цигару. Ка же на мом језику. Ја преломим кутију на пола, покидам је и он ме пита: а шта ћемо сад.

И ја му кажем: идемо на том сунцу које не уме да зађе.

И пошли смо се сунцу на леђа. Ухватили га за грлић, па седели испред Балтика. И мислим да смо стигли до неба, јапунили га.

Добро јутро ти, Мишо, и тој све тлости. И Мишо, лака ти ноћ у тој светлости.

Мирослав Антић

Почетком 1985, име Мирослава Антића поново је освануло у „Дневнику“, започео је нову колумну, али болест га је прекинула и опростио се од новинарства

ексерима од пола метра закован за једну столицу која се зове уређивање листа, рекао је Живановићу 1982. године.

Смарало га је то што је био принуђен да својим именом и презименом опслужује редакцијску и партијску номенклатуру, посебно када је требало обележити неки значајан датум, попут Првог маја, Титовог рођендана или 29. новембра, али није одбијао те празничне захтеве, удовољавао је уредницима и функционерима и плаћао цену генијалности и славе, а мени је то објашњавао речима да се од нечега морало и живети. Био је свестан да је несташни љубимац покрајинског партијског естаблишмента и несумњиво да је од тога имао користи. Али то није могло да прође без унутрашњих окапања и ратова које је водио сам са собом. Подгризало га је изнутра то што није знао или се није усуђивао да каже „не“, патио је због тога што је био принуђен на компромисе, па понекад и на улогу „дворског песника“, код којег су редакацијски комесари и покрајински и градски партијски функционери и апартчици наручивали пригодне текстове, празничне уводнике, предговоре или рецензије. Неко би рекао: живео је у таквом времену и требало га је разумети. А његова мајка Меланија би рекла: „Лепо си то написао, али како, Мирославе, можеш тако да лажеш.“

Страстан и необуздан, емотиван и плаховит, носио је у себи горчину, коју је излио у писму 1981. године, пошто га је Милан Живановић из *Дневника* замолио да одговори на питање шта је за њега био догађај године? Живописним језиком прво је исказао „бескрајно задовољство“ што га се неко из *Дневника* сетио и позвао га први пут, премда је у тој кући одрадио 32 године „идиотског трчања и трњења и нагузивања из свих могућих немоћи и туга новинарства“.

Затим је оплео по неким именима и „полупровинцијској филозофији листа", којег су некада, када су били „млади и курати", звали *Гневник*. Каже да најпре треба вратити достојанство целој кући *Дневник* и нуди се да као „пензионисани песник" поново (про)пише, мушки. „Не бих Вам ово писао да Вас не ценим", обратио се на крају писма Живановићу. „Нисам ја лицемер. Ја само урличем над 'Дневником'".[52]

Почетком 1985. године, Мирослав Антић, пензионер, покушао је да још једном упали угашену новинарску ватру и у *Дневнику* је осванула његова „стара" рубрика, али са коригованим наднасловом, који је сада гласио: *Понекад петком*. Многи су се изненадили и обрадовали када су испод текста насловљеног *Један Таљев чуперак* угледали његов потпис.[53] Причу је илустровао Милорад Михајловић Мића (1936–2018). Два мајстора су опет заблистала на страницама *Дневника*. Следећег петка објављена је друга Антићева прича.[54] И то је био крај. Здравље му је било нарушено и болест је узимала маха. Убрзо ће у једном разговору за новине обелоданити да има рак вилице.

Прошло је неколико година од смрти Мирослава Антића.

Један дан у Клубу *Дневника* на десетом спрату млада колегиница, сарадница из једне од редакција НИШРО-а, тада још студенткиња новинарства на Факултету политичкних наука Универзитета у Београду, прилази ми и пита да ли ми је познато да студенти на том одсеку уче о интурвјуу као новинарском роду на примеру мог разговора са Мирославом Антићем? Штрецнуло ме под ребарним луком. Нисам имао појма о томе, али лепо је било чути за столом у друштву неколико колега. Пала ми награда с неба. Извадила је из ташне тврдо упаковану књигу Љубомира Рајнвајна (1923–2005) *Стваралаштво новинара*[55] и отворила је на странама које се тичу мене. Факсимил мог интервјуа из *Интервјуа* раширио се на две странице књиге, која је била уџбеник новинарства (стручни приручник за новинаре-почетнике). Рајнвајн, рођен на Цетињу, новинарски живот започео је у *Борби*, првих послератних година, а затим је до пензионисања 1986. године радио у *Танјугу* у редакцији за иностранство, био је дописник државне агенције из Варшаве и Прага. Предавао је на Југословенском институту за новинарство и на факултетским катедрама, био учесник многих трибина о новинарству. У два наврата био је председник Удружења новинара Србије (УНС), а неколико година и члан председништва Савеза новинара Југославије. Његов мото је био: „Будите новинар иако, заиста, и боли!"

И мене је много пута новинарство заболело.

Овога пута, добри анђео под видом младе колегинице Љиље, донео ми је радост и испунио ме осећањем тријумфа и новинарске правде.

[52] Милан Живановић, Свако осваја свој Арарат, Градска библиотека Нови Сад, 2020, 265–272. Видети: Политикин свет, Београд, јун 1989, бр. 187

[53] Дневник, ПОНЕКАД ПЕТКОМ, Мирослав Антић, Један Таљев „чуперак", 1. фебруар 1985, 9

[54] Дневник, ПОНЕКАД ПЕТКОМ, Мирослав Антић, Наша нова химна, 8. фебруар 1985, 7

[55] Љубомир Рајнвајн, Стваралаштво новинара, Научна књига, Београд 1988, 146–147

– Золика! – довикнуо сам конобара.

Премда увек имам у виду да последњи разговор са Мирославом Антићем није уврштен у књигу због мојих питања, него због његових одговора.

АНАТОМИЈА ЈЕДНОГ СЛУЧАЈА ИЛИ: ИСКУШЕЊА ИСКУШЕНИЦЕ АНЕ

У околини Струге, на граници са Албанијом, у потрази за истином о искушеници Ани, коју су родитељи отели из манастира Месић код Вршца и како је овај случај отворио питање положаја цркве у југословенском друштву, права појединца на слободни избор и улоге новинара у том случају и друштву (1986)

О искушеници Ани са Охридског језера, коју су родитељи и рођаци против њене воље одвели из манастира Месић код Вршца, почетком априла 1986. године, оптужујући епископа банатског Амфилохија за „манипулисање вољом и психичким стањем њихове ћерке", што је црквени великодостојник одбацио као неистину, до каквих сам сазнања о овом случају дошао у селу код Струге у сусрету са родитељима несуђене монахиње, да ли је постојао скривени план срачунат да се дискредитује личност епископа и да ли сам као млад новинар употребљен зарад нечијег интереса

У мом новинарском животу 1986. година била је преломна и препуна догађаја и доживљаја из сусрета са људима и са путовања по целој Југославији, која су у тој години учестала, а истовремени рад у редакцији *Гласа омладине* и *Дневника*, плус повремена хонорарна сарадња са другим новинама и са ТВ Нови Сад (документарно-фељтонска редакција), испуњавали су ме целог и резултат су били велика и разноврсна стваралачка продуктивност и задовољство младог човека опседнутог послом којег воли и притом га још плаћају за ту привилегију, уживање и страст. Крајем те године прешао сам у *Дневник* и још неко време наставио сарадњу са *Гласом омладине* и потоњим *Ставом*. Плате у *Дневнику* биле су редовне све до почетка деведесетих година. Новац смо добијали у ковертама, а новине и часописи исплаћивали су хонораре и новинар је могао да заради и мимо своје матичне куће и редовне плате. Ништа ми није падало тешко.

Данас увиђам, било је на почетку у свему томе мог неискуства, моје наивности и неопрезности, површности и брзоплетости, било је непрепознавања друштвених игара и манипулације, задњих намера и ниских удараца. Мени је новинарство било на првом месту, живео сам своје новинарство и живео сам *од* њега – тако је све до данас и тако ће бити до мог последњег дана! – али живео сам и у заблуди да је новинар свака особа којој у радној књижици пише *новинар* или се представља као новинар. Неки су залутали

у тој професији, у њој пропали или и се у њој камуфлирали и лепо снашли; омогућила им је приходе и статус, напредовање и утицај. Друге је из сфере политике и партије као „новинарске кадрове" довела покрајинска власт, идеолошка (партијска) подобност, главна препорука за неко уредничко место. Многи су у *Дневникову* кућу дошли преко породичних, родбинских или пријатељских веза и гледали су да то капитализују и искористе за себе и своје. Док сам се ја бавио или (у)мислио да се бавим новинарством, које ми је било услов и смисао живота, док сам путовао по теренима и лудовао ноћима по Новом Саду, немајући ни потребе ни времена да се бавим другима, неки су се у редакцији бавили – собом, али и са мном, и новинарство им је било средство, али не и циљ и смисао. Да ли сам у свом новинарском животу у *Дневниковој* кући послужио некоме или некима као средство, наивно мислећи да се бавим новинарством? Да ли смо сви ми били (зло)употребљени као средства режима и идеологије? То се увек треба запитати.

Када сам крајем 1986. године позван из *Гласа омладине* у унутрашњо-политичку рубрику *Дневника*, веровао сам да је то зато што сам радно место репортера заслужио својим новинарским радом. И данас верујем да је то пресудило. Никада нисам размишљао да би иза тога могло да стоји и нешто друго. Рецимо, употреба човека.

Једном ме је у своју канцеларију позвао од скоро постављени главни и одговорни уредник *Дневника*, који је дошао на то место изван куће и његов позив сам себи објаснио жељом и процедуром да се упозна са новинарима, па и са мном. Нисам био у праву. Испричао ми је како је „високи покрајински функционер" ухваћен у једном војвођанском месту у мањој незаконитој радњи, али морално и етички неспојивој са политичарем тог ранга, и због тога се дигла велика прашина. Политичар је у озбиљној невољи. У шкрипцу је и уредник. Рекао ми је да на њега „споља врше притисак". Схватио сам да се од мене очекује да помогнем и функционеру и главном уреднику, тако што ћу својим текстом и потписом под текст „демантовати" вест да је функционер ухваћен у кршењу закона. Гледао сам га разрогачених очију. Нисам веровао да ме је позвао због тога и да је тако нешто могуће. Ни уредник се није добро осећао и од првог тренутка приметио сам да му је непријатно и да заплиће језиком. Никада, ни пре, ни после, нисам од неког уредника у *Дневнику* доживео нешто слично. Одбио сам да учествујем у томе. Рекао је: „Разумем." Испратио ме је до врата и замолио ме да разговор остане међу нама.

Када ми је почетком 1986. године у *Гласу омладине* поверено да пишем о случају искушенице Ане, тачније да отпутујем на Охридско језеро, поразговарао сам са уредницима о том случају који се „закувао" у штампи, поделили смо послове и била је то само једна од тема у којој нисам видео ништа друго осим изазовне и хранљиве репортерске сировине, која је обећавала занимљиву причу и читаност рубрике.

То што се у догађајима око искушенице Ане помињао епископ банатски Амфилохије Радовић (1938–2020), давало је посебну тежину мом потоњем тексту, био сам свестан тога, али моје је било да случај истражим са Анине стране, дочим је Радовићеву верзију трабало да у Вршцу саслуша неко из

редакције. Ја сам свој део посла одрадио у околини Струге, саслушао родитеље и објавио текст *Искушења искушенице Ане*.[56] Посматрам га на прозору свог компјутера и не изгледа ми лоше.

Процедурално гледано, редакција је поступила правилно. Идеја је била да се у истом броју недељника саслушају и суоче обе стране. Помоћник главног и одговорног уредника Борис Лабудовић покушао је да дође до епископа и саслуша његову верзију, али се пред њега испречио ђакон, који му је саопштио да „епископ нема никакве везе са искушеницом Аном" и онемогућио му приступ у резиденцију. Пошто је у Вршцу онемогућен да обави посао, Лабудовић је као сви прави новинари нашао друго решење, план „Б". Тако је мој текст, објављен на целој страни, поред његовог Отвореног писма[57] на супротној страни, упућеног преосвећеном господину Амфилохију Радовићу. Уредник *Гласа омладине* у писму наглашава да је покушао да чује другу вршачку страну, намеравао је да узме изјаву или интервју од епископа, али то му није успело. Лабудовић је епископу јавно поставио десетак питања и позвао га да за *Глас омладине* објасни утицај његове „харизматске личности" на верску трансформацију искушенице Ане. Колоквијалан и ироничан тон писма је у сагласју са духом и стилом тадашње омладинске штампе, директан и лишен снисходљивости према црквеном ауторитету, али није и искључив, пошто кроз питања, макар и провокативна, нуди дијалог. Тако је случај искушенице Ане, чије ћу световно име обележити инцијалима Б. Ц., новинарски, половично, обрађен само са моје *македонске* стране.

После четрдесет година, радећи на овој књизи и полазећи од тога да се у епицентру догађаја нашао један епископ, „учесник многих јавних трибина и протестних вечери", те да је мој текст из *Гласа омладине* пренео *Дневник* у два наставка,[58] питам се да ли је иза наших новинарских леђа постојала скривена намера, смишљена изван редакције и срачуната да се преко случаја искушенице Ане дискредитује висока црквена личност, а са њом црква и монаштво, и да ли сам као млад новинар, верујући да радим свој посао у настојању да дођемо до истине, употребљен зарад нечијих прљавих интереса? Контекст је нестао, остао је само доказ: текст у новинама *Искушења искушенице Ане*.

* * *

Случај је почео 8. фебруара 1986. године, када је студенткиња Б. Ц. из околине Струге, напустила подстанарски стан у Скопљу и без знања родитеља отишла у Вршац, где је с благословом епископа Амфилохија, постала искушеница у женском манастиру Месић. Њен искушенички стаж требало је да траје три године, а прекинут је после непуних два месеца. У раним јутарњим часовима, 3. априла 1986. године, родитељи искушенице Ане извршили

[56] Глас омладине, Жељко Марковић, Искушења искушенице Ане, 9. април 1986, 25
[57] Глас омладине, Борис Лабудовић, С ким се сада дописујете? 9. април 1986, 24
[58] Дневник, Жељко Марковић, ДРУГИ ПИШУ, Искушења искушенице Ане (1), 11. април 1986, 7; Дневник, Жељко Марковић, Духовник ће одлучити (2), 12. април 1986, 7

су језиком закона казано противправни улазак у манастир Месић код Вршца, какав није забележен у летописима Епархије банатске. Заједно са неколико рођака, упали су у манастирски конак и, оглушивши се о захтеве и вапаје игуманије Теодоре и монахиња, да то не чине, одвели са собом своју млађу ћерку, упркос њеног противљења. Вратили су је кући у Македонију. *Из манастира Месић, тамо иде јој је Боī рекао добар дан, отишла је тамо иде је Боī рекао лаку ноћ*, овом вицкастом реченицом, извученом (и) у поднаслов, завршио сам текст *Искушења искушенице Ане*, алудирајући на неименовано село у окружењу Охридског језера, закуцано у брда поред границе са Албанијом, где живе родитељи искушенице Ане. Одлучили су се на хајдучију правдајући се да је њихова ћерка доспела у манастир као жртва манипулације њеним мишљењем и позивајући се на то да нису имали другог избора. Држава се оглушила о њихове молбе да им помогне да избаве своје дете, које по њима није могло да влада својом вољом.

Епархија банатска је у свом званичном саопштењу, упућеном *Гласу омладине*, одбацила сваку примисао да је било ко манипулисао са девојком и чин њених родитеља и рођака осудила као брутално насиље над пунолетном, зрелом и здравом особом, којој су ускратили слободу као право сваког појединца, и истовремено су понизили цркву, доводећи под знак питања целокупни правни систем земље у којој су државни органи зажмурили на ову дрскост и неправду. Држава је реаговала 11. априла, саопштењем Комисије за односе са верским заједницама ИВ САП Војводине, у којем се оцењује да је поступак родитеља искушенице Ане неприхватљив, али све је остало на овој бледој бирократској формулацији и свршеном чину. Девојка је отета из манастира, отмичари су се знали и нико од њих за њену отмицу није одговарао. Изгледало је да су црква и монаштво стављени „изван државе", чије су институције скренуле поглед у страну, и случај је отворио суштинска питање слободе појединца и положај цркве у Југославији.

У епицентру овог случаја нашао се новопостављени епископ банатски Амфилохије, који се крајем 1985. године, након што је ступио на трон Епархије, уселио у вршачки Двор, где ће столовати до 1991. године, када добија премештај на Цетиње, устоличен за митрополита Митрополије црногорско-приморске.

Црквени, политички и друштвени ангажман овог православног духовника, педагога, полемичара и мислиоца, његово изузетено образовање и обимно дело из области теологије, али и жиг „радикалног српског националисте", ударен од стране његових противника, који су га оптуживали да је изјавама, јавним наступима и контраверзним поступцима излазио из црквених канонских оквира, укључујући у све ово његов „тврди" менталитет и физичку појаву, лице дубоких проницљивих очију, обрасло густом испосничком и „провокативном" брадом (несвојственом за војвођанско свештенство), разлози су због којих је стекао много противника и одијум локалних и покрајинских власти. У Вршцу није добро примљен, приписивали су му да србује и да је радикалан, опасан, несавитљив и (прео)оштар за ту вишенационалну средину. Његов пастирски активизам на том подручју, усмерен на стварање духовног центра око

којег ће се окупљати млади верници, монаси и монахиње, био је прст у оку комунистима и омладинској организацији.

Половином осамдесетих година у периоду моје велике репортерске продуктивности у *Гласу омладине* и у *Дневнику*, али и у другим медијима са којима сам хонорарно сарађивао, покретан страшћу и жељом за доказивањем, службени пут или, боље рећи, лет на Охридско језеро, како сам већ рекао, био је само један у густом низу мојих професионалних задатака на просторима Југославије. Мене је занимао *људски* аспект случаја, људски, а не политички, циљ ми је био да сазнам истину или да јој се бар приближим и усредсредио сам се на доказе који су ми предочени буквално на столу.

Авионом сам одлетео за Македонију с редакцијским задатком да истражим случај који је ушао у поље интересовања *Гласа омладине*. Не сећам се како сам из Новог Сада успоставио комуникацију са *неименованим* родитељима искушенице Ане, становницима *неименованоī* села поред Струге, на граници са Албанијом, а скоро је сигурно да не бих кренуо на тако далек пут да с њима нисам договорио сусрет и да они на њега нису пристали. Међутим, премда у тексту напомињем да сам у Струги био ПРОШЛЕ НЕДЕЉЕ, остало је нејасно – не види се из текста, а памћење ми је неупотребљиво – да ли сам тамо био пре отмице, која се одиграла у четвртак 3. априла, или сам сазнавши за отмицу отпутовао сутрадан, у петак? Суботом авион није летео за Охрид. Воду мути то што у тексту не откривам где је искушеница Ана. Ако је била у родитељској кући, како је могуће да с њом нисам разговарао? Негде су је сакрили од мене? Биће ипак да сам путовао пре отмице, пошто сам информацију о том догађају закачио за крај текста као епилог или „последњу вест", а у разговору са Аниним родитељима нема ни речи о отмици 3. априла. Изгледа да су је отели дан или два по мом повратку у Нови Сад.

Путовање у средиште ове приче изгубило се великим делом у мојим меморијским маглама, много година протекло је од тада, ништа ни необично ни сумњиво. Амнезија се догађа и млађима, али мене копка то што, осим тих неколико кадрова једне успутне саобраћајке, коју сам шкљоцао по репортерској инерцији, и осим два приобална снимка старог Охрида – Охрида, дакле, али не и Струге! – нема у мојој фотографској архиви ничега више са тог путовања на Охридско језеро, половином осамдесетих година. Према томе, нема кључне визуелне копче која би ми, можда, отворила путеве кроз заборав, приближила у општим визурама или разбистрила понеку слику (призор, ситуацију, детаљ). Струга из оног времена јавља се у мени не као град(ић), а не ни као Охрид – Охрид и његово дрво чинар пред очима видим скоро разговетно! – него више као нека атмосфера скрајнуте (пост)турске језерске касабе, с подразумевајућим визурама југа, старим типским кућама и сокацима, слепљеним и буџеним структурама, с крововима покривеним бибер црепом и старинском ћерамидом, с доксатима, терасама, запетљаним дрвеним костурима, кућама расплуђеним мистичним Црним Дримом, моћном водом, која се излива из језера и ваља се поред струшких прозора у свом праволинијском кориту.

Међутим, неке нејасноће са овим мојим истраживачким путовањем на Охридско језеро, није отклонио ни мој текст у *Гласу омладине*, објављен након што сам долетео назад на београдски аеродром. Наиме, није логично да нисам фотографисао Стругу – или јесам, али сам можда загубио филм; није ми логично да сам о трошку своје новинске куће прелетео тако велику раздаљину, а да у тексту *Искушења искушенице Ане*, објављеном преко целе стране (малог формата, додуше), само из једне реченице читалац сазнаје да сам био на Охридском језеру: *Све су нам то дали на увид родитељи Б. Ц., када смо ПРОШЛЕ НЕДЕЉЕ боравили у њиховом селу надомак Струге.*

Изгледа да сам се у то време баш олако расипао својим службеним путовањима, када боравак у Македонији нисам искористио да у тексту јаче персонализујем своје присуство на лицу места, као и да га искористим за још макар једну тему, а то од мене, по свему судећи због хитности, није ни тражено; био им је важан само случај искушенице Ане. Међутим, читајући свој прилог о том случају, питам се није ли такав новинарски труд завредео да се текст пласира на две-три стране, документован фотографијама и факсимилима (писама) који се помињу или цитирају у тексту.

Дакле, почетком априла 1986. године узлетео сам са сурчинске писте, с путним налогом *Гласа омладине* у торби, зазјавао у небо и разгледао облаке отприлике неких сат времена, колико је трајао лет до Охрида (детаља из авиона се не сећам), а истог преподнева видим себе – ако сам то ја, па и ако нисам! – заваљеног до прозора у аутобусу на линији за Стругу. Авиони DC 9 и Boeing 727 летели су из Београда за Охрид понедељком, средом и петком (два пута дневно) и уторком и четвртком (једном дневно).

Није ми познато како су у то доба остале омладинске новине у Југославији решавале оваква дужа путовања, али ми у *Гласу*, једном од бројних *Дневникових* издања, шлихтали смо се уз велику, дневну, матичну редакцију, новинску кућу која је имала повољан уговор са ЈАТ-ом, и последично, било је и нама, новинарским путницима, омогућено да летимо, а ја сам у својству репортера или, пак, репортера за посебне задатке и брзе интервенције, често тих година виђан на сурчинском терминалу. Узбуђивало ме је (међу)време пре укрцавања у авион. Седео сам у ресторану, пијуцкао кафу и пушио, а изнутра ми је све треперило, било ми је лепо. Не сећам се да сам тада имао зазор од авиона и од висине, али одавно већ не преферирам гравитациони превоз. Тренуци када се уљешура одлепљује од писте или када лебди и понире према писти аеродрома, када се дубина доживљава и преживљава у односу на површину земље, која се још јасно види, а крила подрхтавају услед турбуленције, изазивају у мојој глави мисли о паду и о ужасној смрти.

(Када смо супруга и ја, на пропутовању за Даниловград (преко Жабљака), застали на мосту пропетом 150 метара изнад кањона Таре, након што смо то бетонско брвно прешли аутомобилом, ухватио сам себе у размишљању да ме сопствена дијаболична мисао не повуче у дубину, готово да сам се ушепртљао на првим корацима и одустао сам од замисли да се приближим средини моста. Процеси су с годинама учинили своје и то више нисам био ја

из времена када сам осамдесетих година, последњих подношљивих година у животу државе Југославије, улазио из авиона у авион.)

Таксијем сам се одвезао до старог града, то је око 10 км вожње. У Охриду сам се задржао неколико часова, шврљао обалом поред језера и завиривао у воду, потражио (и нашао) хотел с погледом на језерску пучину у којем смо били смештени на екскурзији у осмом разреду, када смо се чамцима на весла пребацили до Биљаниних извора, где су ми се урезали у памћење трска у обалама и брод пограничне војне милиције усидрен у каналу између извора и језера. Фотографисао сам беле куће кошнице, ружичастих кровова, згромљене око струка два ударна обаласка брда са средњовековном Самуиловом тврђавом на теменима, купио усољене печене леблебије, и с кесом у шаци, грицкајући неодољиву махунарку, ушао међу зграде старог језгра или старе чаршије, зазјавао у излоге дућана, и предахнуо на каменом подзиду под крошњом дрвета чинар (*Platanus Orientalis*), старог хиљаду година. Стабло тог *библијског* платана у срцу Охрида, најстаријег у Македонији, диносауруса и метузалема међу дрвећем, широко три метра (измерено у шупљини), било је сво изобличено и „растроћкано" у основи као нека скорела вулканска маса, брадавичаво, рошаво, краставо, распукло, па и у тој окамењеној кори било је још живих сокова и дрво чинар је листало. Овај платан представљао је велики симбол Охрида, његов заштитни знак, његово метафизичко срце, његов нуклеус.

Охрид, светска баштина УНЕСКО-а, април 1986. године
Фото: Жељко Марковић

Када је у зиму 2012. године обилан снег затрпао Охрид, испоставило се да је био кобан за дрво чинар, које се после хиљаду година опстанка покрљало под тежином белог покривача и то му је био крај. Вест о смрти платана допрла је и до мене у Нови Сад, па сам тако, сећајући се свог присуства под његовим крошњама, далеке 1986. године, сачувао и један текст из неких новина из којег подвлачим само реченицу да: *после овога*, мисли се на снежну смрт чинара, *више у Охриду ништа неће бити исто*.

Путујем аутобусом равницом за Стругу, раздаљина око 15 км. Ја сам до прозора, а на седишту до мене кућа старији, грађански и елегантно одевен путник. Црно свечано одело с дуплим редом украсних златних дугмади и бела кошуља без кравате, закопчана до грла, преко ње пепељасти пулувер, ташна положена на скупљеним коленима и на ташни црни шешир оперважен лајсном, трља га међу прстима. Такве појаве јужног балканског човека виђао сам у Приштини, одударали су од народа неким нарочитим поносом у грађанској појави и погледу, дистанцирани од окружења, а опет дубоко присутни и снажно обележени у њему. Када сам српског новинара, рођеног у Приштини, упитао ко су ти људи, ретки на улицама, али упечатљиви и загонетни, одговорио ми је да су то Турци староседеоци, који себе виде као стару грађанску класу и дистанцирани су од светине и скоројевића, не само својим отменим и господственим изгледом, него одударају од средине и својим друштвеним, историјским и политичким статусом и ставовима.

Упијам погледом пејзаже македонског Медитерана, гледам успут људска станишта, људе и призоре, промичу у стаклу, друга је то цивилизација. Машина је дотрајала, вуче споро и бучно, тресе као крнтија, благи успони јој задају потешкоће, задише се и скоро стане, а онда тргне и продужи, стење, кашље. У даљини виде се плавичасти врхови Јабланице са снежним капама. У тој равници, између Охрида и Струге, савладало ме дремање, глава ми пада на прса, клати се као на гуменим пршљеновима. Наслањам чело на стакло. Аутобус на отвореном путу нагло кочи, а путници устају са седишта и упиру напете и разрогачене погледе напред, сви око мене су се придигли са седишта, па и ја ћипио. Следећих можда пола часа, колико смо се задржали на *гоiаћајy*, видим себе са фото-апаратом на оку, трчкам и фотографишем унаоколо (репортертски инстинкт), док неки путници из аутобуса и из два-три возила, која су се такође зауставила, прискачу у помоћ људима заробљеним у белом аутомобилу, који управо беше излетео с пута, и смрсканог крова заустављо се на ивици њиве. Возач нашег аутобуса прича како је бели аутомобил пред њим на равном и чистом путу одједном завио у страну, излетео низ благу падину обале, превртуо се на кров преко макадама и завршио на точковима. Из олупине извлаче жену са дететом у наручју, обоје су угрувани и с подливима на лицу. Она, босих ногу, с дететом на прсима, излази на пут, плаче, запомаже. Затим, ослобађају из олупине жену у карираним панталонама, разлупане главе (липти јој крв из аркаде), придржавају је у ходу изводе на асфалтни пут, жена плаче. Возач, средовечни мушкарац у сакоу, шакама је обујмио главу (шаке су му у завојима), обилази око смрсканог возила из којег путници нашег аутобуса извлаче пртљаг, и обезнањено кука, одводе и

њега горе на пут. На фотографијама, једином мојом везом са тим догађајем на путу Охрид–Струга, видим и човека у оделу са штаком, бабра по гомили пртљага из аута, и видим неку биљку у пластичној посуди са земљом, коју су превозили, преживела је удес.

Милиција стиже у *стојадину* и да их нисам фотографисао у тренутку приспећа, не бих се ни сетио њиховог присуства, као што се не бих сетио ни оних неколико новијих, великих и белих, једноспратних кућа у подножју брега, куће су вероватно и данас тамо. Угруване путнике смештају у бели *рено* (ОХ 242-00) и одвозе их у болницу, а моји сапутници враћају се у аутобус, па с њима ускачемо и ја и мој фото-апарат.

(Двадесетак година касније, када се у још нераздањеним јутарњим часовима касног лета, тада новим магистралним путем Даниловград–Подгорица, супруга и ја будемо котрљали у *корси* у лаганој вожњи за душу кроз поља у тами, путем широким и равним као стакло и, тек, с понеким аутомобилом који просвира поред нас, сетићу се саобраћајке код Струге. Наиме, пловећи новом магистралом према Подгорици, угледали смо пред собом упаљену ротацију у мраку, а затим и два аутомобила полиције поред пута, зауставили смо се и изашли из возила. У пољу, петнаестак метара од ивице магистрале, угледали смо моћну црну лимузину, тотално уништену, згњечену као конзерва. Возило је пробола поломљена бетонска бандера, у коју се закуцао шеф локалне полиције, који је тог јутра, као и сваког јутра, својим снажним и брзим аутомобилом путовао на посао. Тело је још било заробљено у колима, када смо дошли, очекивала се екипа која ће исећи лим и извући мртвог човека. Био је довољан секунд непажње, трептај ока, да возило при великом убрзању излети с пута и на месту равном као тепсија и без једног јединог дрвета или препреке у широком радијусу око асфалтне писте, удари у стуб бетонске бандере забодене у пољу. У сличној таквој ситуацији у којој нико не би очекивао несрећу, причао сам Весни када смо наставили путовање према Подгорици, излетео је с пута и аутомобил код Струге.)

Струга је град који сам поистоветио са Струшким вечерима поезије. Распитујем се за село и како да дођем до њега. У том селу поред Струге, *на самој ѣраници са Албанијом, ѣамо ѣде је Боѣ рекао лаку ноћ* (цитирам сопствени текст), видим бледу силуету са новинарском торбом о рамену, видим себе међу кућама и уџерицама, пролазим поред плотова (лају керови из авлија), приближавам се адреси која ми је телефонски назначена, питам неког пролазника за ту и ту кућу, и убрзо улазим кроз капију. Не памтим лица саговорника, детаљи и ситуације ми измичу, али сећам се да са троје људи, оцем и мајком искушенице Ане (чија имена не откривам у тексту), и њиховом старијом ћерком, седим за столом прекривеним хекланом белом шустиклом и њих двоје показују ми преписку између епископа Амфилохија и њихове млађе ћерке. Показују ми писмо за које кажу да га је њихова ћерка упутила другарици у Беч, датирано: 5. фебруар 1986. године. Поверава се како се још увек двоуми између девичанства и материнства, али да ће задњу реч дати њен духовник, тј. епископ Амфилохије. Како је и зашто писмо послато у Беч доспело назад у Стругу? Три дана касније отишла је у Вршац.

Родитељи тврде да је њихова ћерка отишла у манастир у стању психичког растројства, да је била болесна и да није могла потпуно трезвено владати својом вољом, написао сам у тексту.

У кући сам девојчиних родитеља. Где је Б. Ц. у том моменту? Далеко, по свему судећи, у манастиру Месић. Никаквих информација нема о томе у мом тексту. Заборав је завејао тај сусрет као снег. Да ли је ћерка дала сагласност родитељима и старијој сестри да пред новинаром обелодане њену преписку са високим црквеним човеком и осталу њену приватну пошту у вези са тим догађајима? Или њену преписку показују новинару без њене сагласности, што је вероватнија опција, верујући да то раде за добро своје ћерке и сестре? А ја (са)учествујем у том бабрању по туђој приватности и уплићем се у живот младе жене Б. Ц., искушенице Ане, која због мог писања може да има озбиљних последица. С којим правом то чиним? У тексту нема ни трагова тих питања и мојих дилема. Претпостављам, веровао сам да поступам одговорно и професионално. Моје истраживање излазило је из поља приватности у јавни и правни систем земље, тицало се односа појединца и његових личних слобода у друштвеном, породичном и социјалном контексту државе, патријархалне цивилизације и атеистичке идеологије. Имало је сврху да се истина истера на чистац, по сваку цену. Не пребацујем одговорност на родитеље. То су људи који су ме доживљавали као новинара који је из далека дошао да их саслуша и помогне њиховом детету и њима, и све су ми дали на увид; читао сам, преписивао, покушавао да уз њихову помоћ сложим мозаик овог случаја, због којег сам долетео из Новог Сада.

Скоро цео текст је хронологија догађаја и доста је информативно склопљен са обиљем чињеница. Навео сам и два цитата из писама, текстове из црквене литературе, али не и изворе. Колико се сећам, премда не смем да тврдим за сва писма, извори нису ни наведени. Тако се могао стећи утисак да је епископ Амфилохије аутор текста (писма), који је нека варијанта текста *Господ говори човеку* Серафима Вирицког (1866–1949), руског јеромонаха. Сазнао сам за аутора, и његов текст, тек, радећи на књизи. Епископ Амфилохије био је у преписци са студенткињом Б. Ц., заинтересованом за цркву и монашење, неоспорно на њену иницијативу, и у својим писмима и честиткама, које сам добио на увид од њених родитеља, црквени великодостојник је, што својим речима, а што позивајући се на црквене ауторе и друге теолошке изворе, судећи по избору и садржају преписке, настојао да Б. изађе у сусрет, *и више је него очигледно*, акцентовао сам у тексту из априла 1986. године, *да је његов утицај на њено мишљење био изузетно снажан.*

Да ли је девојка била у „психичком растројству" и није у потпуности владала својом вољом, па тако „није сама донела одлуку да оде у манастир, него се њеним мишљењем манипулисало", како су тврдили родитељи, не спорећи да је 3. априла, приликом отмице, одбила да напусти манастир закључавши се у своју ћелију. Да ли је била „савршено здрава" када је „својом вољом" дошла у манастир Месић, како је у писаном обраћању за јавност тврдио епископ Амфилохије, и да ли се овде радило о „завођењу" или о обичној педагошкој преписци, какве је по сопственом признању водио са многим младим људима,

да би преписка са Б., услед *околности* које су се наместиле његовим противницима, била јавно употребљена за његову и дискредитацију монаштва и цркве? То су питања на која нисам дао одговор. Није одговор дала ни редакција, која је отворила ову причу.

Међутим, убрзо је уследио одговор епископа Амфилохија, којег је *Глас омладине* објавио у првомајском броју 1986. године. Епископ тврди да је искушеница Ана у манастир Месић дошла својевољно, а „као што је сама дошла, могла је у сваком моменту сама и да оде". Преосвећени је објаснио да су трогодишње искушеништво, али и монаштво, засновани на слободи личног избора. *То што је она у више наврата одбила да се повинује жељи својих родитеља, и поред притисака, насиља и претњи, то је ствар њене личне одлуке, као пунолетне, зреле, савршено здраве особе, а не било чијег манипулисања – њоме,* написао је епископ Амфилохије и утврдио: *Стварност је показала ко је извршио и ко и даље врши насиље над Б. Ц., лишавајући је најелементарнијих права једне пунолетне особе. Од свега је најтрагичније што до неразумног чина њених рођака (да ли само њих?) не би дошло да они нису харангирани на насиље неким јавним гласилима и њиховим писањем о манастирима као мрачним казаматима и азилу за лудаке, о манипулисању клера младима и сл. Чак се и служба задужена да брани и штити уставна права грађана нашла на њиховој страни, не мрднувши ни прстом да их спречи или заустави нити да провери чак ни до данашњег дана право чињенично стање, иако је о свему била на време обавештена од Управе манастира, од самих отмичара, чак и од неких јавних гласила!*

Епископ се упитао какав је положај цркве у држави у којој су манастири и монаштво опаснији од „бројних јавних бурдеља за проституцију и дрогерских дружина". Он је изричит у свом саопштењу у којем доводи под знак питање целокупни правни систем земље у којој се не сакционише ни брутално насиље над једном женом, какво је 3. априла 1986. године почињено у манастиру Месићу: *Насиље над сестром Аном и свим сестрама манастира Месића, које су називане 'фашисткињама', представља насиље над свим монасима и манастирима у овој земљи, праћено њиховим јавним ниоткуда кажњеним блаћењем. Сво монаштво, било православно, а уверени смо и римокатоличко, после овога се осећа понижено, облаћено и незаштићено.* (...) *Епископ банатски Амфилохије оптужен за 'завођење' Ане и омладине упорште, свестан је да је због тога и Сократ морао испити своју кукуту, своју чашу отрова*, написао је епископ банатски у своју одбрану и позвао се најпре на суд савести, суд изнад свих судова, а затим на стотине младића и девојака који су слушали његова предавања у земљи и иностранству, с којима је у својству духовника и педагога разговарао и упражњавао и преписку, и њих и Бога позива за сведоке свог јавног и „тајног" владања и односа према њима.

Да ли су родитељи и рођаци искушенице Ане, одводећи је на силу из манастира, починили насиље над њом и над њеном слободном вољом, или су, пак, били у праву када су преосвећеног епископа Амфилохија оптужили да је искористио „психичко растројство" њихове ћерке, која у стању „болести", рекли су ми родитељи у својој кући, а ја написао у новинама, *није могла поптуно*

трезвено да влада својом вољом, већ је од стране епископа, којег је у својим забелешкама и писмима називала „мој духовник", *упала у клопку „прљавих послова", а њеним мишљењем се манипуслисало на начин на који она сама није могла да се одбрани.* Мене је занимао само тај слој приче.

РЕКОНСТРУКЦИЈА ОТМИЦЕ ИСКУШЕНИЦЕ АНЕ

У њиховој породици никада није било верника, писао сам у тексту, *па ни Б. Ц. се раније није заносила религиозним размишљањима.* Дете из породице која ми је себе представила као атеистичку, без дубинског искуства са религијом и црквом, студирала је на Природно-математичком факултету у Скопљу, и безмало четири године, школујући се за биохемичара, живела је уобичајеним студентским животом провинцијалке, мењала је по Скопљу подстанарске станове и цимерке. Тако је годину ипо дана пре ових догађаја, закупила стан са М. Х. из Сурдулице, студенткињом психологије, девојком с којом се до тада није познавала, да би њих две, изгледа, постале блиске пријатељице. Да ли је цимерка, заговорница Новог христијанства и, рекли су ми, познаница Радовићева, духовно утицала на Б. Ц., и у њу усадила религиозну клицу, која је бурно проклијала у мозгу атеисткиње, како су сумњали њени родитељи, или М. Х. с духовном метаморфозом своје цимерке није имала ништа, остало је у пољу нејасноће и нагађања.

Углавном, пола године пре ових догађаја, родитељи су запазили да се понашање њихове ћерке значајно променило, да јој „мисли лутају" у непознатом правцу, да је утучена и деконцентрисана и да носи у себи неки проблем који је ломи. У поље тих родитељских брига и сумњи канула је кап која је прелила чашу. Осмог марта није честитала празник мајци и сестри (што је протеклих година чинила), а то је у њеном родитељском дому упалило црвену лампицу и подигнута је узбуна. Мајка и сестра отпутовале су у Скопље, потражиле зграду у којој су становале две цимерке, али тамо их нису затекле. Угледале су призор који нису могле да повежу са Б.: религиозне књиге, брошуре, иконе, реликвије. Унутрашњост стана у нереду. Телефоном су успоставиле контакт са М. Х. и њен одговор их је заледио: „Биљана је у епископском двору у Вршцу још од пре месец дана!"

Око један час после поноћи отац је ступио у везу са епископском резиденцијом у Вршцу и затражио да га повежу са епископом Амфилохијем Радовићем, како му је препоручила М. Х., писао сам у тексту *Искушења искушенице Ане* (Глас омладине, 1986). *Јавио се глас човека који се представио као „епископов службеник" и саопштио да девојка са таквим именом и презименом није у Вршцу. Отац је захтевао да разговара са Радовићем, али службеник је одговорио: „Епископ спава и нећу га будити због једне жене." Отац је тада рекао да се интересује за судбину своје кћерке, да је његова узнемиреност разумљива, на шта је глас узвратио: „Због тога нећу кварити сан господину Амфилохију." Дежурни телефониста у поштри се тада досетио и опет назвао Вршац,*

да би се овога пута представио као инспектор СУП-а у Скопљу. Слушалицу је подигао исти човек и признао да се Б. Ц. налази у манастиру Месић и да тамо служи.

Истог дана, 9. марта, родитељи непослушне ћерке најпре су се у Вршцу састали са неком рођаком, која их је одвела до манастира Месић, где се на капији одиграла драма о којој „сведочим" у тексту само на темељу изјаве једне, *родитељске* стране; друга, *вршачка* верзија, изостала је из текста. (Уредник Лабудовић није успео да дође до епископа Амфилохија.) Искушеница Ана појавила се на капији у црној искушеничкој одори, с црним повезом око главе, гледала је у земљу, скрушено, подређено, и понашала се као да не познаје родитеље. Тако су је родитељи видели. Ништа необично с манастирске/монашке тачке гледишта, али родитељи студенткиње, који своју ћерку ни у сну нису могли да замисле у манастирској црнини и на таквом једном месту (шокирани, узнемирени), добили су на капији још једну лекцију, када је игуманија Теодора спречила искушеницу да приђе родитељима и наредила јој да се врати у конак. *Сестре су у таквом понашању Б. виделе манастирски бонтон, а родитељи болест*, написао сам у тексту. Позвали су је да пође с њима кући, али од ћерке су добили одговор: „Како игуманија одлучи."

Била је то за родитеље, људе јужне крви, емоционално неиздржљива ситуација. Причали су ми, а ја објавио у новинама, да је њихова ћерка – такав су утисак стекли тих дана – изгледала „болесно", те да без обзира на своје пунолетство, „одлуке није могла да доноси сама". Речју, по њиховом мишљењу, ћерка им је била у некој врсти заточеништва. *Очигледно је, тврди Анин отац, да је она хтела најпре, али није била способна да сама преудузме тај корак.* Полетели су према њој у намери да је изведу из капије, прискочиле су монахиње, било је повуци-потегни, и искушеница Ана склоњена је у мали конак.

Родитељи су се вратили у Вршац и нису се мирили са ситуацијом у којој се нашла њихова ћерка. Одлучили су да покушају институционално и обратили су се Златку Спасовском, председнику Комисије за верска питања. Тако су дошли до епископа Амфилохија Радовића. Сусрет је уприличен у његовој резиденцији у вршачком Двору. Родитељи су ми у својој кући у селу код Струге описали сусрет са црквеним великодостојником као догађај који је у њих унео још јачу дозу узнемирености и неизвесности, пошто је епископ изјавио да Б. не познаје. Рекао им је, а они испричали мени, да је њена лична ствар хоће ли да остане у манастиру, или да га напусти, он с тим нема ништа. Епископ им је причао о „Новом христијанству", којем приступа све већи број младих људи, и у тај оквир сместио је и њихову ћерку.

Родитељи су одлучили да се не макну из Вршца, све док своје дете не избаве из манастира. Обрели су се на капији 11. марта и на једвите јаде успоставили конатакт са ћерком. Добили су одговор од ње да ће напустити манастир ако тако одлучи њен духовник Амфилохије. Случајно, ако случаја има, срели су епископа на путу при повратку из манастира, завапили су да је пусти, говорећи да је њиховој ћерци „потребан лекар, а не поп", али епископ је игнорисао овај разговор.

Сутрадан, 12. марта, родитељи су се после непреспаване ноћи опет обрели пред капијом манастира Месић, али овога пута нису успоставили контакт са искушеницом Аном, негде је „склоњена", посумњали су да је то учињено по налогу епископа и ступили су у оштар вербални дуел са игуманијом Теодором, која их је изгрдила: „Шта сте то урадили са својим дететом! Целе ноћи је плакала, не једе, не спава, не моли се Богу..."

Родитељи су се у очају вратили из Вршца у своје село на Охридском језеру, где су покушали да размрсе конце ове драме, да би се писмом обратили епископу Амфолохију и од њега добили следећи одговор: „Господине Ц., ово вам пишем не ради себе и вас него ради ваше кћери. Уверен сам да ћете се и сами једног дана стидети срамних инсинуација на ваше рођено дете..."

Дана 3. априла, око шест часова изјутра, родитељи су преузели ствар у своје руке и са рођацима отели искушеницу Ану из манастира Месић.

* * *

Случај искушенице Ане је испод првог нивоа приче скривао питање личних слобода у недемократском систему покојне Југославије, односно на њеном југу, питање права појединца на слободни избор и слободу уопште, као и питање утицаја патријархалне балканске породице и свести на личност и живот „побуњеног" индивидуалитета, а у овом случају двадесет двогодишње жене, која се одласком у манастир, својим (или туђим) избором, дрзнула да изађе из традиционалне шеме предвиђене за балканску жену, окамењене у времену и у главама. Један католички словеначки лист из Горице (Италија) у кратком осврту *Tudi to se dogaja v Jugoslaviji* отмицу Б. Ц. из манастира Месић представио је као „причу из средњег века".

Mlada makedonska študentka B. Dž. je stopila v pravoslavni samostan Mesić pri Vršcu v Banatu kot novinka, писао је *Katoliški glas* (Горица, 24. април 1986). *To ni bilo všeč staršem, ko so jo menda že nekomu obljubili v zakon. Zato so ponovno skušali pregovoriti hčer, da bi se vrnila med svet. Ko so spoznali, da zlepa nič ne dosežejo, sta se 3. aprila pripeljali v samostan mati i starejša hčerka v spremstvu sedam moških. B. se je pred njimi zatekla v sobo prednice in se zaklenila. Toda vdrli so vrata in s silo odpeljali dekle. Ko so v samostanu klicali pomoč policije, je ta prišla šele čez poldrugo uro. Varnostna oblast tudi ni nič postopala zaradi nasilja nad 22-letno državljanko. Sedaj so starši rekli, da bodo B. poslali k starim staršem v Švico v upanju, da se premisli. Zgodba iz srednjega veka.*

Епископ је детектовао срце проблема када је у насилном упаду групе људи у манастир и у отмици искушенице Ане осудио „гажење правног интегритета грађана једне земље и саме њене уставности". Случај је показао и лице државе, односно њеног селективног правног система, који се није ставио у заштиту цркве (игуманија је узалуд звала вршачку милицију, дошли су када је све било готово), нити је судски истражио случај и санкционисао отмичаре, него је игнорисањем и нечињењем, „гледањем кроз прсте" особама које су закон преузеле у своје руке, понизио и омаловажио цркву, ставио је изван закона и није заштитио монахиње и искушеницу. Међутим, родитељи Б. Ц., који су

тврдили да се њихово дете обрело у манастиру у „болесном психичком стању", исто тако су окривљивали правни систем државе, који се није ставио у њихову заштиту и заштиту њиховог детета, нити им је изашао у сусрет да утврди чињенице, након чега су се одлучили да ствар узму у своје руке и „киднапују" ћерку из манастира.

Да ли је један инцидент послужио Амфилохијевим противницима да га дискредитују у јавности, шаљући му поруку да није пожељан у Вршцу и у Војводини, и да ли је *Глас омладине* по нечијем налогу из политичке сенке одиграо улогу провлачења високог црквеног службеника кроз блато, укључујући се у случај у који сам као млад новинар увучен и употребљен несвестан подмукле игре?

Верујем да је уредништво *Гласа омладине* поступило професионално и аутономно, сазнавши за отмицу искушенице Ане и пратећи догађаје који су уследили, мотивисано чисто новинарским разлозима, и одлучило без задње намере, уплитања са стране и притисака, да и ми пишемо о томе. Верујем да је редакција препознала јаку и интригантну тему, која поседује шире друштвене импликације, неке новине су већ писале о томе и било је незамисливо да се *Глас омладине* не умеша у случај. Редакција је објавила саопштење Епархије банатске и јавно позвала преосвећеног епископа банатског Амфилохија, да у интервјују за *Глас омладине* изнесе своје ставове о том случају. Није ми познато због чега није дошло до тог интервјуа.

Што се, пак, мене тиче: био сам новинар на задатку који ми је поверен и којег сам обавио у сагласју са својим способностима и савешћу, најбоље што сам знао и у границама могућег. Ништа више и ништа мање од тога.

БОСАНСКИ ЗАПЛЕТ:
У СРЕБРЕНИЦИ ПРЕ СРЕБРЕНИЦЕ

Тузла: незапамћена драма око замењених беба у порођајном одељењу сребреничке болнице (1986)

Како је новембра 1983. године у ток отвореном порођајном одељењу болнице у Сребреници дошло до вишеструке замене беба, све су биле девојчице, да би две године касније један отац посумњао и отворио Пандорину кутију сребреничког случаја, после чега је до тада незапамћен случај у југословенском здравству завршио на вештачењу у Сарајеву и супер експертизи у Центру за типизацију ткива загребачког КБЦ „Ребро", а Окружни суд у Тузли, где сам фебруара 1986. године у својству извештача „Дневника" разговарао са медицинским експертима и родитељима, забележио у својим аналима драму људи чије је животе, и животе њихове деце, довео у питање људски немар, балкански синдром неодговорности

Неколико година пре распада Југославије, Окружни суд у Тузли позабавио се једним предметом из Сребренице, назовимо га у новинарским језиком случајем или босанским заплетом у који сам и ја, стицајем редакцијских околности, забио нос и очешао се о капиталца који ми је обезбедио читаност, целих два дана славе, и подигао ми реп међу колегама. Сребреница је у свести и историјском памћењу човечанства обезбедила себи место, како кажу, највећег ратног злочина у Европи после Другог светског рата. Генерације нових људи од наших времена па до краја света и времена, реч *геноцид* повезиваће по аутоматизму са хиљадама белих споменика (нишана) у Меморијалном центру у Поточарима поред Сребренице.

„У свијести је заувијек остала урезана слика двије умируће бебе, двоје мале дјеце од двије-три године, које су донијели у болницу. Биле су у терминалном стадију потхрањености. Такође, било је доста старих људи којима је изгладњивање убрзало смрт. Али ће слика ово двоје дјеце бити нешто што ће ме пратити до краја живота", сећао се у изјави за агенцију *Анадолија* шеф хирургије у ратној болници у Сребреници др Илијаз Пилав.

Ко се после толико смрти и ужаса у босанској кланици деведесетих сећа замењених беба 1983. године на порођајном одељењу болнице у Сребреници? Ја се сећам. А можда се ни ја не бих сетио, да у својој новинској архиви нисам наишао на своја два текста о случају без преседана у југословенској болничкој пракси.

Тузла, Окружни суд. У ходнику чека неколико новинара југословенских редакција, међу њима сам и ја, новинар из Новог Сада, али не видим себе у том друштву. Не, све је прекрила магла заборава и са удаљености од четрдесет година, себе не видим у ходнику тог суда. Допутовао сам опет у Тузлу, али овога пута не зато да пишем за своје недељне омладинске новине, као што је то био случај почетком септембра 1985. године, када сам из тузланског Спортског центра *Мејдан* извештавао са избора за најлепшу жену Југославије (титулу је однела Александра Косановић из Београда),[59] него за великог тату, за дневни лист *Дневник*, редакцију која ме је „испробавала" пре него што крајем 1986. године пређем на репортерске послове у унутрашњо-политичку рубрику листа. Не сећам се новинара ни редакција из којих су дошли у Тузлу; све што видим – видим замузгано и непоуздано, видим сенке у том ходнику, обрисе омалене групе, која ми се указује у загушљивој полутами и атмосфери канцеларијске тескобе. Узалуд се напрежем да у групи угледам себе, своју сенку, нестао сам са другима у дубинама заборава и на површини пливају само два текста из *Дневника*.[60] Међутим, ту сам и ја, међу колегама, моје присуство забележено је у мојим забелешкама и текстовима, неоспорно. Допутовао сам из Новог Сада из истог разлога као и остали новинари у том судском ходнику.

Размишљам о времену у Србији, када све старе дневне и недељне новине буду дигитализована архива, и када буде довољно да новинар или истраживач, суочен са оваквом меморијском блокадом, утипка на компјутеру наслове својих (тузланских) текстова: *Низама тражи родитеље* и *Шест беба на суду*, да би се на неком претраживачу отворило пред његовим очима све што је у штампи објављено о случају замењених беба у сребреничком породилишту, половином осамдесетих година, када је овај случај букнуо, и када сам и ја, „трагом вести", допутовао у Тузлу, град соли (Salines). У Сребреници, пак, где се све закувало на порођајном одељењу тамошње болнице, нисам боравио. Протагонисти ове приче дошли су нам на ноге, у тузлански суд, где је била и логична адреса да новинари чују званичну и верзију из прве руке.

Собу сам узео у хотелу *Бристол,* близу пиваре. Непуних годину дана раније, 25. маја, отворен је хотел *Тузла*, који је међу познаваоцима хотелских прилика важио за један од бољих хотела у Југославији. Могао сам да се сместим и у *Тузлу*, али *Бристол* је имао „оно нешто" аутентично што ме је одмах привукло. Хотел је баштинио сећање на првобитни *Бристол,* изграђен 1906, потоње власништво угоститеља и хотелијера Пере Стокановића, прослављен као жариште кафанског и забавног, друштвеног о културног живота Тузлака, и срушен 1961. године са још неколико аустроугарских зграда у центру због тузланског феномена слегања земљишта услед подземне експлоатације.

[59] Глас омладине, Жељко Марковић, MISS YU И MISS YOU, Лепота за 700 динара, 17. септембар 1985. (Фотографије: Радивој Хаџић)

[60] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, НАСТАВЉА СЕ ДРАМА ИЗАЗВАНА ЗАМЕНОМ БЕБА У СРЕБРЕНИЧКОМ ПОРОДИЛИШТУ, Низама тражи родитеље (1), 25. фебруар 1986, 9; Дневник, Жељко Марковић, Шест беба на суду (2), 26. фебруар 1986, 9

Други хотел *Бристол* изграђен је 1960. године, подаље од претходника, а срушиће га 2010. године и данас је на његовом месту бетонско-стаклени горостас, хотел *Mellain*.

Прошетао сам Тузлом и у центру града свратио у препоручену ћевабџиницу на димљене вешалице и пиво. Скитао сам корзом и као и другде њушио атмосферу града. Можда сам свратио на кахву у неку ка(х)вану, призори и ситуације ми измичу из памћења, мало тога је преживело у мени. Део вечери потрошио сам у хотелском ресторану, сала је била крцата гостима, премда је био радни дан, и свирала је жива музика, каква је у то доба била устаљена на оваквим сценама. Смењивали су се певач и певачица, запомагали су као да их живе деру, стењали и цмиздрили, нисам такву музику више могао да поднесем и повукао сам се у собу. У то време сам пушио и пред спавање бих попушио у кревету последњу цигарету тог дана. Угасио сам светло.

Тузла, град „на зрну соли", урезао ми се у меморијску матрицу у дубоком стадијуму детињства и његово присуство у мом сећању везујем за елементарну школску лекцију о руднику соли и замишљању лавиринта тунела пробушених кроз окамењену со(л), а затим, или пре тога, нема потребе да цепидлачим са редоследом, овај босански град, прослављен кроз стих: *Цијела Тузла једну козу музла...*, поистовећивао сам са картонском кутијом соли, облика цигле, тачније с њеном ведром плаво-белом графиком, коју су, како видим на рафу компјутера, Тузлаци у основним цртама задржали до данас. Кутија тузланске соли, која је од кад знам за себе, стајала у стакленом одељку кухињског креденца моје маме (то је седамдесетих година била једина кухињска со, која се код нас у Врднику могла купити у продавници), спада у личну колекцију оних визуелних зглобних места, која усољена о(п)стају у човеку за сва времена. Због чега је то тако са неким предметима, а због чега са другим предметима није тако? Могући одговор, ако је то одговор, који ми се овог момента намеће, јесте харизматичност неких мртвих ствари, чијој постојаности време и измењене друштвено-историјске околности не само да нису одузели ништа од позитивне магнетне привлачности (харизме), него су такве ствари, саме по себи, добиле на новим значењским вредностима. Нпр., кутија тузланске соли мени се данас, после свега, указује као један од „стубова друштва" на којима је утемељено моје врдничко детињство и побуђује у мени сентимент према времену игре, радости и безбрижности.

Стих: *Цијела Тузла једну козу музла...* повезивао сам такође са визуелним жариштима из своје најдубље врдничке/радничке прошлости, која пада у тамо неке касне шездесете и ране седамдесете године. Козе су у том нашем фрушкогорском радничком микрокосмосу биле спорадичне појаве. Закон је забрањивао држање коза оклеветаних због незајажљивог апетита, али непослушне породице, нарочито оне у рубним кућама насеља (први и шести ред), гајиле су по козу-две у тескобним двориштима; напасали су их на околним бреговима, под шумом, и у врзинама и дивљим купињацима изнад башта, као и на лединама. Урезале су ми се слике белих животиња завезаних за колчеве или дрвеће. Једном се пред мојим очима одиграла драма. Можда сам имао око десет година. Човек је улицом Нове колоније водио на повоцу младу

немачку догу, сокаком између нашег и суседног дворишта избили су на ледину и човек је пустио пса. Није видео козицу завезану у подножју брега или му ни на крај памети није било да ће пас одреаговати као звер. Дога се устремила на несрећну козу и од напада је није одвратила ни вика успаниченог човека. Бацила се на јадну козу и зграбила је за врат, отресла је у ваздуху као крпену лутку, покрљала јој врат, почупала гркљан и коза се још кратко време трзала и кркљала у трави.

Козу су звали сиротињска мајка, њено виме давало је доста млека, а није била захтевна и пробирљива, брстила је све од реда, лишће, кору, трње. Једном сам посматрао козу како на ђубриште, повише колоније, ждере у сласт пластичну фолију. Тако сам и метафоричну тузланску козу, овековечену у стиху народног песника, тумачио као шаљиви симбол традиционалног (радничког, пролетерског) сиромаштва, својственог индустријским срединама у којима су рудници, и виђао сам понеку сиротињску мајку на периферијама Бора, Мајданпека, Брезе, Угљевика... У Тузли су, пак, своју козу, односно поменути стих на тему козе, објашњавали на многе начине, па и анегдотским предањем из доба аустроугарске анексије, када су бечки експлоататори соли наводно наредили да се у Тузли побију све козе и забранили њихово држање. Разлог: брстиле су шуму и остали зелениш. Један Тузлак се успротивио и у тајности држао козу, козу коју је „музла цела Тузла". Јако ми се допада то што су Тузлаци, шалећи се на свој рачун, подигли споменик кози.

Чудно, али најјаснија слика (призор, детаљ), једина употребљива визуелна заоставштина са тог мог пута у Тузлу, утиснула ми се у мозак у раним преподневним моментима, када сам после доручка у хотелском ресторану, свратио до рецепције да вратим кључ од собе, пре него што пођем на догађај у Окружни суд. На рецепцији сам затекао *њеīа* и *њу*, узимали су собу на неколико часова за вођење љубави и пожуривали су рецепционара. Ништа неуобичајено и ништа лоше у томе, виђао сам такве парове по провинцијским хотелима и друмским свратиштима. Међутим, све у њиховим појавама, у понашању и гестовима (закошени, нервозни погледи и осврtање), упућивало је да то раде са осећањем кривице, да се скривају и да желе да се што пре изгубе са рецепције и из видокруга. Он је био старији од ње, крупан, конвенционалан човек у капуту и са шубаром или шеширом на глави, и то је све што ми је у сећању остало од њега. Жена је била сувоњава, јефтиног, *социјалноī* изгледа, и на себи је носила некакву чупаву, штрокаву, кратку бунду (или бундицу), рецимо да је била црвене боје, и кратку сукњу, која је испод бунде провиривала као ранфла, а танке ноге су јој вриштале голе, заправо пресвучене и „заштићене" од суве зиме најлон чарапама. Под мишком је гњечила ташницу, јасно се сећам те минијатуре. Међутим, око ми се заболо у њене ципеле на штикле, високе и танке, рекло би се елегантне и за посебне свечане прилике, и запазио сам нешто због чега све ово и причам. Њене ципеле биле се прљаве, обложене скорелим блатом.

Када сам неколико година касније путовао са групом ходочасника на Свету гору, и када смо на путу до Грчке свратили у бугарску бању Сандански, испод планине Пирин, где смо у једном хотелу и преноћили, сетио сам

се прљавих штикли из тузланског хотела. Своје искуство испричао сам цимеру у хотелској соби, уочи спавања – старом господину, Србину из САД, који је с нама пошао на Хиландар да испуни животну жељу. У току вечери шетали смо бањском променадом кроз гужву и мрак као на вашару, тела су се чешала о нас у пролазу. Господин, крепки осамдесетогодишњак, који беше од ране младости у Америци, поверио ми је да се плаши, да су му та лица и та атмосфера потпуно страни, да би премро од страха када би остао овде међу тим људима, с којима нема ништа заједничко, и не жели да има. Младе жене, проституке, или већ шта су биле, запазиле су странце. Пратиле су нас по бањској променади, уносиле нам се у лице, смешкале, повлачиле нас за одећу, позивале да пођемо за њима у парк. Стари господин је био шокиран и рекао ми је да му све то личи на кошмарни сан. Вратили смо се у хотел и у холу завалили се у фотоље. Запалио сам цигарету. Брзо се сазнало да је на рецепцији пријављен амерички држављанин. Пришао нам је младић и отворено понудио проституке. Одбили смо понуду. Појавиле су се две девојке у кратким сукњама, шеткале су се по холу, осврталe се према нама и осмехивале. Биле су витке и згодне у ципелама са штиклама и ципеле су им биле прљаве и оперважене осушеним блатом. Отишли смо и у соби мом цимеру је лакнуло. А онда се зачуо кикот са терасе собе до наше, њих две. Касније, у путу, господин је понављао као у неверици: „Али те њихове штикле умазане блатом... умазане блатом..."

Балкан је полуострво парадокса, страшних резова, судар и претапање светова. Памтим моћну визуру хотела *Тузла*, половином осамдесетих година, грађевину модерне *европске* архитектуре и високог комфора, окићеног звездицама, које су у оно време још биле црвене. Али, сећам се и слика у окружењу оријаша, сивих *социјалистичких* зграда, мусавих, окрућених и ишкрабаних зидова. Сећам се крша и дрва за ложење и на терасама, веша на жицама, и убогих и штрокавих кућа и кућерака с нахереним крезубим оградама, затрпаних свим и свачим, у нереду и прљавштини.

Балкан је (и) кршење правила игре, одсуство грађанске и урбане (само) свести и смисла за лепоту и надградњу живота, за чисто и лепо. Озлоглашени балкански немар, одсуство одговорности и стриктности у послу, непоштовање човека и огрешење о закон и процедуру, етику и морал.

Укратко, све је то у Сребреници довело до бизарне и мучне ситуације, коју је сада требало расплести на суду. *По свему судећи, до вишеструке замене беба дошло је због нечувеног немара особља породајног одељења болнице у Сребреници,* писао сам у првом наставку текста (Дневник, 1986). *Утврђено је да одмах по доласку на свет бебе нису добиле своје бројеве, па су током оперативног рада болничара могле да буду „помешане"*. Новинарима је речено да је породилиште отворено месец ипо дана пре критичног момента, због чега нису испуњени сви услови за рад.

Почињем причу.

У ходнику Окружног суда у Тузли: магла. Не видим ништа. Проучавам свој текст, увећавам један пасус на прозору компјутера и магла се разилази

најпре око њих троје: брачни пар Халид и Енвера Делић и њихова двогодишња ћеркица Сенада у његовом наручју. Окружени су новинарима. Супружници Делић су на позив суда допутовали у Тузлу из сто километара удаљене Сребренице, где живе, и где је рођена Сенада, једна од неколико спорних беба, због којих је Окружни суд позвао на рочиште неколико парова из околине Сребренице и Братунца. Сви су децу добили у тамошњој болници, крајем новембра 1983. године, али истрага је проширена на још неке породице. Три се нису одазвале на позив суда и рочиште је одгођено. Позив за вештачење у Загребу упућен је брачним паровима: И. и З. Х. – М. и Ф. С. – К. и Б. А. – М. и М. Л. – Ф. и Е. О.

Супружници Делић узрујано причају новинарима (а ја објављујем у другом наставку) да их је сумња да је њихова девојчица можда замењена због непоштовања процедуре на порођајном одељењу, и да можда одгајају туђе дете, док је њихово у туђем наручју, избацила из животне рутине и узнемирила, живе у сталној забринутости и не знају на чему су... Затражили су да их подвргну вештачењу у Загребу, нису чекали да их Окружни суд позове на супер експертизу у Центар за типизацију ткива загребачког КБЦ *Ребро*, где ће се проверити шест породица. Жена упире прстом у лице девојчице и показује како су то *мамине* очи, како девојчица има *татин* нос. Не може ни да замисли да остане без Сенаде, али ни она ни супруг не могу да живе у неизвесности.

Када је и како отворена Пандорина кутија сребреничке болнице? Отворили су је супружници Менсура и Назир Хасановић из околине Братунца. Одгајали су ћеркицу Мирелу, верујући да је њихово дете, али неко родитељско седмо чуло, назовимо тако (пред)осећај који је мало по мало уносио у њих забринутост и сумњу, загорчило је и закомпликовало живот ове породице и убрзо отворило Пандорину кутију сребреничког случаја. Отац Назир је месецима ослушкивао свог унутрашњег кормилара и проучавао црте ћеркициног лица. Ноћима се будио у зноју и тешким мислима, пре него што је у јесен 1985. године преломио у срцу и глави и покренуо парницу у Окружном суду у Тузли, одлучан у намери да се утврди да ли је ћерка брачног пара Менсура и Сабре Мемишевић из оближњег села, дете по имену Низама, заправо, њихова ћерка? Сумњали су да јесте, да су бебе можда замењене у породилишту и то их је мучило. Очеви су били колеге с посла. Како су одреаговали Мемишевићи, када су сазнали да ће на суд, није ми познато и у текстовима нисам се бавио другом страном, осим ако и њих није нагризао себренички синдром и црв сумње. Било је разлога за размишљање и стрепњу. Менсура и Сабра породиле су се у року од неколико сати; прва жена отпуштена је четири дана после порођаја, 9. новембра 1983. године, а друга је кући отишла сутрадан. Неколико дана пре њих породила се Енвера Делић, која је са супругом и девојчицом дошла у суд.

Човек који се одлучио за овакву једну проверу, морао је да буде спреман на ризике и изненађења високих емотивних фреквенција. Хасановићи су две године одгајали и љубили ћеркицу Мирелу, љубили су *своје* дете, љубили су је као Бога, а ако вештачење покаже да није њихово дете, што би значило да

је замењена у породајном одељењу, биће принуђени да је ишчупају из груди и врате је њеним родитељима, а затим да пронађу своје дете и ишчупају га из груди супружника и комшија Мемишевића или неке друге породице од оних које су тих дана у породилишту у Сребреници добиле принове. То је лако написати. У стварности, пак, то је ноћна мора и мач са две оштрице.

Вештачење је обављено у Сарајеву, а у загребачком КБЦ *Ребро*, Центар за типизацију ткива, урађена је и супер експертиза, после које је проф. др Андрија Каштелан, који је у Загребу радио на овом босанском случају, изјавио да се по свему судећи у Сребреници догодила вишеструка замена беба.

Анализом крвно-групних система на принципу елиминације, утврђено је са скоро стопроцентном сигурношћу да Низама није ћерка брачног пара Хасановић, а да је њихова Мирела ћерка брачног пара Мемишевић, писао сам у првом наставку *Низама тражи родитеље* (Дневник, 1986). *Њену припадност овој породици др Фуад Пашић, начелник Клинике за кожно-венеричне болести Медицинског факултета у Тузли, судски вештак, оценио је на 80 одсто сигурности.*

Пошто су Менсура и Назир Хасановић сада остали без детета, било је јасно да се њихово дете налазило у једној од неколико породица које су то време добиле децу. У време кобне замене рођено је седам женских беба. Ово сазнање унело је забринутост и узнемирење у те породице. Нико од њих поуздано није знао чије дете одгаја.

Суд је разрезао привремену одлуку и обавезао Хасановиће да 27. фебруара 1986. врате двогодишњу Мирелу њеним биолошким родитељима Мемишевићима. Тако су Хасановићи, који су спор и покренули, дошли у ситуацију да ишчупају срце из груди, изљубе Мирелу и предају је брачном пару Мемишевић, а они су судском одлуком привремено задржили и Низаму, туђе дете, док се не утврди чија је девојчица и чије су остале девојчице.

– Направили су нам пакао од живота својим немаром, јавашлуком. И не знам којим ријечима да назовем такав белај! – рекао је Назир Хасановић. – Моја супруга Менсура и ја доведени смо на ивицу слома, захтевамо да се кривци за тај немар најоштрије казне. Сломљене су нам душе. Вољели смо и волимо Мирелу као Бога, да бисмо сазнали да је туђе дијете. Суд је одлучио да је вратимо породици Мемишевић. Како сада живјети без срца у грудима? Како се вратити у хладне зидове, гдје ње нема? Код кога је наша дјевојчица? Како ћемо живјети док је не пронађемо и да ли ћемо је уопште пронаћи? Вјеровали смо да је Низама наше дијете. Вјештачење је показало да није. Чија је Низама? Не зна се! Сад, после овога, не вјерујемо никоме. Вјеровали смо љекарима у Сребреници, па ето како смо прошли. Знате како се код нас каже: И длака има своју сјенку! Нема стопроцентне тачности и сјенка увек остаје. Чули сте и сами, сигураност је осамдесет одсто... А нама је остављено да живимо са оних двадесет одсто, да нас кључају у главу цијелог живота. Ми хоћемо наше дијете! Вакат је да сазнамо истину и боримо се до краја. Кажу да им нису на вријеме послали бројеве да их окаче новорођенчадима, пребацују кривњу на друге. Ја, правдања! Ја, срамоте! Па што нијесу написали бројеве на обичним картончићима, тешко им било да то ураде? Такав немар људи у

бијелим мантилима не иде ми у главу, такво њихово поигравање са људима. Сада ће нас ово све стајати мирног живота, а да не кажем за дјецу која ће једном одрасти... Белај, људи! Велики белај!

Ко је крив за тај белај? Има ли белај име и презиме?

Правац истраге водио је према начелнику породајног одељења сребреничке болнице, што је и нормално с обзиром на његову функцију, али није начелник купао и повијао бебе на одељењу. Неко је забрљао у нижој „хијерархији" и рекло би се да је то за истрагу била лако решива укрштеница. Непознате су ми чињенице истраге, али суд је утврдио да нема говора о намери, а 101. члан Казненог закона Босне и Херцеговине није предвиђао кривичну одговорност за замену из нехата.

У проблему су се нашли и Мирсад и Фатима Сталковић из Поточана.

– Јесенас смо сазнали да је дошло до замијене беба – рекла је Фатима. – И од тада мој муж и ја живимо у стрепњи да останемо без дијетета. Не знамо на чему смо. Ускоро одлазимо на експертизу у Загреб, истину морамо сазнати, мада ће она бити можда и наша највећа трагедија. Овако више не можемо, сумња нас је начисто упропастила, забринути смо. Мени је као мајци несхватљиво да останем без Мерсиде, отишао би ми са њом најљепши део живота. Верујем да је наше рођено дијете. Била сам сведок болничког немара, али ипак сам мислила да љекари знају шта раде. Ја сам се породила истог дана када и Менсура и Сабра. Лежале смо у истој соби. Разумљиво је зашто стрепим.

Колико се сећем, овим случајем више се нисам бавио; отворио сам овај босански лонац у војвођанској дневној штампи и непознато ми је да ли је неки други *Дневников* новинар испратио сребренички заплет до краја, односно до разрешења, ако је до тога уопште дошло. Била је то тема пуна набоја и животне сочности као створена да се истражи натенане у срцу догађаја, у Сребреници, и објави у жанру њеног величанства репортаже, али у *Гласу омладине* нису показали интерес за тако нешто. Два моја солидно пласирана чланка, занатски коректни извештаји из Тузле, објављени у *Дневнику* без фотографија, што ће рећи два слепа текста, потписана мојим пуним именом и презименом, за разлику од текстова у окружењу потписаних иницијалима новинара, била су за мене и потврда да сам „убо" значајну тему и оправдао поверење и да са мном рачунају.

Сребренички случај замењених беба била је једна од оних дневних тема које се раде рутински по налогу колегијума или уредника. Отпутовао сам на терен у Босну, одрадио задатак, објављен у новинама у два дела, дан за даном, и већ сутрадан прешао сам на друге послове у *Гласу омладине* и *Дневнику*, заокупљен новим темама, понет новим узбуђењима, који су из мојих мисли потиснули сребреничку драму.

* * *

Када сам јануара 2014. године писмено предложио колегијуму *Дневника* репортерски серијал под радним насловом *Папирнате приче*, пројектован тако да у недељном издању новина живи годинама, намеравао сам да пишем

између осталог и о томе шта се неколико деценија касније догодило са протагонистима и уопште темама мојих старих прича. Речју, замислио сам да трагом својих текстова из осамдесетих и деведесетих година и на подлози (не) објављене архивске грађе и доживљаја и ситуација на теренима који су као вишак материјала остали изван текстова и јавности, великим делом у мојим и сећањима фото-репортера, успоставим контакт са људима и просторима, тамо где је комуникација могућа, и да тако многе своје недовршене приче приведем расплету и крају, ако расплета и краја има. Рачунао сам са друштвеним мрежама, скајпом, и другим комуникацијским средствима.

Међутим, ништа не може да замени одлазак репортера на лице места, у епицентар приче, и био сам спреман да о трошку редакције и за потребе серијала повремено отпутујем у неку земљу бивше Југославије и да се вратим на „место злочина". Предлог је одбијен. Размишљам каква би се моћна новинска (телевизијска, филмска) прича сложила у мојој глави да сам у сребреничком и братуначком крају, после свега, потражио брачне парове из мојих давних текстова, да сам пронашао некадашње замењене бебе на одељењу породилишта, а сада зреле људе, као и њихове родитеље.

У Сребреници нисам био, ни тада, половином осамдесетих, а ни касније; можда се једном запутим у те босанске крајеве.

Укуцавам на *Гуглу* разне комбинације са бебама. О сребреничком догађају из осамдесетих година нема ни помена. Међутим, сазнајем да је јуна 2016. године у Сребреници одржана *Конференција беба*, четврта по реду, а „учешће су узеле бебе заједно са својим родитељима, као и браћом и сестрама." Око ми се зауставља на наслову: *Србија у Сребреници гради породилиште*!

АФЕРА АГРОКОМЕРЦ ИЛИ: У ЕПИЦЕНТРУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ВОТЕРГЕЈТА

Велика Кладуша: (не)обичан саобраћајни удес „Дневникових" новинара на прилазима граду. – Фикрет Абдић Бабо и успон и пропаст његовог привредног чуда. – Драматичне последице афере „Агрокомерц" и њена симболична повезаност са распарчавањем и смрћу СФР Југославије (1987)

Једино моје новинарско путовање са којег сам се вратио необављеног задатка или: како смо се код Велике Кладуше, у Цазинској Крајини, крајем августа 1987. године, преврнули у редакцијском аутомобилу на кривини локалне саобраћајнице, када је „застава 101", коју је возио колега новинар из „Дневника", после тумбања завршила на крову на сред пута, како смо постали вест дана у редакцији, када су видели фотографије слупаног возила и зашто је овај удес добио чудне конотације, када сам сазнао да су на истој релацији, тих дана, слетеле с пута још две новинарске екипе

Ко у новинарској, тачније у краљевској репортерској бранши, није у сваком тренутку спреман на изненадна и далека путовања, стотине и хиљаде километара од топлог или хладног дома и ко на таква путовања одлази без страсти и истраживачког порива, њему је најпаметније да, осим ако не „аванзује" за уредника и не добије своју удобну и топлу канцеларију, што пре пронађе други посао. Репортерско (теренско) новинарство није за њега. Ја сам у таквом новинарству, које ми је на неки начин, па и без начина, било све у животу, специјалност и судбина, тражио смисао и егзистенцију, и што је за мене најважније, нашао сам и једно и друго у безбројним авантурама по Југославији и региону, па и шире, које су сада срж ових књига. Увек сам био спреман на покрет и акцију, расположен за путовања професионално, ментално и физички, а осамдесетих година – последње деценије постојања Југославије – живео сам, нарочито, у неком опсадном, енергичном, устрепталом стању путничке и стваралачке грознице и хипертензије и чини ми се да ми је сваки редакцијски налог за путовање у удаљене пределе, подизао адреналин у крви и испуњавао радошћу и узбуђењем, путничком и репортерском страшћу која ме је вукла у акцију, макар се радило о непријатном или опасном задатку.

Негде сам објаснио, није на одмет акцентовати и на овом месту, да сам репортерске терене и догађаје о којима сам писао доживљавао као друштвене

игре: тоталне позоришне представе. На тим отвореним сценама живота и друштва био сам гледалац, посматрач, али много пута и учесник, глумац, епизодиста, увек у епицентру догађаја и увек сведок. Кад год се могло, настојао сам да будем изнад ситуације и да из сваког од ових репортерских путовања извучем више од онога што се од мене захтевало, да прећем ограничења задатка и жанра, па и да експериментишем са причом. И да вучем ђавола за реп. Репортажа ми је (била) посао, страст и опсесија. Смисао живота.

* * *

Једно јутро, крајем августа 1987, позива ме уредник унутрашњо-политичке рубрике и испоручује ми усмени налог за Велику Кладушу. Прво пита ради питања: „Марковићу, да ли би ти..." А зна одговор. Међутим, лепо је што пита, лепо је и мени и њему; према мени исказује обзир, поштовање и поверење, а себе растерећује и не поставља се у позицију редакцијског комесара. После неколико дана, усмени налог постаје путни налог. Ништа неуобичајено у мојој репортерској биографији, а сама тема је прворазредна, актуелна, изазовна и захтевна, новинарски задатак који се не поверава баш сваком. Подручје рада: Цазинска Крајина, удаљена неколико стотина километара од Новог Сада, муслиманска регија Републике Босне и Херцеговине.

У Велику Кладушу путујем са Миленком Шакотићем, привредним новинаром, који је у редакцију *Дневника* дошао из фабричке штампе. У таквим ситуацијама, када је циљ путовања релативно далеко, а задатак захтева од новинара истраживачки приступ и посебне способности, вештине и снаге, волан је био у рукама редакцијског возача или се волана прихватао неко од фото-репортера. Ја тада нисам имао положен возачки испит. Уредник нам је рекао да су возачи и фото-репортери заузети, или нешто у том смислу, да је ситуација са возилима таква и таква, и новинар Миленко Шакотић, искусан возач (тако ми је речено), преузео је на себе *Дневникову* покретну имовину. Ја сам у фото-одељењу задужио фото-апарат и црно-беле ORWO филмове.

У редакцији смо седели у великој новинарској соби на трећем спрату *Дневникове* куле, у просторији која је била ударни погон унутрашњо-политичке рубрике, а М. Шакотић, десетак година старији од мене, задржао ми се живо у сећању из осамдесетих година као човек сувоњаве физиономије, високо продуктиван и ћутљив новинарски радник, вечито са цигаретом међу зубима. Његов сто био је поред врата, дијагонално од мог стола поред прозора, затрпан шлајфнама, фасциклама, новинама, разним привредним публикацијама и часописима. У редакцију је долазио међу првима, често и раном зором, први је седао за писаћу машину. Када су око десет или једанаест часова у собу стизали новинари, попут С. Коларића и мене, после ноћи проведених по новосадским кафанама, вредни Шакотић би већ искуцао своје текстове и попушио ко зна колико цигарета. И још је био нагнут над писаћом машином. Цигарета му се стално димила међу прстима, поред носа или слепоочнице, или је догоревала у пепељари пуној пикаваца.

Миленко је био новинар специјалиста и привредни сектор покривао је са великим учинком и посвећеношћу. Последично, стално је био у жрвњу и под унутрашњом тензијом, у потрази за економским темама, саговорницима и у јурњави са роковима. Сећам се његовог бледуњавог и испијеног лица у облаку дима цигарете, замишљеног над шлајфном увученом у ваљак писаће машине, напетог и одсутног израза. Куцао је са цигаретом у углу усана. Био је озбиљан и систематичан професионалац, породични човек, и није припадао редакцијском кафанско-боемском кругу нас неколицине новинара и новинарки, склоних да радно време попијемо у Клубу на десетом спрату или да завршени посао оверимо за шанком Клуба или у кафани. Не памтим да сам га видео у ресторану на десетом.

Новинар М. Шакотић је почетком деведесетих година аванзовао, ако се тако може рећи, тако што је, под мени непознатим околностима, ушао у најуже руководство куће *Дневник* и од тада га нисам ни виђао.

Последњи пут, срели смо се случајно у пролазу крајем 2013. године. Изгледао је свеж у лицу, широко насмејан, каквог га никада нисам видео. Одавно већ није радио у *Дневнику*. Рекао ми да је прошао кроз период озбиљних здравствених проблема. Нисам стигао да поразговарам са њим о нашем путовању у Велику Кладушу.

Враћам се у главни ток приче.

Добили смо инструкције да о афери *Аīрокомерц* у њеном епицентру Великој Кладуши пишемо тако што ће је Шакотић истражити из економско-аналитичког угла, а ја из репортерског, сликајући одраз афере на свакодневни живот грађана. Мени је такав приступ теми са лица места спадао у опис радних задатака. Све је упућивало на то да ћу „одозго", из пољуљаног Абдићевог царства, донети занимљиву репортерску сировину, а то што је унутрашњо-политичка редакција на исти терен у Цазинску Крајину упутила два своја новинара, специјалисту и универзалца, и то не да извештавамо из Велике Кладуше, него да рубрике осмислимо по повратку у *Дневник* (свако понаособ), значило је да је редакција озбиљно стала иза великог и сложеног случаја, који је у нашим новинама праћен кабинетски из редакције, као и посредством *Танјуīових* извештаја, коментара и анализа, укључујући и друге изворе, или су, пак, о догађајима са *Аīрокомерцом* наши новинари разговарали са овдашњим економским аналитичарима. Недостајала је прича из жаришта догађаја.

Тако на пример, само на једној ударној трећој страни недељног издања *Дневника,* почетком септембра 1987. године, три текста и једна вицкаста фотографска метафора на тему великокладушке афере. Есеј Даринке Николић, иронична анализа афере из ауторског угла новинарке, која „омашком" замењује *Аīрокомерц* са *Великим тīрансīорīом* и примећује да је у Југославији први пут пљачка добила име и презиме: Фикрет Абдић. „По томе се управо и разликује од досадашњих о којима се говорило у шифрама: 'обровац', 'фени', 'дражгошка битка', 'смедеревска железара', 'свастикин бут', 'кљукана династија'...", пише Д. Николић.[61] Десно уоквирени двостубачни коментар Николе

[61] Дневник, Даринка Николић, Мирис пољског цвећа, 6. септембра 1987, 3

Цветковића, оштар старт у ауторском тексту у којем колега, констатујући да скоро да нема краја у Југославији у којем нема понеке *Аīрокомерцове* празне менице, упозорава да се „великокладушкој аждаји мора одсећи свака глава", да се мора ићи до краја у расплитању афере, како „уместо одсечене главе не би нарасле две нове".[62] Доњи део стране запис Жељка Марковића са лица места, из Велике Кладуше.[63] У доњем десном углу редовна фотографска рубрика *Искривљени објекīив* и на фотографији Бранислава Лучића нико други до Драшко Ређеп у ливреји аустријског грофа из седамнаестог века, глумац у филму *Сеобе*, стоји поред *фиће*. Потпис: *Сад ми је и „фића" велико īранспоīрīно средсīво*. Двосмислено и помало натегнуто поигравање са војвођанским партизанским филмским спектаклом *Велики īранспоīрī*, којег су такође пратиле афере.

На следећој страни новина, још мало *Аīрокомерца*. Душанка Вујошевић објавила је мишљења двојице новосадских економиста проф. др Драгоја Жарковића и проф. др Војина Бјелице (1941–2017), који су јој рекли да је ова афера једна од манифестација опште кризе у Југославији и пословног неморала, да су „шупље" менице производ мегаломанских идеја Фикрета Абдића, који је извршио гусарски препад на систем, али рекли су и то да је истина о гиганту на стакленим ногама могла одавно да се открије да банке на овим хартијама од вредности нису виделе лаку зараду, притом не проверавајући стварно стање у успешном комбинату који улази из инвестиције у инвестицију.[64]

На прилазима смо Великој Кладуши. Возимо полако, наранџасти *сīојадин* преде као мачка, пушимо, разгледамо околину и размењујемо понеку реч, али у обојици тиња позната новинарска норвоза, сврдла утробу кисели црв у желуцу, и разговор је напет и искидан, неизвесно је шта нас овде очекује. Пред циљем сам приметио његов замор и смањену концентрацију. Путовање је било дуго и замор је био видљив и на њему и на мени. Котрљајући се путевима Цазинске Крајине кроз усталасане пределе, кроз питомину, где се узани асфалтни пут провлачио кроз дворишта или кроз иглене уши између кућа и штала, кривудајући, понирући и успињући се преко ливада, кроз воћњаке и шумараке, преко река и потока, сугерисао сам му да вози спорије, и послушао ме је, пошто је преглед на узаном путу био лош, посебно када смо прелазили брдашца или улазили у кривине. Што смо ближи Великој Кладуши, у нама гори, уморни смо и помало нервозни и то је природно путничко и новинарско стање у оваквим околностима. Разговарамо о послу који нам предстоји, прво ћемо у хотел, а сутрадан обојица одлазимо у пословну зграду *Аīрокомерца*, затим свако на своју страну. Шакотић планира разговоре са људима из руководства комбината, свестан је да ће то ићи тешко, ако уопште неко од њих пристане на разговор за новине, а ја ћу на улицу да осетим атмосферу града и околине, да се суочим са обичним људима, грађанима Велике Кладуше и

[62] Дневник, Никола Цветковић, Тражење истине, 6. септембра 1987, 3
[63] Дневник, Жељко Марковић, Пророк имао право, 6. септембар 1987, 3
[64] Дневник, Душанка Вујошевић, Покрадени сви заједно, 6. септембар 1987, 4

радницима *Аīрокомерца*, да забодем репортерски нос иза главне сцене, да истражим последице пропасти једног привредног чуда.

Ја сам и Велику Кладушу доживљавао као једну тоталну позоришну сцену и тако ћу јој и приступити, настојећи да и у Цазинској Крајини, као и на другим својим теренима, упијем што више живота из свакодневице обичних људи.

– Биће овде одличне сировине за мене – кажем Шакотићу у вожњи.

– За тебе да... Али за мене тешко – узвраћа забринуто.

Мени завиди, каже, репортерски угао допушта да теме из Велике Кладуше налазим свуда око себе. Он је ограничен на узак круг људи. Мој колега је замишљен над воланом, плаши га да ће наићи на зид ћутања у пословодству *Аīрокомерца*. Шакотић није теренски новинар, за разлику од моје прашинарске маленкости, ретко када овако далеко службено путује, и у вожњи ми признаје да је скептичан према учинцима задатка који му је поверен.

– Главни удар напада је на Фикрета Абдића – каже Шакотић и пита сам себе: – Али шта је позадина и шта је стварни циљ афере?

Пре путовања прочитао сам много тога о *Аīрокомерцу*, понешто и о „пограничној" Великој Кладуши, колико да у Цазинску Крајину не срљам слеп поред очију. (Сетио сам се аутостоперског путовања на Јадранско море, преко Бихаћа, у лето 1982. године.) Велика Кладуша је град на крајњем северозападу

Средњовековни īрад изнад Велике Кладуше, īовише речице Граборске, био је осамдесēтих īодина у фази обнове, а у њеīовом окружењу „Аīрокомерц" је финансирао изīрадњу насеља са ѿрадиционалним босанским кућама

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Босне и Херцеговине, смештен на самој граници са републиком Хрватском (тромеђа Баније, Босанске Крајине и Кордуна), потоња једна од општина и главни град Унско-санског кантона, који је после ратова деведесетих припао федерацији БиХ. Смештена на капији Босне, Велика Кладуша је у седамдесетим и током осамдесетих година из позиције привредног аутсајдера доживела незапамћену економску ренесансу, уздигла се из запећка БиХ такорећи са голих поља и ливада и на крилима компаније *Аīрокомерц*, израсле из земљорадничке задруге, отргла се контроли, полетела високо и доживела митску судбину Икара.

Возимо добрим путем преко брежуљака, преко ливада и кроз шумарке, меко клизимо према Великој Кладуши, разговарамо, ћутимо, цигарете су нам међу прстима. Приближавамо се кривини у моменту када се мимоилазимо са аутомобилом, тако што овај у брзој вожњи сече кривину, пројури поред нас и нестаје у шумарку иза наших леђа. Шакотић, премда изненађен овим друмским безобразлуком, остаје присебан и наставља вожњу, врти главом у неверици, али на следећој кривини, можда појачаног опреза под утицајем прећашње ситуације, мало оштрије окреће волан у десно, аутомобил се на извитопереном асфалту заноси у кривини, десни точкови силазе са асфалта на земљу у моменту када ми се откида из грла: „Кочи! Превртнућемо се!"

Десни точкови, на мојој страни, наседају на брежуљкасту обалу, возило испада из равнотеже, нагиње се и преврће на леву страну и завршава на крову, с друге стране кривине. Врата на мојој страни се отворише. Први сам изашао и отворио врата на његовој страни. Искобељали смо се из *сто̄јадина* на којем су се точкови још окретали, извукли смо ствари, а онда се измакли у ливадску обалу, с друге стране пута, страхујући да се запали и експлодира или да на превртнуто возило, заклоњено иза кривине, налети неко друго возило. Погледали смо се у неверици равно у очи, ћутке, бледи; нисмо на себи приметили ни најмању огреботину. Ништа није болело. Ни аутомобил не изгледа превише оштећен за такво тумбање, стакла су остала читава, једино је лим одеран и улубљен са леве стране и по крову. Примећујемо црну локву која постаје све већа, цури уље. Хоће ли се запалити?

Узимам фото-апарат и фотографишем преврнути аутомобил из неколико углова. Учинило ми се да би ово превртање могло да буде рубрика за новине. И биће рубрика, али без фотографије, наводно није стала на страну. Негативу филма, којег сам предао у фото-лабораторију, губи се траг (можда сам га и ја негде загубио), па је тако и ова прича остала без визуелног доказа.

Наилази један од камиона који на тој релацији превозе дробљени камен из оближњег мајдана. Машемо му да успори, возач кочи у последњем тренутку и полако обилази преврнути аутомобил, паркира у обали пута, затим искаче из кабине, прилази и усплахирено пита: „Људи, има ли повређених?" Кажемо том човеку, родом из оближњег села, да смо нас двојица били у аутомобилу и питамо га шта да радимо? Како да позовемо милицију и помоћ? Истовремено из правца једног од *Аīрокомерцових* погона, измакнутог у поље неколико стотина метара од пута, прилази нам неколико радника, њих десетак изашло је пред капију и гледају у нашем правцу.

Стиже саобраћајна милиција из Велике Кладуше, такође у *застави 101*, позвали их са портирнице *Агракомерцовог* погона. („Добар дан, другови, ваше исправе...") Убрзо из града јављамо у редакцију да смо имали удес, али да не брину за нас, прошли смо без повреда. Аутомобил је у сервису. Како изгледа, питају? Фотографије слупаног аута шаљемо телефотом из редакције локалних новина. Шакотић и Марковић се слупали аутомобилом у Великој Кладуши! То је била вест дана у редакцији *Дневника*. Удес им се на фотографијама учинио озбиљан. Одговарамо да сачекају процену стања аута, после прегледа у сервису, а ми настављамо рад на теми као да се ништа није догодило. Секретарица Добрила Богданов Хил (1937–2022), која је с нама била на вези, преноси нам одлуку колегијума да ништа не радимо и да се вратимо у Нови Сад. Послаће по нас аутомобил.

Био је то једини мој репортерски терен са којег сам се вратио необављеног задатка.

Али не и без рубрике.

Наравно да сам по повратку кући у новинама објавио запис о нашем удесу и допунио га информацијама које су пред закључење недељног издања дошле до мене. У близини Велике Кладуше, 30. августа, на истом путу, близу кривине на којој смо се ми преврнули, саобраћајни удес имала је још једна новинарска екипа. Три дана после нас, са истог пута је слетела *волга* у којој су били Никола Шолић[65], новинар загребачког *Вечерњег листа*, који је тешко повређен и транспортован на хирушко одељење болнице у Бихаћу, Екрем Мурић из Радија Велике Кладуше и новинар *Политике* Горан Козић (1959–2024); њих двојица су прошла са лакшим повредама. Почетком септембра на истом путу слетео је у канал аутомобил са екипом *Вјесника* из Загреба.

Текст је објављен 6. септембра, а сутрадан је стигла вест да је у Великој Кладуши ухапшен Фикрет Абдић Бабо, директор *Агракомерца*.

[65] Никола Шолић, новинар и фото-репортер из Загреба, радио је за „Вечерњи лист" и бројне друге новине, а почетком деведесетих година започиње сарадњу са Ројтерсом (Reuters) и у својству ратног фото-репортера ове медијске корпорације прошао је многа ратишта и кризна подручја у свету, укључујући и сукобе у Хрватској и Босни и Херцеговини. Фотографисао је и суђење Садаму Хусеину.

Агонија „Агрокомерца" и колапс снабдевања у Великој Кладуши: како су афера са „шупљим" меницама и блокада рачуна прехрамбеног комбината у јесен 1987. године паралисали свакодневни живот у босанској кнежевини Фикрета Абдића Бабе, какве сам потресне призоре видео на улицама Велике Кладуше, Цазина, Врногрча, Пјанића и других места, а какве у затвореним прехрамбеним погонима и на перадарским фармама на којима су ћурке због недостатка специјалне хране угибале од глади или су јата гушили блином да несрећним птицама скрате муке, али и о томе како су дојучерашњи лојални поданици, који су Бабу славили као божанство, окренули ћурак и приклонили се свеопштој осуди ухапшеног привредника, којем су приписивали највећу пљачку у послератној историји Југославије

У Велику Кладушу вратио сам се првих дана новембра 1987. године, али овога пута за воланом редакцијског *опела* био је фото-репортер Слободан Милетић (1944–2022). Афера беше одмакла, Фикрет Абдић Бабо био је у истражном затвору већ два месеца, а за то време комбинат је запао у агонију, машине у погонима су зарђале, фарме су опустошене, продавнице испражњење. Цазинска Крајина више није личила на себе, суочена са часом истине који је многим Абдићевим обожаваоцима отворио очи и разбио илузије. Пробудили су се из сна.

У митологији СФР Југославије Фикрет Абдић Бабо, отац и генерални директор гиганта *Агрокомерц* из Велике Кладуше, чији је нуклеус почетком седамдесетих година било мало пољопривредно предузеће у сиротињском ћошку Босне и Херцеговине (Цазинска Крајина), привредник, социјалистички менаџер, политичар, осуђени ратни злочинац и потоњи послератни начелник (градоначелник) Велике Кладуше, један је од најживописнијих ликова покојне државе у њеном предсмртном стадијуму. Крајем осамдесетих година оптужен је да је „подривао економски систем земље", тако што је његов прехрамбени комбинат *Агрокомерц* издавао менице без покрића у вредности од неколико стотина милиона долара, а у време избијања афере (1987), која је уздрмала економски систем земље, његово економско царство вредело је 3, 5 милијарди долара (према међународној ревизорској процени). Његов мегаломански „амерички сан", претворен у јаву у социјалистичкој балканској стварности, представља једну од најневероватнијих прича у региону, пред крај XX века. Наравно да сам и у тај „босански лонац" гурнуо нос.

Босанска Крајина никада није могла без митолошких вођа. Историјски и метафизички узев, раја је увек морала да има неког у кога ће да гледа као у Бога и да у њему перцепира снагу ауторитета и спаситеља или, босански речено, да у таквој личности препозна *Бабу*. Међутим, као и свуда под капом небеском, да би неко постао *Бабо* и везао за себе људе (не)објашњивим магнетизмом своје личности и свог (не)дела, важан је један елемент у његовој биографији: харизма.

„Велика Кладуша је изгледала као царство изнад којег је стајао 'бог', Фикрет Абдић са својим апостолима", рекао ми је Енес Кајтезовић, радник *Аīрокомерца*. „То је било царство послушности. Тешко ономе ко им се успротиви. Њихова је била и милиција. 'Агрокомерц' је годинама бесплатно танковао гориво општинском СУП-у."

Фикрет Абдић је човек тог поднебља, привлачне спољашности, благог полуосмехнутог израза лица, уоквиреног шармантном таласастом косом, сугестивног и присног наступа, који је за себе везивао поверење саговорника и сарадника, увек отворен за нове контакте и омиљен у друштву које је расло, али се и прорећивало, пропорционално његовом успону и утицају. Абдић је у себи објединио сва обележја харизматичне и властољубиве личности, која се за кратко време развила у мит, (а)типични босански мит. Титова држава не памти такав феномен, који ни после безмало четрдесет година није у целости истражен и расветљен. Директор мале задруге у регији без значајнијих ресурса, дипл. агроном с багажом и фрустрацијом сиромашне муслиманске породице из околине Велике Кладуше, једно од тринаесторо деце, Абдић је урођеним талентом, пословном вештином, мотивисан визијом која је искочила из зглоба босанског вилајета на граници са републиком Хрватском, разгранао послове и умножио људство, искористио привредне и политичке, као и личне везе и стекао репутацију крајишког месије (спаситеља), постао је *Бабо*. Бабо са великим Б. Штићеник и пројекат Хамдије Поздерца, свог утицајног земљака, али изгледа и неких људи из политичког лобија у републичким круговима, Фикрет Абдић развио је послове с мегаломанским идејама и ресурсима, окренуо леђа Сарајеву, које је одувек било „далеко" од Цазинске Крајине, и временом је постао недодирљив, а његова компанија *Аīрокомерц*, у коју инспектори дуго година нису залазили, прерасла је у државу у држави, привредно чудо у Југославији.

У време својих најбољих година, комбинат је запошљавао петнаест ипо хиљада радника у погонима и на фармама расејаним по Цазинској Крајини, као и у својим трговинским ланцима по Југославији, а шездесет посто запослених биле су жене. Абдићу и његовом пословном тиму успело је да у СФРЈ, отргавши се контроли и изгубивши осећај за социјалистичку реалност, системска и идеолошка ограничења, створе пројекцију социјалистичког раја, сан сваког радника, претворивши целу регију у гигантско предузеће. Народ је свом Баби или малом Титу, узвратио славећи га као крајишко божанство. Безмало две деценије невероватног развоја СОУР-а *Аīрокомерц* под Абдићем, одразиле су се не само на привредни просперитет Цазинске Крајине, него је све то узрочно-последично имало одраза и у социјалном и менталном коду становништва овог краја. Човек тог поднебља, како рекох, никада није могао без вође. А вођи су се онда приносили дарови. Тако на пример, ученици основне школе *Братство-јединство* у Врнограчу код Велике Кладуше о празницима су изводили рецитал у којем је централно место припадало химничким стиховима, чији ми је аутор, на жалост, остао непознат.

Расти и цветај Велика Кладушо
босанско место мало
јер до твоје развоја, душо
целој је Кладуши стало.
Сигурно те је пророк неки
давно великом назвао
али како сада растеш
пророк је имао право.
(...)

Игром случајности (најмање вероватно) или као резултат тајног новинарског праћења и истраживања без преседана у СФРЈ (још мање вероватно), игром државне безбедости или неком политичком игром са злим намерама, *Аграрокомерцове* менице без покрића осванула су једно јутро у београдским новинама преко целе стране великог формата. Медијска грудва се закотрљала врло брзо и такорећи синхроно као да је штампа у Србији и Хрватској једва дочекала скандал.

„У почетку сам мислио да штампа иде на сензационализам", рекао ми је Есад Мухаремагић, пословођа у хладњачи РО *Пуран*. „Био сам љут када су нападали неке људе из пословодства у које смо ми радници слепо веровали. Сада чврсто верујем у реч новинара."

Главни трг Велике Кладуше са „Аграрокомерцовом" родном кућом
Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Међутим, пре него што је ствар доспела у београдску *Борбу*, први јачи сигнал да се отвара случај до тада недодирљивог *Аīрокомерца*, дошао је из Извршног већа Босне и Херцеговине у виду саопштења објављеног у *Ослобођењу* 14. августа 1987. године. Убрзо је обелодањена читава серија *Аīрокомерцових* упада у платни систем земље. Ланчани менични земљотрес у Великој Кладуши, сматра се, допринео је економском слому СФРЈ и њеном распаду у ратовима деведесетих година. Толико се далеко отишло у тумачењу „највеће пљачке" у Титовој држави.

Фикрет Абдић, председник Пословодног одбора СОУР *Аīрокомерц* ухапшен је 7. септембра 1987. године и одведен у истражни затвор, а политички су страдали и уклоњени са јавне сцене његови покровитељи браћа Хакија (1919–1994) и Хамдија Поздерац (1924–1988), „друштвено-политички радници", родом из Цазина. Према једној од неколико теорија завере, које прате ову легендарну аферу, све је осмишљено у (велико)српској политичкој кухињи у Београду са Слободаном Милошевићем (1941–2006) као шефом кухиње, како би се са југословенске политичке сцене уклонила браћа Поздерац, дестабилизовао босанско-херцеговачки врх и припремио терен за распарчавање Југославије. Откривање афере везује се за српског новинара Звонка Аздејковића, дописника *Борбе* из Крушевца, који је 15. августа 1987. године објавио опширан текст о *Аīрокомерцовим* меницама без покрића. Заговорници „београдског сценарија" углавном истичу сумњиву околност да је један до тада непознат провинцијски новинар обелоданио праву бујицу компромитујућих чињеница о пословању комбината *Аīрокомерц*. Аздејковић је 1989. године извршио самоубиство. Занимљиво је да је исте године Фикрет Абдић, пуштен из затвора. Првостепеном пресудом осуђен је на 4, 5 године затвора. Пресуда никада није постала правоснажна.

Одмах пошто је први текст о „великој финансијској малверзацији" у босанском гиганту као бомба експлодирао у јавности, српске и хрватске новине, а нешто касније и босанскохерцеговачке и остале, утркивале су се у писању о југословенском *Воīерīејīу (Watergate)*[66], а великокладушка социјалистичка утопија пукла је као звечка. Више од 50 југословенских банака било је умешано у аферу и те банке су сада наступале као ултимативни повериоци. Како је афера одмицала, из месеца у месец, а *Аīрокомерц* без главе (читај: без Бабе) запао у агонију, тако је хиљаде радника у погонима и на фармама са најсавременијом опремом остало без посла, а хиљаде ћурака, кокошака и других животиња на фармама ванредно је поклано или продавано будзашто или су гладне ћурке угушене плином како би им се скратиле муке.

[66] Афера „Вотергејт" (1972–1974), која је компромитовала државну управу САД, сматра се највећим политичким скандалом XX века. Откривено је да је у нелегалне радње директно умешан амерички председник Ричард Никсон (1913–1994), који је због те афере и свог криминалног учешћа у њој одмах по завршетку двогодишње истраге поднео оставку 1974. године. Кључну улогу у обелодањивању информација одиграли су новинари „Вашингтон поста" Боб Вудворд и Карл Бернстин, којима је податке достављао Марк Фелт, некадашњи други човек Федералног истражног бироа. Никсон је једини амерички председник који је дао оставку на ту функцију.

У таквим околностима допутовао сам у Велику Кладушу.

У хотелу у центру рекли су нам на рецепцији да су све собе заузете, али ту у близини, рече рецепционар, у селу Врнограч, има пристојан смештај са слободним собама, телефоном ће нас најавити колегама.

(Пада ми на памет једна поучна епизода са железничке станице у Бару, када смо моја супруга Весна и ја, у повратку са летовања на Црногорском приморју, затражили на шалтеру карте за кушет кола до Београда, како би избегли кошмар ноћног путовања у купеу. Мрзовољна шалтеруша нас је глатко откачила. Све карте за кушет кола су распродате, рече. У том моменту, иза леђа нам је асматично дисала зајапурена мушкобањаста Црногорка, крупна жена, млохавог подбратка и оријашких груди, косе саденуте у пунђу. О рамену јој виси огромна платнена врећа, пуна мекане робе. Шверцерка, *амазонка*, честа путница тог надреалног воза, којој смо се изгледа учинили јадни у својој наивној и смешној лаковерности. Потиснула нас је у страну, разменула неколико лајавих речи са шалтерушом и постали смо власници карти за „распродата" спаваћа кола.)

На рецепцији хотела у Великој Кладуши није било неког крајишког *Бабе* иза наших леђа. Па тако за нас није било ни слободне собе. Додуше, откако је отворена Пандорина кутија случаја *Аīрокомерц*, Велику Кладушу опседали су новинари из многих крајева Југославије (па и дописници иностраних редакција); долазили су овде и пословни људи, представници и повериоци предузећа, с којима је цазински комбинат био у пословним везама и имао нерашчишћене рачуне. У хотелу је било живо. Попушили смо по цигарету у фотељама у холу, посркали кафу и запуцали у Врнограч.

Кратки таласасти пут од Велике Кладуше до Врнограча, провучен је кроз привлачне пејзаже облих и танко затрављених брегова, поља и шумарака, поред кућа, авлија и башчи, али и поред једног или два *Аīрокомерцова* погона или фарми измакнутих у поља поред пута. То је узана и кривудава саобраћајница које се сећам по заводљивој лепоти питомих предела (налик на фрушкогорске падине). Пролазимо поред две жене у димијама. На путу скоро да нема других возила; тек, пројури поред нас из правца Врнограча оријашки камион натоварен каменом. И то је све. Упловљавамо међу прве куће и авлије.

Више се не сећам изгледа куће у којој смо се сместили у Врнограчу, али кроз меморијску маглу назирем мотел или кафану која је на спрату издавала собе; пристојан, удобан и чист смештај у центру махале, с добром кухињом која нам је одмах по доласку била прва на листи приоритета. Особље је било љубазно, сусретљиво, и ни једног момента нисмо зажалили што се нисмо сместили у хотел у Великој Кладуши. Смештај је у првом комшилуку џамије, с високим белим минаретом (мунара). У моментима када смо се распремали зачуо се глас мујезина, који је вернике позивао на молитву. Видим себе са невероватном јасноћом: размакао сам завесу и погледао у врх минарета. Високо на кружном балкону стајао је човек – мујезин, глас му је био изразите оштрине и јасноће, урезивао се у ваздух и допирао је и до последњих рубних кућа у бреговима. Није то за моје искуство било ништа што нисам доживео на својим балканским путовањима.

Међутим, искрено говорећи и без намере да повредим било чија верска осећања, увек када бих се нашао у оваквим ситуацијама, суочен са гласом мујезина на балкону мунаре (сетих се Новог Пазара), јављао се у мени унутрашњи отпор. Узрок није био у исламској религији, него у чињеници да ми тај наметнути глас одозго, који је могао да буде и глас православног или католичког свештеника, глас рабина, или било чији глас, одузима слободу, право на сопствени избор и приватност, одузима ми космичко право на мир и тишину. Ограничава ми индивидуалну и грађанску слободу. Разговарао сам о томе са Кладушанима и Врногрчанима, млађим људима, и добио опрезне, опортунистичке одговоре које бих све обједињо у флоскулу да се човек на све навикне, па су тако и Врногрчани навикли на глас мујезина са минарета џамије.

– Не бих могао да живим овде – признао сам Милетићу у разговору пред спавање. – Не могу да замислим да сваког дана слушам овај глас.

– Ни ја не бих могао да живим овде – уздахну колега с јастуком под лећима, главом ослоњеном на зид и са задимљеном цигаретом у устима.

Неко време ћутимо, зуримо у зид и пушимо.

– Где је ту индивидуална слобода? Размишљам да седим за писаћом машином и да неколико пута дневно чујем мујезина са минарета – први проговарам и закључујем: – То би ме нервирало. Дугорочно то би за мене било неодрживо стање.

– И за мене... Гасим светло – рече Милетић гњечећи пикавац у пепељари на наткасни поред кревета. – Мртав сам уморан, а сутра се треба бактати са *Аīрокомерцом*.

– Лаку ноћ.

– Лаку ноћ.

Изјутра, после доручка, палимо за Велику Кладушу у добром, премда напетом расположењу. Возимо по пријатном, светлом, бистром и сувом времену кроз дивне пределе, отиснули су се у мени као уланчани валовити призори смирујућих облика и благих тоналитета.

Много тога се догодило и променило у кнежевини Фикрета Абдића. То што сам тих дана видео у Великој Кладуши, Врногрчу и другим местима Цазинске Крајине, нисам видео никада пре у тако драстичном виду. Додуше, сећам се несташице кафе, банана и детерџента пред крај седамдесетих година, али то није било ни приближно свеопштој несташици у продавницама у уздрманој босанској кнежевини свргнутог социјалистичког бизнисмена Фикрета Абдића. То су јединствени призори, догађаји и ситуације у тадашњој поститовској Југославији, која је касних осамдесетих година још климаво опстајала на илузијама и старој слави државне/друштвене социјалистичке имовине, економије и планског тржишта, да би се све то, цела конструкција једне илузије и утопије, срушило у Великој Кладуши као кула од карата. Или: као кула од „шупљих" меница!

Спаситељ из Велике Кладуше, откако су га сместили иза решетака, постао је главна мета у југословенским „средствима информисања". Черечили су га тешким оружјем сви од реда, не бирајући средства, откривајући све нове и

нове његове марифетлуке. У тој представи тоталног позоришта, било је занимљиво посматрати како неки поданици Фикрета Абдића, којима је дао хлеб и који су му се до јуче клањали као Богу, сада или осипају дрвље и камење на њега и његов пословни естаблишмент, узимајући здраво за готово разне приче и писање новина о пљачки огромних размера, пре него што је суд рекао своје, или одбијају разговор о шкакљивој теми и окрећу главу од новинара, не желећи да прерано искачу и да себи стварају проблеме. Из великокладушке Пандорине кутије новинари и „новинари" извлачили су све и сваштa. Бабо је постао државни непријатељ бр. 1. Све је то до јуче било непознато, скривено од државе и јавности, скривено од радника *Аīрокомерца*, који су слепо веровали свом малом Титу и спокојно живели своју социјалистичку утопију. Сада, пошто се афера захуктала, а на Абдића у истражном затвору навађено толико компромитујућег терета, да га више не могу опрати ни Уна ни Сана, дигли су против њега главу и мишеви.

У Великој Кладуши у месници у центру града неколико одрезака ћурећег меса и телетине у стаклу фрижидера, празне полице, изнад њих исписана понуда: *јунећина*, *ћелећина*, *јаīњећина*, и на кукама за месо окачена само сатара за сечење костију, опрана. Продавац у белој кецељи, старији човек, дрема иза голог пулта. Пред њим на столу раширене новине. Милетић фотографише призор празне меснице, али без продавца (одбио је да се слика). Празна месница, дакле! И то нигде другде, него у средишту регије у којој је на фармама узгајано стотине хиљада ћурака и кокошака, а месо обрађивано на најсавременијим производним линијама.

У Врногрчу, истоветна сцена. Упознајем продавачицу Мунту Кајтезовић. Млада жена, досађује се иза пулта меснице у којој већ два месеца нема ништа, месо не допремају, ни свеже, ни сухомеснато, и у стакленом фрижидеру је још неколико димљених ћурећих батака и крила. Продаје само конзерве. Једну количину конзерви резервисали су просветни радници из сеоске школе *Брашсшво и јединсшво*. „Ми испаштамо, а нисмо криви", рекла ми је Мунта. „Фикрет Абдић не комуницира са купцима, него ја. Они не грде њега и не гледају га право у очи. Свој бес искаљују на мени. Људи се негде и на неког морају испразнити. Плату од 50.000 динара нисам примила последња два месеца." У центру села, испод минарета џамије, гужва око камиона с џаковима брашна којег су преко синдиката купили *Аīрокомерцови* радници. Забацују џакове на леђа, одвозе их колицима, убацују их у аута. „Сутра у Врногрч довозимо шећер и со", каже ми Насер, возач камиона. Питам га одакле довозе артикле? Одговара: довозе из Бихаћа и Карловца. Снабдевање становништва од пре месец дана одвија се преко штаба на чијем челу је Фикрет Челебић.

– Стање је такво да горе не може да буде! – Челебић испаљује рафал гнева. – Раја се буни, нема хлеба, овако више немере... Изађите рано изјутра пред било коју пекару и видећете белај какав још нисте видели нигде, људи се отимају за хлеб. То у Кладуши није виђено. Около у селима стање је још горе. Где је ту солидарност, питам ја вас? Остављени смо на цедилу. Нико неће да петља са нама као да смо губави. А шта је раја крива? У Војводини млинови не могу да прераде онолику пшеницу, расипа се на све стране, чујемо, а у Цазинској

Крајини нема хлеба! Нема ничега, нема ни меса крупне стоке, шећера, соли, уља, детерџента... Све нам недостаје!

Разговарам у магацину са члановима Штаба за снабдевање: Мунибом Бешлагићем, Слободаном Минчићем, Станком Медићем... Припремају робу за дистрибуцију.

– Због чега је дошло до колапса у снабдевању?

– Због чега? – Челебић узицом везује џакове с брашном и одговара с једнаком горчином у гласу због стања у које су доспели. – Па ваљда су вам рекли ови из привременог руководства! Видите, око осамдесет посто продајне мреже на овом подручју у власништву је *Аīрокомерца* и комбинат их снабдева из властите производње. Откако је производња заустављена, прекинуто је и снабдевање. И сада смо у великом проблему.

Велика Кладуша је била *знак*. Сада то увиђам. Сан се распао у парампарчад. До тада нигде у Титовој држави, осим првих послератних година, нисте могли да видите такав колапс, самопослуге и продавнице празних полица и трговце који блуде као духови, меснице с голим гвозденим кукама, с два увенула ћурећа батака у фрижидеру и неколико конзерви на пулту, пекаре без хлеба, тоталну пустош као колатералну, узрочно-последичну штету меничног скандала. У самопослузи у Врнограчу у фрижидеру једна *Гавриловићева* руда саламе, рибље конзерве, паштете, алкохолна (и безалкохолна) пића, слаткиши, пудинзи, грицкалице... Скоро све полице су испражњене од прехрамбених производа. Беспослени продавци играју „Човече не љути се", а продавачица грицка нокте и зазјава у досађивању. У оближњој радњи гомила банана. Нико их не купује.

Несташица је паралисала живот у регији размаженој благостањем и сигурним *Аīрокомерцовим* платама, које су се подразумевале тог и тог дана у месецу. Међутим, испоставило се да се више ништа не подразумева. Прво су им зајамчили плату, радили не радили, а онда им зајамчену плату нису исплатили два месеца. Утврдимо лекцију: до распада система у снабдевању дошло је због тога што је под контролом комбината и у зависности од њега био скоро комплетан ланац продавница у Цазинској Крајини, тако да је с блокадом рачуна Бихаћке банке блокирано и снабдевање продавница и заустављен малопродајни платни промет. У Цазину су позвали нека друга трговачка предузећа с намером да истерају празне *Аīрокомерцове* продавнице не желећи више да имају посла са њима. Домино ефекат проузроковао је несташицу брашна, односно хлеба, и других прехрамбених артикала, меса и месних прерађевина, а затим је са полица ишчезло све. Па ипак, ма како то иронично звучало, у Великој Кладуши, суоченој са часом истине и узрочно-последичним казнама, одигравала се на делу сурово логична *капиīалисīичка* економија. Немате да платите брашно, нећете имати ни хлеб. И умрећете од глади. (Када почетком деведесетих година Србију окују међународним санкцијама, сетиће се призора, догађаја и ситуација из Велике Кладуше.)

Ако има истине у тврдњама неких аналитичара да је афера *Аīрокомерц* утицала на распад Југославије, и то не метафорично (симболично), него суштински, будући да је с епицентром у Великој Кладуши уздрмала цео систем,

Производња је заустављена у свим „Аграрокомерцовим" погонима у граду и околини. Живот је стао у Великој Кладуши и великом делу Цазинске Крајине и у погонима су остали само радници задужени да очисте и оперу просторије, конзервирају машине и погасе светла. Доле: „Аграрокомерцова" управна зграда у Великој Кладуши

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге и Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

економски и политички, погодивши га у срце као земљотрес до тада незабележене снаге и праваца простирања, онда је умесно посматрати великокладушки случај као лабораторију југословенске пропасти у којој је наговештено доста тога што ће на глобалном плану уследети деведесетих година. И касније, у послератној транзицији. Најшире узев, попут Југославије која је седамдесетих година живела на ловорикама иностраних кредита и стварала лажну слику успешне социјалистичке економије са капиталистичким парама, тако је и прехрамбени комбинат *Аīрокомерц*, политички заштићен као поларни медвед, градио о себи слику успешног комбината и развијао свој „феуд" на празним меницама, тј. на папирима без покрића. Појам феуд, употребљен метафорично, упао ми је у реченицу сам од себе, али не и случајно.

Када смо се фото-репортер и ја попели до тврђаве изнад Велике Кладуше, чије су куле и зидине биле у скелама, обојици нам се наметнуло поређење са замком. Средњовековну тврђаву обнављали су за туристичке и угоститељске сврхе, али ово историјско културно добро, упечатљив симбол града и регије, причало се по Кладуши, требало је да буде шлаг на торти Абдићевог пословног „феуда" и симбол његове, тј. *Аīрокомерцове* моћи. Опијени пословним успесима, очигледно су изгубили осећај за друштвену и политичку реалност. *Аīрокомерц* је постојао као држава у држави. Око тврђаве, с два крана забодена у небеса, била је у току градња апартмана и „типичног крајишког села", етно насеља с карактеристичним кућама (вајатима) тог поднебља. На благим падинама брда, повише града, фото-репортер снима Абдићеву и куће људи из његовог пословног и политичког круга, велике и лепе, богате куће људи који су се снашли у социјализму. У граду, пак, у погонима и на фармама, уосталом као и у пословној згради комбината, све изгледа као пуштено низ воду. До јуче се у *Аīрокомерцову* кућу тешко улазило, а сада улази ко год и кад год хоће...

Портир у пословној згради „Аīрокомерца" није нас удостојио ни једним – добар дан, само је безвољно и немарно показао руком у правцу лифта као да је знао код коīа идемо и због чеīа смо дошли, писао сам на почетку првог наставка *Спасавање изгореле куће* (Дневник, 1987). *Није затражио ни да се леīитимишемо. Престали су са тим процедурама. У згради свакодневно улазе новинари, инспектори СДК-а, припадници службе безбедности, милиционари. Портири су оīуīлали на нова лица. Више немају шта да чувају и сви који улазе само моīу да помоīну. Сва врата су отворена. Исти третман доживљавамо и при уласку у „Аīрокомерцове" фарме и поīоне у околини Велике Кладуше и Цазина. Само рутинско поздрављање са портирима и пролаз је слободан. Порука је следећа: пишите о чему īод хоћете. Али није увек било тако. На самом почетку афере „Аīрокомерц", пре него што су изабрали привремени колеīијални орīан, новинари из друīих средина нису били пожељни у концерну. (...) Данас, пошто су радници и јуīословенска јавност преко новина сазнали истину, тотално су променили однос према „седмој сили". Раније су одбијали разīовор за новине, данас се отварају пред новинарима и отворено причају. Препунила се чаша.*

У својој канцеларији у пословној згради *Аīрокомерца* у центру Велике Кладуше примио нас је Мујо Коштић, шеф кабинета Фикрета Абдића, а сада у својству председника привременог Пословодног одбора СОУР-а. У једном

од текстова цитирао сам његову изјаву изговорену такорећи рутински, уравнотежено и заокружено. Фото-репортер Милетић и ја били смо ко зна који новинари по реду с којима је уз кафу разговарао откако је „замењивао" ухапшеног Фикрета Абдића и видело се да *уме* са новинарима. Друг Коштић препоручио се још почетком септембра када је на партијском скупу у Великој Кладуши присутне изненадио прозивајући Абдићевог политичког покровитеља Хамдију Поздерца! Сада је у другој улози. *Привремени руководиоци као да се такмиче у оцрњивању стања како би помоћ што пре стигла,* написао сам у првом наставку и у продужетку ове реченице закључио: *Новинари су зато добродошли.*

Коштић, који је у својству шефа кабинета Фикрета Абдића, много знао (и много прогутао) и колико до јуче и сам партиципирао у пословима *Агракомерца*, рекао ми је фигуративно да је то што предузимају спасавање куће која је већ скоро цела изгорела, „згариште су на све стране, а ватра још није ни близу да буде угашена". Описао је за војвођански *Дневник* трагичну ситуацију на многим фармама и у погонима *Агракомерца*. Живина угиба од глади, ћурке гуше плином да им скрате муке, производне линије су заустављене, а у погоне су увели најсавременију опрему која ни по чему није заостајала за опремом у сличним погонима у високо развијеним земљама Запада. „Штета би било да све ово пропадне због кажњавања компаније", рекао ми је Коштић. У месној индустрији у Цазину стале су машине купљене по папреним ценама у Италији. Блокада Бихаћке банке, преко које је пословао *Агракомерц*, зауставила је пословање комбината и привредни крвоток у целој регији. Све што данас продају, сутра зарада одлази дужницима. Њихове важеће менице банке више не примају, па су принуђени на трампу. Дојучерашњи пословни партнери окренули су им леђа и више са њима нико не жели да послује, рекао ми је Мујо Коштић и позвао нас да посетимо неке погоне у околини Велике Кладуше и да се сами упознамо са размерама катастрофе.

У Великој Кладуши, у најгорој фази афере, владала је несташица хлеба и жене су га саме пекле у рернама. Брод тоне, привредни гигант је у невољама до гуше, хаотично стање влада у целој регији, људи су збуњени и уплашени ситуацијом која их је све затекла у неверици да је тако нешто могуће у њиховом великокладушком привредном рају.

Ибрахим Мухамедагић дочекује нас на капији њихове слатке куће. Ибрахим је управник погона. Први пут дочекује новинаре из Војводине. Осмех му је горак, глас кисео. Води нас кроз халу опремљену најсавременијим машинама. Пролазимо поред радника у белим радним комбинезонима који као зомбији стоје или прекрађују време брисањем или гланцањем заустављене производне линије *Фабрике прашкастих производа*. Одавде потиче пудинг, опскрбљивали су производима комплетно југословенско тржиште, огромна количина пудинга, крема, шлага, кекса, разних слаткиша, одлазила је из ове *Агракомерцове* фабрике и на западно тржиште. Управник ми каже како су и поред великих тешкоћа у јулу остварили производњу од 60 одсто, али у августу ситуација се погоршала, већина радника послата је

кући, нема сировина, а уништењем јата и пропашћу перадарства на фармама, престала је испорука јаја за њихове производе.

– Прети нам катанац, колико већ ових дана... – жали ми се управник Мухамедагић у шетњи халом у којој се чују само наши кораци.

Неколико радница перу под и крпама „лицкају" машине.

– Машине су последња реч технологије! – примећујем и саучествујем у проблему. – Права је трагедије што све ово стоји... Зауставили сте и извоз?

– Нисмо. Радимо само за извоз, али далеко мању количину. Стари пословни партнери у земљи престали су да купују наш пудинг, крем, шлаг...

– Окрећу вам леђа?

– Да – рече Мухамедагић. – С једне стране онемогућени смо да пласирамо производе, а с друге блокадом Бихаћке банке прекинут нам је платни промет. Замислите само, машине из увоза које смо купили стоје запакаване у кругу фабрике јер не можемо да преко рачуна платимо царину у износу од тристо милиона динара.

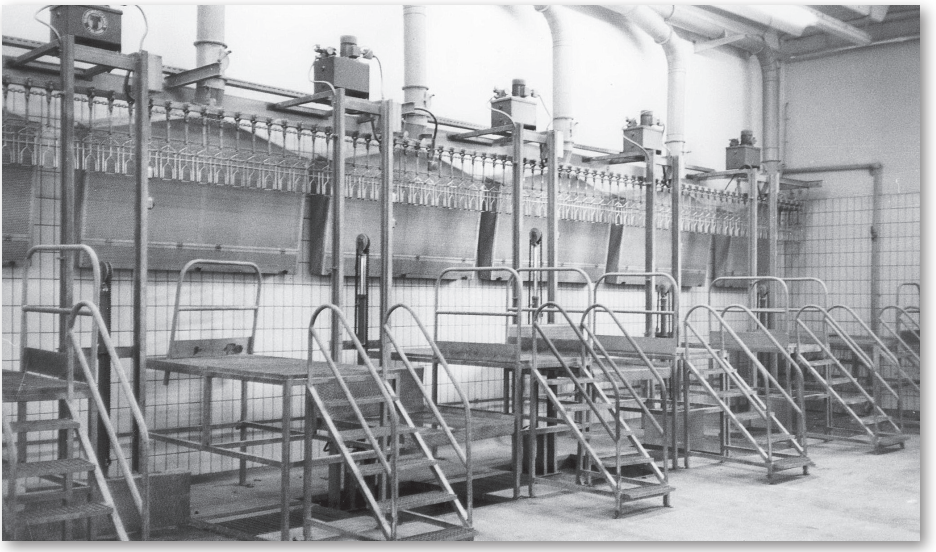
Нада Огребовић, члан привременог пословодства у погону *Фабрика чоколаде и кремова*, води нас кроз њихов погон. Све стоји опрано и блиставо. Тишина.

– Нема сировине, нема ни производње – прича моја саговорница. – Пустили смо кући двеста седамдесет радника. Нема смисла да буду овде. Због блокаде рачуна не можемо да купимо какао из увоза, недостаје нам шећер, биљна маст, амбалажа, целофан... Не можемо да купимо резервне делове за машине. Недостаје нам пет клинастих ременова и не можемо да их купимо. У *Фабрици бисквита* стање је још горе...

На капији Месне индустрије у Пјанићима верују нам на реч да смо новинари и не проверавају личне и професионалне исправе које смо им на шалтеру портирнице предали на увид. У стаклу портирнице угледао сам обавештење: „*Сви радници заинтересовани за куповину брашна тип 850 треба да изврше уплату у готовом новцу код Шемсе Мисаљевић по цени од 6. 412 динара по врећи.*" Шест стотина радника заустављеног пјанићког погона седе скрштених руку, а радници који дежурају на капији и у халама заправо су ту да дочекују новинаре, па су тако примили и мене и провели ме кроз погон. Колико јуче ту је кључало, звуци савремених машина и перадарске производне линије, која је у целости увезена из Италије, били су свакодневица у Пјанићима, а сада све стоји залеђено у тишини и неизвесности. Данас су такви призори радничка свакодневица у земљи Србији, празне сабласне фабричке хале и заустављене, занемеле и очерупане машине, сценографија суровог транзиционог фолклора на балкански начин, али крајем осамдесетих година то што сам видео у Пјанићима и у другим погонима привредног концерна, новина је у Југославији, нешто до тада невиђено, нешто у чему су пророци видели катастрофу далеко већих размера.

Пристају да ме одведу у један перадарски погон за узгој ћурака (пурана) у брдима изнад Велике Кладуше, таквих погона је на десетине у Цазинској Крајини, и тамо затичем неколико радника који су ту само да одржавају еле-

ментарне функције погона и сачувају имовину под кључем (остали радници не долазе на посао), а затим ми у хали показују јато ћурака које угибају од глади због недостатка хране обогаћене компонентама. *Фарме ћурака подсећају на концентрационе логоре за животиње. Ћурке угибају од глади или их, ако месо због обољења није за људску употребу, гуше у импровизованим глинским коморама*, писао сам у тексту објављеном у недељеном издању *Дневника*.

Заустављена производна линија Месне индустрије у Пјанићима
Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

У својим текстовима, олако сам прешао преко трагедије ових индустријских птица. Сада увиђам, читајући поново своје великокладушке радове, требало је испољити више људскости, пажње и саосећања према патњама *Агромерцових* животиња препуштених умирају у најстрашнијим мукама. Мојим текстовима из Цазинске Крајине, писаним у журби у интервалима између путовања, недостаје репортерског меса, живе крви и емоционалног набоја, недостаје им *репортерске* драме (литераризације, драматургије). Ћурке, чије је „вештачко" месо генетски зависно од хемијских додатака у специјалној храни, распадају се и труле живе пред очима радника који гледају ужас и индустријским птицама не могу да помогну; покушавали су са кукурузом, али ћурке одбијају да га једу, нису *пројектоване* за ту храну. Животиње су умртвљене, глад им је одузела снагу и један од радника, закорачивши у јато, подиже једну ћурку као лутку, разгрће перје и показује ми месо бело као креч, млитаво као пластелин, неупотребљиво за људску исхрану. Спушта ћурку и она леже на месту где је спуштена, живот се гаси у тој птици. Прошле недеље, док је месо живих ћурки још било здраво и „тврдо" и нису га захватили процеси

труљења, предузели су убрзано клање јата, али с тим су престали, капацитети кланице нису могли да приме и прераде толику количину ћурећег меса. Продавали су и живе ћурке по нижим ценама, али појавили су се шверцери и мешетари и продаја је заустављена. Преостале ћурке, птице које посматрамо у том погону, сутра ће у специјалним коморама бити угушене плином, да их поштеде мучења.

(Сећам се срећних ћурки у великом дворишту мојих бабе и деде у Врднику. Сећам се домаћих птица, које су се слободно кретале по дворишту и оближњој ледини просеченој потоком. Зими и по лошем времену ћуркама и кокошкама био је доступан заклон у покривеној „волијери" отворених врата, а летњих месеци и већи део године живина је по сопственој вољи ноћивала у крошњама старог ораха пред кућом. Месо наших ћурки било је жилаво и укусно, скоро као месо дивље птице.)

„Данима долазим на посао и ништа не радим. Стидим се саме себе... Ми нисмо имали појма о лажима и крађама, јер су их 'богови' чували као зеницу ока", рекла ми је Суада Пјанић, радница РО *Пуран*. „Мислим да није у реду да ми испаштамо због туђег криминала, а то се управо догађа. У погонима нема посла, у продавницама нема брашна, соли, шећера... Штета ће постати и већа, ако на машине падне рђа..."

Један од мојих саговорника био је Енвер Пашић, председник привременог колегијалног органа РО *Пуран* у Цазину (у њиховом саставу била је и Месна индустрија у Пјанићима). Описао ми је невоље које су их снашле и рекао да су у привременом пословодству комбината размишљали да ћурке, животно угрожене због недостатка специјалне хране, деле бесплатно својим радницима и социјално угроженом становништву Цазинске Крајине.

– Како то да нисте у стању да обезбедите храну за ћурке? – упитао сам саговорника. – Због чега је то тако тешко?

– Залихе хране за ћурке трајаће још два дана, а нову храну обогаћену компонентама не можемо да набавимо због блокаде рачуна *Аīрокомерца*.

– Пашићу, али ово је ванредна ситуација! – изоштрио сам реторику. – Хиљаде животиња угибају у страшним мукама. Да ли сте тражили помоћ од државе?

– Добијамо храну из републичких робних резерви, али та храна није квалитетна... Ћурке је слабо једу. Проценили смо да је даљи узгој јата немогућ и одлучили смо да уништимо јаја у валионицама. Гасом смо уништили шездесет хиљада јаја само у току једног дана! Престали смо да улажемо нова јаја у валионике, нема смисла у овако неповољним околностима.

– Колико сте ћурки до сада уништили на фармама?

– Не питајте... не, не... – Мој саговорник заврте главом, замуца и одмахну руком. – Верујте, није ми лако о томе да причам. Свима нама срце се цепа због те живине, чисто људски, емотивно узев. Осим тога, те ћурке су храниле целу Цазинску Крајину. Немамо другог избора. До пре десетак дана на фармама је од глади угибало две до три тоне ћурана. Сачували смо од клања и успевамо да одржавамо у животу само три матична јата. Иначе, имали смо двеста осамдесет хиљада ћурана на фармама, остало их је још три хиљаде.

У вечерњим часовима договорио сам разговор са Мунтом и Енесом Кајтезовић из Врнограча, младим брачним паром. Мунту сам тога дана упознао у месници у којој је радила као продавачица, а Енес је радио у једном *Аīрокомерцовом* погону. Разговарали смо у рестаурацији врнограчког преноћишта у којем смо били смештени. Определио сам се за драмску форму текста без увода и пропратних објашњења.

Предао сам уреднику недељног *Дневника* и Милетићеву фотографију брачног пара снимљену у току разговора, али фотографију нису објавили. Било ми је криво, пуцао сам од једа. Објавио сам четири текста из Велике Кладуше и уз њих предао уредницима и по неколико фотографија за сваки текст. Објављене су две, свака је илустровала један текст. Под фотографију празног погона месне индустрије, Милетића нису ни потписали. Потписан је под фотографију пословне зграде *Аīрокомерца* у Великој Кладуши, а фотографија је објављена само зато што је вертикално „легла" у стубац; одбачене су много боље, драматичније фотографије са мотивима празних радњи, заустављених погона и опустошених фарми о којима пишем.

Мунīа и Енес Кајīезовић из Врноīрача код Велике Кладуше, заīослени у „Аīрокомерцу": Велика Кладуша била је Абдићево социјалисīичко царсīво
Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Мени је такав маћехински однос према фотографији у *Дневнику* јако сметао и много пута борио сам се и рукама и ногама да добре фотографије уђу у новине. Прибегавао сам и триковима нудећи фотографије са кратким потписима, које су повремено објављивали када се на некој страни отвори „рупа", што у коначном исходу за мене није било ни важно; мени је било важно да објаве добру фотографију, мојих колега или моју, а читаоце и онако нико није питао... Ја сам се, додуше, питао како су се осећали фото-репортери, а доносили су са терена фотографско злато. Много пута нису ни потписивани под фотографије. Њихов труд и ауторство нису поштовани. Путовали смо заједно, годинама, свашта доживљавали на теренима, био сам сведок њиховог пожртвовања да направе квалитетну фотографију за новине у којима су радили, а по повратку њихово фотографско дело се или није ни видело у листу или нису потписивани под фотографије. Питао сам уредника због чега није објавио фотографију брачног пара Кајтезовић, мислио сам да им пошаљем текст, а сада сам изгубио вољу. Одговорио је да је фотографија избачена у прелому, није стала на страну. И то је био одговор којем се није могло ништа; трајало је годинама и годинама.

Кајтезовићима нисам послао текст, а *Дневник* је за њих био непозната новина. Говорили су отворено и оживели један догађај у којем је Енес био *учесник*, а Мунта *посматрач*, желећи тако да ми приближе атмосферу Фикретовог социјалистичког царства у зениту. Припремали су првомајску параду у Великој Кладуши и Енес Кајтезовић био је у омладинском тиму који је припремио фешту. Бабо, мали Тито, седео је у почасној ложи окружен члановима свог пословодства и политичарима. Мунта је стајала у шпалиру народа поред пута и махала заставицом као сви остали. „Сви смо били одушевљени", рекла ми је. Њен фаворит, потоњи супруг, гледао је с бине своје дело, колону камиона окићених заставама и петокракама...

Претерали смо у социјал-реализму, у величању „Агракомерца" и Бабе. Ја сам на камиону импровизовао пољопривредну апотеку, забележио сам речи Енеса Кајтезовића у тексту *Кајање без покрића* (Дневник, 1987). *На крову апотеке поставили смо црвени и плави трокут. Црвени је једним својим врхом стремио у небо. Иза овог камиона кретало се друго возило и на њему су стајали радници и махали с прскалицама у рукама. Учествовао сам и у адаптирању трећег камиона, али то није била моја идеја. На приколици је „засађен" малињак, а радници су кобојаги брали малине. Мислим да је негде писала парола: „Овако ћемо брати доларе". Био сам уловљен у машину, као и други, сада се кајем. Али, није се могло друкчије. Нисмо знали позадину ствари. Фабрике и прерадарске фирме ницале су као печурке по Цазинској Крајини. Стандард се побољшао. Овај крај је преко ноћи извучен из мрака. Бабо је био наш бог.*

У ратовима деведесетих година политички маргинализовани Фикрет Абдић Бабо покушао је да сачува своју кнежевину Цазинску Крајину тешко пострадалу у афери *Агракомерц*, окренуо је леђа Алији Изетбеговићу (1925–2003) и његовој СДА, формирао Аутономну покрајину Западну Босну (јесен, 1993), кокетирао са Србима и Хрватима, сукобљен са властима у комшијском

Бихаћу, наклоњеним САД, и проузроковао грађански рат међу Бошњацима. Снаге муслиманског Петог корпуса заузеле су Велику Кладушу 1995. године, а Абдић је са присталицама побегао у Хрватску. Јула 2002. године Жупанијски суд у Карловцу осудио га је на 20 година робије због ратног злочина. Врховни суд Хрватске казну је смањио на 15 година. Одслужио је 10 година и у марту 2012. године изашао је из затвора у Пули и вратио се у Велику Кладушу. Победио је на локалним изборима као кандидат Лабуристичке странке и постао је начелник Велике Кладуше. Казна од четири године затвора у афери *Аīрокомерц* за издавање меница без покрића (кривично дело за које је запрећена и смртна казна), никада није постала правоснажна. Народу Цазинске Крајине обећао је на једном предизборном скупу: „Опет ћу да створим *Аīрокомерц*!"

* * *

Уврежило се мишљење да је са афером *Аīрокомерц* и распадањем комбината који је словио за метафору пословног успеха у Југославији, започела драма деведесетих година, с обзиром на инфлациони удар, наводно директно потакнут последицама афере и убрзану политичку дестабилизацију која је уследела у целој земљи. Афера никада није у потпуности расветљена. Иза ње су остали „репови" разних теорија о томе како је дошло до отварања великокладушке Пандорине кутије, па и теорија завере по којој је све режирано у (велико)српској кухињи у Београду, што ће рећи, ако је тачно, да се иза свега крила политичка игра са циљевима којима је *Аīрокомерц* послужио као средство за напад на босанско руководство и припрему терена за разбијање Југославије. Толико далеко нисам ишао у својим текстовима, немам толико маште.

У време када сам путовао у Цазинску Крајину, нисам у афери видео ништа више од меничног скандала, финансијских малверзација огромних размера. Нико од уредника није ми дао никаква упутства пре одласка на терен у Велику Кладушу, нити ми је сугерисао могућу политичку позадину случаја и тако могао да утиче на то шта ћу да напишем. Нико од мене није захтевао да пишем *тако и тако*, односно да унапред смишљам (и обесмишљавам) своје текстове. Никада не бих пристао на тако нешто. Све је препуштено мени, мојим истраживачким способностима, мојој сналажљивости и мојој личној и професионалној савести. Написао сам то што сам написао, а то што сам написао објављено је од речи до речи с мојим именом и презименом.[67] .

У редакцији је доста добро осмишљено праћење „случаја *Аīрокомерц*", тако што су новинари-специјалисти, попут Миленка Шакотића и Душанке Вујошевић, пратили економско-привредни аспект афере и аналитичким текстовима и разговорима са стручњацима у тој области настојали да је објасне

[67]То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, Освета празних продавница, 8. новембар 1987 (Фотографија: Слободан Милетић); Дневник, Жељко Марковић, ДРАМАТИЧНО СТАЊЕ У „АГРОКОМЕРЦОВИМ" КОЛЕКТИВИМА, Спасавање изгореле куће (1), 10. новембар 1987, 7 (Фотографија: Слободан Милетић); Дневник, Жељко Марковић, Спречити потпуни колапс (2), 11. новембар 1987, 7; Дневник, Жељко Марковић, Кајање без покрића, 13. децембар 1987, 7.

и приближе читаоцима. Ја сам репортерски пратио стање у Великој Кладуши и одраз афере на свакодневни живот становништва у том граду и Цазинској Крајини.

Судски процес Фикрету Абдићу пред Вишим судом у Бихаћу пратио је колега Милан Будак; њему је у *Дневнику* припадао сектор судства и „црне хронике" и дуго година био је вероватно и најчитанији новинар у редакцији у којој ни пре, ни после њега, нико тај осетљиви посао није обављао са таквом компетенцијом и страшћу као Милан Будак. Само је врхунски мајстор свог новинарског заната извештај за *Дневник* из бихаћке суднице, маја 1988. године, могао да почне овако: „*За четири ипо сата, колико је данас причао у свом петом наставку одговора на тужбу, Фикрет Абдић (49) просто је на прескок изложио неколико тема и реферата – толико различитог садржаја и с таквим обиљем података, да је у свему томе приказао праву еквилибристику ораторства и задивљујућу кондицију. Ипак код њега се запажају знаци умора и физичког и психичког, јер овакав маратонски монолог заиста мора да убитачно делује на сваког, па и на Абдића – човека изузетне енергије, упорности и амбициозности.*"

Радили смо истој великој соби на трећем спрату, сто до стола, и увек ми је било задовољство да попричам са старијим колегом од којег се много тога паметног и корисног могло научити, а који је притом био и духовит човек. На посао је долазио у сивим панталонама и сивој јакни и око тог његовог *сивог* облачења кружиле су по редакцији добронамерне шале у којима је учествовао тако што се шалио на сопствени рачун. Једно јутро дошао сам у редакцију и у нашим новинама, уз кафу и цигарету, прочитао на странама „црне хронике" његов текст о јучерашњем хапшењу новосадског привредника у његовом стану на Авијатичарском насељу. Тако сам сазнао детаље оптужнице која је стављена на терет мом станодавцу о којем до тада нисам знао ништа. Његово хапшење посматрао сам кроз прозор поткровља у којем сам живео неколико месеци. Извели су га са лисицама на рукама, пошто је милиција возилима опколила кућу и пошто се у пратњи двојице милиционара попео у поткровље да се опрости са мном. Донео ми је флашу вина, пружио шаку и рекао: „Младићу, извини због узнемиравања. Ово је грешка. Чувај кућу. Брзо се враћам." Када сам то испричао Будаку, покидао се од смеха.

АЛБАНЦИ У ЗАПАДНОЈ МАКЕДОНИЈИ

Тетово: покушај рушења око три хиљаде зидова око претежно албанских кућа и имања (1986). – Београд: проф. др Халит Трнавци о „Канону Леке Дукађинија" (1987). – Албанизација западне Македоније и демографска (контра)револуција: Скопље, Тетово, Гостивар, Дебар, Струга, Охрид (1988)

Како је крајем 1986. године, после неколико година одлагања и припрема, и након последњег истека рока да се испоштује одлука локалних власти, започела акција рушења три хиљаде зидова око претежно албанских кућа и имања у Тетову, акција која је узбуркала Македонију и имала велики одјек у тадашњој југословенској јавности, да ли је ово била комунална или политичка ствар, допринос модернизацији и лепшем изгледу града или удар на албанску етничку популацију и порука да овако „на дивље" и без градитељских дозвола више неће моћи у Тетову, шта сам видео (фотографисао) на лицу места, шта су ми о тетовској зидоманији говорили представници локалних власти, а шта власници кућа опасаних као тврђаве, и зашто сам шетајући Тетовом стрепео као да пролазим кроз минско поље

Шар-планина, први пут. У зиму 1986. године, попушио сам две-три цигарете, пијуцкајући еспресо у ресторану сурчинског аеродрома, узбуђен и испуњен слатком путничком нервозом као и увек у оваквим ситуацијама, укрцао се у ЈАТ-ов авион и полетео за Скопље, с путним налогом редакције *Дневника* и репортерским задатком који ми је испоручио Петар Петровић, новопостављени уредник недељног издања. Перина идеја била је да ово издање, штампано на квалитетнијој хартији и дизајнерски освежено, извуче из војвођанског локализма и отвори га према ширем југословенском простору. Идеја ми се допала. Моја страствена путничка мобилност и велика продуктивност тих радосних репортерских година, истовремени рад за две редакције (унутар исте новинске куће), плус хонорарна сарадња са другим медијима, па и са телевизијом Нови Сад, околности су које су Петровићевој уредничкој замисли, подржаној од колегијума листа, легле као кец на једанаест. Упрегао ме је у недељно издање одмах пошто га је преузео, и последично, у првој половини децембра, слетео сам на аеродром Скопље.

Није ми се журило у епицентар приче, понео сам довољно новца са собом, повратна авионска карта била ми је у џепу, а ако се терен непланирано одужи и новац зафали, довољан је био телефонски позив секретарици Добрили Хил и новац шаљу поштом. Госпође Добриле се сећам као високо

професионалне личности, добронамерне, насмејане и љубазне жене. Одликовала се великим организационим и комуникацијским способностима и свака редакција, која држи до себе и свог угледа, пожелела би такву секретарицу, која је нама новинарима била десна рука, сређивала је термине за разговоре и администрацију за путовања, резервисала хотеле или авионске карте, обављала бројне друге послове и својом логистиком олакшавала нам рад.

На аеродрому сам се укрцао у такси-минибус, заједно са још неколико путника са терминала. Македонац за воланом, проћелав човек здепасте и снажне грађе, главе урођење међу кључне кости, продорног погледа у сенци чупавих обрва, обележен густим мрак-црним брковима, завијеним као јеврејски зулуфи око скоро правоугле виличне кости, пребацио нас је до центра града, колико да на пропутовању омиришем Скопље, ручам у Старој чаршији, „највећој на Балкану", а затим наставим путовање аутобусом у правцу Шаре, за Тетово. Дан је без сунца, мутан, крмељав и каракушљив, али за моје континентално искуство хладноћа је подношљива, блага, јужна.

Мувао сам се око Душановог моста или Моста српског цара Душана (1308/1309–1355), или Каменог моста, како данас, чујем, називају овај златни грумен прошлости, и замишљао, мазећи камену ограду и гледајући пролазнике око себе, средњовековне коњанике и турске караване на каменој кршљушти ове моћне грађевине преко Вардара. Прелазио сам преко тог моста из старог у ново Скопље, из македонског у албански део града, тамо-вамо, форсирао две историјске зоне, а затим сам се непланирано, пре ручка, попео на развалине Душановог града или тврђаву Кале и себи са брда Градиште приуштио задовољство додира са дубоком прошлошћу, уживао у шетњи стазама и у дубинском погледу са бедема на Скопље. Преда мном су се белели армирано-бетонски ковчези нових стамбено-пословних блокова.

Половином осамдесетих то није била тврђава коју данас гледамо на прозорима својих компјутера, обновљених и закрпљених зидина и торњева, него запуштени и мусави излог рушевина, камених огризина и патрљака, зараслих у дрвеће и жбуње. У земљотресу 1963. године тврђава је оштећена, срушене су или оштећене војне грађевине унутар Душановог града. Ову тврђаву носио сам у меморијском пртљагу из основне школе. Увек се у дечјој глави залепи нека лекција и после траје цели живот, а у мени је остало то да је у Скопљу, првој српској царској престоници, тачније у једној од цркава унутар утврђења, крунисан Стефан Урош IV Душан Немањић или цар Душан Силни 1346. године. Данас, делимично обновљену и нашминкану тврђаву Кале, препоручују туристима као историјски специјалитет који се не сме заобићи у Скопљу.

(Цар Душан ће добити споменик у центру Скопља, као једна од тридесетак историјских личности овековичених у скулптирама. Крајем децембра 2013. године, група грађана оштетила је споменик српском владару, који је за њих неприхватљив као „окупатор и западног Балкана". Телевизија *Ал Џазира Балкан* је известила да је Унија интелектуалаца Албанаца у Македонији, постављање споменика цару Душану, доживела као увреду, не само за Албанце, већ и за Македонце и македонску државу. „Постављање споменика цару Ду-

шану у Скопљу је политичка срамота", изјавио је Гордан Георгиев, посланик опозиционог СДСМ-а.)

Поглед на ново Скопље са тврђаве и улица у Старој чаршији, трговачкој четврти у османском архитектонском стилу, коју сматрају највећом балканском чаршијом, изузимајући истамбулску

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

У шетњи тврђавом, занет размишљањима или забављен погледом одозго и разгледањем рушевина, одједном ми сину очигледност преко које сам прелазио као преко нечега што се подразумева на том тада запуштеном месту и по таквом шмрљавом, мутном и тихом зимском дану. А то је да сам шетао простором у којем није било никога, ни глувог кера, како се таква ситуација описује у нашим крајевима, сам самцијат, све до момента када сам у скрајнутим деловима утврђења угледао једног, а стотинак метара даље, у некаквом слепом ћошку, другог младића. То су биле особе у чијем сам изгледу и понашању истог момента уочио нешто сумњиво, опасно, што ме је тргло и вратило на главну стазу, а затим и убрзало повратак међу људе доле у чаршију.

Таква усамљена и запуштена места, с дубоком и никада довољно расветљеном прошлошћу и митологијом, озрачена неком посебном еротском метафизиком и сама себи довољна у својој посебности и „мистериозности", привлаче људе развијеног и стваралачког унутрашњег живота, индивидуалце, мислиоце и филозофе, или људе који воле самоћу и упражњавају неку своју религију у самоћи и тишини. Али таква места, заклоњена од очију света, привлаче и људе с разним психозама и озбиљнијим душевним патологијама, чудаке, лудаке, манијаке. Први младић, крупније грађе, дебео, мени окренут леђима у моменту доласка, држао је руке у џеповима и зазјавао главом, окретао је око осе врата као да разгибава пршљенове, а онда се окренуо у мом правцу и спазио ме изнад себе на огризини зида. Његов поглед разрогачених очију унео је у мене нелагодност. Окренуо сам главу и замакао за зид, стрепећи да не пође за мном; тада сам угледао другу особу, погледи су нам се суочили. Био је то жутокос младић, сувоњав, и зарозаних чакшира, рошавог кошчатог лица и дубоких очију, оперважених лилавским подочњацима, с мутним психијатријским погледом очајника. После сам чуо из добро обавештених скопских извора да је утврђење, нарочито летњих дана и ноћи, љубавно гнездо за младу градску дивљач, али причали су ми и да се у том простору скупља полусвет, да има разних чудака, наркомана, хомосексуалаца и проститутки, а има и воајера, психосексуално поремећних посматрача опсцених догађаја.

– Ко су ти људи? – питао сам Македонца.

– Албанци – одговорио је.

– Ко су ти људи? – питао сам Албанца.

– Македонци – одговорио је.

Мој циљ: Тетово. Удаљеност од Скопља: 50 километара. Укрцао сам се у аутобус на редовној линији и допутовао предвече. Нисам до тада био у том граду под Шар-планином. Моја прва асоцијација на тај град била је бели пасуљ крупног зрна: тетовац. Међутим, тих дана, пре него што ћу полетети у Македонију са сурчинске писте, Тетово се прочуло по силовањима. Жртве су, наводно, биле Македонке, а силоватељи, наводно, Албанци, што је овој неподопштини додало и националну позадину у етнички шароликој и ровитој средини северозападне Македоније, нарочито откако су неки пиромани запалили албанску заставу у центру Тетова. Према томе, редакција ме је у зиму 1986. године послала у осетљиву и сложену репортерску мисију, коју је важно

посматрати и тумачити у друштвеном, политичком и социјалном пејзажу ондашњих југословенских (не)прилика, догађаја и превирања, обележених од почетка осамдесетих година стално растућом нестабилношћу косовско-метохијског тамног вилајета и све агресивнијим наступима Албанаца, чије су се ватре са Космета пренеле у спојену посуду, северозападну Македонију, пуну Албанаца.

У таквој запаљивој атмосфери, да ли ненамерно, нетактично, или са скривеном поруком, нова локална власт долила је уље на ватру. Тетово је избило на странице новина. Наиме, ситуација се погоршала, односи између Албанаца и Македонаца су се заоштрили и захладнели, након што су локалне власти, четири године од доношења сопствене Одлуке о регулацији градње дворишних зидова (1982), кренуле у рушење око три хиљаде зидова око претежно албанских кућа и поседа, образлажући почетак овог великог спремања уређењем и модернизацијом града, неоспорно наруженог безбројним тврђавама, које су од неких насеља, попут Дреновца, направиле „џунглу". *Тетово је постало ружан град са безброј изолованих простора*, написао сам у тексту.

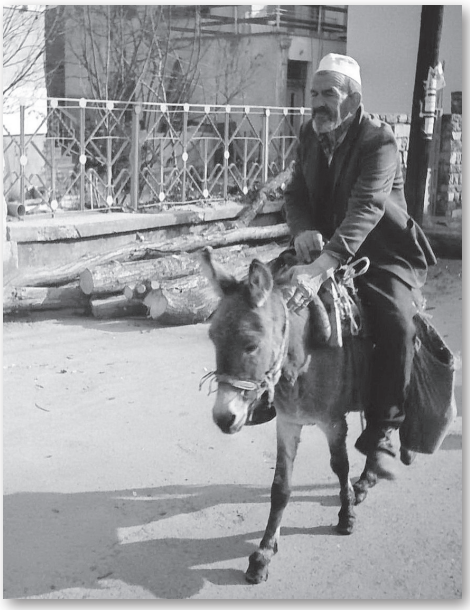
Тетово, смештено на падинама Шаре, било је македонско-турска касаба и трговиште на раскршћу каравански путева, зависно од плодне и густо насељене земље Полошког поља, источно од насеља, чије су предности привукле у град и околину „пограничног" албанско становништво са Косова. Ова етничка маса, бујичном снагом и брзином, прерасла је у већинско становништво Тетова (данас неслужбеног средишта албанске заједнице у држави), и излила се у западну Македонију, напунивши Стругу, Кичево, Дебар, Гостивар, Куманово, укључујући и део Скопља, око којег су албанска насеља образовала бели или албански прстен. У дугом периоду од 1392, када је османлијска војска ушла у Тетово, инсталирала своју власт и увела исламске законе на окупираној територији, па све до 1912. године, када су Турци предали касабу Србима, Тетово на речици Пени, у сенци минарета Шарене џамије (1438), живи типичним оријенталним провинцијским животом и више него и један други град у Македонији губи македонска обележја. Турцима је Тетово у Полошком пољу (Полог, историјска област) било омиљен град у неким историјским фазама, нарочито током прве половине XIX века, када су њихове градске четврти биле перивоји са кућама окруженим вртовима.

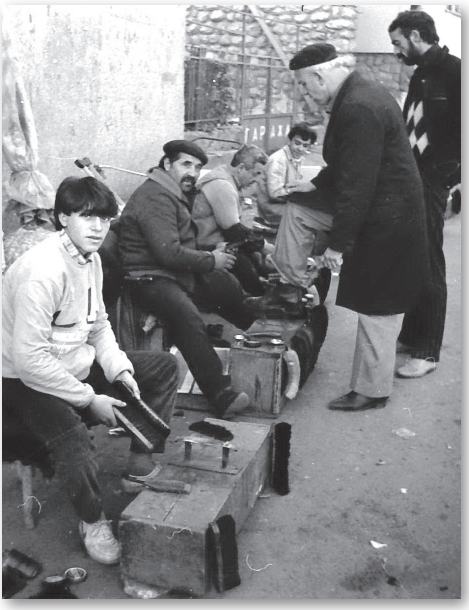
После одласка Турака, који су последњих деценија пре повлачења развили Тетово у значајно трговиште, град у границама српске краљевине покушава да поврати словенску душу, македонско-хришћански идентитет, о чему сведоче и куће из колекције старе македонске грађанске архитектуре. Између два светска рата, нарочито тридесетих година, национално и цивилизацијски пробуђено Тетово се у архитектонском и културолоршком смислу све више ослобађа турског наслеђа. Из тог периода преживеле су македонске куће у улици Страшо Пинџур и спорадично у још неким четвртима. После Другог светског рата, Тетово, град у СР Македонији, први комшилук са САП Косово, геополитички интересантан топоним, драматично мења етничку слику на штету македонског становништва, Турака и осталих. Директна последица досељавања Албанаца у северозападну Македонију, који доносе са собом своје

Зидови око кућа су последица „традиције" коју су у Тетово донели албански досељеници. Доле: повратак кући са пијаце и чистачи ципела као из филма Витториа де Сике

Фото: Жељко Марковић

обичаје, мењају цивилизацијску матрицу града и подижу тврђаве око својих кућа и имања. Албански делови Тетова претварају се у лавиринте зидова, у ноћну мору, у албанске „фавеле". У тим насељима гради се дивље, куће досељеника ничу и на присвојеним поседима, а многи Албанци овде живе и непријављено. Поједностављено речено, општинским властима дозлогрдило је овакво стање урбанистичког хаоса и почетком осамдесетих година одлучено је да се уведе ред у проблематичне делове града. Први су се на удару нашли зидови око кућа.

У тексту лепог и тачног наслова *Заточеници бедема прошлости*[68], пласираном на ударној позицији у горњој половини десне стране, изнад мањег уоквиреног прилога колеге Драгољуба Блажића о зборнику *Учешће Хортијеве Мађарске у нападу и окупацији Југославије од 1941. до 1945. године*, упитао сам се у поднаслову рубрике (могла би да се провуче и као репортажа) због чега је баш Одлука о рушењу три хиљаде зидова око кућа и приватних поседа у Тетову, једна у суштини комунална урбана акција утемељена на идеји о модернијем изгледу града, подигла толику буру у јавности, и на сопствено питање дао сам следећи одговор: *Неко ово „велико спремање" злонамерно повезује са растућим национализмом у западној Македонији. Истина је другачија: зидови нису упоришта национализма, него непросвећености.*

Да ли сам (био) у праву? Данас бих написао: зидови су упоришта и непросвећености и национализма. Заправо, био сам наиван у идеји да у репортажи, упркос јасно уочених и подвучених етничких тензија у Тетову, годинама ублажаваних и заташкаваних од стране локалних власти (што је био манир у етнички осетљивим срединама Југославије), драму око рушења албанских зидова пребацим на поље обрачуна са непросвећеношћу и негативним наслеђем, који неоспорно стоје иза тих зидова, премда су непросвећеност и национализам спојени судови, често иду једно с другим под руку, с тим што је непросвећеност старија и главна је храна национализму. Данас увиђам, читајући текст из првог стадијума своје новинарске биографије, да сам намерно или ненамерно – пре бих рекао ненамерно, али не смем да тврдим! – гурао под папирнати тепих суштински политички проблем у том граду: етничку (националну) подељеност, којој су зидови око кућа били видљив израз непријатељства и мржње између албанског, *мисламанског*, и македонског, *хришћанског* Тетова. Тако сам се у својој репортажи, да ли из почетничког незнања и површности, или, пак, додворавајући се дневној политици и социјалистичком тренду заташкавања, определио за линију мањег новинарског отпора и тежиште текста пренео на зидове као реликте заосталости, мрачног наслеђа. *То је дакле кључни проблем*, утврдио сам у тексту, *али он се не може простом алхемијом спојити са учесталим силовањима или недавним паљењем албанске заставе у центру Тетова.* Не може, а можда и може.

Хотел у центру Тетова, чије име не памтим, урезао ми се у сећање као једно од најгорих хотелских свратишта у којима сам преспавао на својим

[68] Дневник, Жељко Марковић, Заточеници бедема прошлости, 14. децембар 1986, 5 (Фотографија: Жељко Марковић; карикатура: Градимир Смуђа)

Тешово се сиоро и тешко ослобађало из окова ирошлости у наспојањима да се урбано култивиише, модернизује и иролеиша
Фото: Жељко Марковић

репортерским путовањима по земљама Балканског полуострва. Службеник на рецепцији гледао ме је „бело" када сама затражио собу. Био сам једини гост у тој мрачној јазбини. Сећам се широког степеништа и огуљених зидова. Ходник је био осветљен једном анемичном сијалицом. Суморна и запуштена сценографија овог празног хотела, јединог смештајног избора који ми је био на располагању за ту ноћ, остала је замрзнута у мојој емоционалној путничкој меморији као некаква хладна тескоба дубоке провинције и мени потпуно стране цивилизације. У таквим мучним хотелским околностима, покријем се по глави и заспим „као заклан". Тако сам убио ту ноћ. Сунчано пре подне и оријентална врева пазарног дана унели су енергију у мене и отишао сам у општину на договорени разговор.

Прве слике, први знакови и прве поруке, призори који ми западају за око и заокупљају мисли. Мушкарци, претежно млађи људи, преплавили су главну штрафту или у групама стоје испред радњи на ободним линијама шеталишта. У том *мушком* позоришту, примећујем ликове који на главама носе кече, белу албанску капу; много их је у маси, сваки час израњају из гужве, обучени су као сав остали народ, конвенционално и са локалним варијететима, неки су у оделу као за свечане прилике. Бели, архаични детаљ на њиховим главама, више је него упадљив. Само наиван човек не би у том одевном предмету прочитао поруку с националним алузијама. Жене, пак, углавном средовечне и старије, закопчане су до грла у сивим или црним балон-мантилима, повезане марамама. У централном делу моје фотографије, међу пролазницима које сам у срцу градског трга фотографисао с леђа, истичу се у првом плану два човека: један је у светлосивом сакоу, с малим и доста честим платненим кечетом на глави, а други је у тањем капуту или мантилу, рекло би се црном, и на глави му је велико „свечано" кече од крутог материјала; држи у руци за ноге живу кокошку. Птица је купљена на пијаци и намењена за клање.

(Моја мајка из Врдника, рударска госпођа, доносила је недељом живу кокошу или петла са пијаце, завезених ногу, у руци, исто овако као тај Албанац. Птицу је клала у ћошку дворишта на дрвљанику тако што би јој ножем одрубила главу, а некада је убијала и секиром на пању. Било је то седамдесетих година у време када сам био дете, и смрт тих птица, намењених за недељни ручак, била је за мене нешто што се подразумева. Понекад бих гледао клање и односио сам се према убијању птица као да обезглављује крпене лутке. У оријенталним и динарским крајевима, где је живот грубљи, сировији и суровији, нарочито сам стрепео од изненадних призора понижавања и злостављања животиња; кажем, изненадних, јер човек у тим крајевима као да пролази кроз минско поље, све док не нагази на мину, неки свакодневни ужас. Једна кокошка која виси у руци човека на тргу у Тетову, виси као крпа, док овај разговара са пролазником, била је једна од тих мина.)

Застајем код чистача ципела поред бетонског зида. Папирнати дроњци огуљених плаката на рошавој сивомаслинастој површини. То је пролаз, сокак или пречица између главних улица у грудном кошу града, скрајнути и сеновити кутак у који залазе пролазници прљаве обуће, а излазе из њега нагланцани, уредни, већи и лепши у сопственим и туђим очима. Мушкарци

старије и млађе доби седе на шамлицама дуж зида један до другог иза дрвених постоља или сандучића окићених четкама. Муштерија ставља ципелу на металну платформу облика стопала. Архаични призор оријенталне позорнице Тетова, прослављен у филму Витториа де Сике (1901–1974) *Чистачи ципела* (1946) и опште место свакодневице македонских и косовско-метохијских градова. Истог момента, када сам се иза ћошка појавио са торбом о рамену и фото-апаратом у шаци, сви чистачи ме примећују и прате моје кретње. Главни сам на тој уличној сцени. Питам их да ли дозвољавају да их фотографишем? Кажу: може! Питају одакле сам? Кажем: из Новог Сада. „Господски град", рече један од чистача, гланцајући ципеле муштерије брзим покретима. Једни ме опсервирају крајичком очију, закошених погледа, други ме гледају директно, попут младића у првом плану фотографије, коју сам прву шкљоцнуо, чији ми се јасни поглед испод густих црних шишки закуцао у објектив као ексер и кроз фото-апарат у средиште мозга. Младић држи две повеће четке у шакама између колена и чека муштерије, спреман као запета пушка.

Чистачи ципела, пословично љубазни, сугестивни и слаткоречиви у комуникацији са пролазницима, проводе по цели дан на улици, чекају муштерије, саживљени са атмосфером и неписаним законима и обичајима улице, баштине њено наслеђе, изучавају и упражњавају „психологију" улице. Годинама су на том месту, зими и лети, имају своје сталне муштерије, особе које чишћење ципела на овакав начин узимају за обавезни ритуал. Култ или фетиш чистих ципела у Тетову, да тако назовем ову мушку појаву (жене не користе услуге чистача), заокупио ми је мисли неко време и трагови мог интересовања за чистаче ципела остали су на неколико квадратића црно-белог ORWO филма. Посматрам кроз објектив млађег човека, црнопутог весељака са четком у шаци. Гледа ме у очи и нешто говори, смеје се, а пред њим стоји муштерија, једна нога му је на металној платформи. Стари чистач, најстарији у реду, одмакнут од осталих поред зида, седи у бунди са црном беретком на глави, ложи ватру у полураспаднутој кофи и греје шаке.

У Тетово смо стигли на пазарни дан, писао сам у репортажи *Заточеници бедема прошлости* (Дневник, 1986). *Призори су фелинијевски, бизарни. Старац јаше на магарцу преко главног трга, а пешаци му солидарно отварају пут без негодовања и чуђења. Задње магареће ноге скоро да се и не виде испод свежња тек огуљење овчије коже, очигледно намењене продаји. Овај уличний призор, необичан за странца, а неприметан за тамошњи свет, ишчупали смо из сценографије презасићене сличним противуречностима. Уже градско језгро, супермодеран архитектонски блок, прелављен је горштацима пристиглим са Шаре у нади да ће нешто продати или купити. Испред робне куће у којој бљешти компјутер „Искра", старица у хицабу продаје сапун од свињских ушију. Само хиљаду корака даље протеже се ланац туробних зидова, страшни суноврат у турска времена! Простор засејан стотинама тврђавица. Зидови су некада имали функцију заштите, у рату су препрека за непријатеље, у миру су чувари женске чељади од нежељених очију, сврха им је била јасна. Тврђаве око поседа никле су као одговор на несигурна времена, резултат једне превазиђене традиције, једног дегласираног односа према животу, који је данас из-*

губио некадашњу сврсисходност. Сврха је ишчезла, остали су зидови; зидови који више нису ни препрека, а ни заштита за жене, него споменици заосталог духа, лишеног осећања за модерна времена.

(У Тетово *смо* стигли... Стигао сам само ја, али *Дневникова*, и не само његова пракса писања текстова у множини, бирократска „школа новинарства" на коју сам у неколико наврата скренуо пажњу, прешла ми је у навику и рутину о којима нисам ни размишљао, нити ми је то тада сметало, као што ми смета сада док цитирам фрагмент своје давне репортаже. Осећам се боље када у мислима прочитам: У Тетово *сам* стигао...)

У канцеларији ме дочекује Вељко Пауновски, секретар општинске инспекцијске службе, одређен у градској кући за контакте са новинарима. Док смо разговарали за *Дневник*, свој ред у ходнику зграде општине чекали су новинари *Нове Македоније* и загребачког *Данаса*. Данас бисмо таквог човека назвали портпаролом градске власти.

– Да ли сте започели рушење зидова у неким насељима? Јесу ли општински булдожери кренули у акцију „великог спремања" Тетова? – упитао сам Пауновског.

– Не, још нисмо... Али, све је спремно са наше стране, механизација и људство су обезбеђени, и овога пута нећемо одустати од рушења! Питање је дана када ћемо почети акцију, а ради се о првих пет улица и неких сто осамдесет зидова око кућа и имања – рече Пауновски. – Власници су добили обавештења о рушењу и углавном нема притужби.

Налог за уклањање зидова послат је на адресе 2.562 албанске породице, остатак се односио на зидове око македонских, турских и „осталих" кућа
Фото: Жељко Марковић

– Ко су власници?

– Албанци.

– Зидови око кућа и имања са Албанцима су „дошли" у Тетово?

– Да. Зидови су њихова традиција – рече Пауновски и показа ми Одлуку општинских власти из које преписујем податак: налог за уклањање зидова послат је на адресе 2.562 албанске породице, остатак су зидови око македонских, турских и „осталих" кућа. – Већина нема ништа против уклањања зидова и за сада је у општину стигло само сто педесет жалби. То није много.

– Да ли су неки сами порушили зидове око својих авлија?

– Јесу. Шездесет домаћинства је то учинило за сада... Видите, многи од њих најрађе би се отарасили тих зидова, виде и они да је то ружно, непотребно, заостало, али рушење није једноставно, то треба платити, имате праве тврђаве око кућа. Зидови су негде високи и по три метра, дебели, бетонски или од камена, а авлија велика, излази на три улице, и узмите колико људи треба да такве тврђаве сруши.

– Лакше им је да то иде „присилно" о трошку општине?

– Па, наравно... Јасно ко дан! – потврди Вељко Пауновски. – Ми ћемо бесплатно уклонити то ругло око кућа и већини то одговара.

– Одлука о рушењу донета је још 1982. године – подсетио сам општинског портпарола. – Зашто се чекало до сада? У међувремену, уместо да се број зидова смањи, он се како чујем повећао. Никле су нове бетонске тврђаве.

– Да, то је тачно – сложио се Пауновски. – Има доста и дивље градње на присвојеном земљишту. Проблеми су велики, а умешала се и политика.

– Зашто је Одлука оживљена баш сада у време када новине пишу о ескалацији албанског национализма у западној Македонији? То је лош политички контекст.

– Једном смо морали да кренемо у акцију! – рече Пауновски. – Видите, у другим срединама је то обична комунална интервенција, свидела се она некоме или не, а овде се одмах ставља у неке ружне националне контексте. Верујете, то је злонамерно! Коме је то у интересу и због чега, није моје да улазим... Идеја општине је јасна и нема у њој никакве задње намере према Албанцима, и то сам пре неки дан изјавио за ТВ Сарајево и ТВ Загреб, а то је: да се Тетово ослободи тог баласта прошлости, тог ругла које нас гуши, и да се урбано култивише и модернизује! Уместо тврђава, предложили смо власницима, ради лепшег и хуманијег изгледа, жичане, гвоздене и живе ограде. Имали су довољно времена да нас послушају. Продужили смо рок до 20. новембра, а сада је и тај рок истекао. Почињемо са присилним рушењем.

– Три хиљаде зидова! Колико ће то рушење потрајати?

– Ићи ће то врло брзо...

Вељко Пауновски упућује ме на нека албанска „тврђавска" насеља, па сам се одмах запутио у Улицу Иве Лоле Рибара. У овом кварту, једном од предвиђених за прву фазу рушења, зидоманија је прерасла у колективну патологију. Опсесија зидовима! Човек се не осећа добро у том лавиринту, а ја сам страно тело са фото-апаратом, скитам и фотографишем, провоцирајући и искушавајући људе чија је реакција непредвидљива, поготово откако су од државе

добили налоге за рушење, а неки су одавде запретили да се њихови зидови не такну. Претње се овде озбиљно схватају. Зидови око авлија и кућа у том кварту углавном су стари, дотрајали, и скоро по неком правилу запуштени и неокречени, подизани од камена наслаганог као цепанице и грубо пресвучени малтером или само закречени до улице, без нивелисања и равне површине, или су само грубо замаскирани и учвршћени набацаном бетонском смешом као лепилом, одозго покривени двосливно наслаганом ћерамидом. Новији зидови су бетонски, грубо саливени, и на њима су остали отисци шалунге. Никоме није стало до естетског доживљаја. Баш никоме?

У дубини простране уредне авлије поплочане крупним облим каменом као гљивама, преко рамена једне од тих жена на отвореној капији, замотаној у мараму и у дрвеним нанулама с каишем преко вунених чарапа, улеће ми у око стара архетипска турска кућа са чардаком, избоченог спрата с три крстаста прозора, оперважена фарбом и с обрвама, и украсном железном терасицом у средишту прочеља, покривена ружичастом ћерамидом као октобарским лишћем. На жици разапетој између две мотке суши се веш. Ако се тада нисам замислио над овим призором лепоте, скривене од очију света у високим зидовима, ваљда да је очима не украду, задивљен сликом дивне аутентичне куће, уредне и, изгледа, свеже окречене у снежно белом дезену, онда се питам овог тренутка: има ли лепота смисла ако је сврха самој себи, ако се не покаже другима? Тај дебели високи зид, који се као страшило испречио преда мном, огуљен и испуцалог малтера (ружан, опасан), заклонио је од погледа и утамничио ову тетовску градитељску ружу.

Мали, прљави и потхрањени коњ белог крзна, кањавих копита, архетипско балканско кљусе, назовимо га тетовски пони да разведримо овај призор, какве сам виђао и по Новом Саду, све тамо до краја деведесетих, упрегнуте у убоге скаламерије на које су Роми с периферије утоварали „секундарне сировине" скупљене из контејнера по граду, вуче таљиге с гуменим пнеуматицима, дашчани сандук натоварен главицама купуса и џаковим пуним нечега. Кола су тешка, кљусе се напреже, даје све од себе. Човек поред коња, неоспорно Албанац, обележен белим кечетом обмотаним црном марамом на турски начин, која му одостраг пада преко врата, сувоњав, оштрог птичјег носа, дубоких очију у костима и погледа замишљеног пред собом, једном шаком држи улар (каиш пада преко очију коњчета), а у другој му је цигарета. Примећује да га фотографишем, али пролази ни не погледавши ме, једнако гледајући у асфалт. Поред металне ограде с бетонским подзидом, пак, стоји на капији *европски* човек, случајно Македонац, стоји у црном оделу с краватом, блиставо чистих ципела, нестваран у том пејзажу, окреће главу од фото-апарата, гледа у *оријенталног* човека с коњем, пуши. Два човека, две цивилизације. Нема претапања, нема благих прелаза, само оштри, шокантни призори, крајности.

Филмским језиком казано то се зове рез, прелазак или скок из кадра у кадар, а пренето у живу свакодневицу (или у мртву, свеједно), рез је прелазак из призора у призор, ланчано смењивање ситуација и лица на покретној траци живота. Ни у филму, као ни у животу, резови или спојеви се не примете, очи не региструју шавове као што свест не обраћа пажњу на дисање, али и

кадрови и призори некада се смењују *предвидљиво*, претапањем или благим прелазима фотографија које увиру једна у другу као акварел или мирна и тиха вода, а некада су прелази *непредвидљиви*, шокантни, оштри у бучни као експлозије грома, електрични живац муње, крик у тишини (или у буци, свеједно). Црно-бели филмови које сам испуцао у Тетову и похранио их у својој електронској архиви, и нешто мало црно-белог сећања на то моје репортерско путовање у северозападну Македонију, сећање које је неким чудом опстало у мојим меморијским фиокама, или су га освежиле и оживеле фотографије које прелиставам на компјутеру, снажно подупиру ово што сам рекао. Два дана сам истраживао у Тетову, пробијао се кроз гужву у центру, завлачио у удаљене буџаке града, копкао и узнемиравао чаршију фото-апаратом, смуцао се кроз лавиринте зидова, вирио кроз капије и улазио у дворишта као у тврђаве, и на сваком кораку и иза сваког следећег угла, излагао сам се ризику да ми у око или у објектив улети неки шокантан призор.

Крупан човек, Албанац, ако је судити по белој капи на глави, јаше на магарцу средином скрајнуте уличице у најближем залеђу центра, а са задње стране, окачена о самар, њише се врећа са некаквим теретом. Сишао је у град у набавку и сада се враћа својој кући, претпостављам. Свакодневна појава у Тетову. Магарац је у овим крајевима осамдесетих година уобичајено превозно средство сеоског човека, посебно заступљен међу Албанцима, досељеницима. Није ми познато да ли је и данас тако, верујем да није. Човек на магарцу је у сакоу и чакширама с ногавацима упасаним у ципеле. Лице му је испијено и издужено, јаких виличних и слепоочних костију, чело избраздано борама, зарастао је у поседелу браду. Шаке су му крупније, жилаве, надуте. Све на њему говори да је то горшатак, репрезент планинског човека тог поднебља, који је од живота искусио само тежак рад, муку и борбу за преживљавање од данас до сутра. Питам да ли дозвољава да га фотографишем? Потврђује климањем главе и не проговара ни реч. Фотографишем га са два метра удаљености, поглед му је упрт напред. Гледам га одостраг, трзајем тела убрзава магарца и животиња са човеком на кичми, наставља полутрчећим уситњеним ходом. Несразмера јахачевих димензија и магарца или магарчића, чије ми ноге каљавих копита изгледају као гране које ће се сваки час сломити под јахачем (па ипак се то не догађа и неће се никада ни догодити), упада у очи, изгледа, само мени; овдашњи људи томе не придају значај.

Међутим, већ иза првог угла, нови призор и нови визуелни надражај. Прилази ми следећи јахач на магарцу, човек крупније грађе, такође, албанске физиономије, обучен у црну одећу и са црном беретком на глави. На ногама су му гумењаре и вунене чарапе упасане у чакшире. Животиња под њим је крупнија, старија и ухрањенија од магарета које прође поред мене пре неки минут. Јаше и пуши. Фотографишем јахача на магарцу са отприлике исте удаљености као и његовог претходника и ова мала улична сцена заокупља пажњу женама на оближњој капији. Човек погледа у мене хладног полуосмеха, јасно му је да је мета и да странац има некакав наум са њим у виду, али и прође без коментара, повуче дим цигарете и настави да јаше, без осврtања.

Многе старе слепе капије у том кварту Тетова, дрвене и металне, црвоточне и зарђале, опремљене су двосливним надстрешницама у градитељском маниризму тог поднебља. Једне капије су зидане с кровићима покривеним црепом или ћерамидом заливеним у малтер или наслаганим на дрвене скелете, друге су целе дашчане конструкције покривене лимом или плехом, понегде и терпапиром. Једне капије су више од зидова, који онемогућавају поглед с улице у авлију, друге бројније су у равни са зидовима, урезане у зидове, али све су једнако „мистериозне", затворене или закључане, и провоцирају радозналост странца да макар завири у тај скоро херметички затворен микрокосмос оријенталне породичне тврђаве. У највећем броју случајева то су куће Албанаца, досељеника, али зидови око авлија, све робуснији и све бројнији, нису били страни ни староседеоцима Македонцима, Турцима, Србима, Ромима и осталима, једни од других узимали су мустре, тврђаве су се множиле и нека градска насеља, попут овог у којем сам истраживао, претворила су се у лавиринте, ограђивали су се свако од свакога и како је ко хтео, и зидови су постајали знакови престижа, тековина која се подразумева у колективној свести Тетова. Младен Томовски из Улице Иве Лоле Рибара 137 порушио је зид и подигао жичану ограду. *Све то сада изгледа као када се запуштен човек доведе у ред*, написао сам у тексту, *па је наједном пријатно бити у његовом друштву*.

– Да ли је лепше овако без зида? – упитах Томовског.

– Лепше – одговори човек.

– Јесте ли зид наследили са кућом или сте га ви подигли?

– Ја сам га подигао овим рукама.

– Због чега? – упитах човека на капији. – Шта је била сврха зида?

Томовски показа руком брзим полукружним покретом.

– Погледајте около, прошли сте улицом: зид до зида.

– Да, тако је... Неки су срушени, видим.

– Неки су срушени, да. То је због ове комуналне одлуке. Али то је занемарљив број. Уђите дубље међу куће, видећете тврђаве. Имате ту један бетонски зид висок четири метра! Албанац, сад скоро се доселио, негде са Косова. Па, шта мислите, да ви овде живите... Да ли бисте подигли зид? Или бисте били бела врана? Нисам хтео да будем бела врана, у чаршији је то опасно.

– Опасно? Зашто?

– Није добро овде се издвајати – рече Томовски.

Пред неким капијама, или у капијама, одшкринутим таман толико да звирнем у авлију у зидовима, стоје хануме, господарице чаршије из сенке, жене у чијим се очима, смејуљењима и дошаптавањима, препознаје универзални свраб знатижеље изазван појавом страног тела са фото-апаратом. Док сам фотографисао јахача на магарцу посматрале су ме две жене и девојчица испред оближње металне капије, једна је старија жена (свекрва), натронтана у свакодневним *турским* пољавама и са сукњом која асоцира на димије, главе повезане белом марамом, и на ногама су јој нануле и вунене чарапе, друга је млађа (снаја), одевена *обично*, изашла је у џемперу и сукњи, и на ногама су јој кратке чарапе и папуче, а трећа особа је снајино дете, девојчица обучена као дечак. Како сам успоставио комуникацију са женама на капији, не сећам се,

уосталом, не бих се сетио ни жена да није сачуваних негатив филмова у мојој архиви, али судећи баш по тих неколико фотографија и њиховој хронологији, старија жена, након проласка човека и магарца, позвала ме је у своју авлију с огромном, спратном кућом у изградњи.

– Зашто нисте порушили овај зид? – упитах Царију Аслани, жену на капији куће број 189. – Задњи рок за рушење био је до 20. новембра.

– Није то лако ни срушити... Нека га општина сруши, ја немам ништа против.

– Не?

– Не. Ако га они не сруше, пашће сам од себе. Пропало је то, видите.

– Ваш комшија доле низ улицу је срушио свој зид, видим.

– Екрем. Срушио сад скоро, да.

– Па, је л' сад лепше за око? – питам Царију.

– Па, јест', лепше је... Срушили радници, платио их... Ја динара да платим раднике немам! Његов зид је мањи, а овај мој, видите шта је то: Скадар на Бојани.

Царија Аслани: „Да вам искрено кажем, навикла сам на овај зид и не приметим га... Коме смета, нека га сруши, само да ја не плаћам."

Фото: Жељко Марковић

– Шта ће вам толики зид око куће? – упитах жену. – Зашто сте градили ову тврђаву?

– Градио га мој муж! Зашто? А зашто други граде... Виде једни од других. И сад зидове подижу ови нови. Ено доле онај направио зид од бетона. Питајте њега, доселио од Подујева пре неку годину. Кажем вам, мени не треба, а и не смета ми, да вам искрено кажем, навикла сам на овај зид и не приметим га... Коме смета, нека га сруши, само да ја не плаћам.

– Како ће те без зида? Биће вам необично, можда и жао?

– Ух! – Џарија притисну шаке на кукове и заврте главом. – Ко је још због зида жалио... Нек' руше, алал им! Засадићемо живу ограду уместо њега.

– Да ли је истина да Албанци подижу зидове како би се жене заштитиле од погледа са улице?

– Има и тога! Има, наравно. Мој муж је ово подигао да ме заклони од нежељених очију са улице. Била сам лепа... згодна... Не верујете? – смеје се Џарија. – Сада сам матора и ружна као жаба, па му је свеједно ко ме гледа. Сад може да сруши зид.

Текст је оживљен са једном мојом фотографијом, жена у црном хиџабу пролази поред зида и карикатуром Градимира Смуђе, пласираном крупно у равни са насловом, који се на свој „комедиографски" начин позабавио темом зидова, нацртавши разиграног арлекина, испред зида, са отвореним кишобраном испред пушчаних цеви војника који га стрељају.

ЧАРШИЈА СЕ (ПРИСИЛНО) ОТВАРА

Заточеници бедема прошлости

Зашто је баш одлука о рушењу 3000 зидова оно приватних поседа у Тетову, дакле, једна посве банална урбана интервенција изазвала толико пажње у јавности? Неко ово „велино спремање" злонамерно повезује са растућим национализмом у западној Македонији. Истина је другчија: зидови нису упориште национализма већ непросвећености

То је дакле кључни проблем, али он се не може простом алхемијом спојити са учесталим силовањима или недавним паљењем албанске заставе у центру Тетова. Идеја о модернијем изгледу града стара је читаву деценију, а први пут се отворено са њом иступило 1982. године када је општина регулисала начин како да се ограђују дворишта.

ВЕЗ РЕЧИ

који постао медијска звезда. Збиља, ко би рекао да ће се подићи толико прашине око, у суштини, баналног урбанистичког захвата, својственог и другим местима која претендују на модеран изглед. Уме сно је зато питати: зашто су баш тетовски зидови завредили толику пажњу?

Одговор захтева посебан чланак а ми га, силом прилика, назиремо кроз контекст најсвежијих догађаја везаних за ескалацију албанског национализма у западној Македонији. Самим тим и ово рушење, западној Македонији. Акција руше ња зидова, међутим, није разрачунавање са национализмом (што би био врхунац апсурда), већ данак изласку из некултивисаног, заосталог начина живота. У Тетову кажу, зидови не крију националисте, већ непросвећеност! Да ли ће, пак, буљ дожери „просветити" тетовску чаршију, показаће стручне анализе, а нама преостаје да проговоримо пар речи са власницима зидова.

— Зашто нисте порушили зид до 20. новембра, питамо Џарију Аспани, из улице „Иво Лола Рибар" бр. реакција на несигурна времена, као резултат једне изживљене традиције, једног депласираног односа према животу који је данас изгубио давничку сврховитост.

Сврха је нишчела, остали су зидови. Зидови који више нису ни препрека, ни заштита за жене, већ споменици заосталог духа, лишеног осећања за потребе модерних времена.

Бела врана у чаршији

АЛИ, Тетово има један осетљиви

Детаљ репортаже Жељка Марковића из Тетова објављене у недељном издању „Дневника" и карикатура Градимира Смуђе

Градимир Смуђа, рођен 1956. године у Новом Саду, илустратор, карикатуриста и сликар, цртач и сценариста стрипова, велики мајстор Девете уметности, откако је у студентској фази своје каријере почео сарадњу са кућном *Дневник*, а студирао је на Академији примењених уметности у Београду, својим карикатурама и илустрацијама, а нарочито луцидним недељним цртачким „анализама" градског живота, потом и политичким и ангажованим карикатурама, обележио је заувек један сјајан период *Дневника*, када су објављивани његови рани радови. Благог и ведрог лика и исто такве нарави, насмејаних плавих очију, пријатан у опхођењу, ширио је око себе

добру људску и стваралачку енергију, када би долазио у редакцију и увек ми је била част и велика радост када се његов риболики потпис (духовита асоцијација на његово *рибље* презиме) нашао унутар неког мог текста. И њему је *Дневник* био тесан, али тесна му је била и Србија, и то је одмах било јасно свима који су знали (и хтели) да виде. Било је логично да освоји највећу српску награду за карикатуру *Пјер* (1985). У земљи ратова, Смуђа није желео да и сам постане карикатура, па је почетком деведесетих са породицом, супругом Зорицом (рођ. Пенић) и девојчицама Иваном и Инес, напустио Србију. Прво су отпутовали у Швајцарску. Прелазе у Италију, где су се скрасили у подстанарском стану. Смуђа је у то време дословно дириначио за једног галеристу. Серија самосталних и колективних изложби у неким европским градовима, неколико значајних међународних награда (*Златна палма* у Бодригери 1996. године), паметни пословни потези, али изнад свега бесомучан рад са цртачким прибором у руци, избацили су га у сам врх европског стрипа, којим се искључиво бави од 2000.-те године, да би од 2011. радио за француску кућу *Делкорт*, највећег европског издавача стрипова, где је његово мајсторство доживело пуну сатисфакцију.

* * *

Када почетком 2001. године будем гледао на телевизији пуцњаву између албанске паравојне формације Ослободилачка национална армија и македонских снага безбедности, крвави сукоб у селу Танушевци, који се пренео и на периферију Тетова, сетићу се своје приче о зидовима из половине осамдесетих и утврдити да су невидљиви зидови премрежили северозападну Македонију. Упркос свему, зид око куће лако је порушити, и многи такви зидови више не постоје у Тетову; срушени су или по сили закона или добровољно као одраз свести да су те тврђаве анахронизми времена, реликти традиције. Међутим, са невидљивим зидовима, зидовима у људима и између људи, зидовима између цивилизација, ићи ће много теже, њихови су темељи дубљи и од чвршћег материјала, повезани малтером ирационалног. Зидови су у људским главама.

Прича познаница из Новог Сада, жена која је оперисала кук и кретала се ослањајући се на штаку, како је сад скоро путовала са супругом у те крајеве и доживела нешто што се само од себе везало за тетовски случај и препоручило се да закључи ово моје штиво. У шетњи улицом нехотично ју је лактом гурнуо пролазник. Жена се затетура и умало да падне. Човек застаде, и када је схватио да је гурнуо жену са штаком, коракну назад и извини се њеном супругу.

– Нисте гурнули њега, него мене – приговори жена. – Зашто се њему извињавате?

Албанац одговори: – Госпођо, ред је ред!

И настави својим путем.

Шта ми је о обичајном праву патријархалне албанске заједнице на Косову у зиму 1987. године говорио проф. др Халит Трнавци, шеф Кабинета за албански језик Филолошког факултета у Београду, да ли у „Канону Леке Дукађинија" (KANUNII LEKE DUKAGJINIT), кодексу обичајног права по којем су се вековима равнали косовски Албанци, треба тражити узроке мржње према Србима и „начин политичке борбе" албанских екстремиста и сепаратиста на Косову и у западној Македонији или је мешање дневне политике са Дукађинијевим Закоником вулгаризација духовне творевине, зашто је средњовековна крвна освета осамдесетих година прошлог века још увек била присутна на Косову и како се Трнавци, Албанац из Дренице, осећа(о) у Београду, који је његов „коначни избор"

У покушају да уђем у шифру албанског човека и његовог обичајног права, које и данас уређује живот у патријархалном косовском друштву и његовој породици с још жилавом племенском суштином, крајем јануара 1987. године отпутовао сам у Београд и закуцао на врата кабинета проф. др Халита Трнавција, шефа Катедре за албанологију Филолошког факултета.

Албанац, угледни професор, фолклориста и лектор, велики познавалац албанског човека, његове свакодневице, његових обичаја и митологије, беше превео за једног хрватског издавача *Канон Леке Дукађинија*,[69] велико и утицајно дело албанског народа, које је у новом издању на хрватском језику, и са Трнавцијевим предговором и објашњењима, а на крилима драматичних догађаја на Косову и добре рекламне логистике издавача, постало једна од најтраженијих књига у загребачким и београдским књижарама тих месеци. Рођен је на Косову, а у Београд, „интернационални град који не прави разлике међу људима" (Трнавци, *Европа*, 2006), дошао је 1958. године. И у њему остао. Трнавци је на београдском Филолошком факултету 1970. години одбранио докторску тезу: *Мотив о сестри и мртвом брату у усменој књижевности балканских народа*, а пет година касније постао је шеф Катедре за албански језик, затим и редовни професор.

Сусрет сам договорио телефоном. Глатко је пристао на разговор за *Дневник*. У кабинету Трнавција, на његовом радном столу, ормару и полицама поред зида и прозора, гомиле набацаних књига и стручних часописа, архивски списи, магазин *Дуга*, и ко зна још све какви документи, списи и артефакти. Дочекало ме је оно академско/професорско специфично стање уређеног кабинетског хаоса, које у преводу са свих језика на свету препознајемо као стваралачки неред. Смештамо се за нижи и приснији сто намењен за разговоре. Доносе нам турску кафу у белим порцеланским шољама с кружном плавом лајсном, памтим их из свих југословенских државних ресторана и

[69] Видети: Канон Леке Дукађинија: (постхумно дјело) / сакупио и кодифицирао Штјефен Константин Дечови; (пријевод, предговор и објашњења Халит Трнавци), Загреб: Стварност, 1986.

институција. Кад год се сетим ових конфекцијских *социјалистичких* шољица за кафу (а сада их гледам на фотографијама које сам снимио у Трнавцијевом кабинету), сетим се по аутоматизму и легендарне анатомске женске *боросана* обуће, која се на југословенском тржишту појавила 1968 године, а фабрика *Борово* патентирала их је за припаднице радничке класе које дуго стоје на ногама. Придружује нам се један асистент са катедре, не знам којим поводом и не знам му име, човек обрастао у густу црну браду с брковима који су замаскирали уста, и остаје с нама неко време не мешајући се у разговор.

Проф. др Халит Трнавци прелистава *Канон Леке Дукађинија,* одговара на моја питања, повремено упире прст у неко начело *Канона* и објашњава га, а ја бележим његове речи у *Дневников* нотес, пијуцкам кафу и пушим *лорд*. Трнавци ми каже да *Канон* чита искључиво као књижевно дело, творевину „насталу за вечност", притом не спори да је обичајно право опстало у забаченим селима Косова, где крвна освета није искорењена, али не види узрочно-последичну везу између драматичних догађаја и албанског сепаратизма и обичајног права у *Законику*, нити мисли да је паметно Дукађинијево дело доводити у везу са дневном политиком. Трнавци је на сасвим супротном становишту од оних који у *Канону* виде „начин политичке борбе" албанских сепаратисата или, како се осамдесетих говорило, иредентиста. Мој разговор са њим, под насловом *Реп добио батине*,[70] објављен је у недељном издању Дневника.

РЕП ДОБИО БАТИНЕ

Да ли су последња драматична збивања на Косову допринела да најновије издање „Канона Леке Дукађинија" постане бестселер?

Најновије издање *Канона* побудило је велику пажњу у јавности управо због специфичне ситуације данас на Косову. С једне стране то је добро, *Канон* у многоме помаже да се разуме један народ, његова патријархална стварност. С друге стране, то је лоше јер се на упрошћен начин покушава повући паралела између *Канона* и садашњег политичког тренутка на Косову. Дукађинова начела, међутим, ма колико у неким формулацијама деловала сурово, немају блиских веза са ескалацијом албанског национализма или другим формама иредентистичког дивљања. То се може утврдити и летимичним увидом у начела *Канона*. Погрешно је дневну актуелност *Канона* сматрати његовом највећом врлином. То је вулгаризација духовне творевине која за разлику од најновијих косовских догађаја опстаје у непрекидном вишевековном континуитету. *Канон* је у различитим верзијама постојао тристо година пре демонстрација албанских националиста у Приштини, па ће сходно свом жилавом трајању постојати вероватно и следећих триста година. Разумљиво је да ће то трајање имати другачији смисао: *Канон* је књижевно дело крцато етнолошким,

[70] Дневник, Жељко Марковић, Реп добио батине, 1. фебруар 1987, 10–11 (Фотографија: Жељко Марковић)

етичким и фолклорним елементима, изразито захвално и када су у питању грађанско-правна проучавања.

Зашто се обичајно право, које регулише „Канон Леке Дукађинија", тако жилаво одржало баш на Косову, односно у његовим селима? Колики је његов утицај данас?

Утицај *Канона* још увек није ишчезао из косовске стварности и у неким срединама је, чак, изузетно јак, али приметно је да се његов утицај све више повлачи пред утуцајем позитивног права ове земље. Обичајно право кроз *Канон Леке Дукађина* најдуже се у животној пракси одржало на Косову, али имали су га и други балкански народи. Патријархалном животу одговарало је обичајно право. Оно је било главни регулатор друштвених односа на селу. На Косову је патријархални живот достигао кулминацију, чему пре свега кумује заосталост. Своју изворну сврху *Канон* је задржао у забаченим селима Косова, где још увек владају закони крвне освете, легитимне по Дукађинију, али у глобалној ретроспекцији ово је време његовог сумрака.

Проф. др Халит Трнавци: „'Канон' не прописује протеривање људи са њихових огњишта, штавише право власништво подиже на ниво светиње. Нико нема право да отера некога са његове земље!"

Фото: Жељко Марковић

Канон у неким својим начелима делује окрутно. Да ли су крвна освета и „проливање крви" суштина обичајног права израженог кроз „Канон Леке Дукађинија"?

Канон је делимично окрутан и без милости, ту сте потпуно у право, али „проливање крви" није његова суштина. Погрешно се мисли да је управо крвна освета темељ Дукађинијевог односа према праву. У *Канону* има више хуманог расуђивања, него разарачког. Осим тога, не постоји ниједна друштвена и морална сфера живота коју *Канон* није регулисао. Додуше, крвна освета је оно што га чини непримереним цивилизацијском односу према животу. *Канон* изричито каже: „Ко даје метак, узима крв на себе". Након ослобођења учињено је доста да се крвна освета локализује, али нема ни помисли да је искорењена. То је мрачни део *Канона*, али још горе су последице када се *Канон* у свести хохштаплера погрешно интерпретира.

Шта је беса или задата реч према обичајном праву Албанаца?

Беса је обећање и гаранција; ко је добије, безбедан је. Беса је за Албанце светиња, како некад, тако и данас. *Канон Леке Дукађинија* допушта могућност „опроста крви", услов је да се нађу посредници који желе добро. Ако не дође до опроста, оштећена страна је дужна да крвнику пружи бесу или задату реч, рок слободе или сигурности, а то значи да за одређено време освета неће бити извршена. Убица док траје беса може слободно да се креће куд год жели, па чак може да дође и на сахрану убијеног. „Једном задата реч, више се не гази", пише у *Канону*.

Пијачни дан у Гостивару: не постоји ни једна друштвена сфера живота традиционалног албанског човека коју „Канон" није регулисао

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Да ли се садашњи положај албанске жене у патријархалној заједници може довести у везу са њеним лошим третирањем у Канону?

Канон каже да је жена „мијех за ношење". Још једно неодрживо поглавље *Канона* је однос према женама, оне су по Дукађинију потпуно обесправљене! Крвна освета и однос према женама у многоме су формирали дух албанског човека. Но, ствари су кренуле на боље: обичајно право више није начин живота колективног, већ појединачног духа. *Канон* губи снагу у масама.

На Косову је забележно више силовања српских жена од стране Албанаца. Канон је изричито против таквог насиља мушкарца над женом.

Силовање је по Дукађинију неспојиво са чашћу албанског човека. Силовање се по *Канону* сматра грозним, нељудским чином! Часни људи међу Албанцима се тога гнушају и апсолутно су свесни да томе прибегава шљам и отпад њиховог народа. Таквим поступцима прибегава иредента којој је циљ да Србе и Црногорце отера са Косова.

Сведоци смо притисака на Србе и Црногорце да продају своје куће и имања и напусте Косово. Шта о таквим појавама каже Канон?

Канон не пропагира протеривање људи са њихових огњишта, штавише право власништво подиже на ниво светиње. Нико нема право да отера неког са његове земље! Дукађини је изричит: „Једном постављена међа, више се не миче". Померање међе исто је што и мицање костију мртваца. *Канон* наглашава да са свога огњишта нико никога не сме да помери, нити да га спречи у послу, јер то је његов темељ. „Темељ се не чупа", каже Лека Дукађини. Дакле, ово што се данас ради на Косову производ је безумља албанских националиста који очигледно имају свој властити канон: канон мржње и заслепљености. Они немају упориште у народу чија је етика утемељена на принципима патријархалне части, њих албански народ дубоко презире.

Албанска деца из Арачинова код Скопља

Фото: Бранислав Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

Шта је рак-рана данашњег косовског друштва?

Недовољно се у југословенској јавности зна о једном другом лицу косовске свакодневице, а то је – непотизам! Увлачење рођака на уносне и утицајне положаје, а на штету способних људи, избачених из игре, и самим ти на штету целог друштва, попримило је на Косову до 1981. године невероватне размере. И то је супротно *Канону*. Добар део тадашње политичке и интелектуалне „елите" масовно се ороћавао. Њихов однос према иредентизму био је компромисерски, па је она временом добила простор за деловање. Дакле, када говоримо о иредентизму на Косову, онда треба имати на уму оно што иза ње стоји и ту сећи корене зла. У том смислу поучно је позвати се на *Канон* који децидирано каже: „Крив је и ко метак даје". Значи, није довољно само осудити извршиоца, већ открити и подстрекача. Кривљи су они који делују из позадине. Једном

сам већ негде рекао да би, уместо кажњавања младих и малолетних, који су заражени идејама иредентe, требало ударити по иредентизму, њу треба тући по глави, а не по репу. Породичне везе на Косову врло су јаке, па отуда породица тешко подноси кажњавање неког њеног члана. Тај чин неминовно подстиче антијугословенско расположење међу њима. То не значи опростити вршиоцу недела, али то обавезује друштво да се позабави и оним ко је „пушку дотурио". Ово дубокоумно запажање Леке Дукађинија једно је од оних које оправдавају поновно штампање *Канон*а. Ја сам на становишту да *Канон* треба читати искључиво као књижевну творевину и не инсистирати превише на неким везама са тренутном политичком ситуацијом на Косову. Политика је осуђена на пролазност, *Канон* је осуђен на вечност. Уосталом, као сва велика дела једног народа.

* * *

Канон Леке Дукађинија поклонио ми је са посветом и књига ће ишчезнути у мојим новосадским подстанарским сеобама. После разговора, прошетали смо Улицом кнеза Михаила и професор др Трнавци ми је рекао да се у Београду осећа добро, да повремено отпутује на Косово, али увек се с радошћу враћа у престоницу, која је његов коначни избор. Неколико година касније, Трнавци ће ући у српску политику, „верујући да је то наука" (изјавио је за *Европу*), окушаће се и као посланик и у власти Слободана Милошевића важиће неко време за „поштеног Албанца", да би убрзо увидео да „вештина могућег" није за њега, да је у политици све илузорно, и вратио се професорском послу. У тој кожи је свој на своме. Новинари *Европе* су га питали 2006. године да ли је имао проблема што је Албанац у Београду? Није. И још је рекао: „Никада нисам гледао ко је које националности. Ни данас ме не занима да ли је неки мој студент Србин или Албанац. Занима ме ко је какав човек. У средини где сам рођен, а то је област Дреница на Косову, људи су говорили да постоје само две вере и две нације, а ја бих додао две партије – људи и нељуди! Студентима стално понављам да је најважнији бити човек, па онда све остало."

Шта сам почетком марта 1988. године доживео на путовању кроз западну Македонију, стартујући од Скопља, окруженог „белим прстеном" албанских насеља, попут мешовитог Синђелића (потоњег насеља Ченто) и злогласног Арачинова, села-тврђаве, престонице албанских екстремиста и криминала, преко Тетова, Гостивара и Дебра, пограничним појасом са Косовом и „меким трбухом" садашње Републике Северне Македоније, па све до Струге и Охрида, и шта су ми на том путовању говорили Албанци, попут браће Асановски, Латифа и Асана, повратара са скопске периферије, Иљмија Демирија из Арачинова и Халити Лиманија из Ђурђевишта код Гостивара, а шта ми је рекла Мирвет Салији, Албанка из села Пршовце код Тетова, која је одбила да буде робиња у зидовима сурове традиције

У Скопљу, опет.

У редакцији су одлучили да пишемо о Албанцима у западној Македонији, или, сасвим прецизно, о албанизацији тог подручја јужне југословенске републике, о појави која је осамдесетих година попримила такве размере, да преко ње више није могло да се прелази, нити да се овај демографски, етнички и политички проблем више гура под тепих зарад мира у кући. А ко ће из редакције да се позабави овим удаљеним и осетљивим истраживачим случајем, коме ћемо да ставимо македонски врући кромпир на длан, ако не репортеру за специјалне задатке, слободном репортеру Марковићу, који је пре две године већ писао за *Дневник* о догађајима у Тетову. Упознат је и са темом и са тереном, довољно је обавештен, сналажљив и продуктиван да извуче неколико политичких репортажа за недељно издање. Осим тога, воли да путује. Због чега су моје војвођанске новине биле заинтересоване за догађаје у Македонији, није ме тада занимало; моје је било да извршим радни задатак и остало ми је неколико дана да се припремим за још једну авантуру.

(У време када сам путовао у те удаљене јужне крајеве, путовао сам у Социјалистичку Републику Македонију, али четири године касније, пошто су 8. септембра 1991. године, грађани на референдуму изгласали независност од Југославије, држава се зове Бивша Југословенска Република Македонија (БЈРМ). Од скоро, пошто је нађено компромисно решење са Грчком, назив државе је Северна Македонија. Дакле, кренуо сам на пут у западне делове Северне Македоније да истражујем феномен албанизације тог подручја.)

Пре него што сам се отиснуо у Македонију, телефоном сам назвао нашег дописника Милета Раденковића, договорио с њим сусрет, када допутујемо у Скопље, и од њега сазнао још понешто о овој појави, да бих се затим упутио у редакцијско архивско одељење, заронио међу новине и књиге и наоружао се још неким подацима о теми и подручју у које сам одлазио. Поново сам прочитао свој текст о рушењу зидова око албанских кућа у Тетову, објављен половином децембра 1986. године. Уочио сам да сам у тој репортажи зидове објашњавао негативним наслеђем, заосталошћу једног дела албанског народа и то у највећем броју случајева оних Албанаца који су се у северозападну

Македонију доселили са Косова и увели своја правила игре у нову средину. Нисам се бавио нарастајућим албанским национализмом (сепаратизмом) и екстремним албанским наталитетом у овом делу Македоније, нити сам ове појаве директније повезао са зидовима око кућа у Тетову, али нисам ни искључио могућност да су зидови израз и метафора једног процеса, који има дубље корене и који ће имати далекосежне последице на албанско-македонске односе. Издвојио сам из архиве и мој разговор са проф. др Халитом Трнавцијем, из фебруара 1987, урађен у Београду, и проучио шта је рекао о албанском обичајном праву и утицају *Канона Леке Дукађинија* на свакодневни живот албанског друштва на Косову и Метохији. Трнавци ми је тада рекао да је према *Канону* „силовање неспојиво са чашћу албанског човека и оно се сматра грозним, нељудским чином". Међутим, управо су учестала силовања македонских жена од стране Албанаца, заоштрила односе између два народа, од којих је један, македонски, преко својих политичких представника, силовања тумачио и као индиректно националистичко средство и поруку иреденте. Занимљиво је да је на истој линији овог тумачења био и др Трнавци, који ми је рекао: „Часни људи се тога гнушају и потпуно су свесни да томе прибегава шљам и отпад њиховог народа. Таквим поступцима прибегава иредента којој је циљ да Србе и Црногорце отера са Косова."

Статистичким језиком речено: Албанци, међу којима је највише досељеника са Косова, у првих осам месеци 1987. године, починили су у Скопљу 16 силовања и крвних деликата и били су виновници 39 физичких напада. У шест наврата забележено је и спречено истицање симбола државе Албаније.

Заштитни знак Скопља: Стара чаршија
Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Пароле са непријатељском садржином и националистички вербални иступи постали су део македонске свакодневице, а неколико албанских наставника одстрањено је са посла због „ширења националне мржње". У општини Тетово, почев од 1973. године, изграђено је или обновљено двадесет џамија. У околини Тетова, један Албанац, конобар по професији, годинама је радио као наставник. Специјална комисија Собрања Македоније избацила је из употребе албанске уџбенике са неприхватљивим садржајем. Новински наслови у српској штампи из западне Македоније: *Осуђени албански сепаратисти*, *Силована малолетница*, *Спаљена југословенска застава*, *Затвор за нападнике*, *Откривена непријатељска група*... У текстовима сам навео мноштво случајева са националистичком позадином и именовао сам „протагонисте". Све то није било од јуче, деценијама уназад дешавале су се сличне ружне ствари на том подручју (нарочито у Тетову и околини), али општинска руководства, у којима су значајно партиципирали и албански кадрови, као и политички каријеристи и бирократе из македонских редова, настојали су да заташкају овакве случајеве.

Феномен досељавања албанског становништва са Косова у западну Македонију, после 1981. године (први већи нереди у покрајини), демографска експлозија проузрокована миграцијама, с укусом политике, и деловање иреденте, екстремиста и сепаратиста на том подручју Југославије, беху три појаве на нишану мог репортерског снајпера.

У Скопљу то зову албански или бели прстен. Израз се све чешће употребљава на неформалним јавним местима у граду, понекад и у званичној конверзацији – писао сам у првом наставку четвороделног серијала о Албанцима у западној Македонији (Дневник, 1988). *Град је опасан дивље изграђеним насеобинама у којима живе досељеници са Косова. Прстен је све шири и све видљивији. Етнички чиста албанска насеља ничу и развијају се зачуђујућом брзином према средишту Скопља. Ретки су досељеници који у тим насељима подижу уџерице, очигледно је да се ради о економски јаким људима. На узурпираном државном земљишту неки подижу дворце и опасују их високим бедемима. Нека села, попут Арачинова, удаљеног десет километара од Скопља, изгледају као тврђаве у које не може да уђе свако. Македонцима, додуше, нико не брани да уђу у албанска села, али најчешће их избегавају. У тим затвореним заједницама, у којима је бела капа (кече) најсигурнија пропусница, странац се осећа као уљез, изложен праћењу и посматрању...*

У Тетово сам у зиму 1986. године путовао сам. Носио сам са собом редакцијски фото-апарат и последично у архиви чувам црно-бели негатив филм са драгоценом колекцијом тетовских албанских зидова и свакодневних призора, али ни на једном снимку нема – мене. Није ми пало на памет да некога замолим да ме слика поред неког зида. Овога пута, ствари стоје другачије, редакција ми је ставила на располагање нову редакцијску *ладу ниву* и возача Јовицу, а са мном у Македонију путује и фото-репортер. Пре него што сам откуцао прву реченицу овог поглавља, издвојио сам из своје архиве све фотографије које ми је фото-репортер Бранко Лучић предао после терена за потребе текстова и за мене лично (поступак који примењујем и у другим случајевима).

Фотографије су ми освежиле сећања на неке тренутке, који би нестали у заборав.

У Македонију са нама путује и новинар културне рубрике и писац Ђорђе Писарев. У једној књижари у Скопљу, раније му је договорена књижевна промоција, па му се путовање с нама згодно уклопило у термин догађаја. Да ли је са уредником договорио и урадио нешто за новине, то не знам. Публици, претежно млађим људима, који су се тог дана окупили у књижари, представљен је као један од водећих посмодернистичких писаца Југославије.

То је дуго мартовако путовање нас неколико људи, с ноћењима у неколико хотела и честим променама локације. Осим тога, то је осетљива и сложена тема, која на терену захтева од мене посебну стратегију, и у свакој редакцији знају да се на такве путеве, и у такве теме, не срља као грлом у јагоде. А знају и то, и рачунају с тим, да се на таквим путовањиима, јужним балканским путевима, догађа много тога непредвиђеног, занимљивог, узбудљивог, комичног, али и опасног, понекад и по живот опасног. Ако у новинарској екипи влада добро расположење и међу путницима нема варничења, дешавају се у вожњи многе добре ствари, па и праве мале сцене и психодраме, узгредни догађаји који се после препричавају по редакцији као анегдоте.

После неколико стотина пређених километара кроз централну Србију: џамије. То нису старе грађевине из неког тамо међуратног или турског периода, него нове или још недовршене џамије са високим и витким копљима минарета, забоденим међу исто тако новије спратне куће или изграђене на пашњацима или лединама. Кече, албанска полулоптаста, бела капа, чест је симбол на многим главама, које виђамо успут. Биволица, црно, космато говече, оштрих, завијених рогова, промакне у екрану аута у вожњи као егзотична дивљач. Фото-репортер Бранислав Лучић фотографише у вожњи и пита: – Је л' смо ми то ушли на Косово?

– Нисмо и нећемо на Косово – исправљам фото-репортера и уносим упитнике и узвичнике у возило на отвореном путу. – Близу смо границе са Македонијом. Ово подручје Србије, Албанци зову Прешевска долина. Припада Пчињском округу, а седиште округа је у Врању.

– Изгледа као Косово – узвраћа збуњено Лучић.

– И мени исто – рече возач Јовица.

– Изгледа као Косово, али није!

– Живе ли Срби овде? – укључује се Писарев. – Ја овде видим само албанске беле капе. Шајкачу ни једну нисам видео.

У том моменту мимоилазимо се са трактором на чијој је приколици група Албанаца. Млађи човек с кечетом на глави гледа у нас и показује два размакнута прста. Узвраћамо на исти начин и сада сви на приколици шире прсте. Успут кроз Прешевску долину поздрављамо с два размакнута прста раднике у пољу са белим капама на главама. И сви узвраћају на исти начин. Дугачак је пут, није на одмет приуштити себи и мало опуштања, смеха и забаве.

Бранко Лучић је један од *Дневникових* фото-репортера са којим је било право задовољство сарађивати и путовати. Прво зато што се ради о изван-

серијском професионалцу, рођеном фото-репортеру, занатлији и уметнику, чије је присуство неком догађају подразумевало квалитетно одрађен посао и друго зато што је његов уравнотежен, ненаметљив и пристојан наступ једног тихог и културног човека, омогућавао новинару да из саговорника или догађаја извуче највише што може. Поуздана и одговорна личност, ауторско име у најбољем смислу тог појма, мајстор занатске, примењене и уметничке фотографије. То је био Бранислав Лучић.

Својствено му је да се не држи слепо задатка и своје оперативне/техничке улоге у њему, него у многим ситуацијама наступа као стваралац; види или осмишљава неку своју фотографску идеју или причу, режира неприметно, у ходу, прилагођава се ситуацијама и из њих фотографијом извлачи скривене садржаје, што у коначном исходу помаже и отвара нове могућности ауторском новинару, попут мене.

У кући *Дневник* запослио се 1977. године, прво је радио за фабричку штампу, а 1980. године прешао је у унутрашњо-политичку редакцију листа *Дневник*. Упознали смо се почетком осамдесетих година, док сам још радио за *Глас омладине*. Од самог почетка одговарала ми је сарадња са Лучкетом, премда је постојала препрека, пошто ваљда једини од фото-репортера дуго није поседовао возачку дозволу и, док је није стекао, путовали смо само када је аутомобил возио редакцијски возач. Тако је било и септембра 1987, у години када је положио, али још се устезао да крене на неко путовање изван Новог Сада. Мислим да је мој први најдаљи терен са Банетом Лучићем било путовање у Загреб, поменуте године; присуствовали смо отварању џамије и исламског центра у Фолнегићевом насељу, одакле сам донео две репортаже, једну објављену у недељном издању *Дневника*, а другу у *Гласу омладине*.[71] Возач је био Мирослав Вислављски, тадашњи шеф редакцијског возног парка. Сећам се да смо путовање искористили да свратимо до редакције *Вјесника*, пошто смо обојица све до пред рат сарађивали са том медијском кућом.

Заоштравање друштвених и политичких (не)прилика у Југославији, крајем осамдесетих година, и моје „скретање" према политичкој репортажи, људима и догађајима који су обележили (не)време уочи распада државе, условили су и нашу редакцијску сарадњу, која више, као што рекох, није имала драж оних аполитичних путовања. Херцеговац из Гајдобре, утопљен у равничарски војвођански миље и менталитет, личност којој нису били својствени ни агресивност, ни мржња, принуђен је да путује на терене који су били све неизвеснији и ризичнији и нису имали додирних тачака са његовом дотадашњом фото-репортерском специјализацијом: праћење културних (позоришних, филмских) догађаја. Етаблирао се као фотограф који је бележио дешавања у Матици српској, Српском народном позоришту, Музеју Војводине, на Трибини младих и другим културним институцијама; његов фото-апарат незабилазан је на Стеријином позорју, промоцијама и изложбама, а архивирао је

[71] Дневник, Жељко Марковић, Алах је стигао, 26. април 1987, 6; Глас омладине, Жељко Марковић, Имам се зове Шевко, 13. мај 1987, 18–198 (Фотографије: Бранислав Лучић). НАПОМЕНА: наслов текста из „Гласа омладине" дао је уредник

и хиљаде портрета јавних личности из свих сфера уметничког, културног и политичког живота Новог Сада, Војводине, као и целе Југославије. Редакција га је слала на Дубровачке летње игре, Пулски фестивал, у Праг, на снимање *Сеоба*... На таквим задацима био је неприкосновен.

А онда су се зачуле ратне трубе. Крајем осамдесетих, драматична ситуација у Југославији, захваћеној националистичком острашћеношћу и еуфоријом, условила је неку другу врсту новинарског ангажмана. Фото-репортер Бранислав Лучић биће мој сапутник на путовањима у Бањалуку, Книн, Плитвице, Загреб, Сарајево, Опатију, Скопље, Подгорицу, Приштину, Пулу, Ријеку, Мотовун, али и на путовањима по Србији и Црној Гори, почетком деведесетих година, када сам са њим посећивао манастире и писао о животу монахиња и монаха. О томе сам већ нешто рекао. Нисам могао наћи бољег сарадника и сапутника од фото-репортера Лучкета. Измислио сам ова путовања да нам буду одушак од новинарских терена на ратна подручја, а ја сам добио прилику да једним доста слободним и неуобичајеним репортерским приступом овој теми – без благослова, условљавања и „цензуре" црквеног типа! – пишем о становницима српских манастира без патетике и предрасуда, што је све резултирало серијом текстова спорадично објављиваних током 1992. године. Лучић је био страховито мотивисан, једва је чекао да кренемо на таква путовања. Његов учинак је обимна и блистава колекција *манастирских* фотографија, право архивско благо, похрањено у Збирци фотографија Музеја Војводине, где су и остали Бранкови негатив филмови и фотографије. Мени је поклонио мноштво фотографија са тих терена и сачувао сам их у својој архиви; извесно је да ће се када дође време и моја колекција прикључити Лучићевом музејском легату.

Један је од фото-репортера који има обичај да ме изненади и обрадује тако што повремено на моју електронску адресу пошаље фотографије са наших давних терена; снимио ме је у послу, а да нисам ни знао да сам фотографисан и похрањен у његовој архиви негатива. Откако се по одласку у пензију прихатио сређивања своје фотографске заоставштине, повремено искрсну такве фотографије и Лучић их шаље и другим колегама са којима је путовао. Уобичајио сам да с њим поразговарам о нашим путовањима, пошто је доста тога избрисано из мог сећања и догађа се да заједничким напорима, повезивањем детаља и ситуација, па и уз помоћ његових фотографија, реконструшемо и извучемо из заборава своје учешће у неким догађајима.

У два наврата нашли смо се у ризичним ситуацијама, које смо у шали, много година касније, назвали – отмицама, премда је 1992. године ђаво однео шалу и заиста је личило на отмицу, када је неки љути Србин из града на граници са Босном, обезнањен алкохолом, умислио да смо „хрватски шпијуни и усташе", извео нас бесно из кафане, угурао у аутомобил и возио по ноћи са бомбом кашикаром у шаци, претећи нам и чашћавајући нас псовкама. О томе када дође на ред. Други пут, пак, у Поречу, априла 1990. године, били смо једне вечери на кратко закључани у албанској посластичарници.

СКОПЉЕ–СИНЂЕЛИЋ (ЧЕНТО)–АРАЧИНОВО

Колега Миле Раденковић сачекује нас у Старој чаршији, у минут тачан. Риђа брада, уредно поткресана и фазонирана, качкет закошен на глави, нагнут таман колико треба, и каририрани шмекерски шал романтично извучен преко футроване јакне. „Комесарска" торбица окачена о раме. И то је то. Тако замишљам новинара старог боемског кова. (Такав сам касније можда и сам био у очима млађих колега.) Такав је био мој старији колега из Скопља, ауторско име, аналитичар македонске политичке стварности, стилиста однеговане и прецизне реченице, врстан професионалац.

Мени довољно да на питање главног уредника *Дневника*: „Шта мислиш о Милету Раденковићу?" – одговорим без двоумљења: „Све најбоље."

Миле Раденковић, Србин из Скопља, писао је ауторске аналитичке текстове, серијале и фељтоне на тему Македоније за београдске новине и часописе, између осталих и за *Политику* и НИН, чији је био и сарадник, и један је од најбољих познавалаца тамошњих политичких и друштвених прилика. Контакт у Скопљу који би сваки новинар пожелео. Повремено је долазио у Нови Сад, у редакцију. Његове боравке прослављали смо у Клубу на десетом спрату зграде *Днервника*, а затим смо с њим одлазили у ноћни живот: Ђорђе Рандељ, Светозар Коларић, Бата Нешић, Гоца Царин, Бора Волчевић, Станко Поповић, Милан Бозокин, Сека благајница. Због чега се онда Раденковић није

Скопска Стара чаршија као инспирација за Имера Берамија. Неколико пута безуспешно је покушавао да упише Академију ликовних уметности, али то га није деморалисало

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Трајче Тасев пали ћумур за радњу „Веки" власника Часлава Лазаревског у Старој чаршији

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

У шетњи Старом скопском чаршијом: Миле Раденковић, дописник „Дневника" из Скопља (у средини), редакцијски возач Јовица и репортер Жељко Марковић

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

подухватио теме о албанизацији западне Македоније, коју сигурно боље познаје од редакцијског новинара из Новог Сада? Свака редакција, без обзира на развијену дописничку мрежу и без обзира на дописнике, међу којима су мајстори свог посла, а такав је био Миле Раденковић из Скопља, прибегава, с времена на време, слању на терен новинара из редакције. То је опште место новинарског посла, како некада, тако и данас.

Један од разлога је и тај да се дописник поштеди, или „заштити", уколико је у игри осетљива и опасна истраживачка тема, која би могла да има лоше последице по њега. Раденковић је писао о догађајима у западној Македонији, систематично, храбро и компетентно, и таквом новинару, уверен сам, није била потребна „заштита" из редакције, нити ју је Раденковић тражио, нити сам ја доле послат да га поштедим последица ове политички шкакљиве теме. У игри су били оперативни разлози. Мој задатак је био да пропутујем Македонијом од Скопља, у средишњем делу земље, до Охрида. Осим тога, ја сам у

Дневник из омладинске штампе унео изражен ауторски (индивидулани) печат, директну, оштру и живу реченицу и нисам се устезао да ствари називам њиховим правим именима. Сходно томе, у редакцији су очекивали од мене живописну и опширну причу о збивањима у (северо)западној Македонији и није било потребно да ми то неко од уредника каже пре пута, као што и није. Увек се у редакцији знало шта се од ког новинара очекује, и увек је то знао и сам новинар, а од мене се очекивала репортажа, новинска (ауторска) прича. Последично: објавио сам мини серијал од четири наставка у недељном издању новина.[72]

У Скопљу смо се сместили у хотел *Гранд*. Прошетали смо градом са колегом Раденковићем, ручали у Старој чаршији мешано месо и залили ручак густим тиквешким вином, попели се на тврђаву и прошетали Душановим градом. У чаршији на улици упознајем Имера Берамија, стоји испред штафелаја и слика. Радозналци застају и гледају. Младић ми каже да је неколико пута покушавао да упише ликовну академију. Покушаће и следеће године. Стари Трајче Тасев, опасан црном гуменом кецељом, седи испред радње на шамлици и пали ћумур у плеханој тепсији за потребе локала *Веки*, власника Часлава Лазаревског. Дечак четком за ципеле, умоченом у крему, гланца гуме неке лимузине. Сутрадан изјутра, према договору са Раденковићем, крећемо у акцију. Писарев је остао у граду да се договори око своје промоције.

Читам први наставак четвороделног серијала, комбинујем чињенице и сећања, нервирам се због папирнатости и лексичке анемичности неких делова текста, због понеке произвољности и стилске рогобатности, и посматрам себе док се са задањег седишта кроз екран *Дневниковоī* возила у лаганој и трупкавој вожњи између зидова (с понеким оком које провирује из капије или иза неког чошка), разгледамо периферијски надреализам.

Насеље Синђелић, периферија Скопља.

Касније ће га званично преименовати у Ченто и под тим називом означено је на мапама. Раденковић седи поред возача и повремено упире кажипрстом у неку кућу („Погледајте, ово је прави дворац! А погледајте ону кућу тамо... А видите овај зид! Тврђава!") или нам усмерава пажњу на неки призор или детаљ, објашњава, коментарише, одговара на моја питања. То су типична приградска људска станишта, претежно у њима живе дошљаци, грађена по систему како се коме хтело, стихијски, огрезла у комуналном нереду и криминалу, изникла преко ноћи и раштркана на лединама, колико јуче, и у сталном агресивном ширењу, нелегалном и легалном. Првобитно су у насељу били бројнији Македонци, али Албанци, међу њима већином досељеници

[72] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, АЛБАНЦИ У ЗАПАДНОЈ МАКЕДОНИЈИ, Скопље под белом капом (1), 20. март 1988, 6–7; Дневник, Жељко Марковић, Тетово на демографској мини (2), 27. март 1988, 6–7; Дневник, Жељко Марковић, Бесцелно шетање по улиците (3), 3. април 1988, 6–7; Дневник, Жељко Марковић, Под истим кишобраном (4), 10. април 1988, 7 (Фотографије: Бранислав Лучић). НАПОМЕНА: Негативи филмова са овог терена, фото-репортера Бранислава Лучића, чувају се у Збирци фотографија Музеја Војводине, плави регистар 27, 94–99; плави регистар 28, 1–2

Браћа Латиф и Асан Асановски, Албанци из насеља Синђелић (Ченто) на периферији Скопља, успешно се баве повртарством, избегавају политику и „гледају своја посла”

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

са Косова, демографски супериорнији, преовладали су у насељу Синђелић, где је њихова економска надмоћ у односу на Македонце, уочљива на сваком кораку.

У авлији смо браће Асановски, Латифа и Асана, повртара. Производе паприку у пластеницима на површини од две ипо хиљаде квадратних метара. Оба су у плавим радним панталонама на трегере. Разговарамо испред једног од њихових пластеника, пошто смо их затекли у послу, забасавши с улице ненајављени у њихово двориште. Комуникација је у почетку натегнута, јасно је да су људи изненађени нашом посетом, прекинули су на тренутак послове, покушавају да проникну у наше намере. Далеко је Нови Сад. Шта би то Новосађане могло да заинтересује у скопском насељу Синђелић? Право је чудо да је у мојим забелешкама остало нешто мало необјављене сировине из тог сусрета, којег сам реконструисао отприлике овако...

– У Синђелићу сви тешко живимо и Албанци и Македонци и Турци – каже Латиф Асановски, све срубљује на исту раван и узрок „тешког живота" види у институцијама државе. – Скопље не хаје да се Синђелић комунално уреди и да прогледамо. Видите и сами на шта личи ово насеље.

– Због чега вас игноришу? – питам.

– Боље да не причам – каже Латиф и одмахну руком. – Нећемо о политици.

(Бранислав Лучић фотографише саговорнике, али „хвата" и Милета Раденковића и мене. Фото-репортер види неку своју визуелну причу.)

– Шта је главни проблем у Синђелићу? – питам браћу Асановски, али бацих поглед и на њиховог зета Османова, не би ли се укључио у разговор.

– Све је проблем, пријатељу... Све! – укључује се Асан Асановски. – Вода за пиће је проблем, услов свих услова, а насеље нема ни канализацију, па кад киша падне и покрену се бујице, блато је до колена, поплава, газимо кроз фекалије... Варира напон струје... Пријатељу, многи овде имају чајџинице, а ми смо повртари, пластеници захтевају одржавање, а како да развијемо производњу када живимо у оваквим условима?

– Насеље Синђелић бије глас да се затворило само у себе – рекох. – Како чујем, многи овде не плаћају струју, комуналије, порез... Има криминала!

– Наша кућа Асановски не спада у такве, своје обавезе према држави извршавамо и гледамо своја посла, а други нас се не тичу – одговара Латиф.

– Не можемо побећи од истине. Насеље Синђелић је означено као једно од упоришта албанске иреденте и криминала – прелазим на најосетљивије поље разговора. – Овде је било националистичких изгреда. Да ли вам је познато нешто о томе?

– Рекли смо: нећемо о политици – понови Латиф Асановски.

Изгледа да је ово моје питање, ипак, било прејако; видело се да људима није до разговора на ту тему и нисам наставио даље у том правцу. Вратио сам се на причу о паприци и ту се негде наша посета кући Асановски и завршила. То су људи који привређују у својим пластеницима и живе од својих руку и својих производа. Судећи по ономе што сам видео, а понешто и сазнао, то су вредни људи који су развили узорну породичну мануфактуру, живе од ње, и

живе за њу; њима је најважније да продају своју паприку и баш их брига хоће ли купац бити Албанац, Македонац или Србин.

У породичној заједници живи са њима и њихов зет Асип Османов. На глави му је „турска" турбан-капа, марама на штрафте замотана преко ушију. Зет чучи са стране, пуши цигарету и слуша разговор. Све време ћути.

Асиī Османов

Фото: Бранислав Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

Македонски кварт је сиромашнији и то се види голим оком, али оно што се не види још је неповољније по македонску популацију; ко год може да добије макар какве пристојне паре, рекли су ми овде, продаје своју имовину и одсељава се из Синђелића. Или, једноставно, закључа кућу и одлази из насеља, ко има где да оде и од чега да живи. Раније, рекоше ми, (су)живот једних *ūоред* других (а не једних *са* другима), стратегија живота у којем свака страна гледа своја посла, показала се као подношљиво решење. Није ту било директног притиска Албанаца на Македонце. Нико ту никога није ни псовком, ни пушком, терао да прода кућу и напусти насеље, али десили су се неки изгреди, упућене су неке лоше поруке и створена је таква атмосфера у Синђелићу да је Македонцима било јасно да у таквом окружењу дугорочно немају шта да траже и да нису пожељни у вејавици белих капа, која је око Скопља прелазила у мећаву. Само у једном били су на истим фреквенцијама. И Албанци и Македонци окривљивали су скопску власт, која се по њима мачехински односила према оваквим насељима, у која ништа није улагала, нити је показивала вољу да их комунално уреди и цивилизује, па су се претворила у гета, у нешто надреално.

Синђелић је згуснута насеобина: кућа на кући, писао сам у првом наставку серијала о Албанцима у западној Македонији (Дневник, 1988). *Улице, обележене само бројевима, уске су и неправилне, пошто свако гради према властитом осећању простора. Није необично видети објекат изграђен на средини улице. Македонски кварт се граничи са албанским, али то су ипак два одвојена света. Албанци су сакрили куће иза високих зидина, њихове улице су прави казамати у којима је врло лако залутати. Узмеђу зидова играју се деца која се не друже са децом из македонског кварта. (...) Куће Македонаца су мање, већином трошне и старе, око њих нема зидова. За разлику од албанског кварта, у мекедонском су бројнија старачка домаћинства. На неким оградама пише: „Продаје се...” Табле са оваким натписима не стоје дуго. Купци су Албанци који не питају за цену.*

На главној улици нема много света: дечурлија из махале, гуркају се и смеју, запраши понеки аутомобил или прођу таљиге које вуче кржљави коњ. Пас на улици, њушка поред зида. Гледано из *ладе ниве* у сporој вожњи, ништа не упућује на то да је овде албански кварт, све до момента када возило уђе у лавиринете авлијских зидова, када прођу кочијаш или пешак с кечетом на глави или жена закопчана до грла у голубије-сивом мантилу и главе повезане марамом. Усуђујем се да кажем да на јавном месту успевам да препознам Албанца по неким знацима у физиономији (појави, понашању); верујем да се тако *осете* и становници насеља Синђелић. Али човек никада није апсолутно сигуран у своју перцепцију. Деца су деца, виђена у игри из возила у вожњи, али када странац изађе из возила и приближи се тој деци, јасно му је да су албанска – етнички чиста деца, да се тако изразим, а затим то су само мушка деца и она се не играју са македонском децом. И обратно. И дечја игра овде је политика. На први поглед, смењују су пред нама препознатљиви призори и ситуације свакодневице, какви се могу видети другде у сличним убогим периферисјким насељима. Али, довољно је само мало загребати површину такве стварности и схватити да је *изнутра* проклети, подељени, непредвидљиви Балкан. Овде су и куће Македонаца, живи овде и понеки Србин. Принцип живота исти је или сличан у целом насељу, споља и на први поглед узев, али изнутра, ствар је сложенија и озбиљнија. Зидови између вера, култура и обичаја су дебели стотинама година, непремостиви.

Куће Албанаца су у великом броју једноспратне, велике, оријашке. (У старој Војводини, велике приземне куће називане су *газдачке* куће.) Утрошено је у сваку од тих хацијенди много новца и грађевинског материјала, као да се међу власницима одвија непрекидна утакмица ко ће изградити већу кућу и димензијама показати своју економску и биолошку моћ, свој его, и тако умањити значај онога до себе. Лепота куће и њеног окружења, генерално, никоме није важна. Међутим, док је у нашој Војводини – и на овом месту завршавам са Војводином! – око газдачке куће развијена дворишна инфраструктора, економски погон од којег породица живи, овде у скопском приградском насељу Синђелић око кућа су или високи зидови, или нема ничега, авлија је ледина. Нема надградње ни у траговима, нема слављења лепоте живота, нема боје, нема ничега да разведри и зашарени, да макар симболично естетизује

туробно сивило пејзажа. Куће су неомалтерисане, голе, недовршене (многе у изградњи), и цело то насеље, подигнуто без плана и правог угла, галиматијас је невероватних „стилских" решења. Куће као набацане кутије.

Кровови, улице и сокаци премрежени су електричном паучином, снопови и грмови жица око чашица на бандерама у деловима насеља до којих је струја стигла. Струја је украдена, прикључена на дивље. Мало ко ту извршава своје обавезе према држави. Многе куће не постоје у катастарским фасциклама Скопља. Фотографски ефекат таквих призора, којима се одушевио Бранко Лучић, није ништа, како рекох, што већ нисам видео у сличним приградским насеобинама дошљака по Србији (Калуђерица код Београда, нпр.). Па ипак, свако од тих насеља је прича за себе, непоновљиво искуство људских станишта – албанских, македонских или српских, свеједно! – грађених мимо урбаних цивилизацијских процедура и прописа уређеног света. Рационални ум ову градитељску анархију не може да схвати. Не може да схвати да је неко градио без дозволе, на узурпираној државној земљи, где је већ нашао парцелу да подигне кров над главом, према својим потребама, могућностима и укусима. Тако је у Синђелићу било 1988. године, а како је данас у Ченту, не знам.

У вечерњим часовима одлазимо у скопску књижару. Гост: Ђорђе Писарев, писац из Новог Сада. У публици све сам млађи и напредан свет, урбани људи, интелектуалци. Уметници. Постмодернисти. Види се да су заинтересовани за ову промоцију и атмосфера у књижари је ведра и динамична. Осећамо се добро као гости из војвођанске/српске културе коју *кроз* Писарева перцепирају као напредну, авангардну. И Писарев се осећа добро; нас тројица у његовој пратњи, новинар, фото-репортер и возач, сви из велике новосадске куће *Дневник*, дали смо његовој промоцији посебну тежину. Књижевни критичар из Скопља представља стваралаштво нашег човека. Затим се обраћа Писарев, он не прича дуго, али његово излагање оставило је добар утисак на присутне. Постмодерниста је оплео по традиционалним књижевним поступцима. Вече завршавамо у неком кафићу с алкохолом на језику и у друштву са неколико скопских писаца, међу којима је била и једна песникиња, црнка савршене линије, њена поезија завртела ми је мозак.

Арачиново, албанска тврђава.

Сећам се нелагодности у лавиринтима и зидовима тог туробног албанског села, на лошем гласу, којег смо посетили сутрадан, пошто нисам могао ни да замислим истраживање у којем бих заобишао престоницу и метафору албанског иредентизма и криминала у Македонији. (Градски комитет СК Скопља прилепио је Арачинову жиг „јаког упоришта контрареволуције".) Такву нелагодност, подељену са сапутницима, нисам доживео нигде на путовању по западној Македонији и Косову и Метохији, осамдесетих година. Нисам је доживео ни на Шар-планини, где сам посетио нека села изнад Тетова. Штавише, горе, у планини, бар ту где сам се лично уверио у стање на терену, једва да сам видео понеки зид око албанских кућа. Арачиново је са својим тврђавским зидовима од цигле и цепаног камена ноћна мора слободног човека. *Прави је подвиг видети шта се догађа у двориштима*, писао сам у првом наставку.

Албанци су нам често говорили да су зидови део 'вековне традиције', а главна им је функција да 'сачувају жене од туђих очију'... Да ли то значи да ће зидови нестати тек када се албанска жена ослободи, еманципује? До тада, њен свети задатак је да рађа. Хоћа каже: Рађајте децу, што више деце. И Арачиново је пуно деце.

Тешко је, премда не и немогуће, да сада, много година од моје посете том стопроцентно етнички чистом албанском селу, удаљеном десет километара од Скопља, оживљавам призоре у моменту када смо возилом ушли међу прве зидове и куће Арачинова. Лучић је у Арачинову начинио колекцију фотографија и оне су ми сада водич кроз ово село. Приступ је такав да у насеље улазите кроз неку врсту капије, пролаз између бедема, који се додуше не затвара, али када уђете у главну улицу под благим успоном, широку као булевар, јасно вам је да улаз иза ваших леђа, лако може да се запречи, ако то неко намерава, и све време док сте у насељу, имате утисак као да сте некој у клопци. Не може се побећи из Арачинова. То је село казамат. Проклета авлија.

Арачиново, село као тврђава
Фото: Бранко Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

Узмимо шта би на ово одговорио неки хипотетички становник Арачинова. „Зашто бисте се код нас осећали као у клопци и због чега бисте да побегнете из нашег села, ако нисте дошли са предрасудама о Албанцима и лошом намером и ако нисте криви? То што сте ви осетили нелагоду у Арачинову, ствар је вашег личног доживљаја, а то што нас видите као проклету авлију и заосталу средину – јесте ли се упитали колико смо томе криви ми, а колико Скопље, које у Арачинову није направило ни канализацију, па нам фекалије

теку по улици?" Судећи по ономе што сам написао у првом наставку серијала и по ономе што сам сазнао, видео и чуо у Арачинову, све пада у воду пред призорима заосталости, нереда и чињеницама о овом насељу као о тврђави албанског екстремизма и криминала, пошасти која беше пуштена из боце и прелила се у Македонију после немира на Косову, почетком осамдесетих година. Према томе, никакве предрасуде, никаква лоша намера, ништа од тога, само чињенице и лични увид (доживљај, осећај), изазвали су у мени, али не и само мени, зазор од Арачинова и његове затворености и хладноће у ваздуху тог места.

– Не осећам се добро овде... Ово је свет за себе и ми овде немамо шта да тражимо – памтим речи фото-репортера Бранка Лучића, док смо се *ладом нивом* успињали тврдим макадамом главне улице. Фотографисао је кроз прозор дечурлију и зидове.

– Само полако вози да ти неко дете не истрчи пред точкове – сугерисао је возачу Јовици колега Миле Раденковић, који је са места сувозача пажљиво пратио ситуацију у улици по којој су се деца растрчала као лептири. – Возимо до продавнице, тамо ћемо попричати са неким, ако успемо да од некога извучемо изјаву. Ништа не гарантујем. Овде је то тешко.

– Зашто је тешко? – питам.

– Овде владају исконска правила чаршије – објасни Раденковић. – Кад се у Арачинову појаве непознати људи, то је увек сумњиво и чаршија се затвори у себе.

– Због чега су такви према непознатим људима? – питам колегу.

– Менталитески, сви су исти, и муслимани и православци. Сви имају уграђен исконски чип опреза и зазора од непознатих људи. Нико не зна ко смо и због чега смо овде – рече Раденковић. – И свако зна да је најпаметније да се држи подаље од странаца.

– Осећам неку тескобу овде – укључује се и Писарев, који је овога пута одлучио да пође с нама. У Арачинову неће ни излазити из возила.

Паркирамо код продавнице при врху улице. Опкољавају нас деца. *То треба видети*, писао сам у првом наставку, *мравињак на главној улици Арачинова! Деца миле на све стране, нека на главама носе беле капе.* (Деца похађају школу *Маршал Тито* у селу.) Лучић фотографише, одваја се од нас и силази низ улицу, замиче у сокаке. Албанац с белом капом на глави трупца се на таљигама, вуче их кошчато кљусе. Пролазник, повијен као срп, обележен „турском" марамом обавијеном око главе и са штаком у руци, застаје и посматра нас минут-два, окреће се и замаче за ћошак куће. Женске очи вире из одшкринуте капије. Мали црни кржљави пас повређене задње ноге, изазива у мени саосећање. Улазим у продавницу, купујем за њега комад саламе и одводим га у страну поред зида, растерујем друге псе од њега. Изгладнела животињица прождера оброк. Две жене у пепељастим мантилима, закопчане до грла, обе с главама повезаним марамама, заобилазе нас у луку и спуштају се средином улице, једна се осврну. Млађи човек излази из продавнице и пали цигарету. Гледа нас испод ока, косо. Миле Раденковић довикује му да приђе, али човек, нерасположен за дружење, окрену нам леђа, одмахну руком и продужи низ

улицу. Дијагонално, стотинак метара низ улицу, поред зида висине три метра, стоје мушкарац и жена у црном и два детета. Човек с кечетом на глави чучи поред зида и пуши цигарету. Чекају аутобус за Скопље.

Уличнu разговори у Арачинову
Фото: Бранко Лучић / Приватна архива аутора књиге

Прилази нам Иљми Демири, окупљају се деца. Демири не зазире од странаца, улази у познантсво и разговор са мном на сопствену иницијативу и без устезања. Живи у селу Брест, каже. Није из Арачинова, или јесте, само живи у другом селу, промакло ми је да то тачно утврдим, ако је уопште важно. Могуће да је друга средина утицала на његову социјалну и менталну личност и да се то одразило на овом контакту и у садржају разговора из којег сам издвојио исечак о наталитету. Демири и његава супруга Ривајете створили су једно дете и „лоша материјална ситуација" у породици одвраћа их од размишљања о другом детету. Ако се нешто промени на боље, па породица изађе из кризе и не буде других препрека, имаће два детета. Изненађује ме отвореношћу и ширином увида. Породице његових сународника са много деце, „људи без памети и непросвећени", прекомерним наталитетом, каже, раде за интересе албанске иреденте.

* * *

У Арачинову се у лето 2001. године неколико дана водио прави рат између македонске војске и полиције и Ослободилачке народне армије, албанских

побуњеника. Ови крвави догађаји, осим што су Арачиново „устоличили" као симбол тадашњих сукоба, потврдили су моја репортерска запажања и утиске из 1988. године. Македонска држава угушила је побуну уз употребу тенкова, авиона и хеликоптера, а високу цену ових сукоба платиле су обе стране: било је мртвих и рањених, тачан број се ни до данас не зна, а десетине кућа уништено је у гранатирању. Новинари који су Арачиново посетили сад скоро, посведочили су да су ожиљци од сукоба и даље видљиви, да се тешко рањено и сиромашно село споро опоравља, али и да у њему више нема Македонаца; то је сада „хомогена албанска заједница" коју расељени Македонци доживљавају као средину у којој нису пожељни и у њој се не осећају безбедно.

Колега Миле Раденковић, писао је у београдској *Политици* о Арачинову као о селу држави, најкриминалнијем насељу у Македонији: „У Арачинову столују највећи дилери дроге, шверцери оружја и дувана, тамо уточиште налазе криминалци, али и актери готово свих напада на припаднике македонске полиције".

Олујно невреме, које се 2016. године обрушило на Скопље, најразорније последице оставило је у поплављеним приградским насељима Синђелић (Ченто) и Арачиново.

СКОПЉЕ–ТЕТОВО–ТЕАРЦЕ–СЛАТИНА

У Тетову сам се састао са Јованом Булевским, новинаром *Танјуга* и дописником неких београдских новина, сусретљивим и добро обавештеним колегом, који ми је предложио да посетимо етнички мешовито општинско место Теарце, испод Шаре, дванаест километара северно од Тетова, где је македонска влада у покушају да економски ојача тај крај, супротстави се назадној албанској традицији и избави жене из зидова и улоге кућне робиње и „инкубатора за рађање", отворила текстилни погон *Јединство* и омогућила зараду једном броју жена из Теарца с албанским (убедљиво већинским), македонским и малобројним турским становништвом. Булевски препоручује да се сместимо у хотел на Поповој Шапки, двадесетак километара од Тетова; тамо ћемо предахнути у тишини и на оштром планинском ваздуху, па да се сутрадан посветимо селу Теарце и још неким селима на планини или око града; биће ми на располагању.

Успињемо се на Шапку, некадашње прослављено скијалиште. Сви смо чули за ту македонску лепоту, али први пут долазимо на то високо место. Зосталог снега нема, све је суво, а помало и суморно, пусто. У то време цео скијашки комплекс је прилично оронуо, жичара је покварена, доста тога је девастирано, осећа се лоше пословно време и пропаст у ваздуху. Али, шанк ради у бару у приземљу хотела. Комбинујемо чист ваздух, бистру озвездану ноћ изнад Шар-планине и алкохол за шанком. Изјутра доручак: салама и топљени сир у троугластом паковању. И велика шољица беле кафе, хладна.

– Је л' може топла кафа? – питам.

– Жао ми је, господине, не може... – рече конобар. – Нестала је струја.

Тако смо јутро започели смехом.

Спуштамо се у Тетово и састајемо се у центру са колегом Јованом Булевским. Најавио је наш долазак директору *Јединства* и тамо нас чекају. Путујемо у Теарце, село на ободу Полошког поља, а успут кроз равницу, где год бацим поглед, свуда људи у етничким „униформама", мушкарци са белим полулоптама на глави и жене с главама замотаним у мараме као у завоје. Нема сумње, то је етнос који се национално пробудио, последњи у Европи, закаснивши стотинама година за европским националним покретима и идејама, и сада „изгубљено време" надокнађују демографском (контра)револуцијом и тапијама на земљу. У центру села Теарце свакодневни призор, мушкарци стоје и разговарају у групицама, неколико старијих их је са белим капама; прође тек понека жена и ни једна не застаје на тргу.

Текстилни погон „Јединство" у селу Теарце код Тетова: албанске жене са Шар-планине које су се изборile за право на сопствени избор

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Скривене иза бедема, којих је, и поред Одлуке о рушењу, итекако много у тетовској општини, албанске жене ткају ћилиме и рађају децу, писао сам у другом наставку. *Оне немају право на одлуку о зачећу, уместо њих одлучују мушкарци. Жене се дословно третирају као „машине за рађање" и на њима се преламају све теже ове сурове традиције. (...) Хтели смо иза бедема, хтели смо да чујемо шта о наталитету мисле Албанке из општине Тетово. Слаба вајда: мушкарци су бранили женама да се појављују пред странцима, а камоли да још разговарају са нама.*

Ово је сурово патријархална цивилизација и, парадоксално, али њена тековина најдрастичније ми се показала тамо где је нисам очекивао, у тек-

стилном погону, тачније у одељењу шивења у којем су радиле „ослобођене" албанске жене. Већина их је радила с марамама на главама. Лако их је разликовати од македонских радница. Фото-репортер Лучић снима, а албанске жене сагињу главе, склањају погледе. Македонке гледају у објектив.

– То су храбре жене. Треба им одати поштовање. Супротставиле су се традицији по којој је жени место у кући иза зидова – каже ми Зоран Јосифовски, управник погона. – Скоро свака од њих намучила се за своје право да ради за плату, а неке од њих прошле су прави пакао, пре него што су од мужева добиле дозволу да се запосле у овом погону.

– Да ли би нека од тих албанских жена проговорила отворено за војвођанске новине? – питам управника. – Имате ли неку жену у виду?

– Мислим да би... – рече Јосифовски. – Ваше новине се не читају овде, далеко је Нови Сад и можда је то ваша шанса. Позваћу Мирвет Салији из села Пршовце, удата је жена, мајка троје деце, имала је проблема у кући, а врло је интелигентна и отворена.

У канцеларију управника улази жена, главе замотане у мараму, оштрих, правилних црта лица, изражајних *јерменских* очију.

– Како сте ви изашли из зидова и доспели у овај погон? – питам саговорницу. – Чујем да сте имали проблема у породици.

– Ја сам пресекла. Када су пре три године отворили овај погон, рекла сам мужу Зећиру и родбини: Пуштајте ме... Хоћу да радим! Нећу више да чамим у овим зидовима. Ја у овим зидовима нећу да проведем живот! Доста је више... – прича Мирвет Салији. – Чамила сам у тој кући као робиња. Сакривали су ме од туђих погледа, забрањивали ми да у трговину идем сама. Ја сам хтела да се лепо обучем. Наметнули су ми сиви мантил и мараму. Патила сам, нисам тако замишљала свој живот. Све те јадне жене страшно пате, плачу, али немају коме да се пожале, оне су робиње, нико их не чује... И тако сам се овде запослила. Плата није нека. Мени је најважније да сам напустила зидове и да сам померила нешто у свом животу. Одлазим сама у трговину. Одлазим са мужем у биоскоп. Летовали смо и на Јадранском мору. Незамисливо за многе жене овде!

Мирвет Салији (Пршовце код Тетова): „Мени је најважније да сам напустила зидове и да сам померила нешто у свом животу."

Фото: Бранко Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

– Како средина гледа на све то?

– Неке жене из Пршовце завиде ми... кукају, плачу... Ја сам за њих слободно биће. Нису све у могућности да се ослободе и изађу из зидова. Ја сам са собом повукла у цивилизацију само Ганимету Јакупи и Назифу Идризи.

– Родили сте три детета...

– И то је доста и превише од мене! – рече Мирвет Салији. – Жене у селу осуђене су да рађају што више деце. Оне не желе више од два-три детета. То хоће њихови мужеви. А мужеви извршавају наређење хоџе. И тако у круг.

– Тако је и са вашим мужем?

– Тако је и са њим... Хтео је и Зејнир много деце. Сада ја кажем: Ово троје је доста! У почетку је беснео, а сада се помирио са мојом вољом.

– Али традиционалну мараму, ако је то традиција, и даље носите око главе... Због чега? – питам саговорницу. – И која је сврха те мараме у затвореном простору?

– Сврха је компромис. Носим је да не штрчим међу албанским женама у овом погону и у селу – одговори Мирвет Салији. – Само због тога.

Враћамо се у Тетово.

Посетио сам албанске квартове у којима сам био пре две године и уверио се да зидови око кућа и поседа још опстају, упркос громогласној општинској одлуци нових власти о рушењу две ипо хиљаде зидова. Квартови Дреновац и Теће и даље су тврђаве. Неки зидови су порушени, видео сам улице које су прогледале, али на другим местима никли су нови зидови, још већи, што је за мене значило да је акција пропала и да су зидови победили. Или је, лепше речено, одложена до даљњег. Хтео сам у неку од тих „зазиданих" албанских кућа, али није ми успело; само што бих се идентификовао – новинар, окренули би ми леђа, затворили капију пред носом. Жене су и даље добро чуване од очију са улице. Чувале су и саме себе. И играле су улогу која им је наметнута. *Жене, које смо заштицали у двориштима*, писао сам у другом наставку, *као по команди и као да смо у њих уперили оружје, уместо поіледа, сакривале су лица марамама и одлазиле у скровите одаје.*

Васо Спасески, председник Општинског комитета СК Тетова, рекао ми је да је синоним за социјално и политичко стање у којем се налази ова средина: друго Косово.

– Овакав наталитет Албанаца – каже Спасески – Тетово више не може да издржи! Природни прираштај овде има највећу динамику пораста у Македонији.

Други локални политичар, Фарук Омери, секретар ОК СК Тетово, мишљења је да су корени албанског национализма у западној Македонији много дубљи и да се сада „плаћају цехови нерашчишћених рачуна". Наиме, после Другог светског рата, многи чланови или симпатизери албанске националистичке организације *Бали Комбетар* (Народни фронт), наставили су свој рад у илегали, а неки балисти су се пробили и у врхове локалних власти у Македонији, рекао ми је Омери и навео пример једног од истакнутих чланова ове фашистичке организације, који је дуго година био локални функционер

у месту Жеровјане и у Тетову. *Бали Комбетар* је албанска организација основана 1942. године, а њени чланови називали су се балисти. Залагали су се за стварање велике Албаније у чијем саставу је предвиђена и западна Македонија, а политички лидер и идеолог балиста био је Кадри Сали. У општини су ме опскрбили подацима о врло живој активности албанских националиста и сепаратиста на том подручју. У Тетову и околини од рата је откривено „осам непријатељских организација и група". Кривично је одговарало десетине лица, која су ширила националну мржњу. Из школе је одстрањено неколико наставника. Године 1981. избиле су демонстрације у Тетову, албански националисти скинули су маске. Старо општинско руководство окарактерисало је ове масовне изливе мржње као „детски игри" и „бесцелно шетање по улиците". Неколико албанских ученика провалило је 12. фебруара 1983. године у цркву Света недеља у селу Теново и оштетило овај православни храм. Једна од тековина деловања организације *Бали Комбетар* је промена демографске слике у западној Македонији на штету македонског становништва.

Тетово: промена демографске слике у западној Македонији на штету македонског становништва

Фото: Жељко Марковић

– Нема ту шта да се прича! Сиромашна општина Тетово више не може да поднесе такав екстремни прираштај – рекао ми је Владо Бишковски, секретар ОК ССРНМ. – Наше питање свих питања је како прехранити толико становника, а нови пристижу, када је економска база Тетова слаба и привреда није пројектована за толико људи.

– Неко ми је рекао да се овде деца „производе". Формулација је мало грубља, али статистика каже да Тетово на првом месту у Југославији по натали-

тету и у европском врху на листи земаља са високим прираштајем – предочио сам саговорнику научену лекцију.

– Видите овако. Наталитет албанског становништва је 20 промила, што значи да је два пута већи него наталитет македонског становништва!

– Албанци су „прекобројни" у Тетову, очигледно. Међутим, нису ни Македонци баждарени на том пољу? – убацих живље питање не бих ли у суви језик статистике унео живу крв македонске/тетовске свакодневице.

– Има и македонских породица са много деце, то је тачно, али такви случајеви нису ништа у поређењу са албанским породицама – одговори Бишковски. – Крајем прошле године предложена је мера с циљем да се заустави прекомерно рађање. Суштина је да држава не стимулише четврто дете. Сада Албанци говоре како је то удар на њих и питање је шта ће бити са тим предлогом.

– Може ли се једним законским параграфом смањити прекомерно рађање Албанаца у Македонији? – упитао сам саговорника.

– Бојим се да ову албанску демографску бујицу више ништа не може да заустави и да Македонији проблеми тек следе.

Сад се рецимо стрепи пред високим наталитетом Албанаца – цитирао сам у другом наставку серијала др Ферида Мухића, професора Филозофског факултета у Скопљу. – *Наводно, угрожавају нас. Право је питање заправо јесу ли Албанци Југословени или нису? Кад су неки од њих викали да нису, затварали смо их. Али, ако они јесу Југословени, а и ми кажемо да јесу и зато им не дамо да се отцепе, онда треба рећи да не расте број њих, него расте број нас, расте број Југословена. Јер, ако су Албанци наши, значи да терају воду на наш млин: дају нам ново способно становништво...*

Један дан посветио сам албанским селима у окружењу Тетова, а попели смо се и на обронке Шар-планине, где ме је замислила чињеница да су куће без дворишних зидова из чега је следио закључак да ови Албанци, за разлику од оних у Тетову, не поштују традицију и не штите своје жене и своју дворишну приватност од погледа са улице. Није свугде тако у планини. Зидови око кућа били су „обичај" у Слатини и Цепчишту, у селима у којима су у највећем броју живели досељеници са Косова, али и из Албаније. У ова два села, слично као у Синђелићу и Арачинову код Скопља, врвело је од деце на улицама и сокацима. Нека од њих носе индикативна имена: Лиридон (желим слободу), Тирана, Елбасан, Фљамур... У Слатини сам се састао са Ирфаном Абдулахијем, председником ССО у селу, младићем који ми је рекао да су сва деца у том крају обавезна да похађају верску поуку Исламске заједнице, а поред Слатине, каже, верска настава најревносније се упражњавала у албанским селима: Боговиња, Групчин, Камењане...

– Хоџа је први човек у овим селима – рекао ми је Абдулахи. – У Големој Речици скоро сви ученици посте у месецу Рамазану, заједно са својим учитељима.

– Чији сте ви онда председник, када је скоро сва омладина под контролом Исламске верске заједнице? – упитао сам саговорника.

– Искрено, не знам ни сам... – слегао је раменима Абдулахи. – У Слатини има триста младих људи, а само њих педесет су чланови наше организације.

– Има ли жена у чланству?

– Не, ни једна...

У селима Шипковица и Селца, које сам такође посетио, телевизијске антене биле су окренуте према Тирани. Програм југословенских телевизијских и радијских кућа ретко ко је „хватао" у том крају, где је националистички фолклор био свакодневица. У Општинском комитету СК Тетова предочили су ми извештај о „жестоком изливу албанског национализма и сепаратизма" на једној свадби у селу Стримница код Тетова 13. септембра 1986. године, а учесници су били албански директори школа, општинске судије, лекари и просветни радници школе *Јосиф Броз Тито* у селу Жеровјане. И етнички чиста културноуметничка друштва, попут КУД *Целадин Зећири*, била су под контролом националиста и на гостовањима у Албанији у својим наступима искаљивала су мржњу према Југославији. *Њихова специфичност је етнички чиста публика и потпуна затвореност у себе*, написао сам у трећем наставку серијала. У том тексту, једним делом утемељеном на документацији коју сам донео из Тетова, издвојио сам неколико случајева из града и окружења и поткрепио их именима и презименима Албанаца који су кажњени због националистичких испада.

Преспавали смо у хотелу на Поповој Шапки. Небо је било светло, чисто, пуно звезда. Сијао је округли месец. У цик зоре, док моја екипа спава (фајронт смо синоћ дочекали за шанком), излазим из хотела и шетам по околним голим брдима, ногу пред ногу. Нигде никог. Јутро је свеже, суво, ваздух ми проветрава мозак натопљен синоћним алкохолом и замагљен никотином, отвара дисајне путеве и дишем дубоко, лако. Пешачим кроз рај, уживам и размишљим, шта то људе тера да глупим ирационалностима сами себи загађују животе и ову лепоту, светлост и тишину Шаре. Сутра нас неће бити, ни Албанаца, ни Македонаца, ни Турака, ни Срба, а величанствена Шар-планина ће дисати под сунцем и бљештати под снегом, све док је планете Земље.

ТЕТОВО–ГОСТИВАР

Гостивар, 1911. година.

У гужви пазарног дана, фотограф, након што се попео изнад десетине глава, намешта свој апарат у облику ковчежића, учвршћен на три дрвене ноге, и пред очима упереним у њега обавља последње припреме пре „опаљења". То је за пијачаре чудо невиђено. Догађај који је гостиварско трговиште избацио из колотечине и довео га у опсадно стање. Фотограф, чаробњак мени непознатог имена, указује се међу овим сточарским народом из Полошке равнице и са Шар-планине као ванземаљац. Он је не само човек изнад ситуације, него и човек неке више и непознате цивилизације. Њему успева то што се до малочас чинило тешко остваривим. Пред његовим оком и на његов знак људи на главној сцени трговишта, маса која је до малочас била у врењу, одједном се укочи као заустављен филм; све што је испред фотографске справе стаде и

заледи се у недовршеном покрету. Лица која гледају у правцу фотографа и његове ђаволске машине, сва су озбиљна, смркнута, забезекнута, усредсређена на ванземаљца, који их држи у послушности. То су људи турске цивилизације у њеним предсмртним трзајима, листом мушкарци – не види се ни једна једина жена! – који изгледају сурово, опасно (многи су наоружани). По одећи се примећује да преовлађују Арнаути; више их је са кечетом на глави, а фес и мараме упућују на Турке, Србе „и остале". Нема ни једног јединог човека у европској одећи. То би могао да буде једино фотограф.

Људи фотографисани на пазарни дан у Гостивару, 1911. године, одреаговали су на фотографа као сви други људи тога времена, затечени у сличној ситуацији. Преда мном је сличан пијачни мотив са новосадског трга из отприлике истог времена. Разлике постоје, разуме се, то су несумњиво европски (аустроугарски) људи. Међу мушкарцима са шеширима и цилиндрима на новосадској пијаци је и мноштво жена и све су са марамама повезаним око главе. Фотограф је и овде успоставио апсолутну послушност масе: цели пијачни трг се на тренутак укочио и позира, људи су престали да дишу и гледају у фотографску машину која ће их заледити у времену.

Григорије Божовић (1880–1945), књижевник и професор призренске богословије, путујући по јужној Србији и Горњем Пологу, оставио је репортерски запис о „лепом Гостивару", објављен у београдској *Политици* 24. новембра 1929. године, и у том тексту са доста емпатије описује једно уређено и перспективно „јужносрбијанско трговиште" са шест хиљада становника, већином муслимана Албанаца (Арнаута), са нешто мало Турака, а међу становништвом је и једна петина Срба. Македонце не помиње. Горњи Полог, где се сместио Гостивар, турско трговиште, репортер слика као плодну долину, засејану разним културама, кукурузом, воћем и поврћем, описује равницу испод Шар-планине кроз коју је ишао важан средњовековни каравански пут. Ходочасници који су пролазили кроз Горњи Полог на путу до манастира, овде су одмарали или ноћивали у хану или „гостилници" поред метоха манастира Кичевска Пречиста. Божовић је чуо да је управо по таквим манастирским гостионицама град (не старији од једног века) добио „српско-турско" име Гостивар. Изгледа да се у време када је доле боравио Григорије Божовић град ослобађао турског наслеђа, неуређености и прљавштине. Репортер је запазио да на његовим прилазима „не наилазите на убоге циганске чатрље и на грозну паланачку вољу", призоре које је видео на прилазима Приштини, Охриду и Скопљу. „Унутра градић је поткресао старе ћепенке", бележи сарадник *Политике*, „почео да гради излоге и одржава прилично плочиште. Као Прокупље до рата. Има леп трг, лепу нову цркву, неколико нових гостионица и турских кованица као да су јапанске чајџинице." Гостивар нема оронулост коју је Божовић видео у Кичеву и Прилепу, а нарочито у Охриду.

Крајем осамдесетих година на пазарни дан у Гостивару много тога је другачије, али фотограф је и даље ванземаљац. Бранислав Лучић фотографише сцену док у гужви пробам албанске капе, маневрише око мене и тезге, шкљоца и не штеди филм, привлачи погледе из масе у врењу. Пазарни дан у Гостивару, тотално позориште које нисам предвидео (наместио га добри Анђео репорте-

же), дошло ми је као наручено да осетим специфичну тежину и душу града на јужном ободу Полошког поља, удаљеног око шездесет пет километара југозападно од Скопља. У близини је Национални парк *Маврово* (скијашки центар), а у селу Вруток, пет километара од Гостивара, извире највећа македонска река Вардар и у њу се улива Доњи Вир, речица која протиче кроз град. Прво што ми пада у очи на гостиварском трговишту и што ће бити окосница последњег наставка мог серијала о албанизацији западне Македоније, јесу беле албанске капе, вејавица белих капа, често у комбинацији са турском марамом завијеном око чеоног дела главе, па се човек са стране упита: чему тај национални маскембал и општенародна демонстрација етничке супериорности и живе ли у Гостивару још неки народи осим Албанаца? Живе. Током осамдесетих година то је био, после Тетова, други град у Македонији по порасту насељености. Последњи попис становништва општине Гостивар (1981), чије сам бројке употребио у тексту, говорио је следеће: 63.153 Албанаца, 18.038 Македонаца. На самом почетку осамдесетих година на једном квадратном километру живело је 75 становника, а у време наше посете на истој квадратури живела су 444 становника.

Пазарни дан, дакле.

Као и другде у тим крајевима, често превозно средство сељака из приградских села је коњска запрега, једноставне буџене таљиге направљене од широких косо спојених дасака, опремљене гуменим аутомобилским точковима и, скоро по правилу, с једним коњем на руди. Фото-репортер снима запреге у којима су сељаци на пијацу довезли производе или су их купили на пијаци или у граду и одвозе их у села. Скоро сви на таљигама носе на главама беле капе. Фотографисање подноси доста добро и за чудо изгледа као да се Бранислав Лучић подразумева на позоришним даскама гостиварске пијаце. Пред упереним објективом, понеко тек нешто добаци или погледа у објектив с узвичником у очима. Капе се продају на многим тезгама, углавном их продају жене замотане у мараме. Кече је хит! Трговина говори све језике и у шетњи пијацом са сапутницима, пробијајући се кроз масу, повремено упитам за цену кечета, поред неке тезге и застанемо, колико да испробам неку белу полулопту, намера ми је да је понесем са собом у Нови Сад као сувенир.

Пазарни дан је и прилика да се поприча са понеким продавцем или са купцима. Иза једне тезге стоји средовечан Албанац и продаје паприку из пластеника. Пристаје на разговор, услов је да не објавим његово име. Каже да је по струци наставник и да је одстрањен са посла из једне гостиварске школе због „пасивног односа према 'штрајку' ученика" албанске националности у школи у којој је предавао и сада се сналази да би преживео. На пијаци је силом прилика. Није једини тако прошао, каже, још неколико наставника искључено је са наставе из истог разлога, овим чином стављен им је на чело жиг сепаратизма и „ни криви ни дужни" постали су државни непријатељи. Пожалио ми се да се македонске власти већ годинама репресивно односе према Албанцима, да се Албанци у Македонији третирају као „страно тело" и да су он и његове колеге жртве политике којој је циљ да албанском становништву ускрати Уставом загарантована права да говоре и пишу на свом матерњем

Пазарни дан у Гостивару: Албанка продаје традиционалне беле кайе (кече) које су осамдесетих година биле „хит" у западној Македонији

Фото: Бранко Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

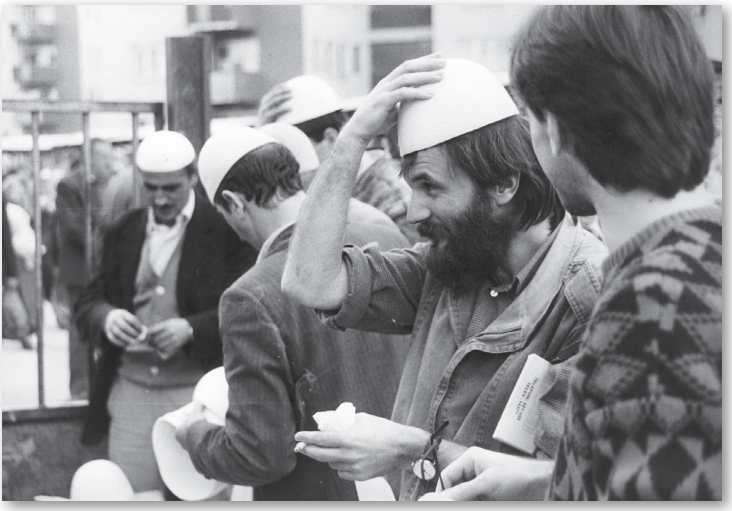

језику. Рекао ми је да се у Македонији спроводи државни терор над Албанцима. Каже: због тога су албански ученици „штрајковали" у неколико гостиварских школа. И пита се: шта је требало да уради? Изражавам сумњу да је иза ученичке опструкције наставе стајао неко са стране, или неко из школе, и

питам га како гледа на то што су ученици нема сумње „подметнути" и злоупотребљени у овој ствари? Одговорио ми је посредно. Каже, један његов колега из Куманова такође је остао без посла у тамошњој Гимназији *Гоце Делчев* због тога што је у национално мешовитом разреду комуницирао са ученицима и на матерњем албанским језиком. По кратком поступку искључен је и из партије. Увидевши апсурдност ситуације у којој се нашао, бранио се рекавши да је децу учио латинским називима водоземаца. Мој пијачни саговорник још ми је рекао, и замолио ме да то посебно нагласим, да власт врши репресију над обичним поштеним албанским грађанима и све ставља у кош иредените, притом не водећи рачуна о томе да олако жигоше људе који са иредентом немају никакве везе, као што је, каже, ни он нема. Разговор са наставником који продаје паприку мотивисао ме је да истражим овакве случајеве и позабавим се статистиком.

У новембру 1987. године у Центру за усмерено образовање „Панче Поповски" и Економској школи „Чеде Филиповски" ученици албанске народности бојкотовали су наставу три дана – писао сам у четвртом наставку серијала о Албанцима у западној Македонији. – *Повод: решење Републичког комитета за просвету и техничку културу о укидању албанских разреда и стварање мешовитих у којима ће албански и македонски ђаци говорити – македонски. То се бројнијој албанској деци, њиховим родитељим и наставницима, није свидело. Дошло је до излива незадовољства, које се за длаку могло претворити у физички обрачун између албанских и македонских ђака. Нешто слично догодило се и у кумановском Машинском центру „Наце Буђони", где је настава бојкотована чак десет дана. У Куманову је из три средње школе по кратком поступку искључено тринаест наставника, а званично објашњење за тако репозорне мере јесте да су се „пасивно односили према штрајку ученика". То је било довољно да се наставницима прикачи етикета: „Деловање са позиција албанског национализма и сепаратизма".*

Пробијамо се кроз гужву од тезге до тезге. Пробам албанске капе. Возач Јовица, који показује да му је све ово забавно, придржава ми и додаје капе. Албанци около се углавном слажу да ми свака капа стоји добро и препоручују моделе. Гледам да пробам јефтиније, а капе су ионако као јаје јајету. Постмодерниста Писарев, прилази мојој маленкости и придружује ми се у пробању капа. И Писарев ће да купи једно кече. Све сам их навукао. Сада и возач мерка кече за себе. Фото-репортер Лучић, који је одлучио да купи капу, фотографише сада већ постмодернистичку пијачну сцену из разних углова. Уживео се у своју причу и сада је у елементу; његов фото-апарат, његова акција, навлачи на нас погледе пролазника, једни застају, погледи су им мешавина знатижеље и збуњености, копка их несвакидашња ситуација, гледају и слушају из другог и трећег плана, други нас игноришу или само окрешу углом очију у пролазу и настављују својим правцем. Играли смо се на пијаци кључним симболима албанског идентитета, можда смо мало и претерали и ризиковали са куповином која се спонтано претворила у перформанс, али нисмо доживели ни најмању непријатност. Штавише, ораспложили смо и насмејали продавачицу и окупљене Албанце.

Репортер „Дневника" Жељко Марковић проба албанско кече на гостиварској пијаци. Капу је као сувенир понео у Нови Сад
Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Наравно да нисмо промакли телевизијском оку Емила Јовановског, дописника ТВ Скопље из Гостивара. Пазарни дан не пропушта. Човек нам прилази са осмехом као *својима*, непосредан и уљудан, представља се и упире поглед према белим капама у рукама Писарева и мене.

– Сувенири? – пита и смеје се телевизијски колега.

Одговарамо потврдно.

– Успомена из Македоније! – каже Јовановски и прасну у смех, затим сложи овакву причу: – Задесила се овде група туриста из Холандије. Збуњени као гуске у магли. Затекао сам се кад су меркали и куповали албанске капе да их понесу као сувенире из Македоније. Мислили су да су капе део македонске ношње...

– Баш толико су били необавештени?!

– И ја нисам могао да верујем, али жива истина! Објаснио сам им да је то традиционална албанска капа и да нема никакве везе са македонском традицијом.

– А Холанђани?

– Питају: „Па где смо то ми? У Албанији?" Одговарам: У Македонији. „Па где је овде македонска ношња?" питају. Одговарам: У културно-уметничким друштвима и у музејима!

– Како објашњавате ову вејавицу белих капа на пијаци? – питам македонског колегу са малог екрана. – Од када је овако?

– Последњих година – рече Јовановски. – Кече је постало кључни симбол неке њихове националне хистерије.

Разуме се да сам прошао и центром Гостивара, забасао дубоко у унутрашњост града, све у жељи да „демантујем" пијацу, и видео сам оно што је осамдесетих година и иначе била одлика средина у којима у великом броју живе Албанци: мноштво млађих мушкараца на улици. Нико од њих, или ја бар нисам видео, није носио белу полулопту на глави. Већина их је била обучена као што су и другде млади људи обучени, премда су мени, признајем, биле необичне одевне комбинације са листер сакоима заврнутих рукава и панталоне с пругама, испеглане на црту. Тек повремено угледам понеког старијег пролазника с кечетом или „турбаном" на глави. Младићи стоје у групама на тротоару или шетају, ногу пред ногу, учинило ми се, а можда и грешим – бесциљно. Као да сви ти људи у пуној стваралачкој снази некога чекају да их избави из тог стања доконости. По говору и неким знацима запажам да су у већини Албанци, али нису малобројни ни Македонаци, могуће да има и Турака, можда је ту и понеки Србин. И сви они нешто чекају.

На улици је мало жена.

На неколико места у центру примећујем тенејџерке, ученице, неколико их седи на бедему подаље од мушкараца. Питао сам македонског интелектуалца из Гостивара због чега је тако мало младих жена на улици и да ли је увек било тако?

– Није – одговорио ми је. – Гостивар је био модеран и слободан град пун живота. Све се променило откако су Албанци преплавили град. Ови што су дошли са Косова и из Албаније завели су нека своја правила, увели своје обичаје и град више није слободан. Македонке су раније одлазиле у диско-клубове, одлазиле су и Албанке, а сада у диско-клубовима „ђускају" само албански мушкарци. Етнички чисти мушки диско-клубови! То нигде нисте видели.

– Нисам – одговорих. – И то не могу ни да замислим.

Албанац Халит Лимани живи у селу Ђурђевиште, повише Гостивара. Отац је пет синова.

– Зашто Албанци рађају толику децу? – питам човека.

– То је обичај код нас – одговара Лимани и позива се на општа места и дечију демагогију. – Деца су највеће благо. Волимо да имамо много деце.

– Неки тврде да је у такав високи прираштај прсте умешала иредента и да је то њен пројекат у служби идеје о великој Албанији? – постављам питање у којем сугеришем и одговор.

– Шта ја знам! Можда и јесте... – Лимани одмахну руком, а затим настави тоном правдања. – Немам ништа с тим. Моја жена није родила наших пет синова да би рушили ову земљу.

– Како прехрањујете толику децу? – питам.

– Имамо стоку, гајимо овце – одговара Лимани и додаје: – Нас у породичној заједници има петнаесторо. Што је заједница бројнија, она је јача у сваком погледу. Више руку, мање сиромаштва. Да смо жена и ја могли, изродили би још петоро деце.

– Тако мисли и ваша жена?

– Жена се не пита.

ГОСТИВАР–ДЕБАР–СТРУГА–ОХРИД

Рекли су ми (а понешто сам и сам начуо): Дебар је прави пример албанизације западне Македоније. То је живописан градић данас на државној а осамдесетих година на покрајинској граници са Косовом, удаљен пет километара од граничног прелаза. У близини Дебра преградили су Црни Дрим и створено је Дебарско језеро. Котрљамо се у *лади ниви* кроз равницу, чије је званично име и презиме Дебарска котлина и у плавој сумаглици дубоко у перспективи гледамо планине Стогово, Јабланицу и Дешат, горски венац око Дебра, градића којем се из правца Гостивара прилази добрим путем кроз плодну земљу, поред нових и великих кућа и исто тако нових џамија. То су грађевине Албанаца, досељеника са Косова или Албанаца из Дебарске котлине, који раде у иностранству, подигнуте изван насеља у пољима, двориштима, на пашњацима или на брежуљкастим ливадама; неке су још недовршене, скоро све су неомалтерисане, а свакој кући заједничко је то што су огромне, претежно једноспратнице и двоспратнице, и ни једна није ограђена зидовима, какве сам видео око албанских кућа у Тетову, Арачинову, Теарцу, Слатини и још неким местима, где су ми зидове оправдавали наслеђем и обичајима чувања жена од погледа са улице. Ови, пак, Албанци или нису чували обичаје или нису чували своје жене. Ово су били неки други Албанци. Речју, то су били богати, имућни или, бар, људи који су имали новца за пристојна улагања, толико да поред својих кућа подигну и приватне џамије.

У дебарској општини ћу сазнати да су скоро све грађевине поред пута и по дубини подигнуте без дозвола или са непотпуном или сумњивом документацијом. Огромне куће зјапе празне док су власници у иностранству или другде; важно је да је кућа сазидана и да је осигурана тапија на земљу. Једном постављен камен, више се не помера.

У Дебру још једно изненађење, ако је то изненађење. То је осамдесетих година убедљиво већинско албанско место, магнетски привлачно за досељенике са Косова (а Косово је „преко брда"), али ни ови Албанци, као ни њихови сународници из Дебарске котлине, наоко ни по чему не личе на Албанце из Тетова, скопског насеља Синђелић (Ченто), Арачинова, Слатине... Куће и стамбене и пословне зграде су новије и уређеније, улице чистије и светлије, нема дворишних зидова. Тек понеко, углавном старијих година и руралне појаве, прође са белом капом на глави и тај је сишао са околних планина, најчешће с косовске стране. Људи су обучени модерно, у духу времена, и на улицама сам запазио много младих жена, па и неке обучене за ту средину врло смело, провокативно. Испричао сам утисак о Дебру македонском интелектуалцу из Охрида и човек ми је рекао: „Дебар је вук у јагњећој кожи!" У том градићу, испод лепог лица, испливало је много тога ружног, и македонске власти означиле су га као „епицентар албанске иредентe".

У контрареволуционарним демонстрацијама на Косову 1981. године учествовало је 40 студената из Дебра – писао сам у четвртом наставку серијала о Албанцима у западној Македонији (Дневник, 1988). – *На подручју општине откривене су непријатељске организације „Црвени фронт" и „Рука за руку",*

Живот обичних људи у селима и градовима западне Македоније одвијао се на улици, а пијачни дани били су од кључне важности за становништво тих крајева

Фото: Бранко Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

а чланови су били студенти Универзитета у Приштини и ученици Средњошколског центра „Здравко Чочковски" у Дебру. Припадници ових организација су кажњени затвором у трајању од три до осам година и прекршајно (60 дана). У поменутом Средњошколском центру и ЦОУ „Братство-јединство" Албанци ученици исписали су на зидовима преко 40 парола са непријатељском садржином. На овај начин се, како пише у званичним извештајима, „величала албанска партија и руководство њихове државе". Општинско руководство је на темељу сличних примера закључило да и међу просветним особљем има доста сепаратиста. Они наводе случај професора који је до недавно предавао албански језик у ЦОУ „Братство-јединство", а поуздано је утврђено да је укључен у непријатељске емиграционе кругове у Шведској.

Путовање смо наставили према Охридском језеру и тај последњи део пута пределима западне Македоније изазвао је у мени плиму радости и узбуђења, не само због лепих слика и ситуација успут (и лепе Струге, разуме се), него пре свега због Охрида и његовог утицаја на моје ментално сазревање и мој развој још из далеког времена школских екскурзија, када су бљештавило и прозирно зеленило језерске воде, када су брадати свеци са окамењених фресака и црвене запечене цигле средњовековних византијских манастира (на које сам притискао длан) и беле куће „чудног" облика наслагане на брду изнад језерске плазме као лего коцке, заувек похрањени у мени као некакве златне реликвије из старе Југославије и моје личне (ћачке) историје. У Струги, где смо се кратко задржали, причам колегама како сам марта 1986. године, истражујући случај искушенице Ане за *Глас омладине*, шетао истом овом стазом, затим се запутио у оближње село код Аниних родитеља, одрадио посао и авионом се вратио у Београд.

У Охриду одлазимо у хотел, у њему ћемо преноћити, па изјутра назад за Нови Сад. Не сећам се како смо и где провели тај дан у Охриду, али чудно је да ми се у меморији сачувао призор изузетне јасноће, како на једном киоску купујемо леблебије у фишецима, усољено и печено, заразно укусно зрневље, шетамо чаршијом и грицкамо леблебије. Увече, у хотелској соби, коју сам делио са Ђорђем Писаревим, нас двојица настављамо са грицкањем печеног зрневља. Фото-репортер Бранислав Лучић, који је собу до нас делио са возачем Јовицом, снима нас са албанским капама на главама. Фотографију сам сачувао, али не и кече. Нестало је у мојим подстанарским сеобама. Албанске капе понели смо у Нови Сад као сувенире.

Волео бих да упознам албанског новинара, који је из Београда у Приштину понео шајкачу. Па да почнемо од сувенира. Од нечега се мора почети.

* * *

У кафани *Боем* у Сремским Карловцима, крајем јануара 2001. године, густирам редовни јутарњи еспресо поред прозора чије су ивице оперважене леденим чипкама, уживам у бљештавилу лепе светлости и тврдог снега који је прекрио трг као плашт. Читам *Политику*. Извештај дописника из Македоније о нападу албанских терориста на полицијску станицу у селу Теарце код

Тетова. Наоружана паравојна албанска група, која се јавно идентификовала као Ослободилачка национална војска, убила је једног и ранила два полицајца. Сетио сам се свог боравка у том селу марта 1988. године. Сетио сам се жене Мирвет Салији из села Пршовце, скоро стопроцентно албанског места, Албанке која се супротставила породичној заједници и традицији, ако је то традиција, и одбила да буде робиња у зидовима. Сетио сам се колеге дописника *Танјуга* и *Вечерњих новости* Јована Булевског, који ми је и препоручио Теарце. У једном од текстова сам га представио као *жилавог борца за истину*, новинара који је *отворио тетовски досије* и детектовао у својим дописима нарастајући албански национализам и сепаратизам у том граду. Албанци на руководећим местима општине и у политичком организацијама, тројански коњи албанске иреденте инфилтрирани у државни (општински) апарат, стварали су му велике проблеме. С променом власти у Тетову он је као новинар државне агенције и тиражног и утицајног београдског дневног листа, доживео сатисфакцију. Писао је отворено, храбро, излажући свој живот и живот своје породице смртној опасности.

Македонски лонац под притиском је експлодирао.

Почетком марта 2001. године оружане албанске екстремистичке групе жестоко су се сукобиле са македонским снагама безбедности у селима Танушевци и Малине, удаљеним око 35 километара од Скопља, на граници са Србијом. Плануло је и Тетово, „осиње гнездо албанске иреденте". Половином марта избио је оружани сукоб између македонске специјалне полиције и припадника албанских наоружаних група такозване Националне ослободилачке војске, паравојне групе, чији су се припадници забарикадирали у албанском селима око града, али у неким периферним квартовима по којима је артиљеријом дејствовала македонска војска. Село Слатина, једно од највећих у општини, Албанци су претворили у тврђаву. Сетио сам се младића Ирфана Абдулахија. Како се он понео у тим сукобима? Из скоро свих села Македонци су побегли у страху за животе, али у Слатини, како је јавио локални дописник, педесет Мекедонаца, сви до једног који су живели у том селу, одлучили су да остану у селу, изјављујући да се не осећају угроженим и да имају поверење у своје комшије Албанце; њих је у заштиту узела локална заједница села. Тетово је премрло од страха и град је скоро у целини био испражењен.

Припадници Националне ослободилачке војске позиционирали су се на Шар-планини и постојала је бојазан да се спусте у град, што је унело узнемирење међу преостале становнике. Борбе су се распламсале и наоружане албанске групе потиснуте су изван града. У мају месецу неколико хиљада албанских екстремиста пребацује се са Косова у Македонију и сукоби се распламсавају, броје се мртви на обе стране. Најжешћи сукоби, како је било за очекивати, букнули су крајем јуна у Арачинову, селу тврђави, чија је опсада трајала три дана, након тога је македонска војска успоставила контролу над селом. Сукоби су заустављени потписивањем *Охридског споразума*, НАТО је разоружао албанске екстремисте и успоставио контролу, Македонија је одахнула.

Сећам се још једне епизоде са тог путовања: откако смо на гостиварској пијаци купили албанске капе, путовање од Гостивара до Дебра, раздаљине око седамдесет километара, претворили смо у мали перформанс на пнеуматицима.

– Сећаш ли се тог путовања према Дебру? – питам на булевару фото-репортера *Дневника* Бранислава Лучића, једног пакленог дана у Новом Саду, почетком августа 2017. године. Дежурни је у редакцији, фотографише град на плус 35 у хладу.

Мој некадашњи сапутник се орасположи.

– Како да не! – Лучић се „ваља" од смеха. – У вожњи смо сва четворица носили албанске капе на главама. Албанци су нас успут чудно гледали. Нешто им није било јасно.

– Мало смо и ризиковали? Шта мислиш, а? – питам колегу и подсећам га и на два размакнута прста када смо путовали кроз Прешевску долину.

Лучић одговара питањем: – Да, бог те... А шта да су нас зауставили са капама на главама? Мислили би да их исмевамо.

Прешли смо у хладовину, али врелина избија из асфалтне коре.

– Наше је право да носимо капе. Шта се то кога тиче – одговарам, а затим и ја питам: – Лучићу, да ли можеш да замислиш ситуацију да ти сада неко приђе и каже ти да скинеш капу са главе зато што се твоја капа њему не свиђа?

– Не могу.

– А да носиш албанску капу?

– Е, то већ могу... Нека будала одсекла би ми главу заједно са капом – смеје се Лучић. – То ни овде у Новом Саду више не би прошло тек тако.

– Не би ни доле прошла шајкача! – кажем. – Али ми смо на главама носили њихове капе у средини у којој скоро сви носе такве капе. Да су нас зауставили и, рецимо, намлатили, а не искључујем ту могућност, већ видим наслов у новинама: *Албанци ӣреӣукли сӣиске новинаре заӣо шӣо су носили албанске каӣе.* Мени је капа негде нестала. Шта је са твојом?

– Не знам... сад си ме затекао...

Смејемо се на летњем роштиљу новосадског булевара. Пролазници се осврћу и у знојавим очима им се види коментар: ова двојица су пролупала.

МИХАИЛО РАДОЈИЧИЋ И ФЕНОМЕН МОНОДРАМЕ „ШОК”

Новинар Михаило Радојичић из Титограда о својој монодрами „Шок”, која је осамдесетих година, у његовој изведби, жарила и палила по Југославији и потукла све рекорде по броју извођења и популарности у (под)жанру тзв. естрадног позоришта (1987)

Шта ми је у Титограду (Подгорица) фебруара 1987. године у хотелу „Црна Гора” рекао Михаило Радојичић о својој монодрами „Шок”, која је у време нашег сусрета била на врхунцу популарности у Југославији и обарала је све рекорде, да ли је ова представа с Албанцем, човеком из народа, који с националним кечетом на глави говори о улози своје породице у контрареволуцији, „антиципирала распад Југославије”, како мисле неки који су је гледали, зашто се публика увек смејала на местима у представи која су пре била за ћутање или за плакање, шта је црногорски новинар, писац и сценариста рекао за „Дневник” о свом Љатифу Закочију, који му је трајно обележио живот и каријеру и да ли је „Шок” опет могућ у некој измењеној верзији прилагођеној новим околностима на геополитичкој сцени Балкана

У хол хотела *Црна Гора* у Титограду улази човек самоуверено наступа, наочите појаве и усправног држања, упакован у раскопчаном мантилу, ненаметљиво подигнуте крагне, утопљен у зимској кариранoj кошуљи и са сивомаслинстом беретком накривљеном на кратко подшишаној глави, с проседим фрагментима у пределу слеоочница, правилних црта лица и продорних, застакљених очију. О рамену му виси кожна *новинарска* торба. Застаде код рецепције, окрену се око себе и угледа нас у углу, седимо заваљени у кожним фотељама, пушимо и чекамо; чекамо њега, Михаила Родојичића. Рукујемо се и упознајемо. Извињава се што касни (а касни петнаестак минута), десио му се неки сусрет на улици, који није могао тек тако да избегне, задржао се успут у разговору који је могао да му буде од користи у каријери, а откада је постао популаран и видљив на ширим југословенским просторима, каже, људи му прилазе на јавним местима, и знани и незнани, и свако има потребу нешто да му каже. Седа у фотељу и прекршта ногу преко ноге, насупрот фото-репортера Јована Вајдла и мене, беретку пресавија преко колена, равна је шаком, вади из ташне лулу и прибор и започиње ритуал пуњења луле дуваном с мирисом Херцеговине. Радује га што говори за војвођанске новине, а и добро ће му

доћи реклама, каже и открива ми да ускоро са монодрамом *Шок*[73] гостује у Новом Саду. Једва чека да наступи.

Михаило Радојичић је у време нашег сусрета у Титограду „позоришни" феномен на југословенским просторима; никада пре њега, то јест пре његове монодраме *Шок*, нико из стартне позиције глумачког аутсајдера, а у сваком случају особе којој глума није професија, није постигао тако муњевит експлозиван успех једним монодрамским текстом, чија је апсурдна стварност оличена у лику народног Албанца Љатифа Закочија, током осамдесетих година засмејавала пуне сале „од Вардара па до Триглава".

Овај аутор, телевизијски занатлија и писац са сатиричним нервом, ушао је дакле из новинарског еснафа у свет позоришта, то јест глуме, и само што му је после много перипетија пружена шанса – а врата су му се отворила у Београду – тако је *Шок* катапултирао свог писца и глумца и Михаило Радојичић и сам се нашао затечен оваквим бурним развојем догађаја. Новинар је преко ноћи ушао у центар интересовања новинара.

Рекао ми је да предисторија случаја *Шок* негде у његовим новинарским путовањима на Косово, где је снимао прилоге за ТВ Титоград, своју матичну кућу, и где је почетком осамдесетих осетио да Косово опасно подрхтава и да се тамо нешто велико кува. Понекад се догоди у каријери неких стваралаца, споје се тако неки елементи, да аутор једним (или: јединим) својим делом – ни сам не знајући како и уз помоћ какве божанске или ђаволске алхемије! – једноставно погоди у жицу или у „слабу тачку" јавног мњења и освоји га напречац. То се десило Михаилу Радојичићу, црногорском новинару, запосленом у ТВ Титоград, којем је *Шок*, написан 1982. године, трајно обележио и каријеру и живот, ако се то у његовом случају може одвојити једно од другог, и учинио га једном од звезда последње деценије у животу Југославије.

Љатиф Закочи, човек из народа, наступао је пред публиком са албанском капом на глави – кечетом. Његов српски или, ако хоћете у духу постјугословенског постмодернизма, његов црногорски језик је карикиран и искварен, смешан сам по себи у својој косовско-албанској „варијанти", чак и када не изговара нешто што натерује смех. Већ и сама Радојичићева појава на сцени, појава Албанца који није етнички Албанац, била је за југословенску, а нарочито за српско-црногорску публику осамдесетих година сатирична провокација и политички шкакљива чињеница, али упркос озбиљних и забрињавајућих истина и проблема које је закачио и детектовао Закочи у косовској и југословенској стварности неколико година пре крвавог расплета, монодрама је свуда пролазила пре свега као добра забава и публике и глумца.

Пре него што ћу у Титограду разговарити са Михаилом Радојичићем много сам слушао о тој хит представи, али није ми се пружила прилика да је погледам уживо, то сам му и рекао у холу хотела *Црна Гора*. Међутим, рекао сам му још нешто: *Шока* сам дан пре поласка на терен слушао снимљеног на касети, целу монодраму изведену пред публиком, и то у тишини свог стана. Глас и садржај без слике, усредсређеност на замишљене призоре и ситуације,

[73] Шок (алб. друг)

откривају у уху најфиније наносе. Волео сам да у глуво доба ноћи слушам радио драме, док су их још емитовали на Радио Београду или Радио Новом Саду. Замишљање амбијента (пејзажа, ентеријера), призора и ликова, испуњавало ме је задовољством посебне врсте. *Шок* је монодрама изрешетана смехом публике. Смеју се као да им неко иза завесе даје знак када да почну са смехом, често и громогласно; смеју се на местима која су пре за ћутање или за плакање. Међутим, то је спонтани смех људи, смех којег Радојичић непогрешиво изазива када год хоће и тачно зна на којем ће се зглобном месту проломити смех публике. Он апсолутно влада ситуацијом у *Шоку* од почетка до краја, држи публику у шаци. Сви се смеју, сви осим једног: Љатифа Закочија.

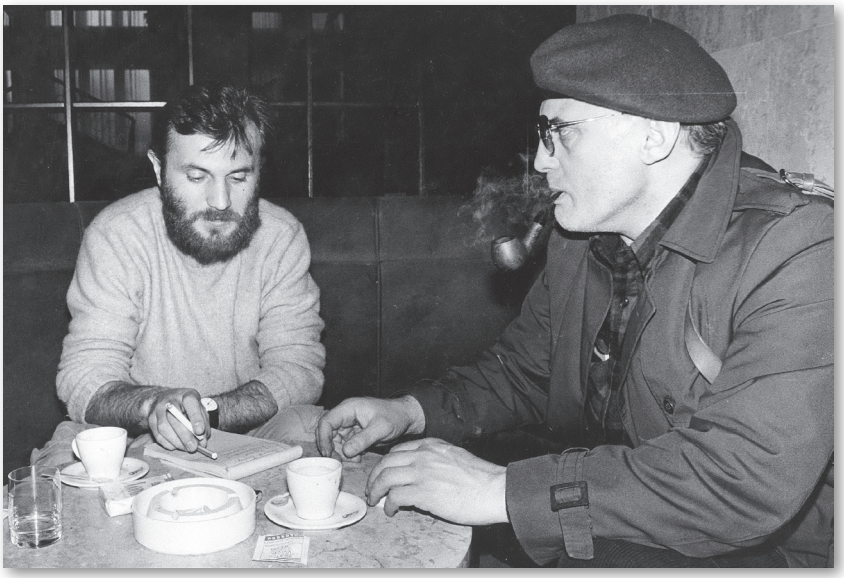
Имам ту изјаву једног званичног човека са Косова, молим те, од пре годину дана, ја то ћувам, каже Закочи и „цитира" косовског званичника: *Каже овако: 'Ми смо на Косово овако мислиљи: Срби и Црногорци треба да се задрже на Косово и да буду храбри без обзира на последице.' Па, људи моји, шта се ово дешава у овој нашој земљи? Па није ово ратно стање да човек буде храбар! Је л тачно? И шта то значи? Значи, ја тебе силујем, ти будеш храбар, значи треба да издржиш!* (смех публике) *И шта овде да пишем, молим те, осим да кажем отворено: контраревољуција је у току на више места у нашој земљи, а извођачи контрареволуције су неки високи функционери који су се на својој мајци домовини редали више пута...* (смех публике).

Интервју са Михаилом Радојичићем, насловљен *Свака сличност невероватна*,[74] објавио сам у недељном издању *Дневника*.

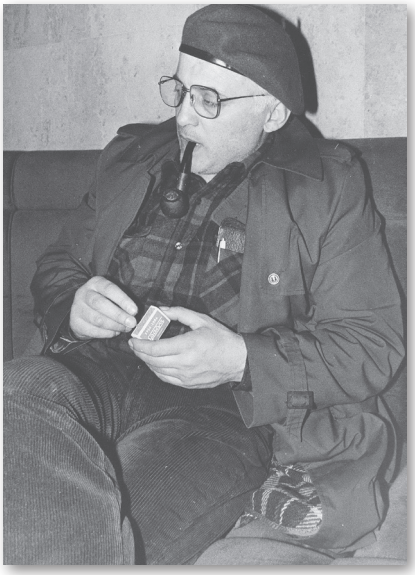
СВАКА СЛИЧНОСТ НЕВЕРОВАТНА

Теже је доћи до Михаила Радојичића него до позоришне карте за његову монодраму *Шок*. У редакцији ТВ Титоград, где је запослен као новинар, не појављује се већ неколико месеци (узео је неплаћено одсуство). Код куће се појави само између два авионска лета, колико да му супруга опере албанско кече, а затим поново ишчезне у (не)познатом правцу. Позивају га из целе Југославије, сви траже *Шока*. Радојичић је за пет месеци гостовања од позоришта до позоришта, од сале до сале, одиграо преко 130 представа, пред дупке пуним гледалиштима, и тако потукао све рекорде ове сезоне. Љатиф Закочи, како је његово глумачко име, стиже у Нови Сад до половине априла. Пружиће нам се прилика, дакле, да се уверимо или оспоримо мишљење оних који у хору понављају да се ради о „малој позоришној сензацији" и остварењу које ће нас још дуго узбуђивати. Намерно избегавамо реч *засмејавати*, премда Радојичић дословно засмејава, из простог разлога што је узбуђење (гледалишта) израженија реакција. Уосталом, Радојичић се идентификовао са једним Албанцем који говори о „улози моје породице у контрареволуцији", што је само по себи озбиљна ствар. Врхунац апсурда је што се гледаоци смеју.

[74] Дневник, Жељко Марковић, Свака сличност невероватна, 5. април 1987.

Михило Радојичић у разговору за новосадски „Дневник" у Титограду: „Монодраму су неки ситни властодршци једноставно игнорисали, сматрајући да због 'осетљивости' није препоручљива за шири круг људи."
Фото: Јован Вајдл / Приватна архива аутора књиге

Да ли су реакције публике помало неприродне, и јесте ли, стварајући лик „Шока", уопште рачунали на овако апсурдан излив смеха? Сумњамо да сте инсистирали на баналној комици, јер је проблем којег сте поставили пред Љатифа Закочија изузетно озбиљан.

Баналну комику не подносим, поред низа других њених недостатака, банална комика има то својство да забавља само сите људе. Ја негујем комику која се граничи са апсурдом, јер само таква комика може да забави пук! Из овога следи да сам стварајући лик *Шока* намерно ишао на апсурд и, како кажете, рачунао са „неприродном" реакцијом гледалишта. Тачно је да оно о чему говори тај Албанац не заврећује и није нормално да буде пропраћено реакцијом смеха у гледалишту већ, напротив, то што каже је пре за жаљење и осуду. Апсурд је што је Љатиф у представи позитиван лик и што једини види контрареволуцију, оно што је лоше и негативно. Људима је то смешно, а смех је у оваквим ситуацијама неминовно апсурдан. Користећи апсурд постигао сам изражајност лика Љатифа Закочија, па је самим тим и оно о чему говори добило јачи интензитет, постало је приметљивије. Међутим, публика се смеје и зато што Албанца глуми човек другог менталитета, који чак не зна ни албански језик, што само говори да смо сви ми веома блиски по наравима. Био ми је циљ да кроз *Шока* нагласим ову линију јединства и судећи по реакцијама публике у томе сам успео. Монодрама је у свим срединама добро прихваћена и публика свуда исто реагује. Смеје се! И не само то, захтевају да представу продужим, излазим им у сусрет, па тако монодрама *Шок* уз обострано забављање некада траје више од два часа.

Да ли је лик Љатифа Закочија инспирисан конкретном личношћу или је фиктивна сублимација вашег искуства са Косова, где сте више пута боравили као новинар? И да ли вам је била намера да кроз исповест овог Албанца, на неки начин, саопштите ваше виђење истине о Косову, па сте посегли за средством које вам се чини најуверљивијим?

Најпре да одговорим на други део вашег питања, чини ми се важнијим. Пошто сам по професији новинар, радим у ТВ Титоград, вероватно мислите да ми се у једном тренутку новинарство учинило немоћним да изразим своје мишљење о косовским збивањима, па сам посегао за „уметничким доживљајем" тог стања. Не, нисте у праву. Монодрама, додуше, јесте настала као сублимација мојих косовских боравака – дакле, не ради се о конкретној личности! – али, нисам написао *Шока* због тога што сам се као новинар осетио немоћним пред косовским изазовом. Не, то не. Неколико мојих емисија о Косову пропраћено је жестоким реакцијама јавности. То је потврда да сам као новинар погодио у мету и да сам додирнуо истину. У том смислу, сложићете се са мном, није ми био потребан Љатиф Закочи. Написао сам монодраму *Шок* не толико да саопштим своју истину о Косову, колико да саопштим истину о свима нама. То је у блиској вези са оним што сам рекао о јединству реакција публике, ма где наступао. Новинарство ми је само послужило да нека своја виђења и оцену косовских прилика пројектујем у лик откупљивача и „писца породичне историје" Закочија. Рачунајући са својом урођеном способношћу анимације, одлучио сам се за тај пројекат, премда никад раније нисам био на сцени.

Занимљиво је сазнати за ваша косовска искуства која сте уградили у лик Љатифа Закочија. Дефинишете ваш однос према косовској стварности.

Моја прва спознаја косовске стварности је да албанска иредента данас тамо делује у изванредној илегали, уосталом као и раније. Они се боре против овог система. Спремни су на све, само да се изборе за сепаратну републику, а затим да се и дефинитивно „затворе у себе". Све више сам уверен да иредента не ради ни за Косово, које прокламира, већ за рачун некакве болесне и наказне илузије у којој ће сагорети. Међутим, Косово ће остати наш проблем чак и ако се иредента уништи, управо због доминирајуће заостале свести у тој средини, присутне у многим областима живота. Косово је демографски „преоптерећено", управо као смоква која не може да поднесе бујање свог језгра, па се распада услед унутрашњег притиска; оно је такође социјално нерешено, зато се тамо догађају невероватне ствари. Косово је с једне стране потпуно неразвијено, а с друге стране пуно пара. Класни контрасти су тамо најдрастичнији: једни живе у изобиљу, други су гладни. Институције су најчешће у расулу, ретко ко тамо нешто плаћа, извршава обавезе према држави... Они граде школу за двесто ђака, а уписује се њих две хиљаде. Нико тамо ништа не планира. На Косову живе иза чврсто забрављених капија! Албанци који су свесни тога, премда се грчевито боре за прогрес, углавном бивају сварени у таквим односима. На Косову још увек не постоји доминантна свест о модерном, што само иде у прилог чињеници да ми немамо толико проблема са Албанцима као народом, колико са заосталошћу. Ова заостала свест се, понављам, најочигледније одражава на демографским пољу, изразито у породици. Косовска породица је потпуно социјално некултивисана, непланска, па се тако у апсурдном кружењу непрекидно одржава дух заосталости. Ето, делимично из оваквог мог искуства са Косова настала је и монодрама *Шок*.

Имали сте доста проблема још пре него што је Шок дошао на позоришне даске. Коме није било у интересу да исповест Љатифа Закочија чује што шири круг људи у Југославији?

Проблема је било пун кош! Монодраму су неки ситни властодршци једноставно игнорисали, сматрајући да због „осетљивости" није препоручљива за шири круг људи. Рукопис *Шока* био је завршен још 1982. године, нудио сам га мојој ТВ Титоград, одбили су да га екранизују. Текст им се учинио сумњивим, уосталом као и другима. Сметало им је изгледа што је Љатиф Закочи сувише слободно загризао у истину. Покушао сам да представу региструјем у Центру за културу Титоград, али и ту сам прошао кроз иглене уши. После силних перипетија најзад је неко нашао слуха за мог *Шока*. Био је то Примож Беблер,[75] управник Малог позоришта *Душко Радовић* у Београду, који ми је свесрдно омогућио да га одиграм у тој кући. Врло брзо представа је ушла у сам врх популарности. Али, уместо даљих прича, ако немате више питања, дозволите да овај разговор завршим краћим одломком из представе. Љатиф Закочи: „Ово што ја пишем то није мемоар и ја не знам да се понашам као мемоар човек,

[75] Примож Беблер (1951–2013), редитељ, био је на челу Малог позоришта „Душко Радовић" у Београду од 1984. до 1992. године.

аљи је, мољим те, све жива истина. 'Улога моје породице у контраревољуцији'. Ми немамо ту неке специјалне заслуге, аљи смо учествовали за сваки случај. Мислим, зато сам ја одлучио да пишем кад год се нама нешто деси, а нама се толико дешава, ја не могу да похватам колико нам се дешава... Многи воље да се сећају само то како је пре било. Је л тачно? Тачно! Јер им одговара највише да забораве ову нашу тужну садашњост. Нико не може да се извуче од истине, јер истина кад се запише она може да чека знаш како дуго да се не поквари. Као што смо се ми покварили, иако нас све велика истина чека на крају свега тога. Међутим, код нас кад се прича истина онда се већика драма направи, па сам ја зато одлучио да се ограничим од свега и свачега. Ево поднаслова, овако сам написао: 'Свака сличност је невероватна.'"

* * *

У свом раду *Ликови Албанаца у нашем позоришту осамдесетих година 20. века* (Нови Сад, 2023) Марина Миливојевић Мађарев са Академије уметности у Новом Саду, сврстала је *Шока* у естрадно позориште, које „тематизује и актуелне политичке теме, али их користи строго на начин да та политизација прија уху публике". Њено је мишљење да је у монодрами лик Албанца (Љатиф Закочи), „лукавог примитивца, који успешно користи све што му пружа друштво", представљен стереотипно, али није негативан. Аутор кроз њега износи своје виђење света, сматра Миливојевић Мађарев, критикује власт која је дозволила индоктринацију из Албаније и кроз хумор изражава „забринутост за будућност земље". Данас, после свега што се деведесетих одиграло на Балкану и на Косову, и после две хиљаде и неке представе *Шока*, новинари по аутоматизму понављају нечију тезу да је Радојичић у својој монодрами „антиципирао распад бивше Југославије". Он сам је 2011. године у једном разговору за новине са Руждијом Аџовећем, сарајевским новинаром и публицистом, изјавио да је пет година пред рат препознао „фашисоидни национализам", који је разорио Југославију и уништио хиљаде живота.

ФИЛМСКИ СУСРЕТ У ПРАГУ: ДРАГАН НИКОЛИЋ О „СЕОБАМА" И СЕБИ

У разговору са Драганом Николићем, главним глумцем филмске адаптације романа Сеобе, „једним од најамбициознијих пројеката југословенске кинематографије" (1988)

О чему сам у Прагу, априла 1988. године, приликом посете штабу екипе филмског спектакла „Сеобе" у хотелу „Интерконтинтал", разговарао са глумцем Драганом Николићем, после пет месеци снимања у Чехословачкој, ако не о његовој улози Павла Исаковича и ако не о феноменалном српском редитељу Александру Саши Петровићу и његовој филмској адаптацији у настајању, због чега му је задовољство сопственим учинком у пројекту замућено горчином и зашто је у току снимања избегавао да на монтажном столу, једини од глумаца, погледа кадрове у којима је глумио, као и о чешким замковима и прашким улицама и тргovима, који су „одглумили" призоре из Аустрије, Беча и Будимпеште у југословенско-француском филму по истоименом роману Милоша Црњанског

Драгана Николића (1943–2016) затекао сам у холу хотела *Интерконтинентал* у Прагу. Седео је сам за шанком и пио кафу, ослоњен лактом на пулт, клонуле главе, уморан. Пријало му је ово солистичко опуштање на барској столици између два снимања у необично тихим моментима хотелског пејзажа у чијем приземљу није било никог, само рецепционар, главе забијене у папире, и конобар за шанком, који је затишје користио да обрише прашину, пре него што сам се споља умешао у Николићеву приватност и тишину, ако је јавна личност његове популарности у Југославији уопште имала приватност.

У неком новинском тексту сам паметовао о томе како глумац са собом целог живота носи своје филмске, телевизијске и позоришне маске, улоге као своју сенку од које у јавном простору нигде не може да се измакне или сакрије, потакнут једном кафанском ситуацијом у којој жена снисходљивим наступом прекида завичајни разговор глумца Александра Берчека и мене у Врднику и моли га да свог унука фотографише поред њега. А мене, ко шиша! Ни Драган Николић Гага не би седео мирно да је био за шанком неког хотела у Југославији; неко би се већ нашао да му поремети тихе солистичке моменте. Конобар, млади Чех, готово је сигурно, нема појма какав је глумачки мангуп за шанком, али вићају се дуже време, пошто је у хотелу смештен штаб филма *Сеобе* и особље је навикло да се са филмаџијама среће сваки дан.

Павле Исаковић, један од два главна лика романа *Сеобе* (други је његов рођени брат Вук Исаковић), који од августа 1987. године, када је пала прва клапа филма у Копачком риту, живи у Драгану Николићу као његов *alter ego*, навикао је на новинаре који од прошле године прате снимање филма и ТВ серије и све што се догађа око овог југословенско-француског спектакла и ни исцрпљеност глумца који је ноћас снимао у неком замку, подалеко од Прага, није га спречила да поразговара са новинарем новосадског *Дневника*. Не сећам се детаља нашег контакта. Једино је сигурно да је београдски шмекер одмах пристао на разговор. Сећам се да је поручио кафу за мене, понео своју шољу са шанка и да смо сели у фотеље у холу. Нисмо стигли ни да започнемо интервју, када нам је пришла девојка из екипа и позвала га да одмах дође на ванредни састанак у њихов хотелски штаб, којег је сазвао редитељ Александар Саша Петровић (1929–1924).

Није ми било свеједно због пропуштене прилике, није ни њему што га цимају у тренуцима одмора, али београдски „господин шмекер" Гага, не би завредео такво народно признање да ми није рекао, уместо извињења, да га сачекам у холу, ако не журим и имам стрпљења, па да разговор обавимо после састанка, „неће то дуго трајати". Када Павлу Исаковичу није тешко да, премда уморан и неиспаван, поприча са мном за новине после непланираног састанка филмске екипе, није ни мени тешко да га сачекам; дислоцирао

Глумци долазе у штаб филмске екипе „Сеоба" у прашком хотелу „Интерконтинентал": Љубиша Самарџић (Трифун Исаковић), Мустафа Надаревић (Вишњевски) и Звонко Лепетић (Витковић)

Фото: Жељко Марковић

сам се за шанк у своје стабилно и природно окружење. Имао сам довољно времена да скенирам конобара и у његовом понашању детектујем извесну ароганцију без покрића, како према Гаги, тако и према мени, па сам га очепио малкице у тексту. Чекајући Исаковича, пред хотелом сам фотографисао Љубишу Самарџића (Трифун Исакович) (1936–2017), Звонка Лепетића (Витковић) (1928–1991) и Мустафу Надаревића (Вишњевски) (1943–2020), који су однегде из града довежени аутомобилом, ради састанка са редитељем.

Боравио сам већ неколико дана у Прагу, пошто ми је редакција *Дневника* одобрила службено путовање од 24. до 29. априла 1988. године, али неким другим поводом (у трећој књизи из колекције *У епицентру*, ако бог да),[76] и нити ми је неко од уредника помињао *Сеобе*, нити је мени снимање тог филма било на памети за неку рубрику, када сам се у Новом Саду попео у воз за Чехословачку. У Прагу, у који сам до тада одлазио у неколико наврата, нашао сам смештај примерен мом буџету, а како сам сазнао за југословенске филмације у *Интерконтиненталу*, немам појма. У првој књизи сам памтовао о (к)варљивости сећања. Извесно је да преко те информације, добијене из неког извора у Прагу, нисам могао тек тако да прођем и у акцију ме је повукао репортерски нагон за причом. Сео сам у такси и довезао се до хотела.

Много пута улазио сам и у сектор који су покривали новинари рубрике културе и није за мене било ништа ново и необично то што сам се „умешао" у посао колегинице Весне Рандељ рођ. Чекић, која је снимање *Сеоба* пратила за *Дневник* од прве клапе у Копачком риту, августа 1987. године.[77] Тамо је отпутовала са фото-репортером Јованом Вајдлом и у недељном издању објавила текст *Бегунац кроз мочваре*[78] у којем је описала атмосферу са снимања првих кадрова телевизијско-филмског спектакла инспирисаног романом Милоша Црњанског. „У прохладно августовско предвечерје, у тишину старе шуме потопљене водама дунавских рукаваца, у срцу Копачког рита, уселио се бучни филмацијски свет, са камионима, џиповима, аутомобилима, чамцима, с рефлекторима, стативима, кабловима и наравно: клапом, и то првом клапом", написала је Чекићева. И та прва клапа припала је Драгану Николићу и *његовом* Павлу Исаковичу. Морао је у воду ритске мочваре са коњима и у томе су му помогли дублери због кадрова чије је снимање било ризично за глумца. „Потпуно мокар, у води, муљу, и жабокречини до појаса, тај Драганов Павле деловао је заиста као 'клонуо од глади, повраћања, бундева и прљавштина'", описала је Чекићева прве кадрове у Копачком риту са којима је редитељ и сценариста Александар Петровић био задовољан. Тако су почеле филмске *Сеобе*, па су доспеле и у Праг.

[76] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, Две године незадовољства, 1. јун 1988, 13; Дневник, Жељко Марковић, СКИЦЕ ЗА ПРАШКЕ РАЗГЛЕДНИЦЕ, Ноћи на Карловом мосту (1), 16. јун 1988, 2; Дневник, Жељко Марковић, „Покајање" у златном граду (2), 17. јун 1988, 2; Дневник, Жељко Марковић, Чудна омладина „Код Кафке" (3), 18. јун 1988, 2

[77] Дневник, Весна Рандељ, Нови живот Исаковича, 12. август 1987, насловна страна (Фотографија: Јован Вајдл)

[78] Дневник, Весна Рандељ, Бегунац кроз мочваре, 16. август 1987, 7 (Фотографије: Јован Вајдл)

Разговор са Драганом Николићем објавио сам у недељном издању *Дневника* пред крај маја, под насловом *Цеђење Павла Исаковича*,[79] најављен на насловној страни Николићевом фотографијом у глумачком костиму, коју је снимио фото-репортер Бранислав Лучић, чија фотографија са снимања у Прагу илуструје мој текст. Нисмо тамо били заједно. После мог боравка, у мају, Весна Чекић и Лучић отпутовали су у Чехословачку да направе репортажу о снимању *Сеобе* и тада су настале његове фотографије, које ми је уступио и за потребе књиге. Колегиница је из Прага јавила[80] да је снимање филма и ТВ

Филмска екипа „Сеобе" пола године снимала је у Чехословачкој, а сценографија чешких двораца и Праге заменила је призоре из Аустрије, Беча и Будимпеште

Фото: Жељко Марковић

[79] Дневник, Жељко Марковић, Цеђење Павла Исаковича, 29. мај 1988, 11
[80] Дневник, Весна Чекић, „Сеобе" пред прекидом рада, 17. мај 1988, 11

серије, које је у Чехословачкој трајало пет месеци, запало у озбиљне проблеме због непоштовања уговорних обавеза ТВ Београд и ТВ Нови Сад, које „дуже време не подмирују трошкове и принадлежности чланова екипе на терену", па тако екипа више није имала новца ни за основне потребе; дошло је дотле да више нису имали од чега да плаћају бензин за возила и нафту за агрегате, а из хотела у којем су били смештени упозорили су их да ће им због неплаћених рачуна онемогућити приступ телефону, јавила је Весна Чекић из Прага и позвала се на изјаву Александра Саше Петровића, који јој је рекао да је „прекид рада неминован". Редитељ је објаснио да студију Барандово нису плаћени трошкови лабораторије и позитив-траке, да хонорари нису исплаћени за април и мај, а од 1. априла људима нису плаћене дневнице.

То је сценографија која је стајала иза филмског пројекта, тицала се само боравка екипе у Чехословачкој, али снимање се од самог почетка одвијало у проблемима, отежавано разним опструкцијама, споровима, оптерећено нерегулисаним уговорним и другим правним процедурама. У свему томе не треба пренебрегнути шири друштвени и политички контекст државе пред распадом, која је западала у све дубље живо блато политичке и економске кризе, а пробуђене националистичке авети и сецесионистички снови усијаних глава, затровали су свакодневицу и новине и телевизија преплављени су политичком пропагандом и мржњом. Такве друштвене околности и злонамерни људи, стајали су иза етикетирања *Сеобе* као пројекта са (велико)српским предзнаком и филм и ТВ серија у настајању жигосани су и оклеветани као политички, а не уметнички пројект. Саша Петровић све је то морао да прогута и отрпи током рада, али његове праве муке настаће тек по завршетку снимања, када француски продуцент уђе у судски спор и блокира филм. С друге, пак, стране, београдска и новосадска телевизија, два моћна, ако не и најмоћнија средства политичке манипулације јавним мњењем, подвргнуте су „диференцијацији" у служби нових људи и нове политике и упрегнуте у (једно)партијску пропаганду. *Сеобе* су запостављене од ТВ Београд и ТВ Нови Сад, последице су биле видљиве у Чехословачкој, а главна битка, масовне сцене, нису ни снимљене.

Када је на ушћу Дрине у Саву (код Црне Баре), упркос свему, крајем септембра 1988. године, дошло до филмског окршаја између аустријских и француских трупа, политичка ситуација у Србији је прокључала и чир је прокрварио у главном граду Војводине, када је 5. октобра *У великим демонстрацијама у Новом Саду затражена оставка покрајинског партијског руководства*, како гласи наслов извештаја са насловне стране *Дневника* са скупа којем је присуствовало око 60 хиљада људи, пошто су се радницима из Бачке Паланке, „одакле је стигла већина демонстраната", прикључили Новосађани.

Тих дана, када је Петровић снимао на Дрини масовне сцене, учестали су по Војводини тзв. митинзи солидарности са Србима и Црногорцима са Косова и од парола, аплауза, ратних повика и труба, једва да се чуло да је заувек утихнуо прим Јанике Балажа (1925–1988). Легендарни тамбураш са Тврђаве, умро је 10. новембра. IN MEMORIAM, објављен на Културној хроници, при дну стране, потписала је Даринка Николић. „Био је маг прима, светска марка и светски путник, колекционар пропуштених шанси, шармер

и митска личност Новог Сада, његова знаменитост, као Петроварадинска тврђава, као Дунав, као Танурџићева палата у којој је становао и из које је последњих година све ређе и све теже излазио", написала је Николићева.[81]

Када у *Интерконтиненталу* будем разговарао са Драганом Николићем, крајем априла 1988. године, наш сусрет ће се одвијати у таквим околностима. Велики глумац није допуштао да га такве ствари ометају у креацији лика Павла Исаковича. Рекао ми је да га је тај филм „исцедио као лимун" и показао то фигуративном гестикулацијом шака.

У верзији разговора за новине, концепцијски разлози и ограниченост простора, али и новинарска линија мањег отпора, условили су драматургију и формат текста, тако што сам садржај растеретио својих питања (и потпитања) и одговоре Драгана Николића спојио у неколико већих фрагмента, ускраћујући читаоцима лакшу проходност, растреситију и динамичнију драматургију садржаја, коју визуелно остварује дијалошка форма: питање – одговор. Увек је ствар начина и стила презентације грађе. Саговорник није оштећен, његове речи пренету су верно и одговорно, али слично као за монтажним столом, ослободио сам их плеве, које има у сваком разговору (као и у сваком филмском материјалу), да би реч саговорника што јасније дошла до изражаја. Негде сам био принуђен на скраћивања, корекције, али то није било на штету саговорника, напротив. Такав приступ је типична новинарска стратегија поједностављивања и прилагођавања сировине реалним условима и потребама новина и жанра. У верзији разговора за ову књигу, определио сам се за дијалошку форму текста, најближу веродостојности и ритму разговора који смо водили у холу хотела *Интерконтиненал* и сада садржај лакше и живље дише и боље кореспондира са читаоцем. Не бих га назвао интервју. Пре бих рекао да је то спонтани разговор глумца и новинара који су се срели случајно.

– Снимате *Сеобе* безмало годину дана, а пред вама је још много посла. Како подносите напоре скопчане са захтевима и одрицањима неуобичајеним за домаће глумачке стандарде?

– Па видите, ствар је у следећем. Ниједног тренутка, откако је у Копачком риту пала прва клапа *Сеоба*, нисам сумњао у Петровићеве способности и управо присуство у овом капиталном пројекту таквог редитеља и човека, његова снажна индивидуалност, његове моћи да влада стварима, непрекидно одржавају снагу и јачају вољу у мени да истрајем.

– Где сте све снимали у Чехословачкој?

– Штаб екипе је био стациониран у Готвалдову, Брну, Бујојевицама и сада смо у Прагу; одавде се враћамо кући. Стално сељење са терена на терен, захтевало је велике напоре, а где су припреме, чекања, понављања. Неке ситуације најраће бих да заборавим.

– Изгледате уморно, исцрпљено.

– Истина је то што кажете, уморан сам, неиспаван. Скоро да ми не треба маска за снимање. (смех) Одговор се види из приложеног. Павле Исакович,

[81] Дневник, Даринка Николић, IN MEMORIAM Јаника Балаж, 11. новембар 1988, 11

овај тип пред вама, неодољиво подсећа на исцеђен лимун! (смех) Ноћас смо снимали у једном замку, седамдесет километара од Прага. Нисам ока склопио. Од мог одмора и спавања нема ништа.

Драган Николић (алијас Павле Исаковић) у Прагу: „Никада у свом глумачком искуству, нисам доживео ништа слично, ништа тако жестоко."

Фото: Бранислав Лучић

– И само је новинар фалио...

– Не, не... Заборавите ово што сам рекао и не оптерећујте се тиме! После ионако морам на кореографску пробу. Рад на оваквом пројекту, како сте добро запазили, одудара од домаће филмске праксе и самим тим захтева од протагониста потпуно предавање. Не претерујем ако кажем да такав рад заиста доводи до физичке исцрпљености глумца.

Редитељ Александар Саша Петровић даје инструкције глумцима у једном дворцу. Доле: екипа на објекту предахнула је између два снимања

Фото: Бранислав Лучић

– Да ли сте се тако исцрпљивали на снимању других филмова?

– Не, нисам. Верујте, никада у свом глумачком искуству, а оно није мало, нисам доживео ништа слично, ништа тако жестоко. Тим пре ми је рад на *Сеобама* дражи. Тај филм ми је одузео скоро годину дана приватног живота, а одузеће ми још једну годину. Већ дуже време, заокупљен снимањем овог филма и Црњанским, апстинирам од театра, телевизије и неких евентуаланих других филмских пројеката. Све сам подредио *Сеобама* и Петровићевој имагинацији.

– Јесте ли задовољни својим Павлом Исаковичем? Оригиналну поетику Црњанског тешко је претворити у филмске слике, а да се не оштети. Претпостављам да је и за вас не мали проблем био да поетски лик Павла Исаковича адаптирате у човека од крви и меса?

– Након пет месеци рада ово је, као што знате, завршница чешког периода снимања *Сеоба*. Пратило нас је исцрпљивало мноштво неприлика, али овај део посла је скоро одрађен, свему дође крај. Да ли сам задовољан собом? Ја сам, наравно, имао мноштво проблема са ликом Павла Исаковича. Сеобе су заиста ризичне за екранизацију. Текст Црњанског има особит унутрашњи набој, чудесни поетски ритам. Његове речи имају боју. Црњански је о Павлу Исаковичу дао прегршт података, све сам их детаљно изучио, али то знање ми у почетку није уливало сигурност.

– Шта је био највећи проблем?

– Највећи проблем ми је био Исаковичев архаични говор, који делује као страни језик. Мислим да сам све то сада преломио у себи.

– И када се осврнете...

– Када се осврнем, упркос свему, у мени преовлађује осећање задовољства, додуше помешаног са благом горчином.

– Горчином? Због чега?

– Због чега? Па видите, горчину су у мени проузроковали злонамерни напади појединаца и неких структура с очигледном намером да се измонтираним „аргументима" дискредитују Саша Петровић и цела екипа. То је код нас део фолклора. Ипак, са успехом смо изашли из свих неприлика и преосталих четрдесет одсто материјала снимаћемо углавном у Југославији.

– Чују се мишљења да су неке сцене могле да буду снимљене и у нашој земљи са мањим утрошком новца и уштедом на другим стварима.

– Не! Не слажем се... Нема замене за аутентичне чешке дворце, бар не код нас... Нема и тачка! То ће *Сеобе*, када буду емитоване, потврдити.

– На основу чега кажете да сте задовољни својим учинком, када за монтажним столом нисте видели кадрове у којима се појављујете?

– То је тачно. Једини ја од глумачке екипе не инсистирам да видим оно што сам снимио. Откако је пала прва клапа, доследно се држим овог принципа, условно речено, и испоштоваћу га до краја снимања *Сеоба*. То некоме можда делује екстравагантно, па и дрско, будући да сам ја носилац главне улоге, па самим тим и одговорнији од других, али истина је да је то мој стил рада. Њега сам се држао и у неким другим филмским и телевизијским пројектима. Свестан сам да је то некоме чудно. Тачно знам како сам нешто одглумио и не треба ми монтажни сто да ми то потврди. Гледати себе за монтажним столом,

то ми личи на нарцисоидност, којој нисам склон. И шта с тим? Проналазити у својој глуми грешке, пљусак грешака! И једно и друго је опасно за глумца, посебно, кад је толико дуго везан за исти филмски пројекат. Зато је ту Александар Петровић; њему је богомдано да секундарни хаос претвори у трајни систем.

– Несте баш ништа одгледали?!

– Јесам. Имао сам прилику да видим део снимљеног материјала, грубо презентованог, без обраде, и тврдим да настаје велики филм којем ће Југославија бити тесна.

Драган Николић „улази" у лик Павла Исаковича на једном објекту у Прагу

Фото: Бранислав Лучић

– Шта вас је посебно дотакло?

– Фотографија је богата, феноменално снимљена!

– Чешка „сценографија" томе је дала велики допринос?

– О, да, да... Фотографију је обогатио чаробни амбијент чешких замкова и прашких улица, који су у себи дословно конзервирали епоху везану за време које је у *Сеобама* описао Црњански. Управо ових дана снимали смо на улицама Прага. Неки парчићи града замениће Беч и Будимпешту, што није значајно само са естетске стране, већ и са финансијске. Морам да кажем, мада то није у мојој компетенцији, да ми Чехословачку користимо и као сјајну могућност да се оживе неки сасвим други простори. Наше познате невоље са новцем

умножиле би се када бисмо снимали у земљама у којима би то било логично, рецимо у Аустрији.

– Остаје још доста тога да се уради.

– Остаје још много посла, да! Пред Сашом Петовићем је велики изазов, да то што је „невидљиво", што се често додирује само чулно, инстинктивно, адекватно пресели на целулоид. Да ли ће у томе успети, видећемо. Његова филмска адаптација даје наду да ће Милош Црњански бити достојанствено представљен. Пред *Сеобама* је дуго путовање у неизвесност, а то подразумева изненађења сваке врсте. Не ваља трчати пред руду док су таљиге у покрету.

У вечерњим часовима за шанком аперитив бара хотела *Интерконтинентал* опет срећемо Драгана Николића. После кореографске пробе није било сврхе лећи у кревет, ускоро се ионако креће на терен. Истог тренутка када је наручио своју обожавану турску кафу, младић из организације пришао је шанку. „Драгане, комби чека испред хотела", рекао је.

Иза Драгана Николића остала је на шанку пуна шољица кафе.

Снимање *Сеоба* се наставља.

* * *

Колегиница Весна Чекић наставила је да прати за *Дневник* снимање *Сеоба*, филма и ТВ серије, али више не као Рандељ, него под својим рођеним презименом – Чекић, како је и потписана под текст *Добошари први мокри*,[82] објављен у недељном издању после њене посете локацији снимања на Дрини, односно једном њеном рукавцу, који је одглумио рукавац Рајне. Ту је снимљена најспектакуларнија сцена у филму: битка између Славонско-подунавског полка и француских хусара. Масовне ратне сцене на води, које је Александар Петровић надгледао и из хеликоптера, биле су више него инспиративне и за фото-репортера Јована Вајдла, чије фотографије прате Веснину репортажу из које сазнајемо да је довршено око седамдесет одсто целог пројекта (материјал за филм и серију) и да је крај снимања *Сеоба* предвиђен за 15. новембар 1988. године. Редитељ Александар Петровић рекао је да су неке ствари у том филму боље од свега што је до тада урадио, али као сви велики стваоци, додао је да никада није „у потпуности задовољан" и да му се увек чини да нешто може боље да се направи. Снимање на Дрини се искомпликовало, пошто је река надошла и поплавила сценографију, француски логор, али и логоре филмске екипе и припадника ЈНА, ангажованих као статисти. Морали су да направе нову сценографију, недалеко од потопљеног логора на ушћу Дрине у Саву.

[82] Дневник, Весна Чекић, Добошари први мокри, 2. октобар 1988, 8–9

ВИС И ЛАСТОВО, СТРОГО КОНТРОЛИСАНА ОСТРВА

Драматични догађаји на „забрањеним" острвима Вис и Ластово. – Комижа: Побуна у резервату стараца. – Проф. др Јошко Божанић: Регата на Палагружу или „Комишка рибарска епопеја" (1988, 1989)

Шта су ми на Вису, тврђави Јадрана, строго контролисаном „војном" острву, децембра 1988. године говорили бодули којима је дозлогрдио живот у изолацији, како је изгледала оштра ветровита зима на удаљеном у усамљеном пучинском острву Хрватског приморја, ко је аутор Апела југословенској јавности, које су потписали сви пунолетни становници Виса, њих 2.400, захтевајући да се поништи Одлука о забрани боравка и настањивања странаца на Вис и Ластово, и да ли су „побуна" против живота у резервату стараца и пароле типа „Слобода за Вис", „Хоћемо из резервата" и „Хоћемо странце", наговестили или инспирисали догађаје у Хрватској из деведесетих година, када је ЈНА у тој републици проглашена окупаторском војском

Половином децембра 1988. године, трајектом *Партизанка*, пловио сам из Сплита за Вис са фото-репортером Слободаном Милетићем. Путовао сам са редакцијским задатком да репортерски истражим догађаје, узроке и последице, који су последњих година, а изразито у години нашег приспећа на Вис, довели цивилну свакодневицу овог строго контролисаног (стратешког, војног) острва у напето, па и драматично, дугорочно неодрживо стање. Откако је држава инсталирала велику војну оперативу на Вису и Ластову, избушила мрежом тунела, подземних просторија и поткопа, камену утробу средњодалматинских острва, забодених дубоко у пучинске воде, с погледом, преко нишана, на капиталистичку Италију, становништво је подвргнуто специјалном режиму живота у (полу)изолацији, какав нису познавали бодули ни на једном другом јадранском острву. Узбуркана политичка сцена у земљи, немири Албанаца на Косову и Метохији, наговештаји крупних друштвених промена, одразили су се и на живот малобројне острвске заједнице у којој су млађи и вићенији људи, припадници домицилног друштвеног, политичког и интелектуалног естаблишмента, осетили шансу за Вис и Ластово и дигли глас против даље бесмислене изолације ових острва, тврдећи да су због таквог третмана заглибљени у чамотињи и безнађу. Нису сви били истог мишљења. Други су говорили у прилог војсци и тврдили да становништво на Вису уопште не живи лоше, понајмање у чамотињи и безнађу, премда и тога има, него да, на-

против, баш захваљујући ЈНА, живи привилеговано, боље и сигурније него на многим „слободним" и извиканим острвима на којима летују страни туристи. Један од аргумената био је и тај што су све своје производе продавали војсци и лепо зарађивали снабдевајући касарне у којима је било више војника, него што је острво Вис имало становника.

Пола века живота у својеврсном (војном) резервату, немогућност развоја и дугорочног планирања, острвска спутаност и тескоба, ограничење слободног кретања као пратеће пошасти такве сивомаслинасте стварности, створили су такорећи ендемични тип вишког острвског човека, двоструко изолованог бодула, којем је највећи идеал био да се пресели на копно. Копно је за острвљане метафора слободе. А Сан Педро у Калифорнији је (био) сан сваког Вишанина. *Ирониja судбине је хтела да без слободе остане острво које је било бастион слободе. Овде се кројила капа новој Југославији, а сада испод те капе нема места за Вис,* написао сам у првом наставку серијала објављеног под наднасловом: ШТА СЕ ДОГАЂА НА ВИСУ И ЛАСТОВУ.

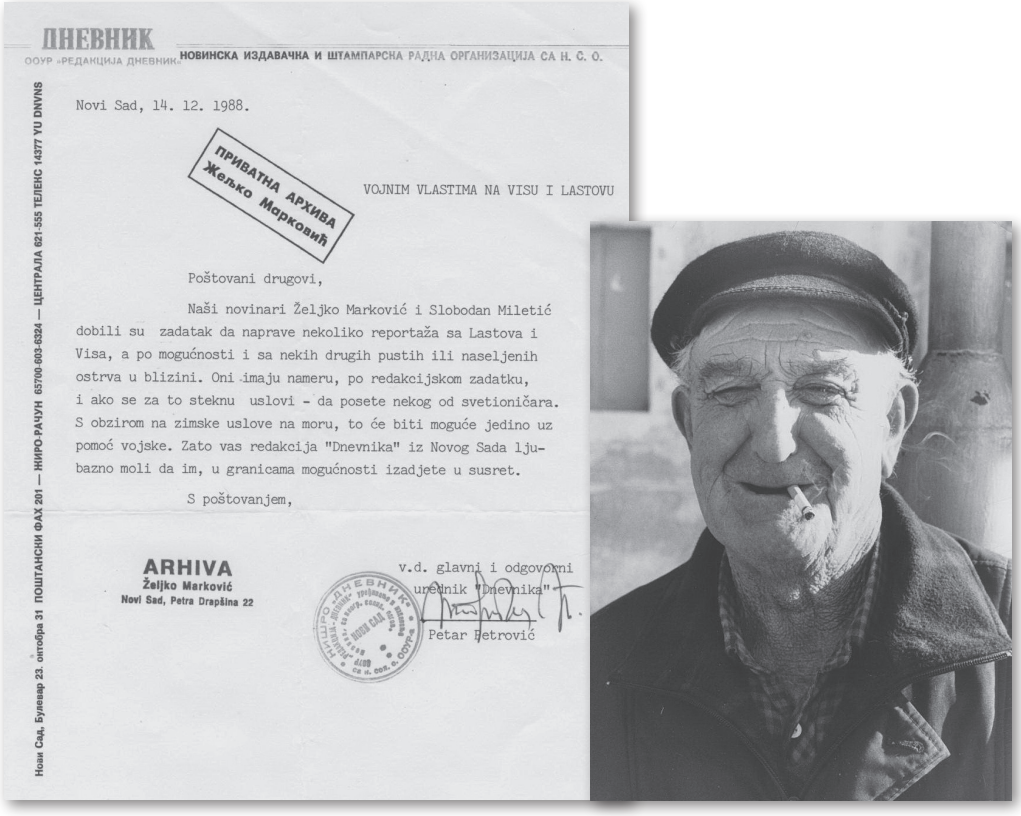
Међутим, желео сам да урадим још неке живописне приче и понадао сам се да ће ми војска, ЈРМ, ако закаже цивилна варијанта пловидбе из Комиже, помоћи да се пребацимо на Палагружу, острвље далеко на пучини, и да на Велој Палагружи, на пола пута између југословенске и италијанске обале, попричам са светионичарима и макар да осетим и додирнем *мистерију* таквог живота, који ми је побуђивао знатижељу и копкао репортерски живац. То је била моја намера, такву могућност наговестио сам уреднику пре путовања. Слободан Милетић је једва чекао да пођемо на неки удаљени терен, па је тако било и са нашим зимским путовањем на острво Вис. Могао сам авионом до Сплита, па на трајект, и да посао на острву сам одрадим. Било ми је занимљивије, али и корисније, да пођемо редакцијским аутомобилом. Фото-репортер није био у обавези да пође са мном у Палагрушки архипелаг, али животна ситуација у којој мене пребацују на то острвље, а Милетић остаје на обали, била је за обојицу незамислива. „Не долази у обзир да ти пођеш на Палагружу, а ја да останем у Комижи", рекао ми је Слободан Милетић, наоштрен неопозивом решеношћу да се заједно упустимо у ту авантуру. Зимски услови нису нам давали велике изгледе. Понео сам са собом редакцијски документ у форми молбе са потписом в. д. главног и одговорног уредника и поуздао се да ће нам помоћи у намери да се пребацимо на Палагружу.

Поштовани другови, наши новинари Жељко Марковић и Слободан Милетић добили су задатак да направе неколико репортажа са Ластова и Виса, а по могућности и са неких других пустих или насељених острва у близини. Они имају намеру, по редакцијском задатку, и ако се за то стекну услови – да посете неког од светионичара. С обзиром на зимске услове на мору, то ће бити могуће једино уз помоћ војске. Зато вас редакција „Дневника" из Новог Сада љубазно моли да им у границама могућности изађете у сусрет. С поштовањем, в. д. главни и одговорни уредник „Дневника" Петар Петровић. Нови Сад, 14. 12. 1988.

У Сплиту, где смо се задржали један дан и преноћили, пре пловидбе на Вис, свратио сам неким еснафским послом у редакцију *Слободне Далмације*,

а предвече, после шетње градом и ривом, Милетић ме је на сопствени захтев повео на вечеру у неку периферијску подрумску конобу, чије је гастрономске услуге користио летујући у Сплиту са супругом Кађом и ћерком Александром. У полутами загрејане конобе, окићене рибарским експонатима на зидовима и плафону, слистили смо лонац црних дагњи и вечеру залили црним вином.

Хладноћа, сува и злоћудна медитеранска зимска хладноћа, коју смо понели у костима и мислима са копна (упамтићу је за сва времена), попустила је у затвореној стакленој утроби трајекта *Партизанка*, где смо, ако сам добро запамтио – пошто о пловидби нема трага у мојим репортажама – делили простор са претежно старијим путницима. Острвљани, нема сумње. Враћају се из Сплита и вуку пуне и празне торбе са собом; једни су били у набавци кућних потрепштина, други су своје производе носили на пијацу. Повремено

ДНЕВНИК
ООУР »РЕДАКЦИЈА ДНЕВНИК« НОВИНСКА ИЗДАВАЧНА И ШТАМПАРСКА РАДНА ОРГАНИЗАЦИЈА СА Н. С. О.

Нови Сад, Булевар 23. октобра 31 ПОШТАНСКИ ФАХ 201 — ЖИРО-РАЧУН 65700-603-8324 — ЦЕНТРАЛА 021-555 ТЕЛЕНС 14377 YU DNVNS

Novi Sad, 14. 12. 1988.

ПРИВАТНА АРХИВА Жељко Марковић

VOJNIM VLASTIMA NA VISU I LASTOVU

Poštovani drugovi,

Naši novinari Željko Marković i Slobodan Miletić dobili su zadatak da naprave nekoliko reportaža sa Lastova i Visa, a po mogućnosti i sa nekih drugih pustih ili naseljenih ostrva u blizini. Oni imaju nameru, po redakcijskom zadatku, i ako se za to steknu uslovi - da posete nekog od svetioničara. S obzirom na zimske uslove na moru, to će biti moguće jedino uz pomoć vojske. Zato vas redakcija "Dnevnika" iz Novog Sada ljubazno moli da im, u granicama mogućnosti izadjete u susret.

S poštovanjem,

ARHIVA
Željko Marković
Novi Sad, Petra Drapšina 22

v.d. glavni i odgovorni urednik "Dnevnika"
Petar Petrović

Молба редакције војним властима на острвима да изађу у сусрет новинарима „Дневника” и стари рибар из Комиже на Вису.
Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

гледају у нашем правцу. Једини смо странци на броду, личимо на новинаре, и видим им у погледима да смо засврбели њихове мисли и знатижељу. Пловимо бродом којег је 1976. године купила *Јадролинија*, две године се звао *Ластово I*, а затим су га прекрстили у *Партизанку*, под тим именом брод ће пловити до 1992, а од тада је *Стон*. Четири године касније *Јадролинија* ће брод продати иностраној компанији. Летњих месеци трајект је често крцат домаћим туристима. Млађи свет је нарочито упражњавао летовања на „јефтином" Вису, прецизније у Комижи, којој су Вишани завидели што је туристи више воле. Ривалитет између два острвска места, удаљена око двадесет километара, спада у домицилне легенде. (Проф. др Јошко Божанић би рекао: локалне фаценде. Шта су фаценде? Ускоро ћемо сазнати.)

Брод се жестоко љуља, разгрће таласе дебелог мора. Атмосфера на трајекту је тиха и суморна, зимска. Путници ћуте спуштених носева, никоме није до приче по оваквом шмрљавом дану, па ни фото-репортеру и мени. Употребићу једну поштапалицу: да ми је било ове (новинарске) памети, два ипо часа пловидбе од Сплита до Виса, искористио бих за разговоре са некима од тих путника и понео бих са собом, верујем, добру репортерску сировину за потоње „споре" рубрике, кад ми зафали тема. Пушимо и ћутимо, гледамо кроз стакло у узбуркано непрегледно море и сиво, ниско небо, само повремено међу нама капне реч. Чује се звук бродског мотора и шум таласа. На палуби је ледено, али тамо је неки младић, стоји на ветрометини, извадио је из џепа замотуљак, одмотао га и нешто једе. Зуби ми цвокоћу од самог погледа на њега.

У ову сцену са трајекта *Партизанка*, које нигде нема у мојим репортажама, улази ми овог момента роман Елија Витринија (1908–1966) *Разговор на Сицилији*, класично дело италијанске књижевности, објављено 1986. године у издању *Накладнōг завода Знање* из Загреба у библиотеци *Еверīрин*, коју је уређивао Златко Црнковић (1931–2013) из Загреба, уредник с генијалним нервом за добру књигу, преводилац и књижевник, чије је име заштитни знак стотине наслова објављених у библиотекама ХИТ, ИТД и другим. Витринијев јунак плови трајектом у времену безнађа и рађања немачког нацизма између два светска рата. Кишно јутро. Промрзли Сицилијанац дрхти на мокрој палуби „очајнички гули наранџу и очајнички је једе, љутито и помамно, очито без воље", а зуби му трну, сок се цеди између прстију. Витрини описује беду и безнађе живота уочи рата. „Море је било тамно, зимско, и стојећи на горњој палуби, тој висоравни, препознао сам поново себе дјечака који бјежи, који жудно граби морем према једној и другој обали с оним развалинама, у кишно јутро, градове, села, скупљена на подножју. Било је хладно и препознао сам себе дјечака кому је хладно, али упорно остаје на горњој палуби, на вјетру, усправан, према путањи брода и мору."

Пловимо трајектом за Вис.

Колико год ме притиска метеоролошки изазвана тескоба, толико на посебан начин уживам у овим тихим сивомаслинастим тренуцима на запенушаној пучинској води боје мастила, међу обичним људима, окренутим себи и својим мислима, који су ми блиски и разумљиви у тој својој путничкој меланхолији,

самоћи и замишљености. Нико се не смеје. На њиховим мрзовољним лицима одражавају се острвске и медитеранске зимске забринутости и патологије. Али на њима се одражавају и утицаји друштвених процеса и зато неколико пригодних речи о историјском контексту у којем се догађало наше путовање на најудаљенија острва југословенске јадранске обале.

Цела земља је у политичким превирањима, обичан човек осећа да се нешто кува и забринутост је свеопшта, притом је економска криза испразнила џепове грађана, расте инфлација и мало коме је до смеха, враг је однео шалу. У Србији, одакле сам допутовао, националне страсти су узавреле и митологија старе (средњовековне) српске славе оживела је идеје, авети и лудило прошлости. Разни шарлатани и лудаци дигли су главе и машу српством. По градовима САП Војводине, почев од јуна 1988, бесни „антибирократска револуција", почетком јула косовски Срби и Црногорци протестовали су у Новом Саду, а митинзи су ескалирали почетком октобра окупљањем демонстраната из Бачке Паланке у Новом Саду и рушењем војвођанског руководства, замењеног људима лојалним Милошевићу. Отприлике у исто време црногорска милиција разбија никшићке демонстранте на Жутој греди, који су по „новосадском сценарију" кренули у Титоград да сруше републичко руководство. Срушиће га јануара следеће године.

Косово, које кључа још од почетка осамдесетих, доведено је до усијања, када је половином новембра 1988. године пала покрајинска влада, а Милошевићеви људи преузели функције у председништву. У Београду је тих дана стотине хиљада људи изашло на Ушће да подржи Слободана Милошевића, а Албанци су демонстрирали у Приштини. У Словенији тињају националне страсти и све гласније се прича о осамостаљењу. Хапшење Јанеза Јанше и још тројице због наводног одавања државне тајне и процес који је уследио, извели су на улице хиљаде протестаната у Љубљани. ЈНА, која је извела хапшење, преко ноћи је омрзнута и постала непожељна у Словенији, где је у току судског процеса формиран Одбор за одбрану људских права. Хрватска се комеша, тактизира. Руководство Хрватске свесно је деликатног положаја ове републике.

Упловљавамо у вишки залив, у увалу Светог Јурја, окружену брдима. Добила је име по најстаријој оточкој цркви, посвећеној свецу којег узимају за заштитника града Виса. После 45 км пловидбе *Партизанком* по хипертензивном успенушаном акваторијуму дебелог Јадрана, сишли смо на бели вишки плочник. У луци, чело тракјектног прстаништа, на поплочаном и као суза чистом меморијалном платоу, обрубљеном раскошним и исто тако уредним малим парком палми, доминира бели камени блок облика положеног квадра на црном мраморном постољу. Обележје подигнуто у славу Прве далматинске ударне бригаде. Модерна, сведена и само наоко једноставна форма, дубоко и вишезначно, визионарски промишљено споменичко наслеђе скорашње партизанске и антифашистичке историје, настало почетком шездесетих година, у време када су се по Југославији подизали социјал-реалистички бронзани партизани, раздрљених груди и са пушакама или бомбама у рукама. С предње стране урезане су Титове речи: ТУЂЕ НЕЋЕМО –

СВОЈЕ НЕ ДАМО, а одостраг је урезан сегмент његовог говора, посвећеног Првој далматинској ударној бригади, којег је одржао на риви 12. септембра 1944. године. Овај споменички монолит откривен је 1964. године, када је Ј. Б. Тито посетио Вис. Опстаће на риви до 1994. године, када су га демонтирали и пребацили у вишку касарну Самогор, коју је две године раније напустила југословенска војска. Податак да је у касарни монолит уништен, преписујем из једног електронског извора. Мора се нешто и преписати. Потписан је као аутор споменика у вишкој луци хрватски вајар Антун Аугустинчић (1900–1979). Међутим, у једном извору сам нашао да је аутор хрватски архитекта Невен Шегвић (1917–1992). У књизи Невенке Божанић Безић *Споменици најновијег доба на отоку Вису*, детаљно је описан и овај споменик, али нема података о аутору. Помиње се само књижевник Јуре Франичевић Плочар (1918–1994), аутор текста на плочи.

Сценографија иза споменика: шума палми. Дрвеће које је прославило Вис. Крошње се повијају под налетима леденог ветра. Дуж риве и Шеталишта стара Issa, званично: Обала маршала Тита и Обала Југословенске ратне морнарице, колекција живописних камених кућа. У луци, као на некој тоталној позорници, стајали су или се шеткали *зомбирани* старци са рукама прекрштеним на леђима, пензионери, који редовно дочекују и испраћају ово пловило. Нема гологлавих, сви су под качкетима и бересткама, ушушкани у капуте и јакне, подигнутих крагни, пошто хладноћа стеже, пуше и ветар и од нешто мало бледе сунчеве светлости нема вајде. Диме се цигарете. Овде се на трајект излази као по дужности и за многе од тих људи доласци о одласци трајекта су једини догађаји. Неколико војника и подофицир цупкају поред војног камиона и посматрају искрцавање путника и терета. Присуствовао сам оваквим зимским моментима на још неким јадранским острвима и по томе вишка лука није била ништа посебно, мање више су то исти призори при упловљавању или испловљавању бродова. Живот острвљана као да се одвија у међупростору између чекања и испраћаја.

Милетић је извезао *Дневниково* возило из утробе брода. Одлучили смо да прву ноћ преспавамо у хотелу у граду Вису, пошто сам сутрадан планирао разговоре са званичницима у општини, а затим да се пребацимо с друге стране острва, двадесет километара даље, у Комижу. Хладноћа је за свако (страхо)поштовање, такорећи поларна, нисам је такву очекивао; продире кроз моју црну кожну јакну као кроз папир. Милетић још теже подноси хладноћу, жали се да је уморан, и остаје у хотелу, препушта ме да сам прођем градом, што и чиним, узбуђен и знатижељан, тумарајући по риви и улицама све до пред сумрак. Скоро да сам био једини на улици, као да се цео Вис повукао у зидове, побегао од хладноће и сивила, од острвске тескобе и зимских психијатријских болести. Тек повремено прође човек, смрзнут, стиснут, погледамо се у пролазу или само окрзнемо угловима очију, или други неки човек – острвске жене као да су у мору нестале, нигде ни једне! – замишљен, с погледом у запенушану лучку воду, тргне се када осети мој поглед иза леђа. Неки сувоњави старац, кривудавог и несигурног хода, повијен, гура бицикл поред воде. И певуши. Посматрам га и стрепим да ће се сваког момента

срушити у море. Поред врата продавнице стоје три пензионера. Један се осмехује, држи у устима упаљену цигарету и пуњка дим, подсећа ме на морнара Попаја (Милетић ће га сутрадан фотографисати на истом месту). Ништа што у оваким зимским метеоролошким моментима нисам виђао и на другим острвским ривама.

Вис (*Issa*) је медитеранска цивилизација, обасјана сопственим метафизичким светлом. Вис је толико огрезао у историји да је постао историја *сам по себи*. Острво историја! У дубини овог јадранског микроуниверзума, чији (пра)историјски садржаји још нису у потпуности истражени, откривено је све и свашта, што у материјалном, што у духовном смислу. У његовом камену и памћењу наталожили су се тако густи и сложени слојеви људског трајања, да се човек духа, уметничка, интелектуална или религиозна личност, само што се искрца из трајекта и дотакне тло увале Светог Јурја, овде осети „своја на своме" као у некој временској историјској капсули. А када се пребаци у Комижу, исконско рибарско место, белим каменим лицем окренуто према бескрају пучине (и Италији), осећај блискости и историјске дубине је још израженији, духовнији, интимнији.

Прошлост Виса чита се и са зидова камених кућа, мноштво је обележених тачака у граду и око града, неки натписи су урезани у мермерне плоче на зидовима или у живи камен, други су исписани црвеном фарбом, а најновији улични артефакти исписани су кредом. Дакле, ево шта сам преписао из тог уличног летописа једног леденог децембра крајем осамдесетих година прошлог века: *CONSECR. HVIVS TEPLI F. F. DIE 21 AVGVUSTI 1652; GEORG THE THIRD BY THE GRACE OF GOD KING OF GREAT BRITAIN AND IRELAND ETC. 1813; S. M. FREGATTE RADETZKY 20. FEBRUAR 1869; ITALIA VINCI TRICE NOVEMBRE 1918; Претворимо Вис у други Кронштат; Одбранимо наш Вис; Чистимо Јадран од окупатора; Живио други Тито; Живило оружано братство српског и хрватског народа; Од јула до октобра 1944. године у овој кући налазио се Централни комитет КП Југославије; Године 1944. у овој кући биле су смештене енглеска и америчка војна мисија...* Неколико дана пре него што смо се Милетић и ја искрцали са брода, неко је кредом исписао по зидовима: *Хоћемо странце; Слобода за Вис; Не дамо да Вис умре; Хоћемо из резервата*. Кредом против изолације. *Ко је написао ове пароле?* упитао сам се у првом наставку серијала о збивањима на Вису и Ластову и одговорио на сопствени упитник: *Не зна се, кобајаги не зна се, мада је јавна тајна да су бунт против садашњег стања на острву овако изразили млади људи. Они су огорчени због живота на „забрањеном острву" и ускраћене слободе. То је јасно свакоме ко макар неколико часова проведе у њиховом друштву. Млади људи хоће из резервата.*

Вис и Ластово, два најудаљенија насељена пучинска острва Хрватског приморја, пупчаном врпцом историје и судбине везана су једно за друго, али то су у Југославији била и два „забрањена" острвска света за која су важила нека друга правила игре. Вис је у Другом светском рата био слободна савезничка територија; немачка и италијанска фашистичка чизма није крочила на

Споменик у вишкој луци са урезаним Титовим речима, постављен на риви 1964. године и уклоњен 1994. године, када су га демонтирали и пребацили у вишку касарну Самогор, коју је две године раније напустила југословенска војска

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Поправка сата на кули утврде (каштела) Комуна у луци Комижа

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Палата у вишкој луци

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

његово тло. На Вису је постојао аеродором и на њега су слетали савезнички авиони са командосима. Хитлер је у неколико наврата планирао инвазију на Вис, али све се завршило на бомбардовању, без жељених резултата. После немачког десанта на Дрвар, маја 1944. године, чији је циљ био ликвидација Ј. Б. Тита, маршал и највише руководство НОВЈ, долазе на Вис уз помоћ савезника. Једна пећина уређена је за Тита, па је по њему и названа: *Титова шпиља*. Тако је Вис постао седиште цивилних, војних и политичких органа нове Југославије и ту улогу је имао све до ослобађања Београда.

Шта се догађало на Вису и Ластову?

Острвски политичари и интелектуалци, виђенији грађани Виса и Комиже и остали незадовољници сивомаслинастим животом у резервату стараца, позивајући се на пропадање и изумирање острвске популације и заустављен економски развој, годинама су покушавали да промене залеђени статус строго контролисаних острва, забрањених за стране држављане. Откако је председник СФРЈ Јосип Броз умро (1980) и у држави се осамдесетих година много тога променило, њихови захтеви бивали су све гласнији и чули су се све даље, тако да се све чешће говорило (а неко је то у новинама и написао) да становништво Виса и Ластова прижељкује и захтева да се острва без обзира на присуство војске по кратком поступку укључе у туристичку понуду страних агенција. Ови захтеви са становишта обичног човека деловали су разумно. Радикалнија острвска струја, чија је глава била, према неким познаваоцима тамошњих прилика, на хрватском копну, а према другим познаваоцима, на другом континенту, залагала се за то да се у пакету са отварањем острва за странце, комплетна или бар делимична војна инфраструктура измести са острва. Услов свих услова, који су испоставили држави, био је излазак из изолације и слободно кретање странаца.

Наиме, док су друга острва Јадранског мора купила девизни кајмак летњих месеци и развијала се у туристичком и другим правцима, Вис и Ластово су одлуком државе осуђени на *status quo* на истуреном воденом бранику отаџбине, отворени само за домаће госте, па и то је ишло траљаво, с обзиром на лошу репутацију „војничких" острва. *Брачани зараде више од боравишних таксι, него Вис од домаћеī туризма,* извео сам рачуницу у трећем наставку серијала. Разговарао сам и са директором УРО *Модра шпиља* из Комиже Антом Репанићем, који ми је рекао да је туризам на острву на „позитивној нули". Навео је податак како је 1975. године, годину дана пре Одлуке, Модру шпиљу на Бишеву посетило 23.000 туриста, велики број су били странци, а толико није било посетилаца свих година у изолацији. Странци су могли на Бишево само групно. Најбројнији „странци" на Вису били су Словенци, затим у приближном броју Војвођани. Притом је сваком разумном познаваоцу тамошњих прилика било јасно да би странци, чак и по цену тога да се са шпијунским намерама осмеле на истраживање терена, мало тога видели (и фотографисали) од војне инфраструктуре, пошто су најважнији објекти сакривени у подземљу, дубоко испод површине и у забаченим хридинама приобаља. Ко је гарантовао, када је правио селекцију гостију, да војску не би офирали, ако већ нису, и домаћи туристи или „туристи", па и

сами острвљани. Неки од њих познавали су сваки камен и учествовали су у градњи војних објеката. Другима је војска била кост у грлу или су били антијугословенски расположени и најраће би ЈНА видели леђа.

Југословенска војска имала је на Вису преко тридесет пет објаката, касарне, подземне базе и тунелску мрежу, топовска гнезда, ракетне и радарске системе, гараже за подморнице, разараче и бродове специјалне намене. Забране кретања цивила и „мртвачке главе" на објектима и жицама били су детаљи сценографије са којом су острвљали живели деценијама. Разумљиво је да је таква војна сила, расејана по целом острву, као и у самом граду Вису, онемогућавала слободно кретање мештана, али војска им је ограничила и неке пловидбене правце, условљавајући риболов код Палагруже специјалним дозволама, које су морали да поседују, ако би се запутили у овај пучински акваторијум, где су вековима изловљавали сарделе и инћуне. Острвљане је нарочито погађало то што у склопу Одлуке о забрани долазака и насељавања странаца на Вис и Ластово, нису могли ни њихови рођаци рођени у иностранству или са пасошем друге земље.

Узгред, у мом Врднику, који је због доброг стратешког положаја у високим шумским брдима средишње Фрушке горе, због чувеног рудника угља, због слепе пруге нормалног колосека, термоцентрале и других војних погодности, између два светска рата, и у току оба рата, и после рата, увек био војно интересантно подручје, главна касарна са строго чуваним надземним и подземним објектима заузимала је изузетно леп и занимљив предео дубоког поточног „кланца" забијеног у висока и густом шумом прекривена брда, испод рушевина средњовековне тврђаве Реднек. Велики део тог терена био је изолован у бодљикавим жицама, строго забрањен за цивиле, а дуж поточног усека и шумског пута Врдник–Змајевац (превој на Фрушкој гори), остали су још из времена Другог светског рата бетонски немачки бункери засечени у брду, обрасли шумом. На жицама су биле окачене плехане плочице на којима је писало: *Опасно по живот*. Или: *Најстроже забрањен приступ*. Сећам се и мртвачких глава на тим знаковима упозорења окаченим на жици поред пута. Нарочито су ми се урезали у сећање знаци упозорења на којима је црвеном линијом прекрижен фото-апарат, писало је: *Фотографисање најстроже забрањено*.

Тако је ЈНА, иста она која је загорчавала живот и на Вису, заузела можда и најлепши фрагмент врдничког/фрушкогорског пејзажа. Увек ми је било криво што је тако, што је лепота у жицама, наружена мртвачким главама, и увек ме је привлачио тај строго контролисани предео. Пролазећи тим крајем (путем се одвијао цивилни саобраћај), ја сам тај пејзаж у машти стално *отварао* за слободни проток људи (као што цели живот у мислима кречим и бојадишем зграде), а бункере у шуми – како оне видљиве, тако и оне под земљом – видео сам као туристичке објекте са добром причом иза себе. Проф. др Јошко Божанић би рекао: све је прича. Или: све је фаценда?

Војска као свака друга војска, није се зауставила само на изолацији тог шумског окружења. Њен утицај се пренео скоро на цело место. Дуго година на снази је била забрана градње неколико километара унаоколо, тако да су

људи имали озбиљних проблема; ко год је нешто изградио у забрањеној зони, учинио је то без дозволе и рескирао казну. Када је војска отишла из објеката Добочаш и Бекатово, њихова заоставштина остала је закључана у жицама, зарасла у дрвеће и траву, запуштена и остављена да пропада сама од себе. Неки објекти су опљачкани.

Према томе, вишки случај ја сам осећао и као свој случај и имао сам разумевање за те људе, што ће се одразити и на „пристрасни" садржај мојих пет текстова о догађајима на острву Вису.[83]

У разговору са мештанима уверио сам се да су сви зато да се странцима дозволи приступ на острва, али исто тако уверио сам се да су многи наклоњени војсци и да јој приписују „добар живот" на Вису и коректан однос према становништву. Људи су увек могли да се ослоне на ЈНА, многи су од војске и живели и војска је увек била спремна да помогне или да сарађују са цивилима у људству и техници и у духу послератне традиције партизанског и сивомаслинастог Виса, што није била мала ствар у ситуација када тешког болесника или трудницу треба хитно хеликоптером пребацити на копно, када плане пожар у тешко приступачном подручју, када се рибарска бродица изгуби на олујној пучини око Палагруже или када треба пробити макадам кроз камењар, итд. Војне амбуланте у свако доба биле су доступне и цивилима. Снабдевање потрепштинама са копна било је редовно, а радње пуне и муштерија никада није зафалило; војници су били сигурни купци. ЈНА је тако устројила систем да што мање омета свакодневицу острвљана и да се у њу не меша без значајнијег разлога. Речју, војска је као свака друга војска, гледала своја посла, а опет није живела *поред* тих људи, него *са* њима. Бродске линије са копном и друге комуникације редовно су одржаване, захваљујући војсци, и ма како то парадоксално зазвучало – Вис, најудаљеније настањено јадранско острво, имао је одличне везе са копном. Војска је била у сталној комуникацији са командом у Сплиту. Стратешко присуство државе на Вису и Ластову, отеловљено у њеној униформисаној и наоружаној сили, обезбеђивало је сигурност острвљанима коју нису имали други бодули. Али, с друге стране, ти други острвљани, нпр. комшије Хварани, имали су један важан вентил: лето. И живели су *за* лето. И живели су *од* лета. И живели су *од* лета *до* лета. Вишанима и Ластовљанима и лето је било зима.

Војска је на Вису и Ластову имала своје базе, одакле је осматрала море према Италији и покривала и бранила државну границу Југославије. Логика сваке војске често је у супротности са логиком цивилног света; оно што је за цивила бесмислено, то је за човека у униформи смислено. Свака војска има

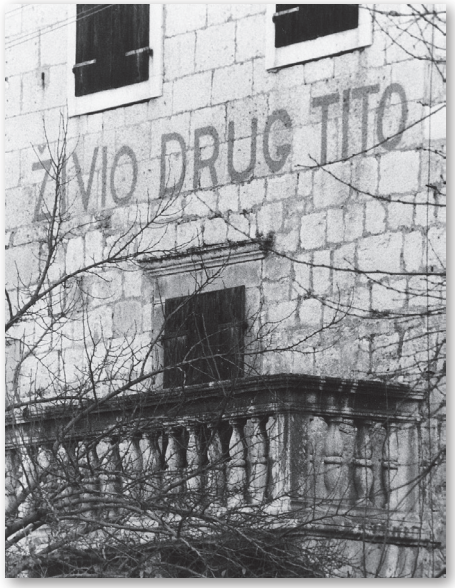
[83] То су следећи текстови: Дневник (новогодишњи број, 1988/1989), Жељко Марковић, „Побуна" у резервату стараца, 25; Дневник, Жељко Марковић, ШТА СЕ ДОГАЂА НА ВИСУ И ЛАСТОВУ, Умирање „жртвованог" острва (1), 12. јануар 1989, 15; Дневник, Жељко Марковић, Слобода нема алтернативу (2), 13. јануар 1989, 11; Дневник, Жељко Марковић, Погубни трагови изолације (3), 14. јануар 1989, 7; Дневник, Жељко Марковић, Стигли први странци, 18. мај 1989, 14 (Фотографије: Слободан Милетић). НАПОМЕНА: Негативи филмова са овог терена, фото-репортера Слободана Милетића, чувају се у Збирци фотографија Музеја Војводине, плави регистар 32, 30–39

Пароле на зидовима кућа у граду Вису. На острву је пред крај Другог светског рата боравио Ј. Б. Тито, када је Вис постао седиште цивилних, војних и политичких органа нове Југославије и ту улогу је имао све до ослобађања Београда

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

своју логику и та логика је изабрала Вис и Ластово и донела Одлуку о забрани боравка и настањивања странаца на овим острвима, свиђало се то некоме или не; ни једна војска на свету, с налогом врховне команде, руковођена заштитом државе и њених примарних интереса, не би попустила пред притисцима, негодовањем и протестима цивила, јер у том случају или није војска или с том војском (и државом) нешто дебело није у реду. Савезни секретаријат за народну одбрану био је изричит на састанку одржаном 1987. године: Вис и Ластово, због свог војног и стратешког значаја, остају у статусу острва забрањених за странце.

Следеће године, новембра, једна вест државне агенције *Танјуг*, у којој се са високог места поручује да Вис и Ластово остају затворена острва, подигла је температуру међу становницима. Изашли су на улице и протестовали, захтевајући повлачење спорне Одлуке и слободу за Вис. Крајем 1988. године изгледало је да су се ствари помакле са мртве тачке. Наиме, први пут после неколико захтева са Виса и Ластова, да се поништи Одлука која је стране држављана искључила из живота ових острва, држава је омекшала своју до тада гвоздену позицију. Делегација острвљана вратила се из Загреба и Београда с обећањима из републичког и савезног врха да ће проблем овога пута бити решен у најкраћем року, те да ће острвљани, како је обећано њиховој делегацији, бити задовољни новим решењем. У Загребу је са делегацијом разговарао председник Извршног већа Сабора Хрватске Антун Миловић. Званичник им је рекао, а новинар државне агенције пренео, да су се стекли сви услови да се покрене поступак према Председништву СФРЈ, којим би се тражило коначно решење статуса Виса и Ластова. Његово је мишљење да би статус могао да се промени „а да одбрамбене карактеристике тиме не би биле угрожене". Делегација се вратила са умереним и опрезним оптимизмом, али *становништво, навикло на јалова обећања, не гаји посебне илузије,* написао сам у првом наставку серијала *Умирање „жртвованог" острва*.

Први аналитички текст о збивањима на ова два острва објавио сам у новогодишњем специјалу *Дневника*, илустрован Милетићевом фотографијом (детаљ Комиже) у колору и у доброј графичкој опреми. Неколико дана уживао сам на ловорикама тог текста.

Старост је преузела власт над Висом и Ластовом – писао сам у тексту *Побуна у резервату стараца* (Дневник, новогодишњи број, 1988/1989). – *Немоћ као њен органски састојак учинила је да два некада богата острва „умиру као болесници којима из часа у час отказују виталне функције" (проф. др Јошко Божанић). Последњих 13 година, откако је ступила на снагу нова Одлука о забрани доласка и настањивања странаца на Вис, Ластово и још неколико мањих острва, ово подручје постало је резерват стараца. Неко је рекао: два острва, два старачка дома. Целу протеклу деценију, острвљани којима је дозлогрдио живот у изолацији, захтевају од државних органа да се Одлука повуче и да се Вис и Ластово отворе према свету, јер како кажу једино комуникацијска слобода може да унесе свежу крв у увенули организам. Или, послужимо се речима цитираног проф. др Божанића из Комиже, који је уочи новембарских*

празника и на крилима уличног протеста Вишана организованог тог месеца, срочио Апел југословенској јавности: „У времену информатичке револуције у развијеном свету, у времену када се Европа интегрише, када се бришу границе, затварање Виса и Ластова у резерват значи прекидање цивилизацијских и културних веза ових острва с Медитераном којем они припадају кроз читаву своју миленијску историју. У времену информатичке револуције, право на комуникацију са светом минимум је слободе коју ова острва данас захтевају, јер слобода комуникације основна је претпоставка цивилизованог живота на прагу 21 века. Та слобода нема алтернативе. Она се не може компензирати ничим." Овај Апел, чији део наводимо, потписали су становници Виса и Ластова, решени да овога пута иду до краја. А крај је (или почетак) у Скупштини СФРЈ. Делегација острвљана недавно је била у Београду, дан касније у Загребу, и с пуно емотивног набоја описали су своје муке, нудећи решење: пустите странце!

Зимска хладноћа на острву Вису „улази у кости", али на риву се мора изаћи свако јутро

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

У том тексту Вис сам осликао кроз метафору труле лађе довучене у залив да се ту сама од себе распадне или разбије о стење. Запазио сам да су цивилне животне функције овог острвског организма скоро замрле, а безнађе, апатија, тиха (само)агресија, осећање бесмислености живота, нарочито присутни међу млађим људима, појаве су које сам акцентовао у тексту као неку

врсту острвске епидемије. *Највећа жеља сваког младог човека на Вису је да се докопа копна*, написао сам у првом наставку серијала и закључио: *Све је овде усмерено на бекство.* Све ове појаве, својствене медитеранском/острвском типу човека, овде су биле још изражајније, а сивило леденог децембра, ветар који дува и кроз камен (а камоли кроз моју кожну јакну), политичка и економска криза у земљи, само су погоршали прилике на острву. У тексту сам се позабавио и неким поређењима, којима су ме засули у Вису најгласнији заговорници идеје да се острва отворе за странце. И ма шта су са чим поредили, увек је узрок био само један: ЈНА!

У Месној заједници Комиже, опскрбили су ме подацима о погубним последицама исељавања становништва. *Упечатљив је случај острва Свети Андрија (Светац) у комишком пучинском окружењу на којем данас робинзонски живе две старице, коза и магарац,* написао сам у првом наставку серијала. Миграције су текле од првих послератних година, једни су се исељавали у Сплит и Загреб, други су одлазили у САД, најчешће у Калифорнију, где је у Сан Педру, лучком дистрикту Лос Анђелеса, створена колонија Вишана. Андрија Занки, председник Скупштине Месне заједнице, показао ми је фото-монтажу, којом су Комижа и Сан Педро спојени у један град.

Подсетио сам читаоце *Дневника* на историју Одлуке о забрани боравка и настањивања странаца на Вису и Ластову. Одмах после Другог светског рата ова острва добила су специјални војни статус, странцима је био забрањен приступ, или су ту могли само уз специјалну дозволу, а острвљани су били принуђени да на копно одлазе уз пропуснице и дозволе. „Живели смо у то време као у добро стојећем логору", рекао ми је Никола Божанић, секретар Месне заједнице Комижа. Међутим, 1969. године, неочекивано, држава је из само њој знаних разлога помиловала Вис и Ластово и новом Одлуком значајно ублажила режим изолације. Бодули се још честито нису ни надисали слободе, када их је 1976. године као хладан туш треснула нова Одлука, којом су проглашени забрањеном зоном за стране држављане (*Службени лист СФРЈ* бр. 10/76 и 12/80).

Осећање привремености и потребу за бекством, два елемента у колективном понашању, најдраматичније смо доживели једне вечери, када је склањајући се са узбуркане пучине у комишки залив упловио неки страни брод, сав у светлу и луксузу, и када су острвљани изашли на риву да га виде као да им је море донело Сан Педро! – писао сам у тексту *Побуна у резервату страха* (Дневник, новогодишњи број, 1988/1989). *Секвенца из Фелинијевог 'Амаркорда' скоро да се поклопила са овим комишким призором, само је фалило да острвљани ускоче у чамце и завеслају према броду, према Калифорнији. До брода, усидреног подаље од риве, стигла је само обалска милиција. Уз сву бизарност овог догађаја стоји и неоспорна чињеница. Данашњи Вишани не беже из изолације само у сновима, они се исељавају свакодневно. У дану када смо на риви угледали смртовницу Михе Фадића Мењарема, који се предао Богу у 86 години, неколико младића из Комиже отпутовало је код рођака у Калифорнију. Три дана касније, Никола Божанић нас је обавестио о још једној групи у којој су и девојке. На овај и сличне начине некада најгушће*

насељено и најбогатије острво стало је на 3.800 становника просечне старости близу 60 година.

Јутро у граду Вису.

Палим прву цигарету. Изнад узбуркане лучке воде бели се нешто што личи на сунце. Ветар дува и пуше, истовремено. Цвокоћемо на бетонској риви, запљуснути морем које прска преко ивичњака потпорног зида, док фото-репортер обавља посао за који је плаћен. Аутомобил смо синоћ оставили испред хотела на паркинг плацу на којем смо затекли само хотелско транспортно возило, сада је тамо само наш ауто. Кржљави мали пас подвијеног репа побеже међу палме; позвао сам га себи (хтео сам да га нахраним), побегао је од мене као да сам губав. Сунчева светлост, макар и хладна, измамила је људе на улицу, много је живље него јуче, примећујем и понеку жену. То су старије жене и све су у црним капутима.

Примио ме је председник општине Тонко Младинео, један од чланова острвске делегације, која је путовала у Загреб и Београд. Причао ми је о пропасти виноградарства на земљи савршеној за винову лозу. Једина светла тачка у економији Виса, био је једини расадник палми у Југославији, који је у току 1988. године продао у западној Европи 130.000 палмица, што су на Вису узимали за велики пословни успех. Младинео ми се пожалио како је земља запуштена или заузета, а рађала би лимун, рогач, рузмарин и кадуљу, којима савршено одговарају услови на острву – само да ЈНА није блокирала острво и заузела његове најплодније делове. Преко петсто хектара земље, предочено ми је у општини, испуњавало је услове да се на њој примени најсавременија пољопривредна техника, а земља је била изван употребе. Тонко Младинео изненадио се што су се и Војвођани заинтересовали за њихов случај и истресао је гомилу хвалоспева на рачун Новог Сада. Рекао ми је да први пут верују да ће се статус Виса и Ластова променити на боље, колико већ за неколико месеци, како им је и обећано на високим местима и одмах запео да оспорава „злонамерне" приче о томе како се на острвима води кампања против ЈНА.

– На Вису се води кампања, тачно, али кампања против бесмислене изолације и заустављеног развоја острва, које у економском смислу има најбоље могућности од свих јадранских острва. Ми желимо да будемо отворени за све, па и за странце, и то је суштина нашег захтева – објаснио ми је Младинео. – Вис је због свог положаја идеалан за развој наутичког туризма, али предуслов је изградња марина у увалама. Наши исељеници из Калифорније нуде се да уложе новац, а ми смо принуђени да их одбијамо. Која земља себи може да дозволи такав луксуз? Ко да обрађује плодну земљу на Вису, када су овде остали само старци? Уместо да живимо од свог природног богатства, ми молимо за помоћ, сврстали су нас у неразвијана подручја Хрватске. Сада пошто је Вис потпуно пропао, упозоравамо да је стрпљење преосталих људи при крају, чаша жучи се прелила и очекујемо да се статус острва реши под хитно. Ми желимо да одлучујемо о својој судбини и зато смо се Апелом обратили југословенској јавности.

Рибарски бродови у луци, а међу њима су и италијански бродови које је обалска стража затекла и зајленила у југословенским водама. Доле, лево: документ о братимљењу Комиже и Сан Педра у Калифорнији, где живи велики број исељеника са Виса. Десно: острвљани не заборављају своје значајне људе, а један од њих је песник Андрија Виталић

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

City of
Los Angeles
State of California
RESOLUTION
Komiža-San Pedro

ANDRIJI VITALJIĆU
ROĐ. XX. VI. MDCCLXXXVII
U ČAST PJESNIKOVU I NA DIKU
OTOKU SVOJEM
OVU SPOMEN PLOČU VRATI
DRUŠTVO PRIJATELJA KULTURNE I
PRIRODNE BAŠTINE OTOKA VISA

– Од чега и како се живи на Вису и Ластову? – питам саговорника.

– Живи се... од пензија! – одговори Младинео. – Већина становника су пензионери, млађи свет гледа да напусти острво, а ови коју су за сада везали живот за Вис и Ластово, или зарађују од рибарства, земље и вина, нешто мало од домаћег туризма, или шетају ривом и размишљају како и где побећи одавде. Лети Вис и Комижа оживе, плаже су пуне, то је лепо видети, али острво има могућности за далеко више. За нас је увредљиво и неодрживо то што смо сврстани у неразвијена подручја СР Хрватске, а не тако давно били смо најбогатије острво Хрватског приморја.

– Последњих месеци променили сте тактику у комуникацији са државом. Изоштрили сте своје наступе и утисак је да су вас на копну најзад чули.

– Да, у праву сте... Крајем прошле године доживели смо хладан туш, када је до нас допрла информације да, и поред наших захтева, држава остаје на становишту да је Одлука о забрани боравка и настањивања странаца на острвима Вис и Ластово исправна и да по том питање не би требало ништа мењати. *Танјуг* је објавио ту информацију са Одбора Савезног већа Скупштине СФРЈ за унутрашњу политику. У новембру (1988. – оп. а.) су грађани изашли на улицу и изразили јавни протест. Сви пунолетни становници, њих 2.400, потписали су се под текст *Апела југословенској јавности*. Аутор текста је наш Комижанин, професор и писац Јошко Божанић.

На Вису су ме опскрбили мноштвом података да би јавности предочили тешке прилике у које их је довела (полу)изолација. У тексту у новогодишњем специјалу навео сам најдрастичније примере. У време када смо Милетић и ја боравили на Вису, индустријским рибарством се бавила само фабрика *Нептун* у Комижи у кооперацији са сплитским *Јадраном*. Погон су опскрбљивале сировином три екипе или тридесетак људи. Златни период вишког рибарства пада у годину 1911., када је статистика избројала на острву 2.252 рибара. У краљевини Југославији, хрватска породица Мардешић утемељила је и поседовала у Комижи пет фабрика рибљих конзерви *Fratelli Mardessich*. Прве деценије после Другог светског рата, упркос свему, рибарство на острву се још солидно држало, радило је 606 рибара. Дотадашње фабрике рибљих конзерви стопиле су се у *Нептун*. У време нашег доласка на Вису је радило тридесетак професионалних рибара. Они са својим старим и спорим бродовима нису имали никакве шансе у рибарском такмичењу са брзим италијанским бродовима, који су илегално изловљавали плаву рибу у акваторијуму око Палагруже. У тексту помињем један заробљени италијански рибарски брод, који је чамио на везу код комишке тврђаве Комуне.

Пребацујемо се аутомобилом с друге стране острва и спуштамо се у Комижу на договорени разговор са човеком од великог утицаја на острву.

У Комижи, исконском рибарском граду, оштре зиме 1988. године, на позоришним даскама опустеле риве, окренуте према бескрају пучине и дебелог мора, у разговору (и ћутању) са старим рибарима, који убијају пензионерско време поред каменех зидова или шетају испод крошњи старих палми, тамо и назад, сваког божјег дана, док млађи мушки свет луди у зимским ноћима без жена и без посла, и зашто ме је, упркос свему, стваралачки, уметнички и филозофски узев, опчинила и придобила суморна зимска атмосфера најусамљенијег и најизолованијег насељеног острва у јадранском акваторијуму, а како је на све то гледао најпознатији комишки (и вишки) интелектуалац, жалећи ми се да су им на Вису и Ластову, (само)вољом државе, ускраћена елементарна људска и цивилизацијска права

У Комижи, под брдом Хум, са западне стране острва, где смо се сместили у хотел *Бишево* у боровој шуми у брду, повише шљунковите плаже Госпа од Гусарице, хладноћа је толико стегла да нам је пао мрак на очи када нам је рецепционар, млађи човек, изненађен нашим доласком, саопштио да се хотел не греје, што ће рећи да је у собама ледено, неподношљиво, и да је то зато што зимских месеци немају гостију, осим ако се најави нека група; бићемо тих дана једини гости хотела. И можда једини странци у Комижи. У ствари, не! Сећам се када нам је рецепционар рекао у глуво доба ноћи: „Ко није осетио зиму у Комижи, тај не зна шта је хладноћа." Лик тог човек изветрио ми је из меморије. У том хотелу, искљученог грејања, две ноћи и два дана Слободан Милетић и ја били смо једини гости *Бишева* и то је био врло необичан доживљај, чак и за нас, теренске људе, навикле на све и свашта, али изгледа не и на комишку децембарску хладноћу, која је хотелску собу претворила у фрижидер, у ледару, приредила нам такво грозно изненађење да смо прве ноћи сишли до рецепције и захтевали још прекривача, како би се утоплили у креветима. Рецепционар, или већ шта је био тај мистериозни хотелски човек, седео је и куњао иза пулта, умотан у ћебад, поред усијане грејалице на поду. У јутарњим часовима замењивао би га други човек. Овај што је радио ноћу био је једино особље хотела. Донео нам је пласт покривача, али топлина и ужарене решетке грејалице и његов позив да се откравимо пре него што се вратимо у фрижидер, учинили су да умотани у ћебад седнемо на фотеље насупрот рецепције и грејно тело уперимо према себи. Запалили смо цигарете. Изгледали смо комично и није нас тешко замислити увијене у пољаве. Више се не сећам детаља тог разговора, а потрајао је до дубоко у ноћ, одуговлачили смо одлазак у собу.

Хотелско предузеће није грејало хотел, који нема гостију и то је вероватно било у реду са становишта економичности, угоститељске логике и вишке зимске реалности, али није било у реду то што нису нашли решење за ненајављене лутајуће госте, попут нас двојице. У таквој атмосфери није честито могло ни да се разговара, али сећам се да нам је рецепционар причао о Словенцима, најчешћим гостима, чије групе летњих месеци закупе хотел *Бишево*, а дешава се да дођу и зими, управо очекују једну групу из Марибора, која ће овде

дочекати Нову 1989. годину. Тада ће у хотелу прорадити грејање. Тобоже смо се шалили на рачун вишке реалности у којој је у одсуству девизних странаца динар био конвертибилна валута, а цене приватног смештаја релативно ниске у односу на друга туристички извикана острва. Пошто ни хотелска кухиња није била у функцији, препоручено нам је да се хранимо у једној коноби, доле на риви, близу куле са сатом, односно млетачке тврђаве (каштела) Комуне. Хотелски рачун на одласку уредно смо платили. Није било ни јефтино, бар не за наше џепове, а није било ни у реду, урачунали су нам и хотелску хладноћу. Причао сам после у редакцији о томе како смо се смрзавили на Вису. Јавио се један колега. Он је на Вису служио војску у ракетној бази Ступишће. „Није то ништа што сте ви доживели", рекао је. „Нисте ви били на стражи на Хуму, па да доживите праву зимску комишку хладноћу! Уши отпадају! Сибир!"

Репортер „Дневника" у разговору са мештанима на Риви Светог Микуле у Комижи. Доле: пензионери „претресају" јутарње новости на комишкој риви

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге и Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

Спустивши се кроз ветар од хотела кривудавом каменом уличицом између камених кућа, ограда и зидова, као кроз вододерину, поливани хладноћом са узнемирене индиго-плаве пучине без сунца, где се острво Бишево – чудесни сателит Виса! – указивало као краста у измаглици (и мамило ме да тамо одем), обрели смо се на Риви Светог Микуле, под старим робусним палмама, с понеким пролазником и групицом пензионера затечених на једном ћошку. Са старцима сам, одмах, попричао, излазећи у сусрет њиховој знатижељи побуђеној оног момента када су угледали двојицу брадатих странаца, од којих је један, крупнији, са дебелом торбом о рамену, држао у шаци фото-апарат и повремено га подизао на око. Свакоме је било јасно да смо новинари. И испоставиће се у кратком разговору, није било тешко одгонетнути због чега смо на Вису. О чему смо причали на ћошку – не сећам се, тог сусрета нема у мојим острвским репортажама и белешкама, али зато га има на фотографијама из моје црно-беле архиве; има га и на фотографији, која ме је засмејала, пошто сам на њој у изношеној кожној „шоферској" јакни, ни мало прикладној за сибирску вишку хладноћу, о којој се причало да пролази кроз камен. Ту сам кожну јакну, неком кафанском пригодом, добио на поклон, или сам је посудио, више се не сећам, од новинара и публицисте Мишка Лазовића, редакцијског колеге и пријатеља.

У конобу на Риви Светог Микуле, неколико корака од тврђаве Комуне, у конобу чијег се имена не сећам (а ни ње нема у мојима причама), назовимо је *Плава лаīуна*, једином угоститељском топлом кутку у Комижи, где се нешто вруће могло чалабрцнути, и где ће нам бити кухиња и топли дом, тиња ужарени пањ у камину, мирише дрвена ватра, сенке пламена облизују пријатну и с укусом улепшану унутрашњост конобе, дискретно осветљене лампама и божићним лампионима. Ту смо се упознали са газдом и особљем кухиње и ту смо ручали.

У неко доба на вратима се појавио човечуљак тамније коже лица и коврџаве косе, с црном актовком у руци, помало комичан у строго закопчаном црном капуту, високо подигнуте крагне и црвеном марамом замотаном око врата. Прелетео је погледом по празној просторији и пошао према вратима кухиње на којима је стајао конобар. Питао је да ли је ту газда. Речено му је да ће доћи касније. Затим је пришао нама, осмехнут, љубазног и пристојног наступа. Извинио се што нас је прекинуо у јелу. Језик којим је проговорио, искварени српски, или искварени хрватски, свеједно, указивао је на косовског Албанца. Рекао је да је трговачки путник из Приштине, да недељама путује по Јадрану и да ради за фабрику ножева *Фамиīа* из Призрена. На Вис је допловио да понуди њихове моделе фабрици рибљих конзерви *Неīтун*. Ако дозволимо, показаће нам њихову понуду, квалитет челика је врхунски, светски, а цене „више него повољне". Отворио је ташну на суседном столу и пред нама су заблистале сечице разних модела ножева. Није био навалентан, описао нам је карактеристике сваког од модела, извадио из џепа малу бритву, расклопио је и рекао да је тај *Фамиīин* нож његов избор. Превукао је јагодицом кажипрста преко сечице, да би нам показао оштрину. Купио сам преклопну бритву, оштрог закривљеног врха, црних корица. Милетић је купио кухињски нож.

Трговачки путник исписа уредан рачун, узе новац, љубазно се захвали, пожели нам „добар тек" и изађе из конобе; нисмо се више срели на острву. Десетак година касније жена ми је спаковала гомилу кухињских ножева да их однесем на оштрење и међу њима призренску преклопну бритву купљену од трговачког путника на Вису. Долазим по ножеве, а оштрач узе бритву, отвори је пред мојим носом и упита: „Где сте је купили?" Затим рече: „Нисте погрешили. Ово се зове челик! То је квалитет за вечност! А ови ножеви овде, то је подвала и то не ваља ништа", показао је на гомилу ножева, које сам донео, извиканих у телевизијским рекламама. Изненадио ме питањем: „Да ли бисте ми продали ову бритву?" Одбио сам понуду пре него што ми је уопште и рекао колико је спреман да плати за *Фамиту*. И данас је имам.

Комижа је нешто друго, некадашња рибарска насеобина, окренута дебелом мору, апсолутни је урбани преседан Хрватског приморја. У својој историјској супериорности, географској измештености и амбијенталној посебности и лепоти, Комижа је камена шкољка под сунцобранима старих палми и копљима чемпреса, згромљена у заливу који ишчезава у модром бескрају. Живот у хиљадугодишњој усамљености пучинског рибарског места и у сталном ишчекивању нечега што никако не долази. Хиљаду година чекања и гледања у пучину, у ништавило воде и неба. Окренута лицем пучинским зимским ветровима и олујама, изложена летњој ужареној сунчевој излучевини, Комижа је пронашла решење у збијеним, затуткалисаним каменим кућама у брегу, у лавиринтима дубоких сеновитих и хладовитих уличица, пролаза, сокака, чија се структура у основи није мењала од искона и кроз које се провиди средњовековни скелет једног у суштини ендемског медитеранског организма. Комижа сва мирише на рибу, на светлу и мрачну рибљу прошлост, на кадуљу и на ароматичне траве и отровно цвеће змијског камењара. У имену Комижа цврчи риба на уљу.

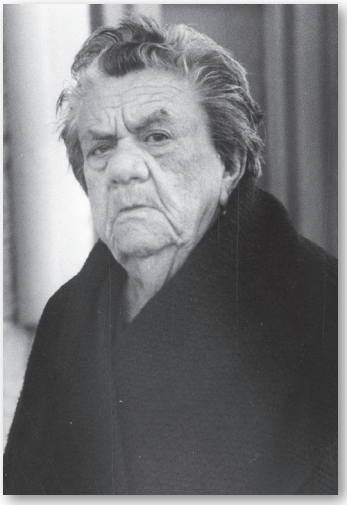
Зими, пак, заогрнута усталасаним љубичастим морем и пеном, која запљускује и облаже бетонске шавове пусте Риве Светог Микуле и зидине тврђаве Комуне, чело залива, и љуља менажерију бродица и чамаца на мртвој стражи, Комижа је *најусамљеније* место медитеранског акваторијума, крај или почетак света. Комижа је добра за уметност. Град Вис није. Ранко Маринковић (1913–2001), хрватски књижевник и драмски писац, професор и политичар, рођен је у граду Вису, али потиче из комишке рибарске породице и сахрањен је на гробљу код цркве Светог Микуле у Комижи. И Јакша Фиаменго, песник, рођен је у Комижи. Миљенко Смоје (1923–1995), новинар и писац, био је првих послератних година учитељ у Комижи („Иша сан у Комижу предават у скули, чак и руски, иако никад никога нисан чуја уживо говорит ти језика..." М. Смоје: *Дневник једноī пензионера*). Комижа у својој морској аури, у свом старом камено-воденом бићу, поседује ону страшну привлачност и тајновитост која погодује људима духа, религије, медитације. У шетњи стајем испред зида једне куће. Бела табла закуцана за камен и на њој пише: *„О 250 објетници смрти Андрије Витаљића у част пјесникову и на дику отоку својем ову спомен плочу врати на свјетло дана љета 1987.*

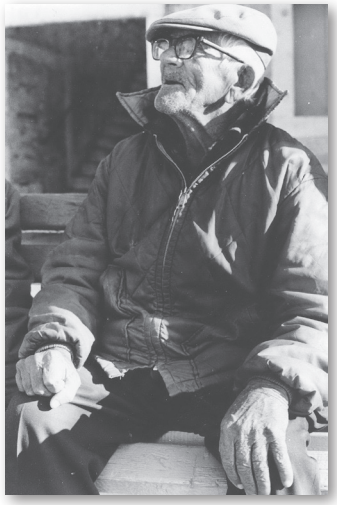
Друштво пријатеља културне и природне баштине отока Виса." Андрија Витаљић (1652–1737), хрватски песник, рођен у Комижи, жупник на Хвару (Јелса) и у свом родном месту, стварао је у духу дубровачке књижевности и под утицајем католичке обнове, аутор једног библијско-религиозног епа у

Вис су због изолованости и специфичног статуса називали „острво стараца", али између два светска рата рибарство је цветало и на Вис су долазили са копна ради запослења у фабрикама сардина

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

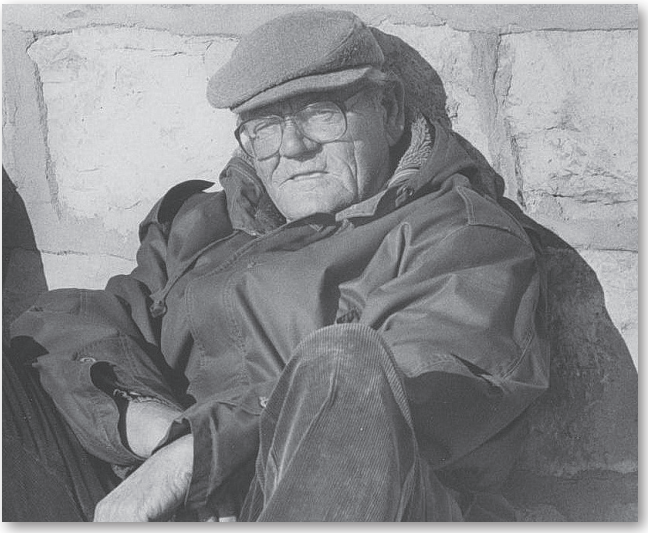

десет певања и преводилац библијских псалама, писао је ијекавском штокавштином и чакавском икавицом. Замишљам га међу овим каменим зидовима, окренут Богу и духовном, Витаљић је и сам пролазио градом као дух. У том зимском сплину и таворењу, у том депресивном сивилу камена, мутног сунца и хладне немирне воде, у тој декаденцији, безнађу и лудилу, права је атмосфера за стваралачку личност и рекао бих да је у Комижи добро бити уметник, нарочито *зимски* уметник.

Одвојио сам се од колеге и лутао по Комижи. Све је изгледало пусто, сиво, депресивно. Гледао сам жене оковане у црном и старце закопчане до грла, како седе или чуче поред зидова на риви. И зуре у пучину. Против зимских острвских патологија лек је у духовном, филозофском или религиозном у себи. Други лек је бекство на копно.

Зима на острвима изазива „лудило" и тескобу – писао сам у првом наставку о збивањима на Вису и Ластову (Дневник, 1989). – *Југо, болесни влажни ветар, уноси у острвљане раздражљивост каква је непозната људима са копна. Млађи свет је склон (само)агресији, старији депресији. Острвљани тумарају по опустелој риви и као да се питају: шта од посла започињати, кад се унапред зна да резултата нема? Сви подједнако живе са осећањем да нема излаза и да је бесмислено било шта започињати, па чак и изловљавати рибу. Средњодалматинска острва Вис и Ластово у још жешћој су власти депресије и апсурда. Старци из Комиже, на Вису, патролирају ривом и гледају у узбуркано море као да ће им оно вратити изгубљене године. У даљини се назиру пучинска острва Бишево и аветињски Свети Андрија, около је све плаво. Старице, забрађене у црну вуну (обичај или туга), промичу у тишини кроз камени лавиринт рибарских кућа. Вис, децембра. Не постоји ни једна ствар која бар у траговима наговештава перспективу. Све је старачки суморно, подврнуто пропадању. Овај (псеудо)литерарни опис вишке монотоније није пројекција личног осећања репортера. То је објективна слика која се јавља у сличним бојама сваком зимском посетиоцу Виса.*

Гледао сам старце у тумарању ривом, тамо и назад, погнутих глава завучених у крагне, руку прекрштених на леђима, крећу се споро и не прогаварају ни реч, застају, гледају у пучину и настављају шетњу. Неколико пута дневно излазе из камених кућа, време се негде мора потрошити, а избор је само један: Рива Светог Микуле. Седе на клупама испод палми и гледају у бродице и море. Ништа се не догађа, осим ако *догађај* нисмо нас двојица, новинари из Новог Сада; прате нас погледима, куд год кренули, неком смо на оку. Једини смо странци на комишкој позоришној сцени, међу старим рибарима, међу људима, прикованим за Комижу, којима је сваки дан исти. Три старца чуче поред зида на бледом сунцу. У споредној уличици, поред куће, човек седи на клупици и крпи мрежу; други стоји изнад њега и посматра. У окружењу тврђаве Комуне, отварам врата са звекиром од дебелог дрвета, изнад којих виси накривљена табла нејасног огуљеног натписа, који сугерише да је у кући угоститељски објекат, коноба или кафић, нисмо разумели шта је по среди, и паде одлука да уђемо у непознаницу; изнутра се чују гласови и пригушени звуци музике.

Старост и ледени децембарски дан у Комижи
Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Репортерски узев, увек сам био спреман за оваква изненађења и нисам их избегавао; оваква мушка склоништа откривала су ми не *друго* лице неког града, него *право* лице града, његову сирову, тамну, црвљиву суштину. Призор који сам угледао у каменим зидовима, подсетио ме је на једну мушку биртију у мом Врднику на Фрушкој гори, где смо убијали зимске вечери и ноћи и где је раштимовани билијарски сто у средини просторије, излизане чоје, представљао олтар око којег смо метанисали и зевали са штаповима и лоптицама у рукама, до дубоко у ноћ, понекад и до беле зоре. И данас ми није јасно одакле нам новац за толики попијени алкохол у тој мушкој јазбини. Газда, закупац биртије, довео је у шанк неку Украјинку, девојку кестењасте дуге косе, савршене витке грађе и благог осмеха у очима и на уснама, која је за биртију убрзо везала и нове госте, момке из околних села, фрушкогорске провинцијалце, загореле очајнике, битанге и дркаџије. Схваћена у духу мушке кафанске јазбине као лака женска, Украјинка је свима била мета, оћијукала је са муштеријама и око ње су кружиле разне приче и игре. Седела је за шанком, често и са спољашње стране, осмехивала се и грицкала семенке. Није била пушач. Било је момената када би нас разјарио инстинкт чопора и када је мужјачки нагон целу биртију узимао под своје, тада смо уништавали алкохол за шанком, док га је украјинска лепотица сипала у чаше и једнако се осмехивала, грицкајући семенке. Друге жене нису свраћале у ту мушку јазбину, изузев понекад нека њена пријатељица. Пили смо и гледали је преко шанка ужагрених очију, гладни и жедни њеног тела; распиривала је пожуду својим присуством и понекад се чинило, у неко глуво доба јутра, да ћемо се бацити на њу и растргнути је

као звери. Удала се за неког ловарног типа из унутрашњости Србије и тај је један дан дошао са њом у биртију. Тада сам сазнао да је лепа и згодна Украјинка завршила Музичку академију и да је пре доласка у Врдник радила као професорица у Кијеву.

У биртији у Комижи, пак, неколико младића стајало је око билијарског стола, игра је била у току. Бубне опне цепала је психоделична музика. Неки су стајали ослоњени на зид с пивским флашама у рукама. Како смо закорачили, тако су погледали у уљезе на вратима. Милетић непромишљено подиже фото-апарат у њиховом правцу и блиц осветли лица у полутами. Изашли смо пре него што су се снашли. После сам питао неког Комижанина за те момке и рекао ми је да у тој рупчаги презимљују. „Сви су полулуди", рекао ми је. „На острву нема младих жена."

Следећег преподнева догађај на риви: двојица момака висе на конопцима на кули са сатом, а одоздо их посматрају старци, коментаришу сцену, неки се и шале на рачун „алпиниста" и несвакидашње представе, која је унела живост у колотечину дана. Милетић фотографише момке, чинећи то тако да је и сам примећен, и његова активност додатно драматизије призор на врху куле. Касније су нас одвели у приземље куле и у једној просторији показали гомиле прашњавих рибарских старудија и један чамац у процесу реконструкције: гајета фалкуша. На фотографији из моје архиве, млађи човек, чијег имена на жалост нема у мојим текстовима, чучи и показује рибарске алатке и огромне старе лампе за ноћни риболов. Намеравају да отворе музеј и да посетиоцима покажу артефакте славне рибарске прошлости Комиже, која се прочула далеко, и није везана само за острво. Причају ми о Комижанину Мати Богдановићу, који је „основао рибљу индустрију на западној обали САД"; причају ми како је Павао Мартинис Пошко добио титулу „цара америчког рибарства" за успехе на Аљасци; причају како су Комижани основали погоне за сољење сардела на рту Финистере у Шпанији, а изловљавали су рибу и на Атлантику.

У договорено време срећем се у коноби поред тврђаве Комуне са проф. др. Јошком Божанићем, острвским експертом, потоњим чувеним хрватским дијалектологом и деканом Филозофског факултета у Сплиту. Написао је *Ајел јужословенској јавности* и самим тим препоручио се за правог човека за разговор о острвској проблематици.

– Шта хоће Вис? – питам Божанића.

– Ништа више од онога што жели сваки човек, хоће слободу. Нама су ускраћена елементарна људска и цивилизацијска права и ми желимо да изађемо из овог зачараног круга, јер ово је неодрживо стање – одговара члан острвске делегације која је путовала у Загреб и Београд. – Ми се залажемо за враћање Виса у цивилизацију, тамо где припада и где је био много пре других. Историја Виса је историја медитеранске цивилизације. Молим вас, имајте то у виду, то су факти, а не митологија! Још од времена грчке колонизације у четвртом веку пре нове ере, па све до Другог светског рата, Вис је најгушће насељено и најбогатије острво на Јадранском мору. А где смо данас? Пропадамо. Становништво Виса се преполовило у периоду од 1948. до 1981. године и процес се погоршава, све је горе и горе. Вис је изгубио витални део људства и

о томе сведочи старосна доб његових житеља. Просек: 60 година. Историјска је срамота наше заједнице што дозвољава, а својом политиком према Вису и поспешује, гашење живота на њему и то после две ипо хиљаде година његовог цивилизованог и културног трајања, а у тренутку када околна острва, осим Ластова који с нама дели исту судбину, доживљавају просперитет захваљујући страном туризму.

– Вис је за државу у стратешком смислу тврђава Јадрана – рекао сам и упитао др Божанића: – Да ли ће се отварањем Виса за странце угрозити сигурност земље?

Вишки доктор погледа ме укочено право у очи.

– А да ли је за сигурност ове земље потребно жртвовати живот овог острва? – подигао је тон Јошко Божанић и изоштрио реторику. – Угрожава ли се сигурност ове земље тиме што би на Вису боравили страни туристи или се сигурност ове земље угрожава политиком која резултира катастрофалном депопулацијом и губитком виталитета његовог преосталог становништва? То вас питам.

– То и ја вас питам.

– Видите, овако. Темељни принцип општенародне одбране Југославије, према којем је народ ослонац отпора агресору, у супротности је са политиком која се води према Вису. Острво на којем се у послератном раздобљу преполовио број становника, које је пре 40 година имало више школа него што данас има ученика у појединим разредима, острво са старачким становништвом, такво острво према концепцији општенародне одбране не може да буде тврђава Јадрана – рече проф. др Јошко Божанић и отвори преда мном *Поморски зборник*.[84] Упире кажпрстом у једну реченицу. – Слушајте шта је рекао Тито у Спомен дому у Комижи, када је 1964. године био на Вису. Каже председник у својој здравици: „Вис је стратегијска тачка на Јадрану, али он истовремено представља и једну спону између нас и Италије, између југословенског и италијанског народа." О томе какву спону између Италије и Југославије представља Вис данас, нека посведочи чињеница да нам није дозвољено да задржимо госте дуже од неколико сати, италијанске партизане прекоморце, као ни енглеске ратне ветеране, а они су били вишки борци, који су са Титовим партизанима стекли историјску заслугу што Немци нису ни покушали инвазију на Вис. Да ли је то по вама у реду?

– Није.

– Да ли је то понижавајуће?

– За кога?

– За наше Вишане.

– Јесте.

– Слажемо се, дакле. Зашто су наши борци доведени у ситуацију да не могу да буду достојанствени домаћини италијанским и енглеским ветеранима, који долазе сваке године на Вис да евоцирају успомене на дане вишке ратне епопеје и дозвољено им је да се задрже само неколико сати? Зашто наши

[84] Поморски зборник, Ријека 1979, књига бр. 17

људи морају да се стиде пред странцима? Има ли то смисла? И нама Вишанима ограничено је кретање на територији општине. Нама су једном одлуком забранили да се у интересу сигурности земље крећемо без специјалне дозволе на најбогатијем риболовном подручју Јадрана, на Палагружи. Зар ми Вишани угрожавамо сигурност земље својим присуством на најистуренијем акваторијуму нашег Јадрана по којем све више харају италијански рибари?

– Да ли је одлука о забрани риболова и даље на снази?

– Није од недавно... Наши рибари су опет на Палагружи. Некад успемо да захтевима померимо ствари, али све се то креће јако споро. А живот је један.

– Има мишљења да ви заправо водите кампању против армије и да се иза тога ваља нешто много веће и опасније – предочавам Божанићу.

– Вис није против ЈНА! – био је изричит мој саговорник. – На Вису се не води кампања против ЈНА, како нам то злонамерно приписују неке новине. Ово острво је увек живело са војском. У буквалном смислу овде грађанство и војници једу исти хлеб, деле добро и зло. Али наш став је да је изолација бесмислица. И поручујемо: хоћемо странце!

У току разговора прикључује нам се и Никола Божанић и каже да затварањем острва због стратешких разлога само подгревамо људску знатижељу.

– Пре неколико годинама сам у Сан Дијегу посматрао са брода једну од највећих поморских база у Америци. До извесне мере она је отворена за туристе, па су тако на једној табли исписали и легенду. Чега се ми плашимо?

Хоће ли Вис изаћи из изолације, сазнаћемо ускоро, овим речима завршио сам трећи наставак серијала о догађајима на Вису и Ластову. *Ако се то не догоди острвљани упозоравају да ће се жалити Уједињеним нацијама. После им остаје само Бог.*

Сећам се да сам питао доктора Божанића да ли постоји могућност да неки брод пребаци на Палагружу фото-репортера и мене? Милетић није имао ништа против, штавише заложио се да нађамо неки превоз до тамо. Божанић ми је одговорио да је по зимском времену јако ризично кретати на такву пловидбу, море је узбуркано, и препоручио ми је лето. Опојни мирис велике репортерске авантуре и замишљена репортажа или серија новинских прича о животу светионичара на далеком пучинском острву, где су у непрегледном плавом пејзажу живели један човек (светионичар), магарац, пас и мачка (тако су ми рекли и запалили моју репортерску машту), нису ми дали мира. Отишао сам у војну команду, предао им редакцијски документ и после неколико часова добио одговор да нам је неопходна специјална дозвола из Београда, али да по лошем времену ни таква дозвола не би била од користи. Пучинске воде око Палагруже тих дана су биле јако узбуркане. Поразговарао сам још са некима у Комижи о тој идеји и сви од реда су ме саветовали да по зимском времену и великим таласима не вучемо ђавола за реп. Одустао сам од Палагруже и никада нисам написао репортажу о светионичарима са далеког пучинског архипелага.

Половином маја 1989. године, након што су Вис и Ластово отворени за странце, новом Одлуком коју је потписао Раиф Диздаревић, председник

Председништва Југославије (тих дана је престао да обавља ову дужност), назвао сам телефоном Тонка Младинеа, председника општине Вис. Човек ми се најпре захвалио „у име грађана Виса", јер су и моји текстови објављени у новосадском *Дневнику* и цитирани у неким југословенским листовима „допринели да падне Одлука о забрани боравка и настањивања странаца на Вису и Ластову". Новом Одлуком, која тада још не беше објављена у *Службеном листу*, странцима је дозвољено да долазе на Вис и Ластово од 1. јуна 1989. године, али неки представници туристичких компанија из Италије и Швајцарске, као и неки страни туристички новинари, већ беху допловили на забрањена острва.

– Какво је расположење на Вису и шта предузимате за дочек првих странаца након што сте сазнали да је пала Одлука која вас је изопштила из света?

– Грађани су одушевљени и то се види и осећа на сваком кораку, а нарочито у Комижи, одакле је иницијатива за ослобађање Виса и кренула. Шта предузимамо? Још је рано за велике пројекте, а хотели и приватни смештај спремно дочекују странце. Први стижу Италијани. На острву је отворено неколико фри-шопова, тако да је снабдевеност побољшана. У плану је изградња граничног прелаза у Комижи, на пучинској страни острва, што ће нас отворити према Италији.

* * *

Лета 1989. године, првог *слободног* лета на Вису, после изолације, одлучио сам да део годишњег одмора проведем на том острву. Одмарао сам на Вису недељу дана, сам. И пловио сам из Сплита истом оном *Партизанком* као у децембру 1988. године. Престајао сам цели пут на палуби у бљештавилу благог сунца и гледао у мирно дубоко море, које се пресијавало као сребро. Утроба ми је подрхтавала од медитеранске летње радости. Лепе и пролепшане разголићене младе жене смешкале су се око мене, али не и мени. Чопор домаћих туриста на путу до вишких плажа, млад свет са ранцима на леђима и коферима поред себе, родитељи са ситном децом, једна група Словенаца (дистанцирана од осталих путника), мештани на повратку из Сплита, неколико војника, атмосфера летње медитеранске живости, електрично пражњење добре енергије, која је осветљавала скоро сва та лица у великом ишчекивању. Летња еротична пловидба није била ни налик мојој претходној децембарској пловидби. Не сећам се да сам на броду видео странце.

У Комижи сам смештај нашао у једној старој каменој кући, заглављеној међу исто такве куће око малог трга с једним кафићем и клупама око зидова; на тим клупама до касно увече седели су млади људи, углавном туристи, помешани са мештанима. У току дана камен се загревао на сунчевом огњу и на том малом ушушканом тргу, заклоњеном кућама с мора, и у току ноћи осећала се јара као у некој посуди. Првобитна намера била је да се сместим у хотел *Бишево,* којег сам упамтио по поларној хладноћи. На рецепцији су сада били неки други људи. Речено ми је исто што и доле на риви, када сам се код мештана распитивао за смештај: све собе у комишком хотелу закупили су Словенци. *Комūас* је резервисао хотел у којем је пансион износио *свеīа* 30.000 динара,

што ни за наш „јужњачки" стандард није било скупо, а Словенци су се у таквим околностима понашали као Западни Немци. Тако сам се одлучио за кућу близу риве, ноћење *свеīа* 5.000 динара. Отприлике такве су биле цене смештаја на Вису, прихватљиве и за домаће госте. Соба коју сам изнајмио код старијег брачног пара, била је на првом спрату и до ње сам се успињао спољним степеништем из дворишта. Унутра је такође било топло, загушљиво, није се могло спавати и до дубоко у ноћ скитао сам по Комижи као луда Наста. После две ноћи дошао сам код власника да откажем смештај и потражим неки други, али стари барба и његова супруга, који су ме задржали на кафи, представили су ми се као симпатични људи, скромни и повучени у себе и у своју камену кућу из разлога, који нисам докучио, нити ми је то била намера, седам дана остао сам код њих у кући. Излежавао сам се на плажи. Лутао по камењару. И опет нисам додирнуо Палагружу.

Платио сам као и други неком „таксисти" који је бродићем превозио групе из Комиже до острва Бишева и био сам један од двадесетак излетника који су тог дана видели Модру шпиљу у ували Балун, упловили смо у њу малим чамцима и разорагачених очију гледали плаво „свјетло у камену".

Разговори у Комижи: проф. др. сц. Јошко Божанић, један од највећих савремених лингвиста у Хрватској, истраживач колективне меморије (баштине) острва Виса, који је из гробља мртвих језика ископао и сачувао комишку нефикционалну причу на чакавском дијалекту, спасивши тако од заборава једну оригиналну медитеранску епопеју, један свет рибара и гајета фалкуша, који се већ сасвим беше угасио, о међуратним рибарским регатама на Палагружу, пучински архипелаг најбогатији рибом на Јадрану, као и о острвским болестима којима је одолео, јер је у родном острву пронашао стваралачки смисао

Проф. др. сц. Јошко Божанић, Комижанин са дна каце, научник и књижевник, професор лингвистике, истраживач маритимне баштине, антрополог и етнолог, укорењен и својим дубоким пореклом и својом људском и стваралачком суштином у универзум острва Вис, у његову сивомаслинасту стварност и његову водену (усмену) историју и митологију, допловио је тих дана половином децембра 1988. године *Партизанком* са копна, можда срећнији него икад, нисам га питао, овенчан докторском титулом стеченом на Филозофском факултету у Загребу, где је одбранио дисертацију *Стилистика усмене нефикционалне приче Комиже* пред комисијом у саставу: др Крунослав Пранић (1931–2015), др Војмир Виња (1921–2007), др Јосип Кекез (1937–2003) и др Дивна Зечевић (1937–2006). Видело се да је то човек, који сав сија изнутра и видело се да га испуњава задовољство собом.

Докторат из филологије је оно чему је тежио. То је она стваралачка радост, слатка као мед, коју осете остварене и духом и интелектом испуњене личности, људи који су непогрешиво пронашли себе и свесни су да на том свом светом путу више не могу да залутају: То је То. Преостаје само слатки доживотни рад. Сада су широм отворене перспективе његовог истраживачког подухвата, свој дотадашњи стваралачки живот посветио је Вису, његовој прошлости, мртвом свету и мртвом језику, а чини му се као да је јуче почео у његовој Комижи, иста страст и иста воља према усменој приповедној књижевности Виса, вуку га у нове филолошке авантуре и тек сада га очекују изазови и искушења да оправда докторску титулу.

Родио се у Комижи 1948. године, у том месту је завршио основну школу. Ту су му као детету испод кушина оставили *свету* јабуку, коју је изјутра нашао, верујући да ју је оставио свети Никола, небески заштитник Комиже. И ту је од свог деде и старих рибара и тежака чуо прве фаценде (хумористичка усмена казивања) и снимао их на магнетофону. У Сплиту је похађао Гимназију и Педагошку академију, али педагогија га није задовољила. Године 1970. добио је индекс Филозофског факултета у Загребу, одсек Југословенски језици и књижевност, а дипломирао је 1974. године. Следеће године запослио се у средњој школи у граду Вису као професор хрватског језика и књижевности и у тој школској установи предаваће ученицима седамнаест година, све до 1992. године, када прелази на копно, у Сплит. Према томе, разговарао сам са њим у Комижи четири године пре него што ће и Божанић дићи сидро и отпловити

на копно. Иронија судбине, или већ како назвати ову фаценду, углавном један из круга вишких грађана који су се годинама залагали и писали молбе у Загреб и Београд да се острво ослободи стега ЈНА и отвори за странце, напустио је родно острво у ратној години, када је Вис напустила и ЈНА!

Тај човек, истраживач колективне меморије, омиљен и утицајан у својој специфичној средини, неколико дана пре нашег сусрета *само* професор књижевности у Средњошколском центру у Вису (магистрирао је 1979. године радом *Референције прийовједачкоī сшава на сшил новелисшике Ранка Маринковића*), оставио је на мене снажан утисак оригиналне стваралачке личности измештене у једном „изолованом" простору међу људе којима су риболов и рад на земљи били исконски смисао. Божанић, кога је Бог предвидео да буде медиј за колективну меморију острва Виса, изашао је још као напредни дечак из острвске животне рутине и, премда је та средина била извориште његових првих сазнања и храна његовом духу, премда је све упућивало на то да Јошко без Виса не може, наслутио сам из његове приче да је таквој стваралачкој личности ипак тесно на острву и да ће његов развој захтевати неке друге копнене изазове. У то време човек који је у локалном (острвском, оточком) микрокосмосу препознао своју стваралачку мисију већ беше далеко одмакао у свет усмене острвске баштине, тачније у комишку нефикционалну (хумористичку) причу, коју је читао на аутентичном комишком чакавском дијалекту. То је језик фантастичне лексичке грађе, настао у Комижи, који је још опстајао у грлима последњих старих бодула. Требало је да се на прелазима векова догоди Јошко Божанић и да у последњи моменат сачува једну епопеју, један свет рибара и гајета фалкуша, који се већ беше угасио, претворен у пепео и угарке као стари жртвовани брод на ритуалној комишкој ломачи, када је овај човек истерао кресницe и оживео пламен који ће фонетском и лексичком светлошћу обасјати све његове потоње књиге. Једну ми је у току разговора за *Дневник* поклонио: *Комишка рибарска ейойеја*.[85] Написао ми је посвету и испод ње датум: *У Комижи, 18. XII 1988.* На насловној страни фотографија Петра Ивчевића снимљена 1929. године, названа *Парйенца за Палаīружу*. У преводу, полазак регате (фалкуша) у риболов на Палагружу. Много је урадио, „више него све генерације пре њега заједно", али тада животно дело још не беше написано.

Када сам са проф. др Јошком Божанићем, телефоном из Виса, договорио сусрет у комишком ресторану на риви близу камене куле са сатом, нисам знао о њему ништа више од података да је аутор текста *Аūела јуīословенскоj јавносши*, под који су се потписали острвљани захтевајући отварање Виса и Ластова за странце, да је професор у средњој школи, као и то да је био члан делегације острвљана која је путовала у Загреб и у Београд са захтевом да се повуче Одлука о забрани боравка и настањивања странаца на ова два најистуренија насељена јадранска острва. И наш разговор, разуме се, био је усмерен на тему због које сам и допловио на Вис. Међутим, оног момента када ми је Божанић открио чиме је преокупиран, истраживањем једног мртвог острвског света, а затим на сто положио своју књигу – поклон који ми је донео – разговор је

[85] Јошко Божанић, Комишка рибарска епопеја, Чакавска рич, Сплит 1983.

кренуо у другом правцу, али на жалост никада није добио новинарски израз; остао је у сенци актуелне теме која је *морала* у новине, а мене су убрзо послови одвукли на друге терене. Покушао сам да у својој звучној архиви уђем у траг Божанићевом гласу, снимао сам га мојим касетофоном *филипс,* купљеним годину дана раније у италијанској Горици, али касете нема па нема.

– Ја сам војвођански зет – открио нам је за столом, само што смо се сместили у утопљеном пејзажу рибљег ресторана на риви у којем ћемо се хранити (и грејати) неколико дана. – Дозволите да вас частим, предлажем за почетак црно комишко вино. Јесте ли пробали комишку погачу? Слане сарделе су вековима темељ комишке егзистенције.

Причали смо опуштено о свему и свачему. Уживао сам у том разговору.

– Како је вама на Вису? – питао сам професора.

– Мени је добро овде... – одговорио је Божанић. – Ја ово острво волим у свим годишњим добима, све има своје чари, и када сунце усија камењар и када ова зимска хладноћа запече под ноктима, пронашао сам овде смисао у раду, проучавам усмену баштину овог острва и, да вам искрено кажем, никада нисам имао проблем са острвским болестима.

– Које су то болести?

– Зимска депресија. Монотонија. Потреба да се негде побегне одавде.

– Па макар и на Палагружу!– нашалио сам се; Палагружа је пучински архипелаг острва и хридина на дебелом мору у чијем окружењу су Комижани вековима изловљавали малу плаву рибу.

– У овој књижици – рече мој саговорник – ако успете да се пробијете кроз архаични дијалекатски говор Комижана, испричано је како се некада рибарило на Палагружи.

– Колико се данас зна о томе?

– Само из приче.

– Комижани и даље рибаре на Палагружи?

– Да, наравно. Али то више нема никакве везе са међуратним регатама на Палагружу. Тај пучински архипелаг је најбогатија риболовна зона Јадрана. Рећи ћу вам један историјски податак. Када је Рапалским уговором Палагружа припала Италији, Комижанима је дозвољено да на том подручју рибаре својима гајетама фалкушама наредних шездесет година.

– Чујем да тамо изловљавају рибу и Италијани и то у великим количинама.

– Да, тачно. Прелазе у наше територијалне воде и рибаре модерном бродском технологијом коју ми немамо – рече Божанић. – Када их наши повијају, углавном успеју да побегну. Бродови су им брзи и прилагођени за овакав тип герилског рибарења. Некима није успело, одузети су им бродови, тренутно их је два или три у луци, можете их фотографисати.

– Палагружа је и црна тачка Јадранског мора. Гробље бродова.

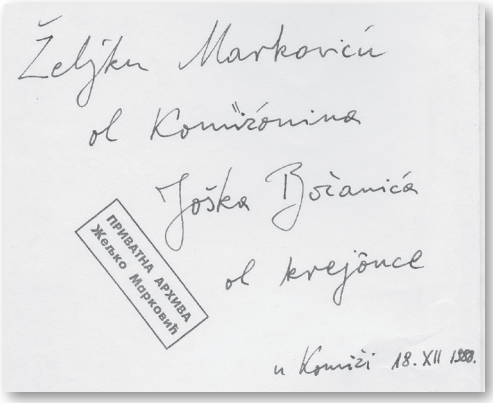
– Острвце Галијула и хридине које штрче из воде око њега велика су опасност за бродове. Било је бродолома тамо. Код Палагруже су јаке олује, ветар скоро стално дува, а измерени су и таласи до осам-девет метара. Можете замислити како је било тешко старим рибарима.

– Па и на Палагружи су живели људи од памтивека.

– Да, наравно... – сложио се мој саговорник. – У средњем веку постојала је тамо црквица, поред ње је био самостан, остаци су и данас видљиви.

Типична стара камена кућа у Комижи и лампе за ноћни риболов у дубоким и опасним водама пучинског острва Палагруже. Горе: посвета проф. др Јошка Божанића на његовој књизи „Комишка рибарска епопеја" коју је поклонио новосадском новинару

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Проф. др Јошко Божанић је у делу *Комишка рибарска епопеја*, „отимајући забораву један дио тог свијета", забележио сведочанства последњих вишких рибара из међуратне епохе: Јозе Божанића Пепе, Луке Богдановића Колеластра, Динка Божанића Пепе и Ивана Витаљића Гусле. „Крхотине једног несталог свијета, што сам их годинама скупљао, изненада су се спојиле у цјелину по чијим шавовима се више није могло примијетити моје филолошко љепило те се мој првобитни знанствени интерес за дисциплинарно и суставно проучавање богате лексичке грађе комишке рибарске традиције уклопио у много ширу литерарну перспективу из које је било могуће сагледати смисао те ипак невеселе инвентуре мртвих ријечи једног мртвог свијета", напоменуо је у уводној речи. Његови казивачи говоре комишким дијалектом, говоре мртвим језиком, њихова сећања на Вис између два светска рата етнолошке су монодраме с универзалним капацитетима, њихове речи прште и кључају као сарделе у мрежи коју извлаче из дебелог отвореног мора код Палагруже. Све је то вредни, савесни и систематични Божанић преточио у слова и литерарну структиру са научним утемљењем, тако је овај Комижанин из гробља језика вратио један говор, овековечио један свет, који је и за тамошње острвљане већ био покојни. Замолио сам доктора да ми прочита један одељак на комишком језику. Определио се за почетак казивања барба Ивана Витаљића Гусле, за којег мој саговорник у књизи напомиње да је у свом веку више пловио морем него што је ходао земљом.

U osan urih ujutro svaki je brud moral stat defora mula – барба Гусла прича како су рибари у регати кретали гајетама фалкушама из комишке луке у правцу Палагруже. – *Gajete bi se bile postivale jelna do druge. Užalo je bit i priko 50 falkuš na partencu. Popri bi bil iz Komune ispoljen kalun kako znak za početak regate, a u moje vrime bi regata pocela kal bi iz parapeta kapiton ol purta dvigal bandiru. I onda je bilo veliko borba. Pitanje je bilo duć ca je moguće pri na Palagružu radi tega ca je tu moli škuj i tukalo je akvistat ca boju misto. Svako je gajeta imala za navigaciju busulu i ferol na tri lastre – zelenu, carnjenu i bilu. Tako je bila borba sve do Palagruže. Ako je bilo vitra – na jidra, ako je bila bonaca – na vesla.*

Увек се знало: Палагружа је рудник сарделе. А сардела је одувек била циљна риба комишког рибарског еснафа. Регата за Палагружу, дуга 42 миље, увек је била догађај за острво, а Комижу је пре испловљавања десетине гајета фалкуша из луке тресло посебно стање; све је требало добро припремити за неколико недеља рибарења и сви су учествовали у томе, јер то је увек био неизвестан и опасан пут на дебело море у временима када су се лађе покретале на једра или на весла. Јошко Божанић описује ситуацију када у летњој ноћи 1974. године снима на свом магнетофону причу старог рибара (прву причу забележио је 1960. године).

Сједимо испод лозе у дворишту док над нама између лишћа и гроздова трепере звијезде а ноћни повјетарац доноси мирис смиља и пјесму зрикаваца с необрађених и пустих комишких поља. Слушамо барба Динка Божанића Пепета из Моле Бонде како нам прича о својој првој регати до Палагруже давне 1932. године. Барба Динко је један од типичних комишких тежака који су и мотиком и веслом мучно грабили својим животним путем. Њима је било

најтеже јер, док су свићари имали раздобље мјесечине као вријеме предаха између два мрака исцрпљујућег рибарења по далеким шкојима, сезонски рибари, разапети између весла и мотике, нису имали предаха. Њих су чекали њихови виноградиу којима је увијек било посла. (...) Од тренутка када је на комишкој тврђави Комуни испаљен топовски хитац, као знак за старт велике регате до Палагруже, па до повратка брода у комишку луку послије 20 дана риболова, сваки је члан риболовне дружине морао максимално упрегнути све своје физичке снаге, сваколико своје искуство у навигацијско и метеоролошко и астрономско и риболовно и прерађивачко јер био је и покретач брода на отвореном мору...

Почетком осамдесетих година, када Јошко Божанић објављује сећања комишких рибара, већ скоро пола века нема регате на Палагружу. Нешто што је трајало много година нестало је као руком однето.

Тако ми је децембра 1988. године говорио у Комижи професор др Јошко Божанић. Две ипо године касније, плануо је рат у Хрватској. Југословенска војска повукла се са острва крајем маја 1992. Проф. др Јошко Божанић исте године одселио се у Сплит. Био је редовни професор стилистике на одсеку за кроатистику Филозофског факултета у Сплиту, један од најзначајнијих хрватских дијалектолога (главни уредник часописа *Чакавска рич*), покретач или учесник интердисциплинарних научно-истраживачких пројеката (попут његовог пројекта *Фалкуша*) и разних акција на тему Медитерана, аутор научних монографија и других књига и публикација, научних радова, есеја. Све што је постигао утемељено је на изучавању усмене баштине његовог родног острва. Сви новинари којима су теме Вис и острвска баштина у Сплиту потраже експерта Божанића, он је неизбежни човек на копну, који има одговор на сва острвска питања. На сва, осим на једно питање: због чега његов Вис, некада најбогатије јадранско острво, тридесет година од краја домовинског рата, заостаје у развоју у односу на друга острва, а нема на острву југословенске војске, која им је била тег око ногу и дежурно оправдање за све проблеме? Одлука о забрани боравка и настањивања странаца укинута је 1989. године. Немци, Енглези, Чеси, Французи и други странци од тада опет допловљавају на Вис. И Вис опет заостаје. Нешто ту није у реду.

(Сећам се да ми се у Комижи пожалио како се на острву све одвија споро. ЈНА кочи и зауставља све туристичке и комерцијалне пројекте, па тако Модра шпиља на Бишеву, рекао ми је, „зјапи празна", а од тог геолошког грумена злата, да се шпиља отвори за странце и да се поради на њеној реклами и комерцијализацији, могли би да живе и Бишево и Вис.)

Проф. др Јошко Божанић је 2015. године у родној Комижи у сали Културног центра представио своје животно дело, научну монографију *Вишки фецендијер – стил, лексик, свијет фаценде отока Виса XX столећа*. Целог живота рачунао је са тим тренутком, када пред Комижом ваља „положити ручун" своје животне мисије, и то се догодило на најлепши могући начин. Комижани су дошли да му одају признање за све што је учинио за своје острво. А учинио је још нешто. Идејни је творац регате *Rota Palagruzona* од Комиже до Палагруже, а обновила ју је установа *Ars Helietucia* из Комиже као успомену

на регату, коју су вековима упражњавали комишки рибари. Модерне фалкуше сваке године плове на дебело море у правцу Палагруже. На једном од тих бродића, који сече таласе, посматрам Јошка Божанића, осамио се и загледан је у правцу Бишева у сумаглици.

На промоцији своје монографије *У камену свјетло – Модра шпиља на отоку Бишево*, 2016. године, поменуо је италијанско острво Каприје (тек нешто мало веће од Бишева) и њихову шпиљу *Grotta azzurra*, међународно познато чудо природе, коју опседају туристи из целог света. Модра шпиља на Бишеву, где је 2016. године живело десеторо становника, и чије плаво „свјетло у камену" сваке године виде хиљаде толико жељених странаца, донела је Вису летњи новац, али зимских месеци, старци и даље, као некад, тумарају меланхолично пустом ривом.

* * *

Мај, 1992. Бродови ЈНА/ЈРМ испловљавали су са Виса и кретали се у правцу најближе војне луке у Боки которској. Завршавала се педесетогодишња сивомаслинаста (партизанска) епоха. Један трептај ока у дубокој историји Виса. Одлазила је југословенска војска, одлазио је „злогласни разарач *Сплит*". Евакуација се одвијала споразумно и без једног јединог испаљеног метка. На аматерском снимку виде се бродови који испловљавају из вишке луке и чују се гласови посматрача са брда. („Да ли је ово могуће, је л' ово истина, после педесе' година? Адио, ј.... вам млико материно!") Хрватска пропагандна машинерија, проглашавајући одлазак војске Југославије једним од најзначајнијих датума у домовинском рату, испратила је војне бродове телевизијским и новинским прилозима у којима се ЈНА назива окупаторском и непријатељском војском. То је распаљивало машту хрватских шовиниста и давало крила локалним домољубима у партијским дресовима хадезеа. Пропаганда војне команде ЈРМ умереним речима свој одлазак са Виса и Ластова оправдавала је актом своје добре воље, што је упитно, али војнички добро звучи.

Извлачење бродова и оперативе трајало је од 24. до 31. маја 1992. године, када је последњи војник напустио Вис. Последњег дана повлачења и нарочито у вечерњим часовима на улицама Виса и Комиже и у селима дуж пута између два града започело је славље, махало се хрватским заставама са покренутих чамаца и бродића у комишкој луци, махало се из аутомобила и са мотора у вожњи, трубило се, завијале су сирене и певало се на риви. Победничка еуфорија захватила је ослобођено острво, одлазила је мрска ЈНА, која је толико зла нанела Вису и Ластову. Одлазак окупаторске и зличиначке војске био је „најљепши могући дар цјелој Хрватској".

Дописник *Слободне Далмације* је известио из Комиже: „И док су последњи окупаторски војници напуштали вишку луку у одласку из хрватских вода без повратка, цјелокупно комишко пучанство окупило се у суботу у предвечерје на риви на двоструком слављу, прослави Дана хрватске државности и одласку југовојске."

Позоришна представа звана: ослобађање Виса, добија званични државни карактер, сценарио и сценографију, а што је било неопходно да се пропагандно, телевизијски, одради још једна победа над агресором. Изашли су на плато вишке луке Светог Јурја сви становници да под крошњама застава и у олујном вртлогу патриотске музике, дочекају бродове хрватске ратне морнарице. Упловљава ракетна топовњача *Шибеник*, око ње су мањи бродови. Маса на риви скандира и пљешће. Међу главама у комешању су и оствљани који су радили за војску, којима је војска обезбедила разне привилегије, или су с њом били у другим контактима. У маси су и они које су лечили војни доктори у амбуланти касарне у Вису, као и они до чијих су удаљених камених кућа војници пробили макадам. У маси су и рибари, које је са олујне пучине код Палагруже спасао војни патролни брод. Љубили су палубу од среће. Вишани су међу људима у маси са ознакама ХВО, препознали и оне који су до јуче хрватску заставу називили усташком, а сада стоје под њом, пљешћу. Такви су најгласнији у маси која избацује кључ на вишкој риви, љубе бродове. Мали људи су дочекали својих пет минута снаге и слободе. Хрватски Вис се метафизичким чудом спојио с хрватским копном. Славило се данима, било је као у сну. Државна телевизија је јавила: „Окончана су десетљећа изолације двају најудаљенијих хрватских отока. Хрватско море постало је напокон слободно."

Међутим, ЈНА се честитио још није ни одвојила од дубоких вишких вода, а иза леђа слављеника на вишким и комишким трговима и улицама, пљачкаши су као термити окупирали малочас напуштене касарне, базе, празне станове и друге објекте. Највећа касарна на Вису, касарна Народног хероја Марјана Билића (касарна Самогор), у којој је било и до 1.000 војника, очерупана је одмах пошто је споразумно предата. Упали су и у командни центар, такозвану рупу. Пљачка војне заоставштине трајала је данима, колико и славље. Опљачкано је све што хрватска војска и полиција нису успеле да заштите, а били су принуђени да на брзину забетонирају и улаз у једну базу. Ни то неће спречити крадљивце железа из бивших касарни, који ће 2008. године, према писању штампе, однети четири оштећена топа и бити ухапшени месец ипо дана касније, када су у ракетној бази аутогеним апаратом резали дебела железна врата складишта у бетонском поткопу.

Једна телевизија емитује репортажу о острву Вису 2014. године и истражује каква је судбина преко тридесет објеката ЈНА, које је преузела хрватска држава. Долази до сазнања да су сви до једног опљачкани и напуштени у (полу)распаднутом стадијуму, аветињски простори, предати на располагање локалној заједници, о којима више нико не води бригу, осим што неки од њих, попут гараже за подморнице, служе туристима и мештанима за летњу забаву. Одважни мужјаци скачу у канал са врха бетонског улаза гараже за подморнице, а девојке их снимају мобилним телефонима и снимке каче на друштвене мреже. Камера улази и у Титову шпиљу, запуштену рупу у камену испред чијег улаза млади Немац, један од оних толико жељених странаца, замера оствљанима што код пећине нема информација из којих посетилац може да сазна макар нешто о историјском значају пећине. У озбиљним државама напуштени војни објекти би се привели туристичкој сврси, изјављују

Вишани у лице камере, а „код нас на Вису све пропада", никога није брига и никога не треба да чуди, „ми смо такви и тако нам је како нам је".

У мају 2022, на Вису су обележили датум када је пре три деценије југословенска војска напустила острво. Игара и позоришта народу никад доста. Чувари колективне меморије Виса (HVIDRA и град Вис) позвали су оточко пучанство на меморијалну свечаност и штампали су плакат на којем се грађанство позива да присуствује прослави „30. годишњице одласка ЈНА." Добро сте прочитали: годишњица, а не обљетница. ЈНА, а не окупаторска југовојска.

Слободна Далмација истражује на Вису и констатује у тексту објављеном септембра 2022. године: „Војни објекти на Вису пропадају а државу није брига."

Фото-репортер Слободан Милетић донео је са Виса повећу колекцију занимљивих фотографија, а објављено је свега неколико као илустрације мојих текстова. Остале ми је дао да их сачувам од пропадања. Наравно да сам их сачувао.

Фото-репортери *Дневника* гледали су да се у редакцију врате са доста фотографске сировине и нису се много обазирали на који начин ће њихове фотографије да буду употребљене у листу. Развили су одбрамбене механизме и налазили су начине да задовоље своје фотографске стваралачке потребе. Незамисливо је да редакција пошаље екипу на вишедневни терен далеко од Новог Сада, рецимо на острво Вис, и да се репортажа у новинама појави без фотографије. А то се догађало. И догодило се са другим наставком мог острвског серијала *Слобода нема алтернативу*, премда сам уреднику унутрашњополитичке рубрике предао текст договореног обима и потписане Милетићеве фотографије; једна је десетак дана раније објављена у колору и одлично пласирана испод наслова *„Побуна" у резервату стараца*. Распитао сам се шта је по среди. Испоставиће се да је уредник унутрашњо-политичке рубрике опремио мој текст и приложио уз њега једну потписану фотографију, али дежурни уредник у деску објаснио је да је принуђен да фотографију избаци са већ преломљене стране, једине која је одговарала, како би углавио прилог *Реформе морају успети*, послат од дописника у вечерњим часовима, а тицао се састанка Општинског комитета Савеза комуниста у једном граду. Стављен је пред дилему, да ли да скрати репортажу и објави фотографију? Пустио је страну са четири текста без иједне фотографије.

Сигурно је да су оба уредника прогутала чашу горчине, свесни да је репортажа оштећена, али то је била сурова реалност рада у дневним новинама у којима су до закључења броја била могућа разна изненађења.

НИКШИЋ, ГЛАДНИ ГРАД ЦРНЕ ГОРЕ

„Митинг против сиромаштва" на никшићком Тргу слободе или једна политичка манипулација (1989)

Први пут у Никшићу, испод брда Требјеса, у главном индустријском граду Црне Горе, фасциниран живописном уличном сценографијом старог градског језгра, начичканог кафанама и летњим баштама, пуним гостију, одакле сам за „Дневник" извештавао са тзв. „Митинга гладних" на Тргу слободе, и ударни текст објављен сутрадан на насловној страни насловио: НАРОДУ ЈЕ ДОСТА ОБЕЋАЊА – ХОЋЕ ХЛЕБА, премда је тог дана у Никшићу, испод транспарената и слика Слободана Милошевића у рукама митингаша, све личило на политичку манипулацију новог црногорског руководства у бизарној представи громогласно најављеној као „Митинг против сиромаштва"

– Путујеш сутра за Никшић. Авионске карте за Подгорицу чекаће те данас после тринаест часова код секретарице Добриле Хил – саопштио ми је уредник када сам се појавио у редакцији и тутнуо ми у шаку најаву догађаја за 20. август 1989. године у Никшићу: „Митинг против сиромаштва".

– А фото-репортер? – упитах шефа. – Ко путује са мном?

– Сви су заузети. Задужи фото-апарат, али не оптерећуј се... Само ти пошаљи извештај, а ми ћемо фотографије преузети од *Танјуга*.

– Какав је то „Митинг против сиромаштва"? – упитах уредника, немало зачуђен догађајем о којем ћу да сведочим. – Зна ли се нешто више о томе?

– Црногорцима је дозлогрдило и неће људи више да живе у сиромаштву – објасни уредник унутрашњо-политичке рубрике. – Извештаваћеш са историјског догађаја, зову га и „Митинг гладних", какав још није забележен ни у једној социјалистичкој држави. Обезбедили смо ти насловну страну.

Доста рано запатио сам одбојност према свему што носи одредницу: митинг. Никада се нисам добро сналазио и осећао у масама, поготово не у политички инструментализованим масама, без обзира на њихове циљеве. Друга половина осамдесетих година у Србији, могла би се назвати митингашким временима, а таква времена избацила су у први план митингашке новинаре и уреднике. Мало ко је то у редакцији волео да ради, премда је било и таквих колега, увек их има; дочекали су своје време експонирања и одједном постали значајни и привилеговани учесници и посматрачи „догађања народа" и историје. Извештаји са митинга објављивани су по правилу на насловним странама *Дневника*, најчешће као ударне рубрике и то што су ми великодушно „обезбедили насловну страну", било је за очекивати и ништа ми није значило.

Међутим, то што је мени запало да улазим у митингашки сектор, који редакцијски нисам пратио, помало ме је замислило и забринуло – уплашио сам се да не рачунају са мном и на другим митинзима – и умирио сам и орасположио себе размишљањем о путовању у град у којем до тада нисам био.

Да ли сам посумњао да је „Митинг против сиромаштва", најављен као социјални *радички* митинг, фасада за политичку манипулацију, представа у којој ће црногорски радници бити употребљени и изиграни (заједно са новинарима који о томе буду извештавали), и да ли сам с таквим сумњама одлетео у Црну Гору да извршим редакцијски задатак? Ко би се тога сетио са ове даљине. Сви ти митинзи осамдесетих година били су политичка манипулација и зашто би овај у Никшићу био другачији. Познајући себе из тих времена, гледао сам на тај догађај са сумњом и опрезом, али о позадини „Митинга гладних" нисам много размишљао, нити ме се тицало; моје је било да извештавам.

* * *

Лет до Титограда трајао је око један час. Пустио сам мозак на испашу међу облаке. У Никшићу сам се сместио у хотел *Оногошт*, где ћу преспавати и где је летњих месеци у вечерњим часовима била главна сцена шеталишне променаде или корзоа: летња башта са живом музиком и медитеранским доживљајем (утисак човека са „хладног" севера земље), крцата гостима у вечерњим часовима, као да су се пиће и храна у хотелском ресторану служили бесплатно. А ја из Новог Сада допутовао у град гладних да извештавам о томе како је *црногорска радничка класа на ивици егзистенцијалне исцрпљености.*

Много година касније, гуглајући на тему „Митинг против сиромаштва", сазнао сам из једног извора – а пошто купио, по то и продао! – да су плате у неким никшићким предузећима у то време износиле око хиљаду немачких марака, па и до две хиљаде. Да ли сам тај податак знао док сам извештавао из Никшића, ако је уопште био тачан – нисам знао, а и сумњичав сам према статистичким истинама.

Док сам у летњој башти *Оногошта* и под другим кафанским сунцобранима и тендама посматрао госте, претежно мушкарце, листом високе и кршне грађе, како заваљени за столовима воде кафанске разговоре, зевају, грицкају чачкалице и осматрају збивања, очију окованих мрак-црним закошеним наочарима, скоро сваки од њих модерно обучен, понеки са златним или сребрним кајлама, крстићима око вратова или ланцима око зглобова шаке, питао сам се какве везе ови мужјаци имају са сиромаштвом и глађу? Избегавао сам да нам се погледи сударе. Неки од њих изгледали су опасно.

Ризикујући да генерализујем и упаднем у замку стереотипа, изнећу свој доживљај у свега неколико реченица. То је *доле* јуначки, митски и епски човек са камена, осетљиве и узвишене, лако запаљиве емоције, импулсиван, племенски умрежен појединац, заробљен у патријархалном наслеђу и митологијама. Моји први суботњи часови у Никшићу, били су довољни да га снажно осетим и доживим као занимљив, живописан и темпераментан урбани организам,

обележен оном посебном енергијом, којом исијавају стари унутрашњи јужни градови Херцеговине, добри за дух, уметничко стваралаштво и боемштину. Такав је и Даниловград, рецимо. А о Херцег Новом да се и не говори. Ипак, само су никшићке јесени и кафански и боемски живот тог града могли да створе једног Витомира Николића (1934–1994), песника и новинског писца, који је певао: *И опет јесен. И опет тутње бескрајне кише по Никшићу, и опет старе црне слутње, и опет – сам си, Николићу.*

Моја сазнања о Никшићу као главном индустријском граду Црне Горе, којег сам од раних школских дана поистовећивао са железаром и пиваром, али и са лицем Чедомира Љубе Чупића (1913–1942), који се пред јавно стрељање на Петровој главици код Никшића, руку завезаних ланцима, смеје зликовцима у очи, сада су ме искушавала на сваком кораку, али ни један корак, ни један призор, нису код мене произвели утисак да се овде лоше живи, напротив. Ко је овде луд? Ко гладан? А ко наиван?

Подвлачим, мени се од речи *митинг* дизала коса на глави и окретао желудац, имао сам аверзију према таквим скуповима (пратили су их други новинари из редакције), али строго професионално узев, ухватио сам себе у осећању повређености, када је моје име – име репортера за посебне задатке и највећег путника у редакцији осамдесетих година! – изостало са списка екипе извештача, који су отпутовали на Газиместан код Приштине, где је 28. јуна 1989. године одржана прослава 600 година Косовске битке, и Слободан Милошевић, председник Председништва СР Србије, одржао чувени говор, којим је по неким аналитичарима најавио ратна догађања на просторима Југославије: „Шест векова касније, данас, опет смо у биткама, и пред биткама. Оне нису оружане, мада и такве још нису искључене...” Просто, као репортеру који је већ одлазио на Косово, мислио сам да ми је тамо место и на оваквом догађају. Извисио сам и мало ми је (било) криво, признајем. На Косову се догађала велика историја, а ја остао у Новом Саду. Један од *Дневникових* извештача из екипе са Газиместана, признао ми је да би најрађе, да је знао у шта ће се све то претворити, избрисао своје име испод тог текста.

Годину дана раније, један скуп дубоко се урезао у моје памћење.

Када сам се око поднева 9. јула 1988. године извукао мамуран на врућину из хладовитог подстанарског стана у улици Соње Маринковић, угледао сам масу на травњаку код Бановине. Рекоше ми да су допутовали са Косова и да им је намера да војвођанско руководство и јавност упознају са терором који трпе од албанских екстремиста. Дочекао их је мук Новосађана. Уморни од путовања, запљуснути жестоким сунцем, седели су или стајали у групицама раштркани на травњаку, тротоару, начичкани на гвозденој огради око Бановине и по степеништима, а Новосађани су се или претварали да то не примете, или су застајали у пролазу и посматрали ову мучну представу са неверицом и чуђењем. Старија госпођа у чипканој прозрачној сукњи и са белим летњим шеширом, оличење старе дамске елеганције, водила је на повоцу пудлицу, кратко застала и погледала у правцу масе, одмахнула руком и замакла у споредну улицу. С њом је отишао и стари грађански Нови Сад, наступило је време народа, догодио се популизам.

Месец дана после њиховог доласка, боравио сам на Косову са фото-репортером Слободаном Милетићем, и половином августа објавио у *Дневнику* репортерски серијал о политичкој ситуацији и животу Срба у том делу земље и обишао ургентне тачке, попут Урошевца и села Прекала, одакле су стизале вести о притисцима на српско становништво. У Косову Пољу, где смо присуствовали збору Срба, подвргли су нас вербалном линчу у крајње непријатној атмосфери у којој се чуло како *Дневник* и војвођански медији воде пропаганду против Срба и Црногораца на Косову и пишу неистине налик писању приштинске *Рилиндије*. О томе је у *Политикиној* рубрици *Одјеци и реаговања* писао Небојша Влаховић, дописник-уредник *Дневника* из Приштине, који је с нама био присутан на том скупу.[86] Редакција ме је послала да истражим догађања на Косову и Метохији и потрудио сам се да видим и саслушам што више. Прокрстарили смо Косовом, па смо чак једну ноћ провели са мештанима Прекала, који су држали ноћне страже око села, тврдећи да их малтретирају и да им прете локални Албанци и екстремисти. Аналитичке репортаже које сам објавио били су први такви *Дневникови* текстови о страдању косовских Срба, писани са лица места, пласирани скоро преко целе стране и објављени онакви какве сам их предао уреднику унутрашњо-политичке рубрике. Сматрао сам да сам коректно представио стање, без „дозирања", али и без претеривања и без уредничких сугестија или интервенција, и било ми је криво што смо у Косову Пољу изложени непријатностима и названи Крунићевим и Стојшићевим новинарима.

Неколико месеци касније у „јогурт револуцији" одувано је са политичке сцене војвођанско руководство и људи Слободана Милошевића преузели су власт у Војводини. Два дана после рушења војвођанског руководства, у Титограду, испред зграде црногорског парламента, 8. октобра 1988. године, догодио се такође популизам, избили су нереди када се милиција сукобила са масом митингаша, Милошевићевих следбеника, који су иза пароле о „солидарисању са Србима и Црногорцима на Косову" покушали да понове новосадски сценарио и изврше државни удар. Покушај је пропао. Истог дана снаге милиције код места Жута греда зауставиле су и сузавцима и пендрецима растерале раднике из Никшића, који су аутобусима и аутомобилима кренули према Титограду. У јануару 1989, године „антинародно" црногорско руководство било је принуђено да поднесе колективну оставку и на политичку сцену ступила је нова млада екипа комунистичких политичара, која је била по вољи вожда Слободана Милошевића и његових црногорских следбеника. Најзад, августа исте године, ново руководство изводи раднике на улицу и организује у Никшићу позоришну представу названу „Митинг против сиромаштва".

Тако сам доспео у Никшић.

Дан пре догађаја на Тргу слободе, време сам потрошио у шетњи градом,

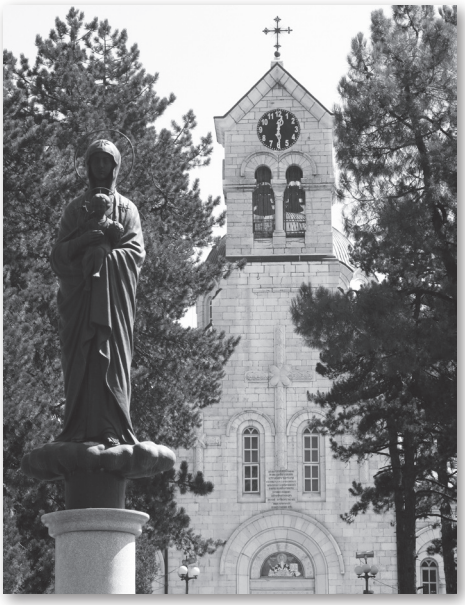
[86] Политика, Одјеци и реаговања, Небојша Влаховић, „Дневниково" дозирање истине о Косову, 19. август 1988, 15

глуварењу и дремању уз пиће у једној од кафанских летињих башта. Беше субота, августовска врућина уз коју глагол *несношљива* паше као саливен; па ипак, то није била наша подунавска тешка врућина презасићена влагом, несношљива у правом смислу, него сува и лака за дисање. Упекло је од ране зоре, цврчало је Никшићко поље, и све се посакривало у хлад или под спуштене ролетне. Град је сат-два иза поднева скоро запустео, укочен, тих, али то је управо (не)време или усијање, које сам волео у тим нашим јужним градовима, и после ручка и хладног и оштрог никшићког пива под тендом летње баште, управо ме је *несношљиво* сунце извукло на улицу из *Оноїошта*. Узбуђење ме је тресло. Увек сам на (балканским) теренима настојао да – кад се већ мора по сили професије и радног задатка, а у Никшић се морало! – исцедим највише што могу из тих својих путовања. Забијао сам нос, радознало, страсно, и где треба и где не треба. И у свему томе сам уживао. Моје је било да испратим догађај на тргу у Никшићу, али све „около" тога, што неће у новине, било је исто тако моје. И то што није ушло у новине, није било узалудно, дочекало је време да уђе у књиге.

Тог лета 1989. године први пут сам био у Никшићу, након тога ће, али у следећем веку, уследети неколико мојих долазака у град испод Требјешке главице, скопчаних са црногорско-бјелопавлићком половином моје супруге Весне. Отац њен, часног средњовековног српског имена Јагош Миљевић, агроном, који је скоро цели свој животни век проживео у Војводини, пореклом беше из крша повише Даниловграда, испод Острога (село Шобајићи, заселак Калина главица), а рођени брат њен Данило живи у Даниловграду са супругом Јеленом; имају двоје деце, Катарину и Вукашина. Код њих смо у неколико наврата лети долазили на одмор. Весна и Данило имали су рођаке у Никшићу и у Подврању испод Незброј брда на путу из Даниловграда за Острог.

Откако сам први пут прошетао Никшићем и ињушио ваздух града на северозападу Црне Горе, тако су ми сви моји потоњи доласци давали за право да је Никшић апсолутно нешто посебно и није налик ни на један црногорски град, ни споља ни изнутра. Срби и српски националисти, људи који располажу неким знањима и мисле да су у праву, неће пропустити да кажу да Никшић није *црноїорски*, него *срйски* град у Црној Гори, а они радикалнији (и историјски потковани), отићи ће и даље и Црногорцима ће набити на нос да је Никшић, средњовековни Оногошт, вековима припадао историјској српкој области Старе Херцеговине, која се протезала од Призепоља до Херцег Новог.

Споља узев, стари Никшић је град, како бисмо ми у Војводини рекли, сграђен под винкл још с краја XIX века, рационално форматиран у широком кречњачко-доломитском подножју Требјешке главице с праволинијски постројеним и стилски усклађеним кућама старог језгра, улицама оперваженим дрворедима (крошње које лети злата вреде), и практично и паметно распоређеним трговима, који су душа и погон града, лимфни чворови његовог духа, позорнице његовог идентитета. Ослобођен од Турака 1877. године, четири стотине година закован за полумесец османлијским ланцем, Никшић

Краљ Никола Петровић имао је идеју да у Никшић буде црногорска престоница а круна те замисли били су Саборна црква Светог Василија Острошког и дворац у њеној близини

Фото: Жељко Марковић

је био изабран – изабран од краља Николе – да буде први град у Црној Гори, њен излог у чијем ће се архитектонском склопу и културолошкој матрици отелотворити идеја о модерној *европској* Црној Гори. Мисија је поверена др Јосипу Сладеку, пројектанту, и његовом градитељском тиму. Мотивисани краљевским благословом они немилосрдно руше омрзнуто наслеђе турске паланке, аустроугарским лењиром и под винкл исправљају османлијски грађевински треш и пробијају праволинијске улице.

Град, гладан и жедан слободе, заробљен вековима у туђој окупаторској култури, вери и стандардима, враћа се убрзано себи и својој запарложеној историји, успоставља и крпи покидане континуитете, и своје православно биће, своју хришћанску суштину, ослобађа у пуном профилу на Петровој главици, брду повише гробља и старе цркве Светог Петра и Павла. На том месту, према плану инжењера Михаила Михајловича Преображенског, завршавају 1899. године давно започету Саборну цркву Светог Василија Острошког и освећују је 1900.-те године; њена бела камена визура подређује себи цео град и крунише неостварену идеју краља Николе да у Никшићу утемељи црногорску престоницу. Градитељ Сладек, дворски неимар, коме се осладило да архитектонски мења и освешћује Никшић, и коме је кашика упала у мед, окупља под

Трјебесом елитну гарду италијанских мајстора и материјализује визију краља Николе, подиже репрезентативни дворац, ренесансну двокрилну резиденцију скоцкану на платоу под звоником Саборне цркве. После Другог светског рата, средњовековни Оногошт, малициозни град на чије су главе и кровове савезници истресли тоне бомби, развија се у индустријску обећану земљу. Државна плата привлачи у град чобане и чобанице, дрвосече и дрвосечице из Никшићке Жупе и са дурмиторских камењара, црвени се радничка класа, стижу инжењери из удаљених крајева, лије се железо, копа се боксит, секу се дрва, точи се пиво. И све тако до 20. августа 1989. године, када су у Никшићу заказали „Митинг против глади".

Моја фасцинација позоришном атмосфером никшићке уличне сцене, остала је иста и свих мојих каснијих долазака у град, чији је јавни живот органски скопчан са безбројним кафанама и кафићима, полутамним боемским сврatиштима и супер-модерним стакленим капсулама, слепљеним као сардине у нарочито живахним деловима улица старог језгра, где су летње баште нанизане под крошњама, тендама и сунцобранима, позоришта каква мало где могу да се виде, скоро увек крцата гостима (бучна, грлена). У шврљању градом до сумрака и освежења, изгледало ми је да сам у некој цивилизацији мушкараца. Размишљао сам о том никшићком мачо-фенемену.

Повремено би те мушке никшићке бедеме патријархалног наслеђа, пробијале и рушиле око себе младе и модерно европски дизајниране, високе и као стрела праве и згодне жене, оштрих погледа као ножеви.

Виђао сам их и по Новом Саду, једна цура из тих камених и сунчаних предела студирала је са мном, и све од реда су ту своју горштачку женственост носиле поносно као одликовања. У Никшићу нисам видео дебелу жену, ваљда се тако удесило. Како бих коју угледао у некој кафанској башти, како би која прошла улицом или пресекла трг штиклама, козјом гипкошћу, и како бих сазнавао нове појединости из живота никшићке свакодневице и њених тајни, тако се у мени рушило предубеђење о Никшићу као о тврдом мушком мачограду. Јаке и сналажљиве црногорско-херцеговачке жене с камена, прилагодиле су се таквом типу мушкарца с јаким мужјачим егом и поносом. Штавише, моја искуства и сазнања говоре, почев од тог мог првог доласка у град под Трјебесом, да је Никшић град који се брже од осталих црногорских средина ослобађа(о) оловних тегова племенске и патријархалне свести, „чојства и јунаштва", митског наслеђа.

Мушкарци су свуда по улицама. Стоје као фигуре или глумци на ћошковима, поред радњи или поред летњих башта, стоје под крошњама у хладу или присенцима надстрешница – стајали су јуче, стајаће и сутра, престајаће неки од њих можда и цели живот – неки су заокупљени у темпераментним и на моменте гласним разговорима (улећу ми у уши док пролазим зрнца или фрагменти ових разговора као опиљци), говор тела им је плаховит и воле да „лепршају" рукама, а неки стоје једни поред других као укопани и ћуте, блуде, зевају, досађују се... Међутим, и једни и други, и трећи, они који свакодневно сатима седе у летњим баштама и кроз црне наочаре кибицују пролазнике, и четврти, они који су у пролазу тротоаром или тргом, сами или у друштву,

сви листом у мојој глави – а не значи да сам у праву! – виђени су као људи изразито снажног и поносног, мужјачког, ендемичног, такорећи *никшићкоī* ега. Кад год сам био у том граду, опечен искуством првог доласка, пазио сам нарочито како се понашам, где гледам и шта изговарам да не повредим нечији его, нечији понос. Или, не дај боже, да неко моју реч протумачи као увреду. Тај опрез, који је у мене уносио нервозу и стално ме спутавао, потицао је од спознаје да ми је у комуникацији са човеком тог поднебља, сужено поље слободе изражавања.

Мушке групе или „двојке", рекао бих докони посматрачи никшићке сцене, премда не спорим да је за некога, на пример за мене, и посматрање или глуварење стваралачки чин, којих је много у срцу града, нарочито на ободима и видиковцима у гравитационом пољу главног трга, заокупљају ми мисли. Некима од њих запада за око страно тело са фото-апаратом, осећам понеки поглед на себи и чујем понеки коментар иза леђа („Ко је овај? Шта овај слика?"). Копка их ко сам, одакле сам и шта ми је намера, ништа необично у једној паланци, и одједном хватам себе у опрезу од неког свог несмотреног поступка, који би неки од ових мужјака могао да протумачи лично и као провакцију.

Разуме се да ми смета ово уплитање са стране. Нисам навикао на такво одсуство дистанце. Слободан сам човек, грађанин, крећем се куда хоћу и не угрожавам ничију слободу или приватност, фотографишем зграде и улице (избегавам да сликам људе), и шта се то кога тиче; е, овде се тиче!

Уосталом, ја сам новинар, репортер на задатаку, у руци ми је фото-апарат, о рамену торба, на очима су ми црне наочаре, у устима цигарета, и могло би се рећи да ми је никшићка улица радно место, да ме штити професија, новинарска легитимација УНС-а и уредно исписан путни налог редакције *Дневник*.

Многе професије временом споља обележе и обликују људе, утисну им печат међу очи, а само слеп човек не би у Никшићу у мени видео новинара и повезао га са сутрашњим догађајем, о којем се данима прича у граду.

То је било овако.

Избио сам из споредне улице на главни трг, простор којег су „гладни" одредели за сутрашњи митинг, шврљао сам унаоколо и шкљоцао фото-апаратом, све до момента када сам иза леђа зачуо прозукли глас, који ми се као ледена вода за врат сјурио у здрав разум: – Шта сликаш ти то тамо?

Окренух се у правцу испаљеног упитника.

Двојица млађих мушкараца, високи и сувоњави типови, стајала су под крошњом, оба са црним наочарима упереним у мене.

– Зашто? – упитах изненађено. – Је л' забрањено фотографисати зграде?

– Забрањено је! – издера се глас који ме је боцнуо питањем.

Погледах их ћутке, у неверици, бесан.

Никада никоме нисам полагао рачуне шта фотографишем на улици, и ово питање, које сам протумачио као претњу, коснуло ме је где сам најтањи; био је то ничим изазван напад на моју грађанску личност и слободу.

– А, уплашио си се... признај! – рече један од њих и прасну у смех. – Уплашили смо те, а? Сликај, шта год хоћеш, ми се мало шалимо!

Испоставило се да нису лоши момци, штавише да су се само мало грубље шалили са странцем који им је запао за око.

– Много се истичеш... – спочитали су ми Никшићани. – Не ваља то да се човек много истиче, а ти си баш *видљив* у овом граду. Сви су те већ приметили.

– Одакле си, човече? – распитује се један.

(И то ми смета! С којим правом ме пита одакле сам?)

– Новинар из Новог Сада – узвратих оштријим тоном. – Фотографишем за новине. Уосталом, шта се то кога тиче и шта то коме смета?

– Овде некоме може и да смета – рече Никшићанин и, широко осмехнут, отвори лепше поље разговора: – Што одма не рече да си из Новог Сада! Живео сам неко време на Детелинари. Новосађанке су најлепше жене у Југославији.

– Лепе су и ваше Никшићанке – узвратих.

– Ваше су лепше, нежније, само су хладне и без страсти – настави Никшићанин. – А ове наше су оштре, грубље, али страствене, жива ватра.

Разговор о женама нас је приближио. Добри момци.

На крају сам и њих фотографисао.

У сумрак који је мирисао на медитеранско растиње (лаванду, смиље) и свакаква изненађења, нахрањен и напојен утисцима са уличне сцене гладног града Црне Горе, враћам се из центра у правцу *Оногошта*, и на прилазима хотелу, тротоаром између дрвореда, долази ми у сусрет, лаганим опуштеним новосадским кораком, ногу пред ногу, ништа не слутећи, фото-репортер Илија Рамић, пријатељ, колега и сапутник кроз ноћну кафанско-боемску паралелну историју Новог Сада, запослен такође у *Дневниковој* кући (неколико спратова изнад наше редакције), али у сектору издаваштва, тачније у редакцији за коју је тих дана одрађивао фото-апаратом неки уговорени посао са никшићком туристичком кућом *Требјеса*. О рамену му је тешка торба пуна фотографске опреме.

Нисам имао појма да је у Никшићу. Није ни Илија имао појма да је сутра „Митинг гладних". Прави човек за овакве тренутке у туђем граду, рођени, страсни и радознали, неуништиви (са)путник из мог прашинарског братства, колега који је нека моја репортерска дела објављена у новинама знао напамет, такорећи напамет.

У Никшићу је одсео у *Требјеси*, данима већ фотографише по граду и окружењу, послодавци су му обезбедили возача и аутомобил, и то му није први долазак у ову варош; истим послом већ је долазио и остајао и по двадесет дана.

Илија Рамић појавио се једног дана у клубу *Дневника* на десетом спрату у издању пустолова, који као да се вратио из неке експедиције, одложио торбу са фото-апаратима и сео за сто са извесним предзнањима о мени. Узео је цигарету из моје кутије и запалио. Чуо је да често путујем и прочитао је неке моје репортаже и путописе. Отприлике моје висине, али набијене, чврсте грађе, лица обраслог смеђом брадом и подуже косе, скупљене одостраг у перчин, носио је сиви спортски прслук са много џепова, какве су носили ловци, и планинарске ципеле на шнирање од којих се није одвајао. Изгледао

је пре као авантуриста, него фото-репортер у редакцији Издавачке делатности *Дневника*.

Рођен у Товаришеву, најпре се обрео у Београду, где је на Физичком факултету уписао метеорологију, али студије је баталио када му се шанса за запослење указала у Новом Саду. После годину дана хонорарног рада у кући *Дневник*, примљен је за стално 1987. године и од тада је био фото-репортер у редакцији Издавачке делатности, опскрбљујући фотографијама њихова издања и одлазећи на теренска снимања кад год је *Дневник* улазио у неке пословне аранжмане. У Црној Гори склопили су уговор са туристичким предузећем *Требјеса* и преузели на себе обавезу да осмисле туристичку презентацију њихове понуде и објеката. Рамић је био задужен за фотографије. Добио је на располагање аутомобил са возачем, звао се Цеко, а обезбедили су му и лаки авион за фотографисање подручја Никшића, Жабљака и околине.

Оног дана, свратио је до хотела *Оногошт,* ни сам не зна због чега, није му се свидела атмосфера („Све сами мушкарци за столовима, нигде једне једине жене."), а сада се враћа у центар града и нуди идеју: пиће у некој старој аутентичној никшићкој кафани. Цели дан је фотографисао по врућини, а сада је у мени добио нови мотив за покрет и акцију. У Прагу бисмо у оваквим ситуацијама пошли у лов на Чехиње, али у Никшићу крећемо у лов на кафане, старе

Чувени никшићки хотел „Оногошт" годинама је пропадао након што је престао са радом

Фото: Жељко Марковић

кафане. Пола дана по вручини обијао сам плочнике, седео у летњој башти и глуварио, завиривао у кафанске ћумезе (и продужавао даље), али овакав предлог истомишљеника се не одбија; променио сам правац кретања. У изабраној старинској кафани и огољеној сценографији тог огрезлог мушког свратишта, испуњеног боемским вођем, дочекује нас за шанком стари конобар сувоњаве грађе, коштуњавих и длакавих шака и изровашеног лица, буљавих очију. Неколико припитих сталних гостију, затечених за столом у ћошку, прегласног језика и стаклених очију, напрслих и запаљених погледа, подигли су тензију празне кафане и убрзали наш одлазак из тог мушког свратишта у које ретко када залазе непознати гости. Бистре политику. Њихов разговор имао је некакве везе са сутрашњим „догађањем народа".

Најзад, процењујемо да је за нас у тим вечерњим суботњим часовима, најсигурније место хотел *Оноїошт*. Летња башта крцата је гостима, свира жива музика, мушки певач. Једва налазимо сто у средишту баште, помаже нам конобар у томе, и наручујемо литру црног густог вина из црногорских подрума. Примећујемо да су око нас само мушкарци, овдашњи људи, а нас двојица, оба са торбама поред себе, били смо ваљда једини странци у летњој башти. Осим ако једине две жене нису биле странкиње? Једна је плавуша, друга црнка, обе згодне и изазовно осмишљене цуре, у блузицама, кратких сукњи; седеле су за оближњим столом, да ли саме или у друштву мушкараца, изветрило ми је из сећања. Али, и Илији и мени, више њему него мени, остало је у сећању то да смо причали о тим женама и о том мушком феномену у Никшићу, да нам је то било чудно, та доминација мушког принципа на сваком кораку, па чак и у суботњој летњој вечери, и пазили смо како гледамо у правцу девојака да не бисмо раздражили неког мужјака у окружењу.

Тај мој прикривени опрез и то стално балансирање, срачунати да се на улици, у кафани или у разговорима са људима тог поднебља не испровицара нека њихова реакција или, не дај боже, да неки мој исхитрени поступак или прејаку реч протумаче као увреду, потицали су од мог страха и зазора од општих и недодирљивих места у колективној свести балканског (епског, митолошког) човека, који је своја уверења, преношена с колена на колено, учаурио на заморним и архаичним стубовима наслеђа у које се као у догму не сме дирнути – мајка, част, истина, поштење, понос, премда су у животној пракси ови појмови често флоскуле. Тамо где се превише држи до части и поштења, превише је и лицемерја. И лажи. И непоштења. А лако се потегну песница и пиштољ.

Брзо сам схватио да никшићка кафана није исто што и новосадска кафана. Код нас се, барем осамдесетих година (за деведесете не гарантујем) у пијаним и трезним кафанским препуцавањима, расправама и свађама могло затезати, и затезао сам до усијања, до крајњих граница напетости, а да конац не пукне. Овде, у Никшићу, то је било незамисливо. Експериментисати у овдашњој кафани са нападима на светиње и упуштати се у оспоравања општих места традиционалног патријархалног човека, допустио би себи само луд и крајње необавештен човек, стога сам у разговорима пазио на сваку реч, одмеравао, повлађивао и, углавном, слагао се са саговорником.

* * *

Грануо је сунце. Сунце се поново рађа за радничку класу Црне Горе. Након што сам обавио формалности у хотелу, доручковао и попио кафу у летњој башти, одмах сам се обрео на тргу да посведочим атмосферу ишчекивања догађаја о којем се много причало у граду, и којег су црногорски медији најављивали фразеолошки као „дан Д" или, пак, бити или не бити у животу црногорског/никшићког радништва у егзистенцијалном шкрипцу. Но, добро. Већ од раних јутарњих часова осећала се на Тргу слободе већа живост него иначе недељом и другим данима, а бина постављена у златном пресеку трга (отприлике на месту где је сада споменик краљу Николи на коњу) и радници који су обављали последње припреме на конструкцији, намештали разглас и развлачили каблове, били су мамац за пролазнике, посластица за дежурне посматраче и градске хроничаре и коментаторе, који су се или шеткали око ове позорнице, с оком на бини са говорницом, или су унаоколо стајали у групицама или „двојкама" и пратили збивања на платоу. Један сам од ранораниlаца на Тргу слободе, шврљам унаоколо, биће лепе забаве данас. Приметим и понеког новинара или фото-репортера (сећам се једног дебељка с цигаршпицом у зубима из сарајевског *Ослобођења*), а и сам сам примећен, осећам то по погледима колега.

Сунце је одскочило. Митингаши су све бројнији и бучнији, мноштво је сада већ врвело по тргу и избацивало кључ на неким местима, када су из правца споредних улица почеле да пристижу организоване бучне колоне са транспарентима, заставама и још којекаквом иконографијом, укључујући и пиштаљке и трумбете, чији се звук мешао са музиком пуштаном са разгласа. То су били гладни радници никшићких и подгоричких предузећа. Колоне су се испред бине ређале једна до друге, окићене транспарентима са којих преписујем пароле: *Не тражимо милостињу, већ отето; Виле на Бистрици и казан за гладне, та идеја мора заувек да падне; Остаци, остатака, оставке; Настављамо данас што смо у јануару започели; Ко то смије раднике да бије; Црна Гора у бој креће, гладовати више неће; Момире, Мило, Љубиша, ми смо са вама.*

Ограђена квадратна површина испред бине, зона безбедности врућа као плотна, унутар које су фото-репортери (а међу њима сам и ја са својом фотографском справом) и неколико кршних момака из обезбеђења, опасана је заставицама са петокракама и масом у шуми ћириличних транспарената, живим зидом и претежно мушким лицима у које упирем објектив, и плодове свог сликања, тридесет пет година касније, анализирам на прозору компјутера. Кроз масу пропуштају групу војвођанских Црногораца. Двојица су између себе развила транспарент исписан архаичним ћирилићним словима: *Против инфлације, национализма и глади*. У потпису: *„Солидарност", Ловћенац*. Маса их дочекује овацијама, пљушти аплауз. На мајици једног од носача транспарента пише: *Косово је Србија*. То су документи који погађају у срце догађаја и показују га јасно као на длану.

На једној својој заборављеној фотографије, технички једва употребљивој, искрслој из пласта архивалија, видим човека који вози бицикл и носи транспарент са портретом Слободана Милошевића, гледа у мене и смеје се...

Речју (и сликом), то није био *социјални*, него *политички* скуп. Можда је у маси било и гладних, али такви се на тргу нису ухватили у црногорско и српско коло или поцупкивали са рукама у ваздуху. Преда мном су радници Вунарског комбината Бијело Поље (ВУНКО), „југословенског текстилног гиганта", који је на платном списку у то време бележио око две ипо хиљаде радника, највише жена. Па ипак су у Никшић дошли углавном мушкарци, који поручују са транспарената: *Борба против бирократа је и борба против инфлације; Хљеба и слободе; Смрт фашизму, Слободан народу* (текст испод фотографије Слободана Милошевића), итд. На трг пристижу митингаши из

Трī слободе био је прēплављен митинīашима из мноīих крајева Црне Горе
Фото: Жељко Марковић

Пљеваља на граници са Србијом, радници ШИК-а *Велимир Јакић*. У средишту чела колоне су двојица мушкарца са Милошевићевим портретом рађеним у техници цртежа на платну и учвршћеним између две шипке, а поред њих је жена са урамљеним полупрофилом Тита, притиснутим на груди. (Титов урамљени портрет је и на бини) Изнад њихових глава вијоре се заставе и урличу транспаренти: *Радници: задња рупа на свирали*; *Егзистенцију раднику и његовој породици*, итд. На централном месту испред бине су домаћини, радници никшићке пиваре. Раширили су транспарент исписан крупним штампаним словима: *У последњу битку против бирократије, технократије, лажних болесника и нерадника*. У потпису: *Синдикат пиваре Никшић*.

Изнад масе у подрхтавању, тачније изнад њеног средишњег и најгушћег језгра насупрот бине, међу транспарентима и заставама с петокракама, смеје се нацртани Слободан Милошевић са великог транспарента на којем пише ћирилицом: *Недај влади да народ пати од глади*. У потпису: *Игало*. Транспарент носи млађи, снажни човек. Зумирам мањи транспарен у истој групи: *Шта нам ово Анте ради крепајемо ми од глади.* Анте је, наравно, Анте Марковић (1924–2011), привредник из Загреба, човек који је 16. марта 1989. године постао председник Савезног извршног већа СФРЈ, премијер Југославије. Његов програм снажних економских реформи с идејом да Југославију уведе у Европску заједницу, програм који тек беше заживео с добрим изгледима да обузда инфлациону аждају у земљи у којој је авет мржње пуштена из боце, нашао се на удару српско-црногорског политичког руководства, а његови реформисти, нападани из свих република и омрзнути међу националистима и шовинистима свих боја, доживели су фијаско на првим вишестраначким изборима и крајем 1991. године Анте Марковић ће поднети оставку. Његовом маргинализацијом отворена је бреша за мрачне идеологије и крвави распад Југославије, а у оптицају је и теза да га је међународна заједница пустила низ воду.

На бини су перјанице новог црногорског руководства, „млади, лепи и паметни" омладинци комунистичке номенклатуре: Момир Булатовић (1956–2019), Мило Ђукановић, Љубиша Станковић, Светозар Маровић, јуришници који су се на таласима Милошевићеве „антибирократске револуције", јануара 1989. године, обрачунали са старом гардом у руководству Црне Горе.

Маса се комеша, нестрпљива је и узбуђена, тражи задовољење. Скуп је почео звиждуцима и гласовима негодовања упућених на рачун првог говорника Миодрага Дамјановића, председника Општинске конференције ССРН Никшића, првог човека Организационог одбора „Митинга против сиромаштва", па су се док је говорио чули и повици: „Оставка! Оставка!" Био је кратак, вероватно краћи него што је планирао. Рекао је да је ово скуп против социјале и милостиње и да се овде окупио народ да поручи како се овако више не може живети. Следећи говорник Александар Рогановић, радник никшићке железаре *Борис Кидрич*, био је по вољи масе и његов написани говор, прочитан надахнуто, сугестивно и готово глумачки убедљиво, прекидан је снажним аплаузима и узвицима одобравања: „Тако је! Доле црвена буржоазија! Уаааа!"

Да ли је „догађање гладног народа" у Никшићу била политичка манипулација тадашњег новог црногорског руководства, које је погоршано економско стање и инфлацију у Југославији, искористило да инструмнтализује народ за своје или туђе политичке циљеве
Фото: Жељко Марковић

Да, добро сте чули, у социјалистичкој Југославији народ је гладан, цитирао сам радника Александра Рогановића у свом извештају *Народу је доста обећања – хоће хлеба!* (Дневник, 1989)[87] *Скоро пола вијека од последњег рата на овим просторима у земљи великог Његоша осиромашисмо до просјачког штапа. Осиромаши земља, која је према многим мишљењима данас могла бити раме уз раме по националном дохотку са високоразвијеним земљама. Рађају се сумње и гомилају питања, која нас то памет и у име чијих интереса доведе не до сиромаштва, него до биједе. Наравно, ријеч је о црвеној буржоазији и бројним јањећим бригадама, које су из својих удобних љетњиковаца, богатих ловишта и вила расутих од Улциња до Игала, Жабљака и Плужина, од Трпглава до Ђевђелије, жарили и палили овом земљом. И као што знате, Југославија је под њиховом диригентском палицом доспијела до ивице пропасти и скоро доведена до грађанског рата... Вјерујемо носиоцима нове политике у Црној Гори! Вјерујемо младим, прогресивним, образованим и умним људима! Вјерујемо Момиру, Милу, Љубиши и осталима, од којих очекујемо да ће нас, и поред замки старе политике, вратити из мрака на свјетлост.*

Маса је добро одреаговала и на обраћање др Љубише Станковића, члана Председништва Црне Горе, који је рекао да политичари из бившег републичког руководства, оптужују за лоше економско стање њих који су свега неколико месеци на власти; оптужују их они који у политичком систему без демократије нису поштовали вољу народа и своју неспособност надокнађивали су скупим страним кредитима, којима је плаћан социјални мир и стваран привид богатог живота. Станковић је обећао да ће за разлику од старог руководства Црне Горе, ново *њихово* руководство полагати рачуне пред својим народом, и то већ доказује на никшићком митингу. „Читаво руководство Црне Горе је данас овдје, спремно за ваш суд, сада и убудуће, увјек!"

Маса је затим повикала да јој се обрати Момир Булатовић, председник Председништва Црне Горе и овај је стао пред микрофон. Рекао је да то што је тога дана речено и вићено на никшићком скупу произилази из бића свих радних људи и грађана, не само у Црној Гори, него свих патриотски опредељених и поштених Југословена. Позвао је Црногорце да на „дугачком и напорном путу" наставе са променама, које су започели јануара те године и ослободио је из масе снажан аплауз уз повике одобравања. Преломни моменат „Митинга против сиромаштва" десио када је Славица Влаховић, радница Центра за информативну делатност из Никшића, прочитала поруку грађана, радних људи Црне Горе, упућену на савезну и републичке адресе. Никшићани захтевају заустављање суноврата животног стандарда и вртоглавог раста цена. Хоће: целовит југословенски програм против инфлације са јединственим програмом социјалне политике, јер „већина овог народа већ почиње да живи живот гладних". Захтевају да престане даље понижавање радничке класе и обезвређивање њеног рада...

[87] Дневник, Жељко Марковић, Народу је доста обећања – хоће хлеба! 21. август 1989. (насловна страна, наставак извештаја на стр. 4); Фотографија: Танјуг

НИКШИЋ, 20. августа – *Незадовољство народа Црне Горе тешким класно-социјалним положајем, кулминирало је на данашњем протестном митингу у Никшићу*, известио сам за Дневник. *Овај митинг у Никшићу, назван „антиинфлациони" још у припреми, чиме је прецизно одређена његова сврха, отвара ново поглавље на и онако врућој политичкој сцени Југославије. Наиме, први пут у социјализму један народ је овако масовно и јединствено пред своје руководство поставио питање голог преживљавања, хлеба, егзистенције...*

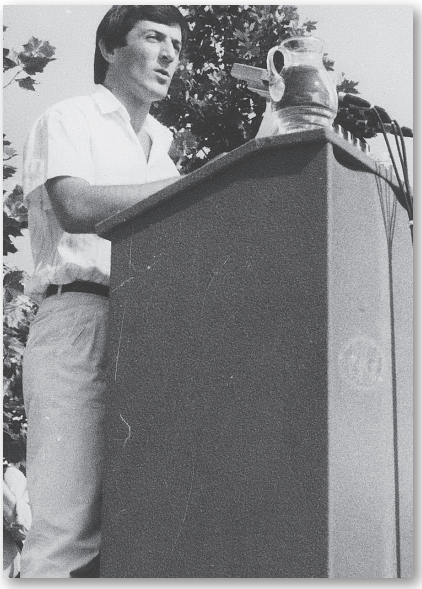
У коментару *Шешири и транспаренти*,[88] којег сам објавио неколико дана после извештаја, нагласио сам социјални карактер митинга у Никшићу, али ствар сам проширио на тешку економску ситуацију у целој земљи. Део тог осврта пренела је сплитска *Слободна Далмација*,[89] која је у неколико наврата преносила делове мојих текстова.

Ништа, ништа није веће од пуног желуца – преносим цитирани део мог коментара из *Дневника* објављен у *Слободној Далмацији* (Сплит, 1989). *Стомак као „социјална" метафора стоји у предворју свих револуција. Није то било изричито речено, али је било и те како јасно на митингу у Никшићу... Милион социјално угрожених људи у овој земљи могли би, да их није срамота, да поставе „просјачке" шешире на плочнике. У име њих, у име оних који ће тек бити гладни (ако се економски суноврат настави), народ Црне Горе је на никшићком тргу, пред целокупно републичко руководство, за које верују да ће га „извући на светлост", уместо шешира по плочницима раширио транспаренте. (...) Први пут откако је социјализма, нашег и туђег, тридесет хиљада људи (само толико?) на улици је викало да је гладно, да им је угрожено право на елементарно постојање. Професионални, озлоглашени бројачи народа по „националној основи", нису у Никшићу имали посла, односно материјала за подметање. Сиромаштво је као глобална категорија и црногорско и српско и хрватско и албанско. Никшићки митинг није био једнонационалан, био је универзалан.*

У целини узев, земља је стењала под инфлацијом, тресла се под све острашћенијим и агресивнијим националним препуцавањима и тензијама, које су прелазиле у отворене и до тада у социјалистичкој Југославији незабележене изливе мржње, али све је то била само предигра и крчакање у балканском лонцу, који је убрзо прокључао, и у којем је никшићки „Митинг против сиромаштва" историја прогутала као минорну епизоду. Сада, после свега, пошто су са удаљености од тридесет пет година, сагледани и повезани у контексту, многи догађаји из тог периода *видљивији* и самим тим лакше им је схватити позадину, никшићка епизода „догађања народа", то јест догађања гладног народа, о којој сам новинарски сведочио августа 1989. године, указује (ми) се као политичка манипулација тадашњег новог црногорског руководства, које је стварни проблем, погоршано економско стање и инфлацију у Југославији, искористило да за своје или туђе политичке циљеве инструментализује и,

[88] Дневник, Жељко Марковић, Шешири и транспаренти, 25. август 1989, 7

[89] Слободна Далмација (Сплит), Шешири и транспаренти, 28. коловоз 1989, 9 (Пренет одломак коментара Жељка Марковића објављеног у Дневнику)

Šeširi i transparenti

»Stomak, kao 'socijalna' metafora, stoji u predvorju svih revolucija«

ДНЕВНИК

»Ništa, ništa nije preče od punog želuca. Stomak, kao 'socijalna' metafora, stoji u predvorju svih revolucija. Nije to bilo izričito rečeno, ali je bilo i te kako jasno na mitingu u Nikšiću«, kaže Ž. Marković u osvrtu u novosadskom »Dnevniku« na prošlonedjeljni socijalni miting.

Pod naslovom »Šeširi i transparenti« autor kaže:

»Milion socijalno ugroženih ljudi u ovoj zemlji mogli bi, da ih nije sramota, postaviti šešire na pločnike. U ime njih, u ime onih koji će tek biti gladni (ako se sunovrat nastavi), narod Crne Gore je na nikšićkom trgu, pred celokupno republičko rukovodstvo, za koje veruju da će ga 'izvući na svetlost', umesto šešira — po pločnicima rasprostro transparente«.

U tekstu se dalje ističe: »Prvi put otkako je socijalizma, našeg i tuđeg, trideset hiljada ljudi (samo toliko?) na ulici je vikalo da je gladno, da im je oduzeto pravo na biološko postojanje.

Александар Роīановић, радник железаре „Борис Кидрич" īоворио је у име радника Црне Горе. Десно: део ауторскоī текста Жељка Марковића коjеī је из новосадскоī „Дневника" īренела сīлиīска „Слободна Далмација"

Фото: Жељко Марковић

фактички, изигра радничку класу у индустријском центру Црне Горе. Читајући поново свој извештај и коментар са тог скупа, питам се да ли сам и сам био изигран и да ли сам стварно као некакав новинарски жутокљунац, поверовао да тај митинг има искључиво социјалну димензију? Толико наиван нисам био. А, ако је ипак тако, онда сам ненамерно лажно сведочио.

Отишао сам у хотелску собу, написао извештај са „Митинга против сиромаштва" и телефоном са рецепције издиктирао *Дневниковом* стенографу.

Истог дана, предвече, дошли су по мене у *Оноīошī* фото-репортер Илија Рамић и возач *Трећесе* Џеко, пошто сам са Илијом договорио да ме аутомобилом пребаце до језера Крупац, желео сам да видим ту извикану воду.

Заиста, пунокрви доживљај лепоте. Сунце је још сијало и небеса су се црвенела изнад шума и камењара, а на пешчаној плажи излежавали су се последњи купачи. Сећам се да смо се под неком тршчаном куполом огребали за пржену рибу на конто Рамићеве сарадње са никшићком туристичком кућом. Пили смо пиво на плажи, све до касно увече.

Када сам сутрадан, у понедељак, слетео на сурчински аеродром, купио сам *Дневник* на киоску и угледао ударни текст са мојим извештајем на насловној страни: НАРОДУ ЈЕ ДОСТА ОБЕЋАЊА – ХОЋЕ ХЛЕБА!

Задатак је извршен.

Шта сте тражили, то сте и добили!
Уредник је одржао реч.

* * *

У Новом Саду, сад скоро, седимо у једној летњој башти и пијемо никшићко пиво из чаша, Илија Рамић црно, а ја светло.

– Да ли си доживео неку непријатност, док си фотографисао по Никшићу? – питам фото-репортера. – Да ли си осећао да те нешто у ваздуху спутава?

– Спутава? Не, не сећам се ни једне једине непријатности, и то не само док сам фотографисао, него уопште. Ја сам са њима јако добро сарађивао – одговори Рамић.

– Ја сам био мало напет и опрезан, посебно у кафанама и пазио сам да неког неким погледом, поступком или речју не испровоцирам – рекао сам колеги.

– Па, јесте, у праву си, то су мало оштрији људи... осетљиви... лако плану... Али, кажем ти, ја ништа ружно нисам доживео, а одлазио сам у Никшић неколико пута – рече Рамић и подиже кажипрст испред мог носа. – Марковићу, немој случајно нешто лоше да ми напишеш о Никшићанима!

ДЕСЕТ ДАНА
КОЈИ СУ ПОТРЕСЛИ КОСОВО

Нереди на Косову: сукоби снага безбедности и албанских демонстраната у Подујеву и приштинском насељу Врањевац. – Приштина: „етнички" корзо у граду подељености и мржње. – У Чаглавици, ноћу, са српским стражама: да ли је људска мука употребљена у медијске и пропагандне сврхе? – Мотивациона бомба: протестни скуп Срба и Црногораца у Спортском центру „Боро и Рамиз". – Аутомобилом кроз ратно подручје од Приштине до Косовске Митровице са колегама из „Мађар соа". – Политички перформанс: „Дан жалости" у спомен на погинуле албанске демонстранате. – Улога хотела „Гранд" у свакодневици и митологији Приштине. – Психолог и писац Миленко Каран, космополита у косовском тамном вилајету (1990)

Крајем јануара и почетком фебруара 1990. године био сам један од *Дневникових* извештача са Косова, члан новинарске екипе у којој су били Милан Бозокин, Ђорђе Рандељ, Небојша Влаховић (дописник из Приштине) и фото-репортер Јарослав Пап (1956–2021). У периоду када смо били тамо, извештавали су за *Дневник* и М. Тодоровић и М. Ђорђевић. Редакција Мађар соа (Magyar Szó) послала је новинара Золтана Немета и фото-репортера Андраша Отоша, који су такође, као и екипа *Дневника*, допутовали аутомобилом, возио га је Немет. Немири у покрајинским градовима, демонстрације Албанаца и опструкција рада у предузећима и рудницима, били су у замаху и колигијум листа је одлучио да појачамо присуство у том делу земље, будући да косовска драма не само да се није смиривала, него се у неким срединама, као што су Подујево, Урошевац и Вучитрн, укључујући и приштинско насеље Врањевац, водио тих дана прави рат између снага безбедности и демонстраната. Било је мртвих и рањених. Изведена је и војска из касарни, транспортери и тенкови забрекатали су улицама и заузели позиције на раскрсницама побуњених градова и села, као и дуж путева, широм Косава. Попришта сукоба надлетали су војни авиони у ниском и бришућем лету.

Сукобе у Подујеву и приштинском насељу Врањевац, крајем јануара и почетком фебруара, албанска страна настојала је да представи као сукобе између палестинских демонстраната и израелских снага, које смо гледали у телевизијским извештајима. Прилог о томе у форми сећања објављен на једном косовском сајту 2020. године, чији садржај управо „прелиставам", насловљен је

Nuk eshte Palestina por Podujeva (*Није Палести́на не́го Подујево*), и илустрован фотографијама страних фото-репортера. Приказани су сукоби демонстраната са милицијом на улицама Подујева и конвоји тенкова и транспортера ЈНА. Шума подигнутих руку демонстраната са два раширена прста. Демонстранти са марамама и војним гас-маскама на лицу. Одношење у трку повређеног демонстранта на рукама. Димна завеса услед дејства сузавца, којег младић са гас-маском на лицу узима са земље и „враћа" милицији која га је испалила. Контејнери изгурани на улице, како би се омогућио заклон и запречио правац кретања снагама безбедности. Ковчег са телом убијеног албанског младића у нередима 1. фебруара у Подујеву, увијен у албанску заставу, подигнут на раменима четрдесет хиљада људи у процесији кроз град. (Младић је Фадиљ Таља, демонстрант, погинуо у сукобима са милицијом.) Албанке са црвеним каранфилима у рукама. Албанци из Подујева 5. фебруара одају почаст минутом ћутања изгинулим сународницима у нередима тих дана.

Подујево је било епицентар нереда и „осиње гнездо албанских терориста", град у којем је живело тридесет хиљада Албанаца и нешто мало Срба. У граду су завели своја правила игре. Није неопходно да човек на сопственој кожи осети шта то значи, да би себи представио страх обичног српског и албанског човека, коме је било до мирног живота, а увучени су у жрвањ конфликта. Пре уласка у град милиције, а затим и војске, у обручу су остали малобројни Срби. Демонстранти су држали под опсадом прилазе граду. Срби тих дана, нарочито ноћу, преживљавају кошмар, стрепе иза закључаних капија и спуштених ролетни и на улицу излазе само дању, кришом, затим се повлаче у своје куће и станове. Децу су евакуисали из града, заглавили су у обручу само старији људи. Каменицама су засули кућу и фотографску радњу Милана Живковића. Није лако ни Албанцима у Подујеву, деценију, већ, град је у некој врсти опсадног стања. Многи од њих страхују од репресалија милиције, али страхују и од сународника, јер су против своје воље, чувајући главе и имовину, принуђени да излазе на улицу и да глуме лојалност са екстремистима. Најагресивнији демонстранти малтретирали су и неке своје сународнике, прете људима ако им се не придруже у отпору и протестима. Албанци који су живели у добрим односима са Србима, избегавају своје комшије да их неко не оцинкари да „флертују" са Србима и принуђени су да се повуку у своје зидове пред руљом.

Почиње свакодневна представа. Ободе града заузела је разјарена гомила, набујала река млађих људи, међу њима су и деца. У новинским извештајима најчешће их називамо политички коректно: демонстранти. Маске су на лицима, руке високо подигнуте и два раширена прста. Вичу: „Демократија! Демократија!" Демонстранти у Подујеву личе на руљу; личе, али руља нису. Упркос дивљању и хаосу којег стварају и привидној спонтаности, то је контролисана гомила коју као топовско месо организују и бацају у ватру локални господари рата. Понављам, најчешће смо их називали демонстранти, али гомила у Подујеву није демонстрирала, него ратовала са снагама безбедности.

Нема правила у српским медијима с краја осамдесетих и током деведесетих година, све је ствар од новинара до новинара, од редакције до редакције,

од догађаја до догађаја. Једни ће извештавати да су на улице изашли албански (шиптарски) демонстранти, други ће, пак, објавити да су то албански (шиптарски) екстремисти, сепаратисти („сепаратистичке хорде"), све чешће и терористи („дивљање албанских терориста"; „терористичке банде"; „терористичке групе", итд.), а трећи ће све подвести под тада често употребљаван појам: иредента. Ма како их назвали, демонстрантима или руљом, били су то политички инструментализовани и националистички задојени претежно млади Албанци, убачени у жрвањ (велико)албанске сепаратистичке идеје, чији су ментори претворили Подујево у главну позорницу нереда. Рецепт је био опробан и усаглашен, у прве редове гурали су најмлађе, малолетнике, па и децу. Док су 17. новембра 1988. године на демонстрацијама у Приштини махали југословенским заставама и подизали изнад глава Титове урамљене слике, сада у Подујеву, крајем фебруара и почетком јануара 1990. године, машу са два прста, стежу песнице, бацају камење. Скандирају: „Борба! Борба! Демократија! Косово република!"

Албански демонстранти поред пута на прилазима Подујеву
Фото: Андраш Отош

Демонстранти у Подујеву кућају кроз град и излазе на периферију, распоређују се по околним брдашцима, запоседају барикаде постављене на улазе у град и на прилазне путеве; то су камене громаде, гомиле песка, шута и земље, аутомобилских гума, испречена стабла и контејнери. Припадници Здруженог одреда милиције (ЗОМ) Савезног СУП-а поред транспортера,

оклопљени и под шлемовима, сада су очи у очи са демонстрантима у чијем језгру температура све више расте, позивају их мегафоном да се мирно разиђу, много пута. Међутим, маса је све раздражљивија. Пале гуме, кула црни дим. Шума руку подигнутих у ваздух са два раширена прста у облику латиничног слова „V". Вичу, скандирају, звижде, псују милицију, бацају камените, чују се и пуцњи из дубине масе. Многи у првим редовима носе повезе преко лица. Милиционари дуго трпе и чекају на положајима, њихови потези се мере посебним аршинима (страни новинари чекају грешку), и сила је последња ствар којој прибегавају, по ко зна који пут мегафоном позивају демонстранте да се разиђу. Затим испаљују сузавце у масу. И крећу с пендрецима према гомили у распадању и бежанији. Неколико минута касније на барикадама нема ни једног демонстранта, чују се из дубине града, вичу, звижде, пуцају. Каменују српске куће. Милиција се повлачи на положаје. И тако из дана у дан, у Подујеву, Глоговцу, Гњилану, Вучитрну, Пећи, Ђаковици, Титовој Митровици, Урошевцу...

Приштина, зима 1990. године: у граду у којем је свако зазирао од сваког, а неизвесност пред сутрашњим даном, стрепња и страх и међу Албанцима и међу Србима били једини заједнички именитељи косовске свакодневице, у граду, наоко мирном, стегнутом у клештима ванредног стања и масовне психозе, окруженом жариштима нереда и засипаном вестима и гласинама о крвопролићу у Подујеву и другим градовима и селима и о мртвима и рањенима у сударима милиције и албанских демонстраната

У данима када у Приштину стиже *Дневникова* екипа, пред крај јануара, на Косову се води прави рат. Ја сам у децембру претходне године извештавао за *Дневник* о преврату у Румунији, боравио сам у Темишвару са фото-репортером Мартином Цандиром, а затим сам и у јануару службено одлазио у ту земљу, чији су се становници избавили окова тираније. Осетио сам мирис рата и смрти, видео сам неке страшне призоре. У недељном издању *Дневника*, на прелазу између новембра и децембра 1987. године, објавио сам репортерски серијал о Албанцима у Војводини у четири наставка и са мном је на тој теми сарађивао фото-репортер Јарослав Пап,[90] а следеће године, августа, после путовања по Косову са фото-репортером Слободаном Милетићем, објавио сам дан за даном пет наставака серијала о Србима на Косову и Метохији, плус репортажа објављена у октобру у недељном издању о ноћним стражама у српском селу Прекале.[91] Сместили смо се у *Гранду* и један дан са *Дневниковим* дописником Небојшом Влаховићем присуствовали у Косову Пољу ванредном састанку друге подружнице ССРН 17 Месне заједнице. О томе сам већ нешто рекао у овој књизи. Није на одмет поновити. Сазнавши одакле смо и за које новине извештавамо, вербално су нас напали узвикујући у препуној учионици школе како *Дневник* не пише истину о страдању Срба на Косову. Влаховић је после тог састанка отказао сарадњу са *Дневником* и своје разлоге образложио у допису објављеном у *Политици*, у којем је написао: „Искрено ми је било жао колега Марковића и Милетића који, као и ја много пута пре тога, ни криви ни дужни доживеше бламажу због *Дневникових* коментара о Косову..." Влаховић је наставио сарадњу са *Дневником*

[90] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, АЛБАНЦИ У ВОЈВОДИНИ, Између очаја и благостања (1), 15. новембар 1987, 6–7; Дневник, Жељко Марковић, Искушења „обећане земље" (2), 22. новембар 1987, 8–9; Дневник, Жељко Марковић, Како су ишчезли Клименти (3), специјал поводом Дана републике, 1987, 12–13; Дневник, Жељко Марковић, Мушка сумња и женско питање (4), 6. децембар 1987, 6–7 (Фотографије: Јарослав Пап)

[91] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, КОСОВСКИ ДНЕВНИК, Рушевине за три борца (1), 21. август 1988, 5; Дневник, Жељко Марковић, Урошевачко „нормално стање" (2), 22. август 1988, 5; Дневник, Жељко Марковић, Прекале се брани оружјем (3), 23. август 1988, 7; Дневник, Жељко Марковић, Ко покрштава муслимане (4), 24. август 1988, 7; Дневник, Жељко Марковић, Проблем „узнемирене масе" (5), 25. август 1988, 7; Дневник, Жељко Марковић, Рат је био бољи, 23. октобар 1988, 7 (Фотографије: Слободан Милетић). НАПОМЕНА: Негативи филмова са овог терена, фото-репортера Слободана Милетића, чувају се у Збирци фотографија Музеја Војводине, плави регистар 30, 28–31

након промене уређивачке политике. Крајем маја 1989. године објавио сам два аналитичка текста о страдању косовских колониста.[92]

Било је логично да ме пошаљу и на Косово и није ми тешко пало. Сви смо већ новинарским пословима били на Косову и писали о Косову, траг о свакоме понаособ остао је у новинама, а колега Ђорђе Рандељ отићи ће 1990. године и даље и објавити књигу *Од Косова до Косова*,[93] записи настали после његових боравака с јесени осамдесет осме и с пролећа и јесени осамдесет девете године, у којој ће заблистати његов путопис из Албаније *Записи из земље орлова*. Путовао је тамо са фото-репортером Јованом Вајдлом, мојим сапутником са многих југословенских терена, стигли су 1. септембра 1990. године, и зинули од чуда на првом кораку: „Дошли смо са великим узбуђењем и обишли неке њене делове разрогачених очију, нађуљених ушију и радознали као никад откако се новинарством бавимо", написао је Рандељ, који је са Вајдлом допутовао у аранжману словеначке туристичке организације *Компас* хидроглисером на редовној линији Будва–Драч, отвореној тог лета. На књизи коју ми је поклонио у ресторану на десетом спрату *Дневника*, написао је посвету: „*Господину Жељку Марковићу, мом првом ривалу у борби за прво перо Србије (и шире), моја прва књига, од свег срца. Ђорђе Рандељ. 27. 03. 1991.*" Више пута био сам мета његовог хумористичког претеривања и увек би ме насмејао луцидном вештином да хвалећи другог, у овом случају мене, похвали и себе. Он и ја се разумемо. И ја бих знао да похвалим себе, да сам био тамо где је он био. Признајем, увек сам му помало завидео због тог путовања у Народну Социјалистичку Републику Албанију, у државу затвор, која је била врхунски репортерски изазов на који је Рандељ одговорио одлично написаном причом с обиљем детаља из свакодневице једног бизарног друштва у решеткама тоталитарног система, којег је устројио Енвер Хоџа (1908–1985).

Сада, пошто у овим књигама поново путујем по земљама Балканског полуострва, показује се колико ми у овим корицама недостаје то што нисам боравио у епицентру последње европске тираније. Имао бих и ја нешто да кажем о томе. Рандељу се на Косову посрећио патријарх Павле, заправо тада још епископ-рашко призренски Павле Стојчевић (1914–2009). Новинаре је избегавао и одбијао. Албанци су физички насртали на њега, а покрајински и републички комунистички властодршци приписивали су му „великосрпски шовинизам", па му је запретио и председник Скупштине општине Призрена, иначе Србин – пише Рандељ у причи *Повест о српском Лаокону*, објављеној у књизи. Владика Павле је у Призрену поразговарао са Рандељем, потоњим аутором књиге *Патријарх Павле: светац којег смо познавали* (Прометеј, 2014), једва је пристао на интервју, па ипак је одшкринуо душу и за новосадске новине рекао оно на шта је годинама указивао у извештајима

[92] Дневник, Жељко Марковић, СТРАДАЊЕ КОСОВСКИХ КОЛОНИСТА, Закон погазио достојанство (1), 27. мај 1989, 5 (Фотографија: Слободан Милетић); Дневник, Жељко Марковић, Силом у селидбу (2), 28. мај 1989.

[93] Ђорђе Рандељ, Од Косова до Косова, Дневник (Нови Сад), Јединство (Приштина), 1990.

Косово Поље: прослава 600 година Косовске битке на Газиместану, којој је присуствовало готово комплетно председништво СФРЈ, а чувени говор пред стотинама хиљада људи одржао је председник Председништва СР Србије Слободан Милошевић. Тада је рекао: „Шест векова касније, опет смо пред биткама и у биткама. Оне нису оружане, мада ни такве још нису искључене."

Фотографије: Јарослав Пап и Бранислав Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

Патријаршији, Синоду и властима, а то је да се исељавање са Косова српског и црногорског становништва одвија углавном због притиска албанских националиста, речју: системски. Владика у том разговору није спорио да се неки са Косова селе због природних миграција (село-град). Али ма који разлози стајали иза ових исељавања, господин Павле Стојчевић поновио је да никада није рекао да су сви Албанци криви за то што је Срба и Црногораца све мање на косовско-метохијској земљи.

Ђорђе Рандељ и ја потписали смо заједно серијал у *Дневнику*[94] заснован на подацима из књиге Руже Петровић и Марине Благојевић *Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије*[95], настале након истраживања спроведених 1985–1986. године. Научни резултати су показали да се „етничка хомогенизација" Косова и Метохије спроводи углавном по утврђеном плану и у синхронизацији са основним циљевима албанске иредента. Српски и црногорски досељеници, који су нова уточишта углавном засновали у такозваним дивљим приградским насељима у унутрашњости Србије, а иселили су се под притиском албанских националиста или из других разлога, жалили су се анкетарима не само на лоше услове живота и несналажење у новој средини, од које су више очекивали, него и на то што их аутохтоно становништво погрдно назива *Шиптари*, па ипак се ни један досељеник ни по коју цену не би вратио на Косово. Упознао сам се 2016. године са др Марином Благојевић Хјусон (1958–2020), социолошкињом и феминисткињом, ауторицом већег броја књига и научних публикација из области родних студија, и са њеним супругом Џоном Хјусоном, професором спортских и културних студија и директором Међународног фудбалског института на Универзитету у Централном Ланкаширу (Уједињено Краљевство). Њих двоје су открили Врдник и у својству нових становника тог места пожелели да имају моју монографију о Врднику. Весна и ја угостили смо их у свом стану у Новом Саду. На жалост, ова изузетна жена преминула је од последица тешке болести.

Додуше, како сам већ рекао у претходном поглављу, нисам био извештач ни са Газиместана 28. јуна 1989. године, када је *Дневник* за тај догађај на меморијалном комплексу поред Приштине (после којег више ништа неће бити исто у Југославији), акредитовао новинарску екипу у саставу: Љуба Вукмановић, Петар Петровић, Михал Рамач, Ђорђе Рандељ, Милан Живановић, Светозар Карановић и Небојша Влаховић, фото-репортери су били Јарослав Пап и Бранислав Лучић. У овој екипи, чисто новинарски/уреднички

[94] То су следећи текстови: Дневник, Ђорђе Рандељ, Жељко Марковић, Документ о беспримерном егзодусу (извештај са промоције књиге), 5. октобар 1989, 6; Дневник, Ђорђе Рандељ, Жељко Марковић, НАУКА О КОСОВСКОМ ЕГЗОДУСУ, Сеобе без преседана (1), 9. октобар 1989, 7; Дневник, Жељко Марковић, Ђорђе Рандељ, Разуђена пракса дискриминације (2), 10. октобар 1989, 11; Дневник, Ђорђе Рандељ, Жељко Марковић, Статистика као збир судбина (3), 11. октобар 1989, 9; Дневник, Жељко Марковић, Ђорђе Рандељ, Пусти воду да Срби оду (4), 12. октобар 1989, 9 (Фотографије: Слободан Милетић, Бранислав Лучић)

[95] Ружа Петровић, Марина Благојевић, Сеобе Срба и Црногораца са Косова и Метохије, резултати анкете спроведене 1985–1986. године, Демографски зборник, књ. 2, САНУ, Београд 1989.

гледано, било ми је логично место, пошто сам се Косовом и уопште албанским случајем већ бавио у нашим новинама, а због чега ме нису уврстили међу извештаче са Газиместана, никада нисам сазнао; додуше, нисам се ни распитивао, а нисам се ни трпао да извештавам са тог догађаја. Такви једнонационални скупови, већ сам више пута нагласио, ма чији били и ма с каквим разлогом организовани, изазивали су у мени одбојност, нервирало ме је то због наелектрисано мноштво у врењу. Али, опет кажем, репортерски и чисто професионално узев (српска и косовска ствар с тим немају везе), био је то стваралачки изазов, епицентар у који нисам забио нос, и због тога ће „случај Газиместан" у овој књизи бити само дотакнут. Тај епицентар је прошао без мене.

Догађај је на насловној страни *Дневника* на дан одржавања свечаности најавио новинар и публициста Михал Рамач (1951–2023), који извештава како се према меморијалном комплексу у средишту подручја „где је пре шест векова вођена крвава битка за одбрану Србије, али и тадашње Европе од османлијских освајачких хорди", сливају специјални аутобуси, ванредни возови, реке аутомобила, очекује се милион људи.[96] Сутрадан је извештај *Дневникове* екипе са Газиместана објављен преко целе насловне стране илустрован великом званичном панорамском фотографијом свечаности снимљеном из птичје перспективе.[97]

Било је за очекивати, па се тако и догодило, да се загребачки информативно-политички недељник *Данас* (1982–1992) обруши на газиместанску једнонационалну прославу шестогодишњице Косовског боја, која им је дошла као шлаг на торту у јеку кампање коју су месецима водили критикујући Слободана Милошевића и његову антибирократску револуцију у Србији. Нисам читао тај број *Данаса*, али судећи по коментару Михала Рамача у *Дневнику*[98] и цитатима које је издвојио, изгледа да су у хрватском листу гадно оплели по видовданској мега свечаности „једнонационалне еуфорије, арогантности и изазивања", а нарочито и дакако очекивано по Слободану Милошевићу, председнику Председништва СР Србије, чији су говор и улогу на том скупу, следи из Рамачевог (дупло уоквиреног и болдираног) прилога, анализирали са злом намером и предубеђењима, призивајући и измишљајући инциденте и националистичко шенлучење, тако да читалац, упозорава Рамач, који поверује у писање „добро обавештене" новинарке *Данаса* Тање Торбарине, „мора да се згрози".

Новинар *Дневника* и један од извештача са Газиместана, Русин из Руског Крстура, брани право Срба да се окупе на велики датум своје прошлости и примећује да загребачком тједнику, како га изворно ословљава, не сметају

[96] Дневник, Михал Рамач, Косово је данас сабориште, 28. јун 1989. (насловна страна)

[97] Дневник, Легендарно поље Косово процветало од људи, 29. јун 1989. (насловна страна). Извештачи: Љуба Вукмановић, Петар Петровић, Михал Рамач, Ђорђе Рандељ, Милан Живановић, Светозар Карановић, Небојша Влаховић и Танјуг. Фото-репортери: Јарослав Пап, Бранислав Лучић. НАПОМЕНА: Негативи филмова са овог терена, фото-репортера Бранислава Лучића, чувају се у Збирци фотографија Музеја Војводине, плави регистар 36, 15–23

[98] Дневник, Михал Рамач, „Данас" иде све даље, 7. јул 1989, 7

баш сви Срби, него им је главна мета – Слободан Милошевић, „нови кнез", како су га представили у *Данасу* и закључили да скуп на Газиместану није била светковина народа, него „тријумф једног човека", новог српског вође, политичара због којег се на Косово слила „милионска река политичких ходочасника" и који „олако даје застрашујућа обећања, звецкајући неразумно оружјем". Рамач загребачком *Данасу* приписује: домишљање, дописивање, извртање, претеривање, изругивање. И у *post scriptum*-у иронично додаје: „Што се тиче 'несретног Дневника', нисмо се препознали и желимо сваку срећу угледном тједнику."

Дуго се познајемо. Почетком осамдесетих радио сам у *Гласу омладине* и сећам се када је једном недељно у нашу редакцију долазио сарадник у пословичној ужурбаности да преда своју редовну рубрику у којој је анализирао догађаје из светске политике. Куштрава, подужа коса и зајапурено лице обрасло брадом, тело увек помало нагнуто напред и задихани покрети човека који долази споља, након што се попео уз степениште ходника, и о рамену зањихана торба, таквог га се сећам осамдесетих година. Новинар *Рускоī слова* био је од 1975. године, а у *Дневник* прелази 1986. године, где је такође пратио светску политичку сцену и у недељном издању објављивао колумну на разне политичке и друштвене теме. Био је главни уредник листова *Наша Борба* и *Војводина*, а почетком 2006. године именовали су га за главног и одговорног уредника београдског листа *Данас* за који је раније писао колумне. Каријеру је 2009. године наставио на РТВ Војводина. У емисији *1989 – Година великоī лома*, коју потписује као сценариста, а затим у серији емисија *Било је то...* у којима анализира догађаје с краја осамдесетих и почетка деведесетих година, прелиставао је архивске примерке *Дневника* и других новина, приказивао телевизијске извештаје, и хронолошки анализао догађаје уочи и у току рата. Био је критичар Слободана Милошевића и његовог режима и у телевизијским емисијама анализирао је утицај „ратнохушкачких" медија на распад Југославије и ратове који су уследили.

Прошло је без мене. Нисам, кажем, био на Газиместану, и зато је ова књига ускраћена за моје доживљаје на маргинама тог скупа. Међутим, да нисам у својству репортера у више наврата боравио на Косову, данас бих се појео жив, и можда се никад не бих усудио да укоричим своје доживљаје са путовања по земљама Југославије и региона. *Дневник* је крајем осамдестих и почетком деведесетих година збивања на Косову и Метохији пратио преко извештаја нашег дописника Н. Влаховића, одличног новинара, који је падао с ногу од посла. Догађаји су се низали као на помахниталој покретној траци и унутрашњо-политичка рубрика ослањала се на извештаје *Танјуīових* новинара и дописника.

На Косово смо крајем јануара 1990. године путовали аутомобилом по сувом и леденом времену. Путовања кроз Србију се не сећам, није ми преживела у мозгу ни меморијска честица, али зато се сећам момента, или се моменат сећа мене, када смо угледали надвожњак на прилазима Подујеву, прошли испод бетонског брвна и ушли на територију покрајине Косово. Ту је сада фамозни гранични прелаз Мердаре, којег српска страна сматра административним,

а албанска граничним прелазом између две државе. Не сећам се да ли је ту негде стајала милиција, али истог трена по аутоматизму прешалтали смо се на косовске фреквенције, чула су нам се изоштрила. Ушли смо у зону опасности, стрепње, страха. Магистрални пут за Приштину пролазио је кроз оранице поред озлоглашеног Подујева, места из којег су данима стизале гадне вести о окршајима снага безбедности и демонстраната, места које је у београдским медијима називано „осињим гнездом албанске иредените, екстремизма и сепаратизма", али оно што је у нас унело забринутост, нервозу и завезало нам језике, напрегло нам чула, беше реална опасност да нас негде на отвореном путу, изван контроле милиције, зауставе албанске страже или да неко запуца на аутомобил новосадских таблица у брзој вожњи према Приштини. То се дешавало и о томе су новине писале.

Припадници Здруженог одреда милиције Савезног СУП-а на пункту у околини Приштине

Фото: Андраш Отош / Приватна архива аутора књиге

Сећам се када смо пројурили поред српског села Девет Југовића у којем су тада Срби још увек живели, и према мојим изворима живели су добро, мирно и богато за косовске прилике, обрађивали земљу и поносили се својим уређеним православним селом на прилазима Газиместану и у близини такође тада већинског српског села Доња Брњица. Срби из села Девет Југовића одржаће се у својих око сто педесет кућа све тамо до 1999. године, када су се са повлачењем војске и полиције одселиле у Србију и неке породице, мањи број додуше, али после мартовског погрома 2004. године, и дивљања албанске руље у Чаглавици, дошло је до масовног исељавања Срба са

Косова после којег више ништа није било исто. Године 2016. остаће у селу Девет Југовића – деветоро Срба, међу досељеним Албанцима који су овде саградили куће.

Приближавали смо се циљу, пред нама се у екрану шофершајбне отворила дубинска перспектива магистрале размотане кроз равничарску депресију. Пут се забадао у сиве визуре Приштине у сумагличастом пејзажу послеподнева. Пред хотелом *Гранд* дочекао нас је колега Влаховић, који је живео у месту Косово Поље, поред Приштине.

Сместили смо се на трећем спрату хотела, где је смештено још неколико домаћих и иностраних новинарских екипа, неки ће доћи касније и хотел је тих дана личио на једну огромну међународну медијску кућу. *Гранд* ће бити тема посебног поглавља с обзиром на значај овог хотела као једног од носећих стубова новије (социјалистичке) приштинске митологије. Испоставило се да је колега Небојша Влаховић осмислио програм дочека за нас и исте вечери обрели смо се у Косову Пољу, већинском српском месту, железничком чвору удаљеном осам километара од Приштине, где смо се у једној кафани, једној од мноштва кафана дуж главне улице, задржали до дубоко у ноћ, и мешано месо и јагњетину заливали пивом и вином. (Колега Влаховић и ја оживљавали смо успомене на онај косовопољски скуп Срба, од пре две године, када су нас напрашили незадовољни извештавањем војвођанских медија о стању на Косову.)

Влаховић нас је повео у један новији, пристојан и модерно осмишљен локал, али у меркању понуде, превагнула је кафана за добар залогај и шенлучење, крцата гостима, пуна приче и дима. Ушли смо унутра. Зидови кафане били су окићени иконама и другим „реликвијама" и предметима из српске митоманије и митологије. Засметала ми је таква наметљива и агресивна сценографија (сличну кафану нисам познавао у Новом Саду), али како је кафанско време одмицало у ноћ, а вино и атмосфера одрађивали своју сврху, тако сам се и ја прилагодио једнонационалном пејзажу и, све у свему, добро ми је било са осећањем да сам на Косову „међу својима". Уосталом, све је то ипак било у функцији зараде, мамљења гостију и задовољавања њихове потребе за опуштањем. Албанци у ту кафану нису залазили, не зато што им је било забрањено, наравно да није, него зато што им је у тој кафани све што види око поручивало да то није њихов свет.

(Косовопољске кафане сетићу се неколико година касније, када будем закорачио у једну канцеларију Народне и универзитетске библиотеке у Приштини, чија је унутрашњост од пода до плафона била дословно затрпана српском национално-црквеном иконографијом. Више се не сећам особе која нас је ту примила, а није ни важно. Носио је око врата крст, а око корена шаке бројаницу, чије је чвориће трљао јагодицама прстију. Не знам да ли је он, или неко други из те установе, аутор сценографије у тој канцеларији, али ма ко то био, третирао је ово као свој приватни простор и осмислио га је по сопственом укусу и ћефу, како хоће и како му се може. Могу да замислим како се у таквој сценографији осећао Албанац, ако је неки уопште закорачио у тај српски

косовски надреализам, када је мени било дегутантно. Иконе су биле окачене и на сцени амфитеатра, када смо представљали „Прометејева" издања. Можда само за ту прилику.)

Детонатор нереда на Косову у зиму 1990.-те био је прекинути Четрнаести (ванредни) конгрес Савеза комуниста Југославије одржан у Београду од 20. до 22. јануара на којем су се у драматичној атмосфери сукобиле српска и словеначка делегација. Размењене су оштре речи и свако је остао код својих ставова и аргумената у вези са решавањем кључних проблема југословенске заједнице, након чега су Словенци протестно напустили центар *Сава*, испраћени аплаузом, придружили су им се и Хрвати, а тадашњи председник Председништва ЦК СКЈ Милан Панчевски из Македоније, закључио рад конгреса који је остао забележен као један од важних догађаја у хронологији распада Југославије и датум када је окончана владавина Савеза комуниста Југославије. Свађа српске и словеначке делегације на конгресу била је очекивана, само је било питање повода и интензитета. Међутим, ватра је потпаљена још у *Цанкарјевом дому* у Љубљани 27. фебруара 1989. године када се словеначко руководство на протестном митингу солидарисало са албанским рударима Трепче у штрајку. Српско руководство после тога извело је на београдске улице милион људи. У децембру 1989. године у Србији је почео бојкот словеначке робе као контрамера Словенији чије је руководство забранило митинг истине Удружења *Божур* у Љубљани. Албански сепаратисти осетили су моменат за акцију и 24. јануара 1990. године хиљаде студената приштинског Универзитета преплавило је улице захтевајући укидање ванредног стања и прекид судског процеса Азему Власију, а истог дана плануле су демонстрације у Урошевцу, Митровици и Подујеву.

Сутрадан смо прошетали центром Приштине.

Пре неки дан ту су биле демонстрације Албанаца, студенти и дечурлија викали су: „Демократија! Демократија!" Сада је мирно. Корзо, чувени *етнички* корзо на којем с једне стране улице шетају или стоје Албанци, а с друге стране Срби, Црногорци и Југословени. На зглобним тачкама улице и на раскршћима стоје или се шећкају милиционари у пуној опреми, оклопљени панцирима, али град контролишу и полицајци у цивилу и сваки странац или новајлија на корзоу, сваки пролазник сумњивог понашања, пре или касније бива примећен и легитимисан. Патроле пролазе корзом, заустављају понеког пролазника и проверавају његове личне исправе, па смо и сами на једном раскршћу подвргнути рутинској процедури ванредне провере. Попричао сам са једним милиционаром, Хрватом, рекао ми је да је пореклом из околине Загреба. Звао се Ладислав, ожењен Мађарицом из новосадског насеља Телеп. Био је припадник Здруженог одреда милиције (ЗОМ) Савезног СУП -а, како су званично називали припаднике безбедоносних снага на Косову у чије редове су „регрутовали" милиционаре из свих република и покрајина, који су се смењивали на терену. База им је била у Ајвалији код Приштине. Погоршане политичке прилике у земљи у којој су се словеначка и хрватска руководства уортачила против српског, резултирале су повлачењем њихових

милиционара из ЗОМ-а; словеначки припадници одреда напуштају Косово 10. фебруара, а хрватски милиционари у саставу ССУП-а повлаче се са Косова 8. априла 1990. године.

Уживам да се осамим и да шетам градом у који допутујем и у том смислу ништа код мене није променило ни ванредно стање у Приштини. Одвојио сам се од колега који су отишли у кафану Покрајинског народног позоришта или у кафану старог хотела *Божур*, више се не сећам, али сећам се да сам имао потребу да осетим град, и запутио сам се до зграде Народне и универзитетске библиотеке у којој сам већ био приликом једне од својих посета Приштини. Није ми познато да ли су већ тада уведене привремене мере у ту установу или је то учињено касније. Зграда библиотеке, хибрид традиционалног и назови савременог архитектонског рукописа, личила ми је на некакву тешку згуснуту структуру, наслагане пакете, блокове или коцке увезане жицом или застрте мрежом, а понекад из неког висинског угла и у некој светлости и на жабу крастачу. Пројектована на самом почетку седамдесетих година у комбинацији кубусних етажа наткривених куполама и обложеним шестоугаоним алуминијумским решеткама, требало је да снажно изрази идентитетски значај и еманципацију Косова. Чудна, необична архитектонска творевина и визура, контраверзна грађевина каква се до тада ни у траговима није виђала у социјалистичкој Југославији, довршена 1982. године на некаквој ледини у средишту града, предвиђеној за парк (остала је до данас на ледини), чију је *ендемичност* аутор загребачки архитекта и академик Андрија Мутњаковић у својој теоријској елаборацији објашњавао идејом да у таквој структури оваплоти завичајни византијско-исламски дух, тачније локалну варијацију грађевинског наслеђа косовске регије, односно да прати линије (призренског) хамама, а да истовремено композиција грађевине одржава снажне кубично-сферне визатијске елементе и волумене. Мутњаковић је штавише истицао да је у овој грађевини најснажнија византијска подлога Пећке патријаршије?!

Далеке 1987. године пред зградом библиотеке први пут је стајао босанскохерцеговачки и хрватски новинар и књижевник Миљенко Јерговић и грађевина му се на први поглед учинила грозна. „Испрва био сам шокиран, скоро уплашен, и да ме је тад приупитало, потврдио бих да још нисам видио грознију грађевину", писао је Јерговић, да би последњи пут испред те зграде стајао и у рано пролеће 1990. године, дакле два месеца након што сам ја био у Приштини. „У многочему то је, бит ће, и најконтраверзнија, па и најомраженија кућа у повијести социјалистичке Југославије. Пројектирана 1971, на валу језичне и културне еманципације Албанаца, која је наилазила подршку код маршала Тита и међу српским либералима, а довршена 1982, усред албанске победе на Косову и жестокога полицијског и правосудног терора над најбројнијим косовским народом, Мутњаковићева се Народна и универзитетска библиотека нашла у трагичном процјепу и усред хисторијских ломова, и тако је дијелила судбину стотина тисућа, милијуна Косовара, чији су се животи на једнак начин ломили", писао је Миљенко Јерговић 2012. године у есеју *СУБОТЊА МАТИНЕЈА Андрија Мутњаковић: библиотека.*

У мом оку, пак, и у мом европском доживљају савремене архитектуре, откако сам је крајем осамдесетих први пут видео уживо и закорачио у њену утробу, ушао у њен атријум, зграда Народне и универзитетске библиотеке указивала ми се као хладни, мрачни и компликовани бетонски организам, „симбол националног идентитета", лишен људског лика и топлине. Међутим, архитекта Мутњаковић, који је под притиском ендемске природе свог приштинског (не)дела, годинама био принуђен да га објашњава и оправдава, изазива у мени емпатију посебне врсте, нарочито откако сам из његових исповести сазнао за прапочетке његовог рада на пројекту библиотеке. Путовао је у Приштину на почетку седамдесетих у јеку епидемије великих богиња (variola vera). Одвраћали су га од тог смртоносног путовања на Косово, али Мујаковићева стваралачка страст била је јача од смрти. После је причао како је био једини путник у возу за Приштину.

Зима, 1990. Сува и сива зима у свакодневној сумаглици као у сукрвици која залива и облаже смркнута лица и турбне безбојне грађевине, али зима која у својој грозоморности као да долази однегде изнутра, дубоко из човекове менталне сфере, па се тело из којег избија ова метафизичка приштинска хладноћа нигде не може загрејати. Куд год човек пође и где год стигне, свуда га прате дрхтавица и језа, унутрашња хладноћа, и то страшно сивило у граду без лепоте, које заудара на воду од суђа. Промичу лица, завејана у шалове, оклопљена крагнама, капе су спуштене дубоко на очи, људи су у зимским маскама као некаве покретне лутке, али није тешко препознати Албанце; генетски одливак на њиховим лицима, начин одевања, погледи, па и покрети, све их одаје у мојим очима, као што и мене одају неки знаци у њиховим очима, осећам то док се мимоилазимо, окрзнемо очима. Флоскула о страху човека од човека, страху који се „осећа у ваздуху", овде је опипљива, видљива. Свако наоко гледа своја посла и мало коме је до приче, журе улицом, као да желе да се што пре уклоне испред туђих очију, а кад су два-три човека заједно на неком ћошку или у пролазу разговор је полушапат и очи су закошене. На улици су скоро сви мушкарци.

Када сам децембра 1995. године последњи пут боравио у Приштини, град је био у клештима српске полиције (назив милиција избачен је из употребе 1991. године) и управе, а све важне институције из којих су одстрањени неподобни и нелојални Албанци, или су их под притиском или својевољно напустили, држали су „београдски кадрови", Срби. Површно гледано, стицао се утисак да се живот у граду стабилизовао и да су гвоздене методе одрадиле своје, ма како то непријатно звучало. Дугорочно, стање ни мира ни рата, било је неодрживо.

Енигма ноћних straжа на Косову: о томе да ли су наоружани Срби из Чаглавице код Приштине, које смо фото-репортер Јарослав Пап и ја посетили једне ноћи првог фебруарског дана 1990. године, али и Срби из неких других села око Приштине, увели ноћне straже и патроле самостално и у реалном страху од Албанаца или су срачунато употребљени као глумци у позоришној представи која је Београду послужила у пропагандне сврхе и пред јавношћу пружала алиби снагама безбедности за интервенцију против албанских демонстраната, и каква је улога у свему томе припала такозваним дечјим возовима из Косова Поља

У вечерњим часовима 1. фебруара 1990. године возили смо се аутомобилом из Приштине у приградско српско село Чаглавицу, поред магистралног пута Приштина–Скопље, с намером да доживимо ноћ међу мештанима, који су у страху од албанских екстремиста, како су ми објаснили (и како сам то схватио), *премда у том селу није било већих нереда*, поставили тих дана превентивне оружане ноћне straже на четири улаза и проверавали возила, која су се кретала путевима кроз село и око села. Из увода сопственог извештаја под насловом *Straже за миран сан*[99], преписујем како су у свим српским и црногорским селима, па и у срединама у којима није било сукоба и других проблема, уведена ноћна дежурства, а у руке становника тих села, који *бране своја огњишта*, читам даље из првих реченица свог текста, ставио сам: пушке, пиштоље, секире и тољаге. Где сам видео секире и тољаге, не сећам се, у Чаглавици нисам. Да ли су стражари баш били спремни да *пуцају на сваки сумњив покрет*, како сам написао... Нису. Прихватио сам њихове приче и разлоге здраво за готово.

Напуштати у то доба хотел *Гранд*, а поготово излазити из Приштине (макар и у Чаглавицу, шест километра од града), био је на прелазу између јануара и фебруара 1990. године задатак високог ризика и није био препоручљив плашљивцима и особама плитког дисања, али ми смо путовали службено, с новинарским легитимацијама и путним налозима, осећали смо се као слободни људи, бар сам ја имао такав осећај. Уосталом, какви бисмо ми то били извештачи са лица места да нисмо заболи нос и у такав један професионални и људски изазов.

Сада ће неко да ми приговори, неко из круга лиценцираних пацифиста, због чега исто тако нисмо посетили и другу страну, неко већинско албанско место, нпр. Подујево, чије су наоружане straже такође заустављале возила и проверавале путнике у њему, држећи на оку и „непријатељске" милицијске снаге у страху од њихове интервенције и од српских екстремиста? Лако је мудровати са београдске и новосадске дистанце, ширити антиратну демагогију и српски канцеларијски пацифизам. Једно је теорија, друго је живот. Једно је Нови Сад, друго је Подујево. Једно је Европа, друго је Балкан. Околности

[99] Дневник, Жељко Марковић, Straже за миран сан, 3. фебруар 1990, 9 (Фотографија: Јарослав Пап)

су биле такве да то за нас из *Дневника*, али наравно и за друге новинаре из Београда и Србије, није било паметно, не због Албанаца – никоме нормалном међу њима, није било до сукоба ни са милицијом, ни до свађе са српским комшијама! – него због наоружаних лудака у редовима Албанаца. Нисмо били пожељни међу њима. И тачка. Новинари из хрватских и словеначких редакција, а нарочито новинари из Западних медијских кућа, дочекивани су у албанским срединама раширених руку. Нису се нешто ни они трсили да чују и другу српску страну.

Сећам се разговора са приштинским колегом, албанске националности, којег сам замолио да нам буде водич и „гарант безбедности", пошто ми је намера, рекао сам му, да посетим неко албанско место у околини Приштине и да поразговарам са људима.

– Не бих вам препоручио – одговорио ми је колега. – И не могу на себе да преузмем одговорност за вашу безбедност. Није паметно. Није тренутак.

– Шта може да нам се догоди?

– Шта може да се догоди мени да се с вама појавим на некој српској барикади? – одговорио ми је питањем. – Можете ли ви да гарантујете за мене?

Нисам му одговорио и то је био мој одговор на његово питање. Предложио сам му више у шали да поделимо одговорност и да пође с нама у Чаглавицу, њему добро познато место у којем је имао познанике међу Србима и никада у том месту није доживео непријатност.

– Не треба беспотребно провоцирати – мудро је одбио предлог. – Мислим да моје присуство у Чаглавици сада не би било добро ни за мене ни за вас.

Сходно подели послова унутар наше новинарске екипе, случајем Чаглавица позабавили смо се фото-репортер Јарослав Пап и ја, а водич, логистика и „гарант безбедности" био нам је дописник Небојша Влаховић, који је с нама пошао из Приштине, претходно најавивши наш долазак.

Само што је *Дневников* возач извезао возило са хотелског паркинга (било је око 21 час), пружила се пред нама суморна и опасна пустиња празног и осветљеног булевара у сувој и леденој зимској вечери, с тек понеким аутомобилом у брзој вожњи, и можда с два-три промрзла пешака у брзом ходу тротоаром. Да ли је тако овде бивало и у нормалним околностима у то доба дана на зимској хладноћи, није ми познато, а не питах кад је требало, или се не сећам. Околности у којима смо се ми налазили утицале су на моју поремећену перцепцију и не бежим од тога да сам можда драму видео и тамо где је није било. Човек не може да као змија изађе из кошуљице своје субјективности. Возили смо брзо, посаветовали су нас да је тако најсигурније и убрзо смо уронили у густи мрак којег су као сметове разгратали само фарови нашег аутомобила и све до првих кућа Чаглавице нисмо се мимоишли ни са једним возилом. Једини живи створ на том делу пута којег смо видели, беше неки убоги и дроњави крупни пас, шарпланинац, чије смо оријашке димензије и несрећну судбину коментарисали у вожњи.

Није мудро ноћу путовати по косовским друмовима. Терористи знају да искоче из мрака и да зауставе возила уз обавезно злостављање путника,

написао сам у тексту, олако употребио реч *терористи* и уденуо случај извесног Угљеше Чолића, Србина из Ајвалије, којег су у том месту Албанци пресрели на путу, док је мајку возио код лекара. Малтретирали су човека све док га нису спасили неки Албанци, *осведочени пријатељи српског и црногорског народа у овом крају*. (Мало је што су пријатељи, него су још и осведочени.) Колега Влаховић нас је психолошки припремио за сусрет са наоружаном цивилном стражом на улазу у село и призор неколико мушкараца са оружјем у мраку, које су обасјали фарови у моменту када су нам рукама показали да се паркирамо поред пута, примили смо са олакшањем. Доспели смо међу *своје* људе. Провера нашег идентитета протекла је без проблема, уљудно и оперативно, и убрзо смо стигли у центар Чаглавице, где нас је на улици пред зградом Дома културе *Вук Караџић* дочекало неколико људи из штаба одбране села.

– Има ли проблема? Како протиче вече? – упитао сам људе на дежурству.

– Све је мирно – одговорио је један од њих. – Страже и патроле увели смо превентивно, а до сада у Чаглавици није било проблема. Напишите да ми у овом селу не чувамо од екстремиста само Србе, него и Албанце, неколико њихових породица живи у Чаглавици.

– Како живе? – упитао сам члана штаба.

– Под нашом су заштитом. Не фали им длака с главе – одговори чаглавички Србин. – Ако желите, можемо вас одвести до њих па нека сами кажу...

Због чега нисам поразговарао са Албанцима из Чаглавице, не сећам се, али познајући себе у таквим околностима, верујем да ми је засметао наметнути сусрет са људима у страху, чије је одговоре било могуће предвидети и који су вероватно одабрани за давање позитивних изјава новинарима. Уосталом, таман и да банем на нечију капију, ко би од чаглавичких Албанаца био толико блесав да за новине нешто лоше каже против наоружаних комшија Срба у чијем су окружењу?

– Да ли међу стражарима има и Албанаца? – упитао сам човека.

– А не... – насмејао се и погледао ме с чуђењем. – То би било превише. Сународници им такву сарадњу са Србима никада не би опростили!

– Шта би им се догодило?

– Шта мислите? Могли би да спакују кофере и да се селе са Косова.

– Како то да вам милиција дозвољава да наоружани легитимишете људе? – упитао сам стражаре и помало нетактичним питањем изазвао код њих зазор.

– Да ли ви из Новог Сада уопште знате шта се овде догађа и шта мучи нас косовске Србе? – обрецнуо се на мене један од стражара. – Милиција, као и ви, дође и оде, а ми у Чаглавици остајемо овде на милост и немилост њихових екстремиста!

Неколико људи у бундама и јакнама седело је у незагрејаној просторији Дома културе, испред упаљеног телевизора, а пушке и пиштоље положили су на столове. То је призор који је био врло упечатљив за моје око. Сећам се џезве и шољица са испијеном кафом на тацни и кристалне пепељаре пуне пикаваца; видим је као да ја сада преда мном. Међутим, ни једно од лица, ни из те

просторије, ни са страже, ни из патрола, не излази ми пред очи, а једина мени доступна Јарослављева фотографија са тог излета у Чаглавицу, објављена унутар мог текста, тако је неразговетно пласирана на лошој хартији да се фигуре стражара у мраку једва назиру док њих тројица на улазу у село проверавају исправе возача у ауту, који је после нас наишао из правца Приштине.

Обишли смо село са патролом, а затим се око поноћи вратили у хотел. *У селима око Приштине, Срби и Црногорци су организовали наоружане страже, како би се заштитили од албанских терориста*, стоји у поднаслову мог текста.

Данас се питам, питам се ради питања, да ли су се ти људи организовали самоиницијативно, мотивисани реалним страхом од Албанаца, како су ми казали у Чаглавици, или су, пак, употребљени за нечије пропагандне интересе? Српској страни свакако је користила оваква сценографија „народних стража" као покриће и доказ пред јавношћу за мантру о угрожености Срба и оправдање за интервенцију милиције против Албанаца? Да ли је Чаглавица са својим цивилним ноћним стражама и патролама, комуникацијски за трен ока доступна новинарима из хотела *Гранд*, послужила српској страни као медијска удица и излог косовске драме за пропагандне сврхе, с обзиром да су телевизијске екипе овде довођене и овде добијале упечатљиве ноћне кадрове и није било потребе путовати дубље у унутрашњост и изазивати врага, све се ефектно *телевизијски* одрађивало у Чаглавици? Што се мене тиче, отишао сам у Чаглавицу са фото-репортером у намери да репортерски сведочимо о драми људи који се плаше за своје животе и имовину и који су у страху од Албанаца заштиту села преузели у своје руке. Можда сам и сам био (зло)употребљен и изигран у представи за новинаре у којој је мој текст *Страже за миран сан*, ни крив ни дужан, одрадио своју пропагандну сврху, а да тога нисам био ни свестан. Можда, а можда и није.

Још једна дискутабилна појава уочена тих дана на Косову, о којој ја додуше нисам писао, нити сам о њој размишљао, копка ме док бабрам по новинској архиви, кроз коју тутње фамозни косовски „дечји возови". Пратио их је непотписани колега из чијег текста *Возови бола и последње опомене*[100] сазнајемо да је 1. фебруара 1990. године са железничке станице Косово Поље, јутарњим возом у 6.30 часова, отпутовало у Србију преко двеста деце у пратњи својих родитеља, а очекује се да ће их сутра бити још више, с обзиром да из села Магуре, вапе за хитном евакуацијом деце. „Пљусак суза, колективни бол тежак као олово, натопио је перон железничке станице у овом граду", извештава колега и дечји плач тумачи као „последњи позив да се спречи незапамћено дивљање сепаратиста". Срби из угрожених села и градова евакуишу децу у унутрашњост Србије, не желећи да их препусте Албанцима, и због тих бегова у Косову Пољу основан је Штаб за збрињавање деце и њихових родитеља. Активисти штаба на железничкој станици Косово Поље покушавају да зауставе ове бегове и нуде родитељима и њиховој деци смештај по кућама, безуспешно; њихови сународници ускачу у „дечје возове" за Србију и беже са

[100] Дневник, Возови бола и последње опомене, 2. фебруар 1990, 6 (текст је објављен без потписа)

Косова главом без обзира, попут човека из Урошевца, који путује са својих шесторо деце и то само са најнеопходнијим стварима, које су успели да покупе пред „разулареним сепаратистима". Извештач је на перонима срео Милорада Самарџића, председника Комитета Косова Поља, који је 1. фебруара испратио београдски воз у 14. 42 сата, крцат децом и њиховим родитељима из Пећи, Ђаковице, Клине, Урошевца и других места. Локални званичник рекао је новинару да је у вагонима око сто двадесет дечака и девојчица, „убеђен је да их је далеко више пошто их родитељи из неког разлога крију по купеима и ходницима".

Следећег дана *Дневник* објављује информацију да је из села Граца у вучитрнској општини избегло стотинак деце и жена. *Танјуг* у вести емитованој 4. фебруара јавља да је од почетка демонстрација албанских националиста и сепаратиста, отпутовало у унутрашњост Србије са Косова, односно са железничке станице Косово Поље, око две хиљаде српских и црногорских жена и деце. У Штабу за збрињавње људи речено је *Танјуговом* дописнику да је за протекла три дана Косово напустило 997 жена и деце, а 67 лица из седамнаест породица збринуто је у Косову Пољу. Да сам ја извештавао о „дечјим возовима" са Косова, писао бих највероватније слично као и непотписани колега. Деца су опасан аргумент и доказ. Али данас се питам, питам се ради питања, ко је заиста стојао иза тих *дирљивих* дечјих збегова, који су телевизијски сервирани најснажније одсликавали косовску драму на самом почетку 1990. године и „оправдавали" акције милиције против Албанаца, и да ли се иза „дечјих возова" скривала манипулација и пропаганда? Ништа лакше и ништа ефектније него позвати се на патњу деце.

„Ко невину српску и црногорску децу протерује са огњишта?" пита се у *Дневнику* непотписани колега у коментару у којем напада лицемерје „алтернативних демократских снага" Косова и наводи пример: „Јер, док ово јављамо, са железничке станице у Косову Пољу кренули су пут Србије вагони са уплаканим девојчицама и дечацима."

Фото-репортер Јарослав Пап снимио је на железничкој станици Косово Поље серију дирљивих и потресних призора с уплаканим и преплашеним дечјим лицима на прозорима вагона.[101] Објављено у штампи, то је погађало емоције. Инсталирао је у купатилу хотелске собе фото-лабораторију и фотографије слао у редакцију телефото уређајем.

На Косову, јануара и фебруара 1990, Пап се са фото-репортерима из других редакција међу последњима враћа са терена у хотел. Често аутомобилима стижу и по мраку. Само што се врати у хотелску собу, Пап развија филмове у хемикалијама, прави фотографије и телефото уређајем, прикљученим на телефон, снимљену историју шаље у деск *Дневника*, дежурним уредницима

[101] Фотографије или негативи филмова Јарослава Папа, снимљени тих дана на Косову, нису пронађени у Збирци фотографија Музеја Војводине, што не значи да нису тамо у фонду „Дневникове" фото-архиве, којој предстоји сређивање и каталогизација. У разговору са његовим сином Андрејом, аутор књиге сазнао је да се већи број Папових фото негатива налази у његовој родној кући у Лалићу.

с којима смо у непрекидној телефонској координацији. Његове фотографије сутрадан или илуструју наше извештаје или су расејане по листу, чије су унутрашњо-политичке стране тих дана крцате прилозима са Косова. Вест стиже вест, догађаји су на брзој покретној траци, и простора је увек мало у новинама; тада је најлакше избацити већ сложену фотографију или је смањити и обезличити, понекад до непрепознатљивости, због несхватљиво лошег квалитета хартије дневног издања листа. Међутим, немири на Косову, главна су тема свих југословенских медија и Папове фотографије пробиле су се на насловне стране *Дневника*, а уредник недељног издања, штампаног на квалитетнијој хартији и у бољој дизајнерској опреми, објављује његове фотографије и на дуплерици и пружа му сатисфакцију, која Папа мотивише да улеће из акције у акцију у лову на што бољу фотографију. Дешава се да његове фотографије, посредством *Танјуга*, преузму други домаћи, али и листови из иностранства, попут сјајне фотографије с периферије Подујева снимљене у жаришту окршаја милиције и демонстраната, коју су у крупном формату на насловној страни објавиле београдске *Вечерње новости*, премда је Јарослав фотографију послао у матичне новине, које је нису објавиле. Требало је то прогутати и издржати.

Прелиставам архивиране примерке *Дневника*, који покривају десетодневни период нашег боравка у Приштини и за потребе овог поглавља цитирам наслове, препричавам укратко и издвајам фрагменте текстова извештача агенције *Танјуг* и нашег новинарског тима само са једне унутрашњо-политичке странице с подвученим наднасловом у врху: *И поред предузетих мера косовска драма не престаје*, странице под коју смо потписани као извештачи у доњем десном углу (М. Бозокин, Ж. Марковић, Ђ. Рандељ, Н. Влаховић, М. Ђорђевић).[102]

Уоквирена *Танјугова* вест под насловом *У Пећи троје погинуло* обавештава нас о сукобима снага безбедности и демонстраната у насељу Капешница, где су „милитантне групе младих Албанаца" милиционаре гађале каменицама, а ови узвратили сузавцем. Сазнајемо и о немирима у оближњим селима Дубово и Ново село. Дописник објављује и имена погинулих демонстраната у окршају са милицијом у Пећи, дан раније: Аљи Хисвукај (19) из села Ђушке, Гани Даци (22) из села Набрђане и Ћамил Морина (19) из села Лоћ. *Танјугова* вест *Две жртве у Подујеву, једна у Митрови* само нешто мало је дужа од наслова и из ње сазнајемо да су неименоване жртве пале у сукобу албанских демонстраната са милицијом, која је узвратила јер је на њу пуцано. Извештај *Танјуговог* дописника из Титове Митровице под насловом *Најтеже у старотрошком руднику*, говори о тешком стању у руднику *Трепча*, где албански рудари из прве и друге смене нису сишли у јаму, „него су потписивали декларацију Друштва о људским правима из Приштине и ћутањем одавали пошту погинулим демонстрантима". Из истог агенцијског извора сазнајемо да се у Титовој Митровици сукобило око две хиљаде „албанских

[102] Дневник, 2. фебруар 1990, 6

националиста и сепаратиста" са снагама милиције, које их сузавцима држе на изласку из града према Србици.

На истој страни државна агенција у тексту *Заједнички живот – једино решење* прати сусрет председника Председништва СФРЈ др Јанеза Дрновшека (1950–2008) са групом академика из Академије наука и уметности Косова. „Подсећајући на вековно заједничко живљење Албанаца, Срба и Црногораца на Косову, академици су истакли да је то и данас једини пут изласка из тешкоћа."

Збивања на Косову извела су у Книну на трг неколико хиљада „радних људи и грађана", јавља дописник *Танјуга* из тог хрватског места насељеног већинским Србима и у извештају са протестног скупа цитира пароле које су носили Книњани: *Косово је Југославија, Живот дамо Косово не дамо, Доле издајници Југославије, Живела слобода, Слобо и Анте сачувајте Југославију, Ако треба ето нас...*

У ударном непотписаном прилогу у врху странице под крупнијим насловом *Возови бола и последње опомене,* реч је о евакуацији српских жена и деце из подручја захваћених нередима, који су спас потражили у Косову Поље, где је основан Центар за збрињавање људи из збегова, одакле су возовима одвожени у унутрашњост Србије.

Десно, такође у врху странице, уоквирени текст *Рањеници негирају учешће у демонстрацијама*, потписан иницијалима Н. В. (Небојша Влаховић), у којем директор Хируршке клинике Медицинског факултета у Приштини Газменд Шаћири, изјављује за *Дневник* да је у болници збринуто 56 рањеника и сви „негирају да су били учесници сепаратистичке побуне". Саговорник је нашем колеги рекао да су сва рањавања проузроковали куршуми, али премда по Шаћиријеву неке ране укузују да је употребљена и муниција која изазива тежа рањавања, то ипак, рекао је, није овога пута било тако изражено као у сукобима милиције и демонстраната у марту и мају 1989. године. „Посебно наглашава да је већина улазних рана на леђима рањених, што није коментарисао, али је очигледно да се ради о алузији да милиција пуца у оне који беже", приметио је *Дневников* дописник и сугерисао да је међу демонстрантима, док су отварали ватру на снаге безбедности и због нестручног руковања, долазило до међусобног рањавања, као и то да „терористи у жељи да изазову што већу панику и бес не презају ни од пуцања у леђа својима, што се догађало у марту прошле године у Врањевцу, када су демонстранти падали и када милиција није пуцала".

При дну исте странице, извештај из Тетова под насловом *Милиција растерала сепаратисте*, прилог *Дневникове* дописника Милета Раденковића из Скопља, који јавља о неуспешном покушају албанских националиста и екстремиста да „косовску атмосферу пренесу у Македонију". Милиција је разбила око две хиљаде Албанаца који су протестовали на пијачни дан у центру Тетова и узвикивали пароле: *Хоћемо демократију, Тито – Партија, Ослободите Власија, Косово република.*

Милиција испаљује сузавац на албанске демонстранте на приштинској периферији
Фото: Јарослав Пап / Приватна архива аутора књиге

Демонстранти у приштинском насељу Врањевац
Фото: Андраш Отош

Прилози објављени на само једној страници *Дневника* упечатљиво говоре о драми која се тих дана одигравала на Косову. Снаге безбедности растеривале су демонстранте сузавцима, Албанци су узвраћали каменицама а понекад и

куршумима, пуцали су једни на друге и међу демонстрантима било је мртвих и рањених. То су информације са лица места, које на првом нивоу примамо из ових сувопарних текстова, али свако од нас осећа да се иза тих штурих и хладних агенцијских вести и осталих прилога крије нешто много дубље, сложеније и страшније.

Нисам се затекао ни на једном месту, где су милиционари бојевом муницијом пуцали на демонстранте или већ шта се ту и како догађало у моментима сукоба, али сигурно је само једно, било је мртвих и рањених демонстраната од ватреног оружја. Да ли су милиционари противзаконито пуцали на „голорук народ" као на „глинене голубове", како им је приписивано, нисам видео сопственим очима и не могу да сведочим. Познат ми је случај пијаног милиционара из Здруженог одреда ССУП-а, који је 6. фебруара у центру Јањева из аутоматске пушке пуцао и ранио Абедина Имерија и Абедина Беришу. О томе је издато званично саопштење и *Дневник* га је објавио. Људи су се затекли на улици у пролазу, када је из кафане изашао пијани милиционар и на њих запуцао. Погодио их је у ноге. Убрзо је ухапшен и утврђено је да је самовољно напустио јединицу, смештену у Приштини. Удружена косовска алтернатива, као и медији у Словенији у Хрватској, оптуживали су милиционаре за бруталност према грађанима, или, како би смо данас рекли, за прекомерну употребу силе. И тога је било у сукобима. Али било је и пропаганде, било је и лажи усмерених да компромитују и оцрне снаге безбедности. Оружана побуна албанских сепаратиста, приказивана је као сукоб Албанаца и Срба и стварана је слика у јавности да је ситуација на Косову слична оној у Либану и Азербејџану. На ово је у *Дневнку* указао Н. Влаховић: „Прикривајући суштину најновијих крвавих догађаја на Косову – побуну дела албанске народности зарад сепаратистичких циљева, при чему је репресија државе неопходна да би се очувао интегритет земље, они на све начине, па и лажима, желе да средства правне државе прикажу као терор над југословенском мањином, која 'вапи' за слободом и демократијом", написао је Влаховић.[103]

Настојао сам да своје извештаје са Косова шаљем комплетно опремљене. Међутим, то није увек било изводљиво због временске стиске и других разлога. Наслови и наднаслови увек су ми били важни, смишљао сам их тако да одражавају суштину садржаја, и увек сам на теренима, далеко од редакције, стрепео да ми уредник у деску промени наслов и наднаслов, или једно од тога. И то се догађало, срећом не тако често, али догађало се и мени, уосталом као и другим новинарима и неке од тих уредничких интервенција нису ми се свиђале. Своју новинарску мисију на Косову замишљао сам као узбудљиво репортерско сведочанство из самог жаришта сукоба. Хтео сам да пишем из срца рата као Џон Рид (1887–1920), али концепција *Дневника* била је препрека да се изразим живо и опширно као слободно људско и новинарско биће. И то ме је мучило.

[103] Дневник, Небојша Влаховић, Душебрижничко ангажовање, 5. фебруар 1990, 4

Како су познати косовски новинари и публицисти Мирко Чупић и Алекса Ракочевић својим говорима на протестном скупу Срба и Црногораца у Приштини 2. фебруара 1990. године, произвели ефекат мотивационе бомбе бачене у масу која је запалила дупке пуну дворану Спортског центра „Боро и Рамиз", названу по Србину Бори Вукмировићу и Албанцу Рамизу Садикуу, народним херојима Југославије, чија је смрт код Призрена пред стрељачким водом италијанске фашистичке полиције и балиста симболизовала братство албанског и српског народа на Косову и Метохији, да би неки албански историчари утврдили да је „братска смрт" Србина и Албанца измишљотина социјалистичких пропагандиста

Футуристичка и, за своје време, супер модерна бетонска структура Спортског центра *Боро и Рамиз* у Приштини, једна је од најупечатљивијих визуелних тачака у градском језгру. Кад год сам стајао пред том грађевином, чији је пословни део завршен 1978. године, а дворана 1981, размишљао сам о мотивима и идеји сарајевских архитеката и пријатеља Живорада Јанковића (1924–1990), потоњег члана Академије наука и уметности БиХ, и Халида Мухасиловића (1934–2022), да овом смелом, дрском формом, којој у Приштини ни данас ништа није слично ни у траговима, гурну прст у око безличној, досадној и суморној социјалистичкој архитектури сандука и коцки, као и локалном (фолклорном) градитељском наслеђу. (Њих двојица ће пројектовати и сарајевску *Скендерију*.) Скоро свакога дана пролазим поред Спортског центра *Војводина* у Новом Саду и тек сам у току рада на овој књизи, након што сам на *Гуглу* укуцао *Живорад Јанковић*, сазнао да је овај архитекта, некадашњи декан и професор Архитектонског факултета у Сарајеву, отац дотичне зграде. Визура космичког брода у Приштини, без обзира с које стране посматрана, са земље или из ваздуха, асоцира на оријашку скулптуру од бетона и стакла у слободном простору.

Ко је био кум Спортског центра *Боро и Рамиз*, није ми познато. Идеја је била да се кроз случај Србина Боре Вукмировића (1912–1943) и Албанца Рамиза Садикуа (1915–1943), народних хероја Југославије, које су италијанска фашистичка полиција и балисти, према званичној (и спорној) верзији, стрељали код Призрена, потенцира братство и помирење албанског и српског народа на Косову. Њихову „братску смрт" оспоравали су и оспоравају неки албански историчари, тврдећи да су причу о Бори и Рамизу, који су у смрт наводно отишли загрљени, измислили комунистички пропагандисти и мистификатори, та да од тог српско-албанског братства и помирења нема ништа.

У дану када је *Дневник* објавио прилоге наведене у претходном одељку, 2. фебруара 1990, Срби и Црногорци одржали су протестни митинг у Спортском центру *Боро и Рамиз* у Приштини и о том догађају наша екипа послала је извештај *Нећемо демократију прогона и шиканирања*, објављен као ударни текст скоро преко целе стране у чијем врху је уредник подвукао

наднаслов: *Ситуација на Косову и даље тешка и сложена*.[104]

Истовремено у оближњем Подујеву четрдесет хиљада Албанаца направило је представу од сахране демонстранта Фадиља Таље, који је 1. фебруара погинуо у сукобу са снагама безбедности. Тело погинулог демонстранта увили су у албанску заставу, а већина учесника погреба кретала се кроз центар града тако што су подигнутих руку показивали два прста у облику латиничног слова „V", јавио је *Танјуг*, а вест објављена на истој страници *Дневника* на којој и наш извештај са протестног митинга у Приштини. На другом крају Косова, у Пећи, у вечерњим часовима 2. фебруара демонстрирало је око тристо Албанаца, а тога дана живот у граду био је блокиран, пошто су се са демонстрантима солидарисали власници приватних радњи и радници Албанци који нису радили, такође је јавила државна агенција, а наш лист пренео.

Дворана Спортског центра *Боро и Рамиз* била је дупке пуна, збијено и наелектрисано, острашћено мноштво света избацивало је кључ, тапшало је и скандирало на оним зглобним тачкама у излагањима говорника која су формом или тоном гласа наглашавана да би изазвала бурну реакцију масе или је маса сама препознавала поруке које су у њу убациване као муниција. Садржина говора погађала је емоције, распаљивала је националне осећаје и страсти и главна мотивациона одредница око које се све вртело, јесте позив да се збију национални редови и да Срби и Црногорци не напуштају своје домове, него да се „албанским националистима и сепаратистима" да до знања да је Косово колевка српске државности и националног идентитета и да им *никада* неће успети да отерају Србе и Црногорце са њихових *вековних огњишта*. Занимљиво је да је маса најчешће прекидала говорнике паролом: „Емигранти напоље!" Тежиште кривице за стање на Косову пребачено је на Албанце из Албаније, који су злоупотребили добру вољу и поверење које им је указала југословенска држава и под чијим утицајима је индоктринирано косовско албанско становништво. „Емигранти напоље! Емигранти напоље!" грмело је у сали која *не памти већу посету*.

Новинар приштинског *Јединства* и публициста Мирко Чупић (1939–2011) извукао је из масе најснажније изливе подршке, својим оштрим и емотивним наступом, својом речитошћу и директношћу, погодио је у живац косовских Срба и Црногораца и побудио у њима осећај заједништва и осећај да нису сами у својој муци и да неће бити остављени на цедилу. „Нисмо сами", поручио је Чупић. „С нама је народ Црне Горе и Србије, који је већ формирао добровољачке одреде и који ће ако затреба довече бити овде!" Осудио је словеначко и хрватско руководство као „савезнике албанских терориста и шовиниста" и позвао југословенски оријентисане Албанце да се одупру сепаратистичком злу које је запретило Србији и Југославији. „Зло које трпи српски и црногорски народ и други угрожени народи и народности, толико је велико и нараста, да ће ускоро доћи до Кучанове Словеније и Рачанове Хрватске, а када издајници, као и ми овде, осете мирис крви и барута, ја верујем да ће им

[104] Дневник, 3. фебруар 1990, 7 (Извештачи: Ђ. Рандељ, М. Бозокин, Ж. Марковић, М. Ђорђевић, М. Тодоровић и Танјуг. (Фотографије: Јарослав Пап)

поново требати Србија. Ми никоме не претимо, али поручујемо да ћемо се бранити...” грмео је новинар Мирко Чупић и извлачио олују аплауза из масе у кључању.

Чупића сам упознао 1989. године, када сам дошао у редакцију *Јединства* да на писаћој машини откуцам извештај за *Дневник* и пошаљем га у Нови Сад, али тај контакт у једној новинарској соби био је кратак, оперативан, и његов садржај пао је у мој потпуни заборав (У соби се затекао новинар и песник Моша Одаловић, уредник дечје стране, с којим сам такође попричао). У оно доба Чупић је био најпознатији српски косовски новинар, ауторско име, коментатор, ауторитет. Неоспорно, његово познавање косовске политичке сцене било је дубинско и републички и покрајински медији осамдесетих година често су га цитирали, позивали се на њега или су га консултовали, па је на том трагу био и мој сусрет са Чупићем у Приштини. Он ће бити последњи српски новинар који ће са породицом, после два месеца кућног притвора и живота у паклу, напустити етнички очишћену Приштину 26. августа 1999. године. Умро је у Београду десет година после изгнанства, а иза њега остале су публицистичке књиге: *Насиље иза шаравана власти*, *Дневник косовске трагедије*, *Отета земља* и књига поезије *Земља оца мог*. По његовом имену установљена је награда листа *Јединство* за борбеност и ширење истине о Косову и Метохији.

Враћам се у Спортски центар *Боро и Рамиз*. Атмосфера у дворани је узаврела, маса у казану захтева задовољење у излагањима говорника, који се смењују испред микрофона: Вукоје Јоковић, адвокат, др Велибор Морачић, хирург и носилац Партизанске споменице 1941, Радомир Капетановић, професор Приштинског универзитета. Најзад, према сценарију долази моменат да се протестни скуп обрати југословенској јавности, али дакако и Албанцима, поруком коју ће прочитати, свакако не случајно, уредник листа *Јединство*, репортер и књижевник Алекса Ракочевић (1938–2007). Олујни аплауз, па тишина. Ракочевић, харизматично и познато градско лице, приштински интелектуалац и боем, аутор је архаичне и патетичне поруке у слободном стиху у којој нема ни једне једине егзактно и чињенично склопљене реченице, али њена високопарна национално обојена поетика у интерпретацији човека који зна шта пали масу, одрађује сврху и изазива катарзу. „Косово је дух и душа Србинова, колевка и гроб његов, благослов, клетва и заклетва, место свето у заветно, мач и огањ”, декламује Ацо Ракочевић. „Косово је темељ и утемељитељ српске вере у човека и човечанство, сваки наш прапочетак, гнездо српске културе и цивилизације, наша Европа пре свих Европа, прво место просветитељства, наше вере и надахнућа... Косово је српска рана и из ране нада. Срце у недрима Србије. Звук гусала са Ловћена. Косово је наше јуче и сутра. Остајање на прадедовском огњишту и на прагу наша је света дужност...” Ракочевићев епски наступ, емотиван и театралан, експлодирао је у наелектрисаној маси као мотивациона бомба. После његовог излагања, пуштена је химна *Хеј Словени* и маса је покуљала напоље.

Неколико дана после тог скупа седео сам у једном друштву у кафани Народног позоришта у којем је седео и Ацо Ракочевић. Ословљавали су га са Чича. Боемска *кафанска* појава једног црногорског човека (рођен у Прекобрђу

код Колашина): високо чело с израженом слепоочном жилом, кошчато и рељефно горштачко лице, обрасло проседом брадом, емотивног, али одлучног, ауторитативног и на моменте, када га понесе политика, плаховитог и остршљеног израза. Требало је то чути и записивати: све што каже обојено је духовитошћу и (само)иронијом, без горчине, а уме да оплете по свима редом, како по *својим* Србима – нарочито салонским националистима из Београда, који са безбедне дистанце соле памет косовским Србима и завађају их са Албанцима! – тако и по албанским сепаратистима. Киван је и на међународну заједницу, која мути воду коју не познаје, и све то за кафанским столом ради са стилом и господственошћу рођеног боема, неодољиво, жестоко, али ни једног момента не прелази црту и не пада у баналност и горчину. Пробија га зној, кошуљу је раздрљио. Прсти му пролазе кроз високо зачешљану косу. Пуши једну за другом, усисава никотин увучених образа, једе цигарете. Пиће: жестина, наравно, без воде. Пије, пије алкохол целе вечери и не одбија ни једну поруџбу, а мртав трезан, језиком не заплиће, мисао му је јасна и увек довршена; то је вештина, наука, кафанска уметност или тешко мучење, божја казна? У том његовом кафанском величанству и фанатизму и у тој његовој неодољивој боемштини, било је неког система, али било је и неког чудног магнетизма којим је тај човек привлачио људе. У кафани је било заразно седети у његовом друштву. Пили смо са Чичом, кафанским бардом, до касно у ноћ и сви смо се у хотел вратили пијани, сви осим њега; допратио нас је до улаза у *Гранд*, поздравио се с нама и отишао кући улицом под светиљкама на којој није било живог створа.

Приштину је напустио 1999. године у егзодусу Срба после бомбардовања и од тада су га виђали по Београду. Господин у сакоу са свиленом ешарпом око врата и цигаретом у зубима. „У прошлост не могу, садашњости немам, од сутра стрепим", записао је за кафанским столом. „У мени све празно, огромна шупљина, црн понор неки, без крајева и дна..." Умро је 2007. године, у Београду, у сну.

Преда мном је на екрану компјутера плакат књижевне вечери коју су у Грачаници организовали пријатељи 10. фебруара 2017. године, поводом десет година од смрти косовског новинара, књижевника и боема Алексе Ракочевића Чиче. На тој књижевној вечери чуло се да је из Београда неколико пута долазио у Чаглавицу и Грачаницу, „али је Приштина за њега остала далеко, што никада није преболео".

На улазу у Спортски центар *Боро и Рамиз*, где је почетком фебруара 1990. године прочитао своју чувену поруку у име окупљених Срба и Црногораца, Албанци ће поставити огромни портрет Адема Јашарија (1955–1998), оснивача и вође албанске организације (ОВК). Ликвидирале су га специјалне српске полицијске снаге у његовом родном селу Доње Преказе у општини Србица (област Дренице). Полиција је опколила село и дала два часа рока да се сви предају. Многи су послушали, неки нису. У операцији изведеној 5. марта 1988. године убијено је на десетине припадника ОВК, али побијени су и цивили, жене, старци и деца, међу њима и чланови породице Адема Јашарија, који је од тада постао албански мученик, херој и икона. Тако је почео рат на Косову.

Међутим, док су Срби и Црногорци у дворани Спортског центара *Боро и Рамиз,* протестовали против притисака и „терора албанских сепаратиста", окривљујући их за прогон и егзодус српског становништва са Косова, дотле су у центру града и у једној просторији Спортског центра, активисти Одбора за заштиту људских права, албански младићи, дежурали и прикупљали потписе против „репресије државних органа над албанским народом" на Косову. Одбор у свом апелу спочитава државним органима да су репресивним методама увели блокаду и парализовали економски и јавни живот на Косову, да производе непријатеље, изазивају нетрпељивост између два народа, политичку напетост, етничку поларизацију...

Ветон Сурои, председник подружнице Удружења за југословенску демократску иницијативу (УЈДИ) у Приштини, новинар и писац, важна личност цивилног друштва на Косову, оспоравао је српску мантру да на Косову делују албански *терористи* и ту лаж приписао српској пропаганди, као што је лаж, изјавио је Сурои, и то да се над српским и црногорским народом спроводи некакав осмишљени системски терор Албанаца. „Све је то измишљотина Београда", рекао је Ветон Сурои.

У аутомобилу љубљанских регистарских ознака са колегама из новосадског дневног листа на мађарском језику „Мађар со", магистралним путем од Приштине до Титове (Косовске) Митровице, преко Вучитрна (и назад), поред Албанаца у обалама пута који на словеначку таблицу реагују са два раширена прста, поред пунктова и патрола Здружене одреда милиције (ЗОМ), Савезног СУП-а и поред колоне тенкова и транспортера ЈНА, на које Срби гледају као на спасиоце и дочекују их са олакшањем и аплаузом, а Албанци у милицији и војсци виде непријатеље и „српско зло" и узвраћају звиждуцима, псовкама и каменицама

У суботу 3. фебруара у вечерњим часовима из хотела *Гранд* телефоном сам издиктирао извештај *Дневниковом* стенографу Синиши Марковићу, након што смо се вратили са обилска терена на правцу Приштина – Титова Митровица (преко Вучитрна) и на том путовању кроз кичмени стуб Косова, у аутомобилу љубљанских таблица, целог тог дана чупали ђавола за реп и поигравали се на оштрици бријача. *Дуж целог правца, уочедавши регистрацију и мислећи да смо Словенци, групе Албанаца поред пута и у селима, поздрављали су нас с два раширена прста, знак победе,* забележио сам у тексту.

Био сам путник у аутомобилу који је за путовање на Косово и Метохију, изнајмила у новосадском представништву словеначког *Компаса* редакција дневног листа на мађарском језику *Мађар со*, према идеји њиховог главног уредника. (Екипа *Дневника* допутовала је редакцијским аутомобилима новосадских таблица.) Тога дана, путовао сам из Приштине према Титовој Митровици са новинаром Золтаном Неметом и фото-репортером Андрашем Отошем. Возач је Немет. Оба су новосадски Мађари, а ја сам Србин. Другде на новинарским теренима прво сам новинар, па онда Србин, а овде сам прво Србин, па онда новинар. Не ваља ни једно ни друго. Мађарске колеге узвраћају помоћ и подршку, коју смо ми из *Дневника* њима пружали и пружамо на терену. Окренути смо једни другима. Обе редакције присутне су на Косову још од првих демонстрација почетком осамдесетих година. Ризикују много са мном у аутомобилу, ризикују и без мене, али новинарска страст, професионална колегијалност и војвођанска солидарност, жеља да се на заједничком задатку изађе из Приштине и направи што јача прича за мађарске и српске новине, све то (и још понешто) било је уграђено у ову репортерску мађарско-српску авантуру високог ризика, коју сам у мојим новинама назвао *Регистрација као лозинка*.[105]

Репортер је принуђен да се на оваквим ризичним, ратним и по голи живот опасним теренима, довија како зна и уме, и довијао сам се много пута, па ако ситуација захтева и да се камуфлира (у овој ситуацији били смо „Словенци"); мора да зна да се надмудрује и коцка са противником или са околностима и догађајима и да буде спреман да уложи у игру и сопствену главу. Све то заједно, репортерски и професионално узев, није ништа ново и

[105] Дневник, Жељко Марковић, Регистрација као лозинка, 4. фебруар 1990, 8

Путујући кроз унутрашњост Косова, новинари су на тренутак застали на једном пункту Здруженог одреда савезне милиције, колико да се фотографишу за успомену

Фото: Андраш Отош

спектакуларно и спада у опис радног места. *Ради безбедније кретања већина новинара, домаћих али и страних, принуђена је да се користи словеначким регистарским ознакама,* писао сам у тексту, *али забележени су и случајеви вожње са лажним косовским регистрацијама.* Регистарске ознаке LJ или ZG глатко пролазе на косовским путевима и на албанским барикадама, а таблице BG и NS, Албанци доживљавају као непријатељске, нарочито београдске таблице, које могу да буду кобне. Само путник пао с Марса допустио би себи такву глупост да се у Вучитрну или, не дај боже, у Подујеву, појави тих дана у ауту са таблицама BG. Било је таквих случајева и било је каменовања, малтретирања, пребијања. Колеге из *Мађар соа* имају искуство извештавања са Косова годинама уназад и прекаљени су у том послу. И по томе смо слични и размишљамо слично. Имамо план Б у рукаву за случај стани-пани и штитимо једни другима леђа; они за случај да нас пресретну албански екстремисти (говоре на мађарском језику), а ја или моје колеге из *Дневника* за случај да нас пресретну српски екстремисти.

Золтан Немет, репортер *Мађар соа*, присетио се две драматичне ситуације из Подујева, када сам га три деценије после тих догађаја назвао телефоном на препоруку фото-репортера Андраша Отоша, који се позвао на Неметово косовско искуство и одлично памћење. Обојици је избледело из

сећања заједничко путовање од Приштине до Титове Митровице, дугачко око 40 километара, али зато су трагови остали у његовом и мом тексту и на Отошевим фотографијама. Немет је цео радни век, четири деценије, провео на новинарским (репортерским) и уредничким пословима у редакцији *Мађар соа* и наставио је да уређује лист и по одласку у пензију. Национално удружење новинара Мађарске, поводом Дана мађарске штампе и на предлог Удружења новинара војвођанских Мађара, одликовало га је наградом за животно дело *Златно перо*. Био је врхунски репортер и публициста, путовао је по Војводини, али покривао је и теме, занимљивости и догађаје са целог југословенског подручја, укључујући и ратове деведестих година; по томе смо били слични и можда смо се и сретали на теренима. Испоставило се да смо обојица писали о феномену „указања Госпе" у Међугорју, писали смо и о „открићу" Троје у месту Габела, а извештавали смо и из десетодневног „рата" у Словенији у лето 1991. године. Тако смо се истовремено обрели на Косову и сместили у хотел *Гранд*, где и остале новинарске екипе, одакле смо излазили на терен и пратили догађаје.

Један излазак из Приштине, на правцу према Подујеву, дугачком око 30 километара, урезао му се у памћење до последњег детаља. Испричао ми је како је пре поласка на Косово, купио транзистор у радњи у Новом Саду у намери да на њему слуша вести. У хотелској соби вртео је станице и упао на радио везу милиције, стациониране у Приштини.

– Чуо сам глас који рекао: „Крећемо према Подујеву!" Пало ми је на памет да им се прикључимо и изашли смо из хотела. Колона оклопних возила милиције стајала је на булевару и било је очигледно да се припремају за покрет. Када су се возила покренула, упалио сам аутомобил и кренуо за последњим транспортером. Возили смо за њима према Подујеву и успут смо видели демонстранте, који вичу и прете милицији и показују песнице и два прста. Одједном се из једног отвора на последњем транспортеру указала рука. Упозоравали су нас да их не пратимо. Оглушио сам се о њихово упозорење и наставио да возим. Рука се појавила још два-три пута. Тада им је прекипело. Пре него што ћемо наићи на неки мостић, испалили су сузавац међу предње точкове нашег аута и закочио сам на мостићу. Унутрашњост се напунила димом и напустили смо возило. Дим нас је штипао за очи. Тада су нам притрчали неки Албанци, који су до тада стајали подаље од пута. Мислили смо да је с нама готово. Рекли смо да смо Мађари и то је добро примљено. Пружили су нам содубикарбону, коју су имали спремну за своје потребе у сукобима са милицијом, и помогли нам да исперемо очи. Вратили смо се у Приштину. Отош се те ноћи није добро осећао, била му је мука од нагутаног дима, али изјутра се опоравио. Одлучили смо да сами кренемо према Подујеву, пошто смо се уверили да су Албанци благонаклони према Мађарима и понадали смо се да нам успут неће правити проблеме. Погрешна процена могла је скупо да нас кошта. Када смо ушли међу прве куће Подујева, искочили су из заседе пред наше возило. Изгледали су опасно, лупали су по лимарији, наоштрени да нас линчују. Рекли смо да смо Мађари и то их је одвратило од насиља. Повели су нас у град, да чујемо и „другу страну" и одједном смо се нашли у средишту масе. Отош је ту

направио серију ретких фотографија. Једна водећа светска агенција емитовала је његове фотографије из Подујева. Једини смо се обрели у центру града и у њиховом заповедништву. Све је било у реду до момента када се једном од њих учинило сумњивим то што смо имали љубљанске таблице. Помислили су да би смо могли да будемо шпијуни и потерали нас према нашем ауту. „Јесте ли са нама?" пита један. „Ако сте с нама, раширићете два прста!" Учинили смо како је рекао, само да спасемо главе – испричао ми је колега из *Мађар соа* Золтан Немет.

Демонстранти из оближњеī албанскоī села, махом млађи људи, искачу на ūут и заустављају аутомобил са новосадским новинарима на ūрилазима Подујеву

Фото: Андраш Отош

Путеви кроз Косово су тих дана били опасни по живот. Увек пре него што напустимо хотел и пођемо изван Приштине, размишљам о томе шта може да нам се деси на путу и грозим се од помисли да нас зауставе, малтретирају или киднапују. Много пута сам се уверио на сличним теренима (последњи пут у Румунији, децембра 1989. године), па сам то негде можда и забележио, да је неизвесност пред путовање у подручје високог ризика, снажнији индикатор нервозе, стрепње и страха од самог путовања и суочења са циљем. Путујући са колегама из *Мађар соа* не детектујем у себи ни осећај стрепње, ни страха, нити примећујем да се њих двојица плаше, док излазимо из Приштине на отворени пут. Шалимо се и смејемо, коментаришемо призоре успут. Наравно да то није опуштена вожња, нити су то опуштени разговори и наравно да смо опрезни, напети и под стресом, али то су нормална стања у ненормалним околностима. Поред пута два паркирана транспортера и десетак милицио-

нара поред возила. Данас је мирно, кажу. Пристају да се фотографишемо и Андраш потеже своју машину; одржао је реч и фотографије ми је дао по повратку у Нови Сад.

Андраш Отош, син Андраша Отоша, био је од малена предодређен да крене фотографским и филмским путевима свог истоименог оца, који му је улио стваралачку страст и увео га у причу од које ће потоњи фото-репортер и уредник фотографије *Мађар соа* направити каријеру достојну највећих фотографских биографија. У Приштини га колеге фото-репортери из југословенских редакција препознају као аутора чија је фотографија из 1989. године овенчана специјалном наградом на чувеном конкурсу државне агенције *Танјуг*. Догађаји из деведесетих година створиће од Отоша и ратног фото-репортера; његово око и његова петља за добру фотографију, доћи ће до изражаја у Хрватској и још неким подручјима, када смо се сретали на врућим теренима, укључујући и бомбардовање Новог Сада. Тада сам извештавао за Радио Југославију и сретао се са Отошем по граду. Сарађивао је са мађарском државном фото-агенцијом МТІ, слао је прилоге и за мађарску државну телевизији и телевизију *Дунав из* Будимпеште.

У Приштини, у хотелу *Гранд,* увек се обрадујем када се сретнемо у кафани или у бару. Пореклом из старе новосадске породице, уљудна и сталожена урбана личност благе, ведре и духовите нарави, пријатног и одмереног наступа и увек с изразом полуосмехнутости на заобљеном лицу, чије је присуство деловало лековито и омекшавало напету атмосферу и на терену и у хотелу. Реткост је угледати насмејано лице, а Андраш Отош увек је насмејан. Такав ми је остао у сећању из лета 1988. године, када смо нас двојица, ангажовани од стране својих новинских кућа, били у пратњи награђених читалаца, који су се тог лета овајдили за боравак у Атини (Акропољ) и пловидбу бродом по острвима Егејског мора, заједно са Весном Царевић, мис Војводине, којој је та пловидба у пратњи оца Михајла била награда за избор најлепше војвођанске жене.

У вожњи равницом, на путу према Титовој Митровици, причамо о тој пловидби и Андраш Отош уздише: – Е, мој Марковићу, где су сада она лепа времена!

Војска је тих дана изашла из касарни и на путу срећемо припаднике ЈНА, а једну колону тенкова и транспортера заобишли смо на прилазима Приштини.

На странаци *Дневника* на којој је објављен мој извештај са путовања од Приштине до Титове Митровице, објављен је и текст колеге Милана Бозокина о изласку из касарне оклопно-механизоване јединице ЈНА под командом Хајрудина Рецовића.[106] „Ми нисмо дошли да тучемо, нити да претимо албанском народу", изјавио је Рецовић нашем колеги. „Ми смо војска свих народа и народности и бранићемо сваки део Југославије, па нека се Југословенске народне армије плаши онај ко не воли ову земљу. Три дана смо на терену и за то време војници нису испалили ни један бојеви метак, нити је пуцано на нас.

[106] Дневник, Милан Бозокин, Војска штити Косово, 4. фебруар 1990, 8

Нисмо такође ни учествовали у разбијању демонстрација", рекао је командант и оповргао лажи пласиране у неким медијима да је његова јединица у Подујеву пуцала у демонстранте. Бозокин, који је с колегама у другом аутомобилу пратио колону тенкова и транспортера, истовремено док смо ми путовали за Митровицу, посведочио је да је војска добро примљена у српским срединама, али у албанским селима били су изложени провокацијама, сва срећа без употребе оружја. Када су становници Клокот Бање, јединог српског села у општини Витина, сазнали да долази војска, сви су изашли да дочекају оклопно-механизовану колону. Нашем колеги пожалили су се да их Албанци из околних села провоцирају пуцњавом и због тога су око Клокот Бање увели ноћне straже. Када је колона након предаха наставила пут, мештани су је испратили аплаузом.

У албанском селу Доњи Ливач, десет километара даље, једва да је пред војску изашло стотинак људи, па и они су припаднике ЈНА дочекали хладно, дистанцирано. Албанац Рустен Цанај (72) рекао је Бозокину да он нема ништа против Срба, нема ништа ни против тога што је војска изашла из касарне, али пожалио се на милицију, која је „без великих повода протеклих дана пуцала где је стигла". Колега је разговарао и са Жељком Стантићем из Суботице, командиром оклопног транспортера, који му је испричао о провокацијама у албанским срединама. Бозокин се и сам уверио у све ово када је оклопно-механизована колона пролазила кроз Гњилане. Млади Албанци покушали су да испровоцирају сукоб, али колона је без обазирања наставила кретање и у вечерњим часовима стигла у Приштину.

Настављамо вожњу. У Милошеву пред наш аутомобил излази један од три милиционара оклопљених панцирима и даје нам знак да се зауставимо на макадаму поред пута. Уобичајена процедура, ништа значајно. Навикли су на новинаре. Док нам проверавају личне и професионалне исправе распитујемо се да ли је пут безбедан и добијамо умирујући одговор да је под контролом Здруженог одреда милиције. Распоређени су на пунктовима и сумњивим тачкама, а деоница је покривена и сталним патролама у

Припадник Здруженог одреда Савезне милиције на задатку
Фото: Јарослав Пап / Приватна архива аутора књиге

возилима, „тако да се може рећи да је пут безбеден", премда се овде нико никоме не усуђује да гарантује, изненађења су увек могућа. Саобраћај је на тој деоници редак, пројури понеко возило и милиционари се досађују (или изгледају као да се досађују), чекају смену и зазјављају поред пута, али њима је добро; њиховим колегама, које сам посматрао док патролирају пешке дубоко у пољу и по њивама, између села, није било добро. На неке патроле у атару пуцано је из албанских кућа и из шумарака. Ноћ је још гора.

На прилазима Вучитрну, старом српском граду на реци Ситници у североисточном делу Косова, где је тих дана било демонстрација и жестоког окршаја између албанских младића и снага безбедности, наилазимо на још један пункт. И опет провера.

Да ли је безбедно проћи кроз град?

– Немојте се заустављати, а ако се зауставите немојте излазити из аута – саветује нас један од милиционара, Војвођанин. – Овде нису од помоћи ни словеначке таблице

Нема разлога да га не послушамо. Отош на позицији сувозача фотографише кроз прозор. Пролазимо кроз град без задржавања, субота је и људи је доста на главној улици и раскрсницама, махом су то мушкарци и многи носе беле албанске капе. Повремено се нечије очи забоду у наш аутомобил, окрзне нас нечији закошени поглед и прати нас све док не нестане у ретровизору. На главним раскрсницама су транспортери, поред њих су припадници снага безбедности; њихово присуство улива сигурност путницима попут нас. Милиција је и у центру града, мирно је и тихо, као да сви очекују да се нешто догоди. Сила државе одрадила је своје.

Био сам у Вучитрну, а нисам видео Војиновића мост, најстари камени мост у Србији (XIV), изграђен преко реке Ситнице на средњовековној караванској магистрали Дубровник–Скопље. Река је мењала ток и стварала наносе око девет асиметричних лукова од тесаног црвено-сивог камена, неке од њих затрпала готово до врха и временом Војновића мост је зарибао на сувом у трави, изгубио сврху и остављен у пољу да трули као некаква историјска цркотина. Приписују га српским средњовековним властелинима Војновићима, уосталом као и остатке Војиновића куле у центру Вучитрна из истог времена у саставу утврђеног и економски напредног града у средишту средњовековне рударске области (Ново Брдо). У години када долазим у Вучитрн у њему још живе Срби, али Албанци су у убедљивој већини. Срби на милицију и војску гледају као на спас, а Албанци их виде као окупаторску силу. (Када се 1999. године српска управа и администрација са полицијом и војском повуче из града, отићи ће с њима и преостало српско становништво.)

Дан пре нашег доласка у Титову Митровицу на тамошњој аутобуској станици демонстрирало је око две хиљаде Албанаца, а сада смо у том делу града, чије су улазе и излазе контролисале снаге безбедности, затекли једну јединицу са оклопним транспортерима. У Титовој Митровици су милиционари из Војводине у саставу Здруженог одреда ССУП-а и тог дана, у суботу, посетили су их покрајински секретар за унутрашње послове САП Војводине Предраг Марков и његов помоћник Бранислав Арсенов. У Центру безбедности

Митровице обавестили су их да ни један милиционар из Војводине није повређен у сукобима са демонстрантима. Тај део града око аутобуске станице је опустео и сувише је миран и ирационалан за једну такву фреквентну градску тачку. Нико се не осећа добро у таквој атмосфери напете, хладне тишине. Прође тек понеки пешак, брзо, спуштене главе. Запажам каменице на плочнику, тољаге, палице, нико их не уклања, а то су средства која су демонстранти употребљавали у јучерашњем судару са снагама безбедности. Трагови окршаја виде се свуда унаоколо: осушена крв, исцепани делови одеће.

(Титова Митровица, град на северу Косова, подигнут на три воде: Ибар, Ситница, Љушта, једини је град у покрајини који ће одолети суровом прогону и етничком чишћењу српског становништва, после НАТО бомбардовања, али и после страшног мартовско погрома Срба 2004. године. Град је подељен на јужни – албански део, и северни мултиетнички у којем су Срби већинско становништво, а стратешки мост на Ибру, који је и пре рата *етнички* делио Митровицу, прерастао је у симбол запетљане косовске драме, етничке подељености и трагедије.)

Ни у повратку у Приштину нисмо имали проблема на путу, два заустављања на пунктовима милиције и то је све. У хотелској соби написао сам извештај, не стигавши у стисци са временом ни да се честито распремим и окупам, и док сам га писао напољу су загрмели авиони ратног ваздухопловства, пролетео је изнад хотела и хеликоптер војске, летели су од јутрос изнад Приштине, али и у два-три налета изнад нашег „словеначког" аута на путу Приштина–Титова Митровица. Држава је показивала зубе и слала поруку да се с њом није играти. *Авиони лете толико ниско, уз заглушујући звук, да се тресу прозори на зградама*, записао сам у извештају и завршио га последњом информацијом која је у хотелску собу стигла до мене*: Док ово јављамо (17 часова) на Врањевцу се окупљају мање групе демонстраната, нови нереди висе у ваздуху.*

Како су на приштинском корзоу, млади Албанци, њих око двадесет хиљада, окупљених око Декларације за демократију против насиља, одали пошту погинулим албанским демонстрантима у сукобима са снагама безбедности, упркос забрани окупљања на територији целог Косова, док је истовремено на седници покрајинског комунистичког руководства Јусуф Каракуши, покрајински секретар за унутрашње послове Косова, оценио да су демонстрације Албанаца усмерене на рушење уставног поретка Југославије, и упозорио да, када је у питању одбрана земље, „не може се правити пазар са масама"

Недеља, 4. фебруар. А као да је понедељак. Сиво, ледено, мрзовољно и напето приштинско јутро. Хотел *Гранд*. Дуго сам се излежавао у кревету прекривене главе, нисам сишао ни на доручак. На конференцији за штампу, са које је извештавао Милан Бозокин, Удружена косовска алтернатива саопштила је да је *Декларацију за демократију против насиља* за неколико дана потписало више од триста хиљада грађана Косова. Домаћим и страним новинарима подељен је списак убијених у демонстрацијама од 24. јануара до 2. фебруара. Према том списку, којег наш лист преноси, погинуло је 27 демонстраната, најстарији је Садри Максути (53), а најмлађи Милат Криезиу (9). Ветон Сурои је на тој конференцији за штампу утврдио да је за крвопролиће одговорна држава. Предложио је да 5. и 6. фебруар буду дани туге на Косову као одговор на државно политичко насиље над Албанцима.[107]

Понедељак, 5. фебруар. Корзо, главна пешачка артерија града на потесу између хотела *Гранд* и покрајинског Народног позоришта, нешто пре 14 часова, тотална је позоришна сцена на којој ће се за неки минут догодити политички перформанс Удружене косовске алтернативе, најављен као *Дан жалости* у спомен на 27 погинулих албанских демонстраната у сукобима са милицијом. Увек се препаднем од ове бројке. Због чега је убијено толико људи? Албанска алтернатива тврдила је да је милиција пуцала у голоруке људе, било је и рањених демонстраната.

(*Дневников* дописник из Приштине Н. Влаховић, у тексту под насловом *Душебрижничко ангажовање,* реаговао је на тврдње албанске стране да је милиција пуцала на голорук народ. „Потенцира се број мртвих и рањених демонстраната, које најчешће представљају као невине жртве и глинене голубове, на које, по њима, милиција немилосрдно пуца, и то без икаквог разлога", написао је Влаховић. „Каквог ли само подметања, када се зна да припадници органа безбедности отварају ватру тек у крајњој нужди и након свих упозорења, употребе сузавца, пуцања увис. Односно, када оружане терористичке акције директно угрозе њихове и животе грађана...")

Протест у Приштини има сврху да свету пренесе вапај албанског народа. По ободима пешачке зоне и у споредним улицама распоређени су специјалци, који мирно чекају, а на самом корзоу – обратимо пажњу на тај детаљ! – има

[107] Дневник, Милан Бозокин, Косовски алтернативци не мирују, 5. фебруар 1990, 4

више домаћих и страних новинара, фото-репортера и телевизијских екипа, него пролазника; међу њима је и наш колега Ђорђе Рандељ. На снази је забрана окупљања на целој територији Косова и сви очекују шта ће се десити. Ако

Демонстранти код Подујева. Шкељзен Малићи, један од вођа косовске алтернативе, изјавио је у Приштини за новосадски „Дневник" да милитантно крило сепаратиста у Подујеву, више смета него што користи косовском демократском покрету.

Фото: Андраш Отош

савезни специјалци крену у акцију на демонстранте, новинари, фото-репортери и снимателји, добиће прворазредну сировину за своје редакције. Одједном, као по нечијој заповести, слива се на корзо бујица људи из околних улица. Избројали су их преко двадесет хиљада. Начин протеста ових демонстраната, дисциплинован и у тишини, осмишљен и испоштован као филмски сценарио, нема никаквих додирних тачака са протестом агресивних демонстраната у Подујеву, које је сат-два раније разбила савезна милиција. Зачуле су се аутомобилске сирене са околних паркинга и из дубине града. Јато „газела", војних хеликоптера, надлетело је центар града тачно у два часа. Демонстранти у Приштини одају пошту погинулима и неколико минута држе подигнуте руке са два размакнута прста. Пет пута су синхроно аплаудирали, прошетали се два пута горе-доле, између хотела *Гранд* и зграде позоришта, и нестали са улице на исти начин на који су се малочас појавили. Прекршили су забрану окупљања, али специјалци нису ни мрднули; није било ни потребе за било каквом интервенцијом.

Шкељзен Малићи, филозоф и политички аналитичар, један од вођа косовске алтернативе, рекао је Ђ. Рандељу на приштинском корзоу, док је трајао протест, а колега његову изјаву пренео у свом извештају, како „милитантно крило сепаратиста у Подујеву, више смета него што користи косовском демократском покрету".[108] Истакнути косовски интелектуалац, потоњи политички саветник албанског премијера Едија Раме, мишљења је да Косово није било узрок југословенске кризе, ни њен центар, већ је искоришћено за распад Југославије, која се и распала, оног момента када је 23. марта 1989. године укинута косовска аутономија. По њему, у тој (зло)употреби Косова учествовале су Србија, Хрватска и нарочито Словенија.

Истовремено, док су на корзоу Албанци демонстрирали, Милан Бозокин и ја пратили смо седницу Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова и наш извештај објављен је као главни политички прилог у листу, најављен и започет на насловној и објављен преко целе пете стране с неколико наслова дежурног уредника у деску. Послали смо у редакцију из Прес-центра само делимично опремљен текст.[109] Рахман Морина (1943–1990), председник Савеза комуниста Косова, рекао је да у демократији и плурализму многи виде шансу за враћање на старо. „Међутим, време које долази није на страни оних који Косово не виде у Републици Србији и Југославије", поручио је Морина. „Лично се не бих смео упустити у опасну авантуру, не бих се смео поиграти са својим народом, да га водим у рушење земље, у крвопролиће, у грађански рат."

(Морина, бивши официр милиције, био је Милошевићев човек у Приштини. Изненада ће преминути 12. октобра 1990. године, званично од срчаног удара, незванично сумњало се да је отрован. Сахрањен је у Београду.)

[108] Дневник, Ђорђе Рандељ, Жалост за терористима, 6. фебруар 1990, 6

[109] Дневник, Милан Бозокин, Жељко Марковић, Прекид Конгреса једнострано изнуђен, Сецесионистичка завера против СФРЈ, Одбранићемо ову покрајину, 6. фебруар 1990, 5 (Фотографија: Јарослав Пап)

Шакир Максут, члан Председништва ПК СК Косова, рекао је да је прекид рада 14. Конгреса охрабрио албанске националисте и сепаратисте и инспирисао „рушилачки поход усмерен на нарушавање територијалног интегритета земље". Максут је упозорио да је сада очигледно да званични органи СК Словеније, у циљу остваривања сопственог сепаратизма, траже савез у албанском национализму и сепаратизму и тиме Председништво ЦК СК Словеније ставља знак једнакости између албанских националиста и сепаратиста и албанске народности, што нема ничег заједничког са југословенским опредељењем већине Албанаца на Косову.

Љубиша Трајковић из Општинског комитета Титове Митровице, отишао је и даље и затражио кривичну одговорност за политичка руководства Словеније и Хрватске због „директног подстицања сепаратизма на Косову". Живорад Игић (1942–2003), председник Покрајинске конференције ССРН Косова, упозорио је да је на делу сецесионистичка завера против Југославије и запазио да је у последњим демонстрацијама непријатељ на Косову прибегао новој методи контрареволуционарог деловања – терору. У антрфилеу извештаја забележили смо следећи детаљ. Наиме, у моменту када је Игић пришао говорници у 14 часова споља су се зачуле сирене аутомобила. На корзоу код хотела *Гранд* двадесет хиљада Албанаца на позив алтернативе одавало је почаст погинулим демонстрантима. Чуло се неко реаговање из сале и Игић је упитао: „Треба ли сада да им и ми одамо почаст?" Али Шукрија (1919–2005) оценио је да је „сада најопаснији албански национализам" и да су збегови српских и црногорских жена и деце са Косова за сваког Албанца „велика увреда". Јусуф Каракуши, покрајински секретар за унутрашње послове Косова, рекао је да су демонстрације усмерене на рушење уставног поретка Југославије и додао да, када је у питању одбрана земље, „не може се правити пазар са масама".

Седница је завршена у 22 часа, после тринаест часова рада. Дежурни ноћни уредник у деску *Дневника* чекао је наш извештај и пласирао га у другом издању новина.

Сутрадан, 6. фебруара, одржана је у Приштини ванредна седница сва три већа Скупштине САП Косова, коју смо такође пратили Милан Бозокин и ја. У сали је с нама и овога пута био Јарослав Пап, чија је фотографија илустровала наш извештај, објављен преко целе четврте стране под насловом *Косово – йолиīон зла.*[110]

Јусуф Каракуши поднео је извештај о последицама демонстрација у периоду од 24. јануара до 3. фебруара 1990. године, у којима је према проценама милиције учествовало осамдесет хиљада демонстраната. Погинуло је 26 особа, сви су млађи људи, међу њима и шест малолетника, а рењена су из ватреног оружја 94 демонстранта, такође млађи људи, међу њима двадесет један малолетник. Милиција је привела хиљаду особа, прекршајно је кажњено њих двеста, „а у току су привођења и других особа, које су угрозиле безбедност и сигурност грађана и њихове имовине", рекао је покрајински секретар

[110] Дневник, Милан Бозокин, Жељко Марковић, ВАНРЕДНА СЕДНИЦА СКУПШТИНЕ САП КОСОВА, Косово – полигон зла, 7. фебруар 1990, 4 (Фотографија: Јарослав Пап)

за унутрашње послове и указао на „велику масовност и агресивност демонстраната" у свим срединама, при чему су посебну агресивност испољили према милицији. „Поред физичког напада и каменовања, демонстранти су употребили и ватрено оружје пуцајући на милиционаре", рекао је Каракуши и саопштио податке према којима је у окршајима са демонстрантима један милиционар рањен, два су теже рањена, а лакше је повређено осамдесет милиционара. Он је додао да су демонстранти постављали барикаде на путевима, заустављали, малтретирали и тукли грађане. Оштетили су преко стотину објеката у друштвеном и приватном власништву, каменовали су шеснаест српских и црногорских кућа, оштетили шездесет шест возила и седамдесет осам возила милиције. Каракуши је такође рекао да од случаја до случаја проверавају и испитују све жалбе, пријаве и реаговања на понашање милиције, којој приписују кршење овлашћења или, како би се данашњим језиком рекло, прекомерну употребу силе.

„Свим јединицама изричито је забрањена употреба ватреног оружја, сем у случајевима који су предвиђени законом, а то су случајеви када је непосредно угрожен живот припадника службе и живот других лица", био је изричит Каракуши и додао да су милиционари много пута избегавали да употребе оружје и када су били у ситуацији да то учине.

Како онда објаснити случај Малишево, упитао је са говорнице Даут Красниħи, председник Скупштине општине Малишева и описао акцију Здруженог одреда, када су милиционари рафално пуцали на зграду општине, здравствени центар, школу и још на неке објекте. „Затим су отворили паљбу на грађане, који су у близини мирно пролазили, јер су их општински активисти претходно одвратили од демонстрирања", рекао је Красниħи, који је тврдио да је догађају присуствовао, и захтевао је да се Скупштина Косова што хитније изјасни о „злочину над невиним народом који се догодио 30. јануара у Малишеву". На говорницу је скочио Каракуши, видно узрујан, и рекао да је истог дана предузео истрагу о збивањима у Малишеву, да се знају имена милиционара и да ће случај бити истражен. Мухарем Шабани је, пак, навео неколико случајева у којима је милиција, како је он то видео, прекорачила службену дужност, па је Здружени одред, рекао је, употребљавао и противавионску муницију калибра 22 милиметра. Шабани се изјаснио против демонстрација, али по њему није у реду да се четрдесет хиљада људи називају терористима.

Прелиставајући *Дневникову* архиву, улете ми у око наслов преко целе стране: *Терористи све агресивнији*. Нисам га ја написао, није ни мој текст, али и у мојим извештајима има терориста. Да ли је било примереније, пристојније и ближе истини назвати их демонстрантима? Нисам паметан. Али у једно сам сигуран. Најстрашније у свему нису били ни једни ни други. Најстрашнија је била мржња тих младих Албанаца према свему што је српско. Мржња, којом су их задојили, једном за свагда. Против те мржње пушке и тенкови нису могли ништа.

Улога хотела „Гранд" у новијој историји и свакодневици Приштине, града у којем као да последњих деценија све почиње, дешава се и завршава око тог хотела (или у њему), како су се Срби и Албанци смењивали у управи овог пиштанта, који је важио за косовски појам хотелског луксуза, а његова кафана и бар у приземљу били централа градског јавног и политичког естаблишмента и како је током трајања нереда, почетком 1990. године, хотел „Гранд" претворен у међународни прес-центар у којем је и екипа новосадског „Дневника", једне фебруарске (по)ноћи, подлегла психози страха и у паници истрчала из хотела, заједно са гостима, међу којима је било највише новинара, након што је неки „шаљивџија" активирао сузавац у ходнику

Није ми познато да ли је неко написао историју хотела *Гранд* у Приштини. Ако није, написаће је! Када је 1978. године хотел изграђен на тада рубном делу града, повукао је према себи урбано тежиште око којег се формирао нови центар. Хотел у малом граду за габарите и апетите таквог профила, архитектонско чудо, бетонски колос за тадашње косовско градитељско искуство, драматично је променио визуру главног града јужне српске покрајине, архитектонски, културолошки и социолошки подигао га у сопственим и туђим очима, учинивши за Приштину, својим *европским* изгледом, моћном силуетом, више него и једна грађевина новијег доба у том неразвијеном ћошку Југославије. У граду без историје, хотел *Гранд* је одмах постао историја.

Огроман и нестваран, модерно осмишљен систем, окићен престижним звездицама на крову, дванаестоспратни свемирски брод са тристотињак соба и разним пропратним садржајима, укључујући и диско-салу у подруму и приземно стражње крило, пројектовано за тржишни центар (базар), одмах се наметнуо као први симбол Приштине, симбол напретка и моћи без покрића. То је остао до данас. Стиче се утисак, премда можда тако и јесте, да у Приштини све(т) почиње и завршава у *Гранду* и код *Гранда*.

У првој деценији живота, све тамо до пред крај осамдесетих година, *Гранд* је косовски појам луксуза и незаобилазна цивилизацијска тачка странаца и екскурзија које долазе у Приштину, као и многих Приштинаца, високих (и ниских) комунистичких политичара, привредника и јавних личности, такорећи свих који нешто значе и држе до себе и високих угоститељских и хигијенских стандарда (високих за косовска мерила). Међутим, показало се од самог почетка да је хотел производ мегаломаније његових пројектаната и налогодаваца у косовском политичком и привредном естаблишменту, чија је идеја била да Приштину, једном тако импозантном и упечатљивом грађевином, подигну макар и симболично у ранг других југословенских градова. У стварности, пак, хотел је углавном „живео" само до петог спрата. Собе на горњим спратовима зврјиле су празне, а ни остали његови садржаји нису подмиривали трошкове одржавања. Државни хотел, рупа без дна, послужио је за ухлебљење многих Приштинаца. Особље се преко ноћи умножавало.

Албанци су запошљавали *своје* Албанце, Срби су запошљавали *своје* Србе, а *Гранд* је све лошије пословао и изгледао.

Крајем осамдесетих година, то је већ прилично запуштен хотелски организам, који је делио судбину косовске политичке и социјалне стварности, обележене (почев од демонстрација 1981. године) ескалацијом албанског национализма и сепаратизма. Али, и такав, хотел *Гранд* је још увек био најбољи, најудобнији и најсигурнији хотел у Приштини, незаобилазан за туристе, пословне људе и новинаре из земље и света. За хотел *Божур* је важило: злу не требало.

Сећам се кафане хотела *Гранд*, када сам августа 1988. године путовао по Косову са фото-репортером Слободаном Милетићем. И тада је *Дневникове* људе дочекао у Приштини дописник нашег листа Небојша Влаховић. У вечерњим летњим часовима кафана је врвела од гостију. Призор је био нестваран за наше војвођанско искуство. У једном делу хотелске сале, већином су Албанци, у другом делу су Срби и хотелски гости. Свако је са својима. Међу Приштинцима нема национално мешовитих (српско-албанских) кафанских столова. Како то знам? Види се (и чује) голим оком, простим опажањем. То је свакоме видљива појава, али овдашњи људи и познаваоци косовске стварности у стању су да у тој хотелској кафани уоче дубље и суштинске цивилизацијске разлике и поделе међу људима. У такав приступ хотелској приштинској стварности увео ме је Небојша Влаховић, једне вечери, док смо се уз пиво опуштали у кафани.

Скренуо је мој поглед према четворици Албанаца за столом.

– То су Албанци католици – рекао ми је полушапатом. – Нема их много овде, али ова кафана им је место окупљања. Углавном су подаље од Албанаца муслимана, осим када су у неким пословним везама. Држе да су нешто *више* од својих сународника муслиманске вере и као хришћани неки од њих су ближи Србима него својим сународницима.

Примећујем старијег углађеног господина у црном сакоу, редован је гост, виђао сам га и на јутарњој кафи, коју пије сам седећи у фотељи код рецепције. Пуши лулу.

– Турчин – рече мој колега и објасни: – Турци у Приштини себе доживљавају као грађанску класу и староседеоце, а у неку руку то и јесу. Велики су индивидуалци и лако их је приметити у граду. Старији углавном носе црне шешире. Не мешају се много са Албанцима, а нарочито не са дошљацима, међу којима има доста примитивног и агресивног света.

Посматрам Албанце за столовима.

– Имам утисак да постоји и анимозитет између Албанаца, рођених Приштинаца, староседелаца, и њихових сународника који су у град сишли са планина или пребегли из Албаније – пренео сам колеги своје запажање приштинске стварности.

– Да, то је тачно – сложио се Небојша Влаховић. – Стари Приштинци, градски људи, немају ништа заједничко са дошљацима са брда.

Када сам у својству члана екипе *Дневника*, крајем јануара 1990. године, допутовао у Приштину и заједно са редакцијским колегама предао своју личну карту на рецепцији хотела *Гранд*, службеник с друге стране пулта био је Србин. И на рецепцији и у сали за ручавање чули су се и српски и албански језик. Ако ме сећање служи (премда не смем да тврдим), после укидање косовске аутономије и видовданског окупљања на Газиместану, хотелом је управљало српско руководство, али међу особљем и гостима био је и понеки Албанац.

Мој доживљај хотела *Гранд*, након његовог десетогодишњег живота, био је мешавина осећања између суморне, оловне тескобе и сталне психозе и стрепње у нездравом ваздуху хладног и огромног бетонског организма. Можда је ту некоме било лепо, мени није, недостајало ми је светлости и топлине, нешто ме је гушило у тим зидовима. Додуше, собе су редовно и коректно одржаване, постељина је мењана, а хотелска храна била је подношљива. У условима ванредног стања и свакодневних нереда, а свакако у врло отежаним условима, хотел је опстајао као нека имитација међународне слободне територије у Приштини. Само колеге, домаћи и страни новинари и фото-репортери, који су се предвече, после лутања по Косову (с главама у торби), враћали у хотел, знају какво им је олакшање доносио повратак у сигурност и „топлину" ове зграде.

Хотел *Гранд* послужио је новинарима као прес-ценатар у који су се сабирале и размењивале информације са терена, а у собама, претвореним у редакције, писали су се извештаји, развијали филмови и правиле фотографије у купатилу, претвараном у мрачну комору, а затим телефото уређајем, преко телефонске линије, одашиљане матичним медијским кућама или агенцијама. Сала за ручавање била је суморна, слабо загрејана, стално у полутами и то није било у узрочно-последичним везама ни са мојим расположењем, ни са ванредним околностима. Па ипак, понављам, тај хотел пружао нам је не само удобност, заштиту и логистику, омогућавао рад и контакте са матичним редакцијама, него нам је био, како се то каже, друга кућа. Била је то за мене и позорница, стваралачка лабораторија, која ми је обузимала ум и држала ме у некој чулној и менталној хипертензији, пошто је сваки час преда мном искрсавала нека необичност, сензација.

Међутим, колико год ме је Бог репортерског новинарства обдарио способношћу да уочим детаљ и да иза сваког лица и иза сваке ситуације, појаве, речи и намере, тражим позадину, детектујем сенку, толико ме је све то оптерећивало и излагало ризику. Искрено говорећи, понекад сам имао осећај да сам неким особама у хотелу сумњив и да сам праћен. Српска служба безбедности, али и косовски сепаратисти, убацили су своје оперативце и доушнике у хотел и сви смо били опсервирани на нечијем оку и уху. Ништа у том приштинском хотелу није било нормално, премда је можда нормално изгледало. Зато сам настојао да што мање информација остављам о себи. У једном моменту, док сам после доручка пио кафу за шанком бара, приметио сам да ме непознат гост посматра, склања поглед када му узвратим (можда ме је с неким заменио), или сам под психозом умислио да сам праћен, да сам некоме важан и да сам некоме мета. Најсигурније је било држати се своје редакцијске екипе и проверених новинарских познанстава, а ми из *Дневника* и екипа

Мађар соа, одлазили смо заједно и на терене изван Приштине и опуштали се за кафанским столом или за шанком. У Приштини је на снази забрана јавног окупљања и хотелска кафана зјапи празна у току дана и увече, па ипак у сали за ручавање увек некога има, како хотелских гостију, међу којима предњаче новинари, тако сврати и понеки гост из града.

ДНЕВНИК

Први број «Слободне Војводине» штампан је као орган Покрајинског народноослободилачког одбора за Војводину 15. новембра 1942. у илегалној штампарији у Новом Саду. Од 1. јануара 1953. «Слободна Војводина» под називом «Дневник» излази као орган Социјалистичког савеза радног народа Војводине

Први уредник — народни херој СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ ТОЗА погинуо од окупатора 9. фебруара 1943.

Указом председника Републике Јосипа Броза Тита, «Дневник» је одликован Орденом братства и јединства са златним венцем и Орденом рада са златним венцем

ГОДИНА XLVIII, БРОЈ 15543 ★ ★ НОВИ САД, СРЕДА, 7. ФЕБРУАР 1990. ГОДИНЕ ЦЕНА 4 ДИНАРА

Др СТИПЕ ШУВАР НА КОНФЕРЕНЦИЈИ ЗА ШТАМПУ:

ПРЕДСЕДНИШТВО СФРЈ НИЈЕ КАСНИЛО

Југославија ће постати модерна федерација са својим изворним суверенитетом — рекао др Шувар говорећи о иницијативи за нови Устав. — Данас експозе Јанеза Дрновшека о Косову у Скупштини СФРЈ

ВАНРЕДНА СЕДНИЦА СКУПШТИНЕ САП КОСОВА

КОСОВО - ПОЛИГОН ЗЛА

У демонстрацијама албанских националиста учествовало око 80 хиљада демонстраната, међу којима је 26 погинуло, док су 94 демонстранта рањена, а међу милиционарима један је рањен, два тешке и 80 лакше повређено

Хотелска кафана и бар са шанком у приземљу, огромни хол, кључне су тачке *Гранда*, без којих је новинарски дан незамислив. У томе нема ништа неуобичајено, посебно не у оваквим ванредним ситуацијама, када је паметно и мудро бити у друштву и међу својима, попричати и опустити се са колегама из других редакција, размењивати информације о стању на терену, договарати одласке на догађаје у граду и изван њега, бити *на време* обавештен. Живот у хотелу одвија се привидно уобичајеним током и ритмом, али сви ми који излазимо из њега и одлазимо на догађаје изван града, пратимо сукобе снага безбедности и демонстраната, сведочимо о мржњи и насиљу, свесни да је довољно да на пут пред наш аутомобил (с ознаком PRESS) излете наоружани лудаци и да нас више нико никада не види, доживљавамо хотел *Гранд* као уточиште здравог разума, паралелни уређени свет у средишту косовског хаоса и мрака. И тај хотел је заиста *свет*.

Новинари западних медија, екипе бројних телевизијских кућа, овде су инсталирали редакцијске пунктове, па се на терасама соба и на крову, беле „сателитски тањири" за слање сигнала. Повремено, пред улазом у хотел, увек на истом месту, мимоилазим се са новинарком, која се пред камером јавља за неку француску телевизијску кућу. Присуство странаца даје тежину догађајима на Косову и упућује на индикацију да ће сукоби потрајати, да је ово тек почетак и да се ескалација немира тек очекује. Због чега би се иначе толике западне новинарске екипе одомаћиле у хотелу. Кафана и бар, позорнице хотелског живота, могућност су и да човек из прве руке сазна да извештачи западних медија, поред редовне плате или хонорара, који су за наша примања били астрономски, добијају и ратни додатак. Ми из *Дневника* радили смо за славу.

Изјутра, у термину за доручак, у сали за ручавање су само хотелски гости и тада је у миру и у тишини јутарњег ритуала, могуће добити целовитији увид у егзотику овог места. Разни људи се ту виђају и то је природно стање најлуксузнијег косовског хотела. Европска и балканска лица. Новинари се међусобно (пре)познају и нањуше, фото-репортери и снимателји своје професије носе у рукама или окачене о рамену, али међу гостима је и доста „неидентификованих" особа; личе на пословне људе и доручкују сами и по страни, виђају се по холу, наизглед докони, глуваре за шанком или у фотељама код рецепције читају новине и срчу кафу. У раним преподневним часовима у хотел свраћају старији Приштинци, листом мушкарци, углавном прилазе шанку, наручују прву јутарњу кафу, читају новине. И одлазе. *Гранд* је озбиљно место за озбиљне људе.

Примећујем да говоримо полушапатом. Невидљиви зидови међу људима *видљиви* су на сваком кораку, опрез и зазор, хладна дистанца и ту и тамо неки натегнути алабанско-српски контакт, којег изнуди (хотелска) ситуација, то су призори који су ми се урезали у меморију, али све их као малтер повезује балкански феномен, који је несхватљив за моје (средњо)европско поимење људске слободе.

У хотелу су само мушкарци. И тако из дана у дан, из вечери у вече. Када се у сали за ручавање са својом екипом појави новинарка француске телевизијске куће, лепа жена, феномен је у мом доживљају још израженији. Албанци скоро по правилу не пију алкохол. Никада нисам видео пијаног Албанца. Срби, напротив, као да у кафану долазе због алкохола. Међутим, права је реткост видети некога пијаног. Алкохол, нарочито кратки и жестоки, готово да је природни новинарски елемент у оваквим приликама. Пије се „после посла" у вечерњим часовима и пије се много. Уобичајени призори, након повратка са догађаја. Али стална психоза у непријатељској атмосфери, у којој човек не зна ко га, одакле и због чега посматра, затим умор и напетост, па и страх (није срамота рећи), жрвањ догађаја који човека увлачи међу зупце и меље га, меље, све то отупљује жаоку ракије, вињака, вискија, па се многима тешко и опити; пију сатима, а трезни, ни алкохол не делује као што делује у нормалним кафанским околностима. А када се човек најзад „добије" за шанком хотелског бара, то није нормално пијанство и нема у томе ничег лепог и светлог, него је то пре као некаква алкохолна кома, мозак се одузме, искључи се из живота и мрак се спусти на очи. Човек се сутрадан пробуди у својој хотелској соби не сећајући се да ли се дотетурао сам или су га одвели или донели у кревет; могли су с њим да ураде шта су хтели. (Мени се такво пијанство „на мртво", догодило у Чајничу. Испричаћу када дође време.)

Једне ноћи, почетком фебруара, имали смо драму у хотелу *Гранд*. Ходник на нашем трећем спрату испунио се димом, штипао је очи, истеривао сузе. Осећао се оштар, киселкаст мирис непознате суспстанце, али у првим тренуцима метежа, који је настао у хотелу, нисмо још били начисто шта је по среди. Да ли је негде избила ватра или су Албанци напали хотел? Можда су терористи отели некога од новинара или гостију, што је претња која се све време, под утицајем психозе страха и неизвесности у *непријатељској* средини,

провлачила кроз разговоре београдских и новосадских новинара, као и других новинара српских редакција, смештених у собама. У диму смо се нашли Милан Бозокин, Ђорђе Рандељ и ја, након што нас је Бозокин, излетевши из купатила, упитао: „Је л' то нешто пукло у ходнику?"

Обукли смо се на брзину, зграбили торбе и истрчали на ходник у којем је било неколико узнемирених гостију. Истрчао је и фото-репортер Јарослав Пап, с прстом на орозу фото-апарата, а из осталих соба у дубини ходника, с лева и десна, такође су истрчале колеге из југословенских редакција. Сећам се новинара љубљанског *Дела*, с којим сам тог јутра пио кафу за шанком бифеа, где смо се и упознали, као и фото-репортера Матије Коковића (1938–2023) и Срђана Илића. Неко је повикао: „Терористи су у хотелу!" Признајем, прошли су ме жмарци, није ми свеједно.

Стрчали смо у приземље и у холу код рецепције скупило се бројно хотелско друштво, претежно новинарски свет, листом мушкарци, премда је међу гостима – причало се по хотелским кулоарима – било и доста „цивила", тј. полицајаца у цивилу и других ликова из кругова службе безбедности. Проширила се прича да су се у хотел ушуњала два или три лица, бацили су димну бомбу са сузавцем у ходник на трећем спрату (где је било смештено највише новинара) и побегли из хотела, највероватније кроз кафану на задња врата; нема разлога за панику, сузавац ће брзо изветрити и можемо се вратити у своје собе на спавање, ситуација је под контролом, све је безбедно.

ПРИШТИНА, 6. фебруара – Ноћас, пола часа после поноћи, у приштинском хотелу „Гранд" госте је узнемирила тешка провокација, када су на трећи спрат највећег приштинског хотела непозната лица убацила димну бомбу са сузавцем – известио је Милан Бозокин.[111] – *Гас се брзо ширио и око 250 хотелских гостију, међу којима је и велики број новинара, у паници је изашао из хотела. Док ово јављамо они се налазе пред хотелским здањем у недоумици и стрепњи да ли ће се све завршити само на овом провокативном потезу. После инцидента телефонске везе са „Грандом" биле су у прекиду.*

Уљези су се попели на трећи спрат без проблема и исто тако могли су да киднапују неког госта и да га одведу из хотела. Касније сам чуо другу верзију тог догађаја, чију истинитост нисам у могућности да проверим. Наводно је сузавац активирао један од фото-репортера, смештених у хотелу, а идеја је била да се мало нашали са колегама.

Могло је да буде много горе.

Од првог дана нашег боравка у *Гранду*, стварала ми је нервозу „транспарентност" тог хотела кроз чија су врата, поред особља рецепције, пролазили без икакве провере гости кафане и бифеа у приземљу, а затим су свакоме од њих из хола, али и из кафане и подрума, били доступни степениште и лифт за собе на спратовима. У условима који су личили на ратне, или су као у Подујеву и Урошевцу били ратни, у драматичним косовским данима (а о ноћима да и не говоримо), који су протицали у психози страха, у окружењу које је за српске извештаче и репортере било непријатељско, у атмосфери комфузије

[111] Дневник, Милан Бозокин, Сузавац убачен у хотел „Гранд", 6. фебруар 1990, 6

коју су из часа у час усложњавале и усијавале вести са терена, гласине, лажи, пропагандне бљувотине, с једне (албанске) и друге (српске) стране, поноћна порука која нам је послата под видом сузавца, била је разлог да се забринемо за своју безбедност у том хотелу у којем су новинари све време били на нечијем оку, мете антагонизма између српског и албанског особља и балканске недисциплине, националне искључивости и одсуства одговорности и професионалне стриктности. Један или двојица наоружаних милиционара, који су после инцидента са сузавцем стражарили испред хотела, били су више психолошка порука, него гарант безбедности гостију.

Колега Саша Илић је у свом *Приштинском дневнику* емитованом у *Пешчанику* 2013. године овако скенирао главни приштински симбол: „Хотел Гранд је најпре био стециште политичара, страних туриста, пословних људи, а како су осамдесете одмицале, све више су га посећивали новинари и представници службе државне безбедности. Оних тристотињак соба, диско сала и четири ресторана почели су да мењају своју сврху да би се од почетка деведесетих преиначили у мутант простор касарне, затвора и медија центра. Жељко Ражнатовић Аркан (1952–2000) волео је хотел *Гранд*, у њему је нашао другу кућу за себе и своје тигрове". Појашњења ради, постоје сазнања да је Аркан 1993. године своје наоружане људе сместио на један спрат хотела.

А овако је *Гранд* у сећању објављеном 2010. године, скенирао Ремзи Лани, новинар из Албаније: „Ако бисмо употребили речник позајмљен из средњег века, овај гигантски хотел личио би на некакву тврђаву, коју једна страна (Срби) никако није хтела да напусти, а друга страна (Албанци) желели су да га заузму по сваку цену. Није случајно што је током рата, Аркан ту сместио своје банде, на једном од спратова хотела и можда није случајно ни то што је ОВК, након уласка у Приштину, одмах затражила кључеве хотела."

Када у пролеће 1991. године, према истом електронском извору, Лани допутује у Приштину и први пут преноћи на петом спрату хотела, након што су га у најлуксузнији градски хотел сместиле колеге из приштинских листова *Zeri* и *Bota e Re*, остаће иза њега записано сећање на „хладну и непријатељску атмосферу" и рецепцију и салу за ручавање, где су се обраћали само на српском језику. Његове колеге из приштинских листова, нису хтеле ни да закораче у хол хотела и сачекали су га напољу.

Када Лани, десетак година касније, опет допутује у Приштину и преда пасош на рецепцији хотела *Гранд,* обраћали су се само на албанском и енглеском језику и није чуо ни једну српску реч. Приликом првог доласка хотел му је изгледао као „заборављени музеј", а деценију касније албански *Гранд*, личио му је на „балканску пијацу, народни базар".

У Приштини са универзитетским професором и писцем Миленком Караном, једним од најзначајнијих српских истраживача у психолошким наукама, независним интелектуалцем у окружењу и времену у којима је за такву отроумну, слободоумну и грађански опредељену човека, то значило непрекидно носити главу у торби и бити нападан и од српских и од албанских националиста и шовиниста, оштрим критичарем београдске политике према Косову и критичарем Слободана Милошевића и његовог режима, који по њему није разумевао, или није хтео да разуме, специфичност, сложеност и осетљивост косовске трагедије и политичке драме, да би на крају као жртва такве српске политике и албанских сепаратистичких тежњи, страдао у свеопштем безумљу и психози Миленко Каран, један од последњих приштинских Срба, који је 1999. године напустио Косово и са супругом повукао се у избеглиштво у Црну Гору, где су живели до смрти, понижени и заборављени у немаштини

Један господин с којима сам се упознао на Косову, деведесетих година, задржао ми се у меморији упечатљивије од других ликова, премда с њим, приликом два сусрета (у размаку од неколико година), једва да сам проговорио неколико реченица и премда и њега видим и чујем само као *појаву* у меморијској магли или, пак, као некакву замузгану пројекцију у времену, али видим га и као светлу и изразито позитивну личност у мрачној балканској/косовској причи из деведесетих година.

Миленко Каран (1926–2001), професор психологије на Филозофском факултету Универзитета у Приштини и на тамошњој Академији уметности, био је научник и истраживач у области политичке психологије, социјалне политике и српског и албанског обичајног понашања, стваралац луцидне посматрачке даровитости и дубоких, критичких и рационалних увида у балканског/косовског човека, у друштво и политику, књижевник и публициста, есејиста, опозиционар, баштиник Корчуланске филозофске школе и интелектуалац европске грађанске вокације, боем. Пореклом из Ливна, рођен је 6. маја 1926. године у Лијежу (Белгија), дипломирао је психологију на Филозофском факултету у Београду и свој живот и каријеру везао је за Приштину, у којој је о(п)стао све до 1999. године, када је силом прилика напустио Косово и Метохију са супругом Радмилом, правницом, с којом је живео у приштинском стану у браку без деце. Избегли су у Црну Гору.

Господин Миленко Каран није ми био непознат, оглашавао се у неким београдским новинама, а крајем деведесетих година објављиваће у *Данасу*. Много бољи познаваоци његовог стваралаштва, пре свих људи из његовог научног и професорског психолошког еснафа и интелектуалног круга, попут психолога Александра Милојевића, с којим је и сарађивао на пројектима, истаћи ће Каранове бројне научне и стручне радове у зборницима и часописима Југославије, огледе и приказе, и наравно књиге: *Крвна освета на Косову*,

Српски надреализам и психоанализа, *Српски надреализам и марксизам*, *Њима није опроштено – суровост бољшевичког кажњавања*, *Јожа Броз – прилог психобиографији Јосипа Броза*, *Човек и политика*. Неће пропустити да акцентују да је Каран важно име у српској психолошкој науци у целини и да је учествовао на четири светска конгреса психолога у Опатији, Лисабону, Монтреалу и Хонолулуу.

Политичка психологија била је посебна област његовог научног, књижевног и публицистичког интересовања. Дубински познавалац албанског човека и косовско-метохијске друштвене и политичке стварности, дијагностиковао је тињајућа жаришта у организму патријархално-племенског друштва задојеног непријатељством и мржњом према Србима и „великосрпском хегемонизму". Уочавао је корене и пратио развојне правце албанског иредентизма (етничког национализма) и писао о томе у текстовима и књигама, аналитичким приступом покушавајући да укаже на катастрофу која се спрема у јужној покрајини. Био је критичар режима Слободана Милошевића, али не треба пренебрегнути да Каран још почетком и током осамдесетих година упозорава државу да је Косово „темпирана бомба" и да са њом треба паметно, иначе ће експлодирати и разнети Југославију. Савезна и српска политика нису га слушале.

Деведесетих година, косовска бомба је експлодирала, а онда су на Косово пале и неке друге бомбе из НАТО авиона. Професору Карану је преостало да се оглашава у опозиционим медијима. Својим прилозима, директном, луцидном и избрушеном реченицом, питким стилом без демагошког трења, публицистичког мудровања и калкулисања, погађао је директно у мете. Скенирао је збивања на Косову и Метохији, али и указивао на погубни утицај Милошевићеве политике на косовско-метохијску стварност и тамошње Србе, који су по њему замајавани у жрвњу београдске медијске пропаганде. Његове новинске анализе косовских, али и ширих српских прилика деведесесетих година, садржавале су у себи и психолошку компоненту, што им је прибављало посебну тежину, вредостојност и убојитост. Миленко Каран је био независни интелектуалац у окружењу и временима у којима је то значило непрекидно носити главу у торби и стрепети од сваког сумњивог погледа или покрета иза леђа.

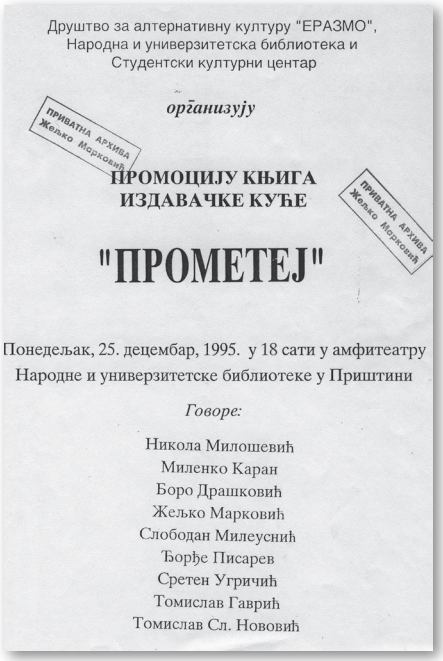
Када сам фебруара 1990. године, свратио са колегама у кафану Народног позоришта, запало ми је за око двоје гостију, мушкарац и жена, који су седели подаље од мене за столом у ћошку и својим појавама и понашањем асоцирали ме на странце, који ту као да су залутали. Изгледали су као личности изнад ситуације, особе које гледају своја посла. Њихова комуникација са конобаром открила ми је да су овдашњи људи, што ме је заинтригирало. У току вечери сазнао сам да је то Миленко Каран, универзитетски професор из Приштине. Госпођа је његова супруга Радмила Милић Каран.

Неколико година касније, говорићемо у Приштини на истој промоцији у амфитеатру Народне и универзитетске библиотеке, било је то 25. децембра 1995. године.[112] Нас, госте и учеснике из Новог Сада, ауторе издавачке куће

[112] Новосадски издавач Зоран Колунџија, представио је 25. децембра 1995. године у Народној и универзитетској библиотеци у Приштини нова издања своје куће „Прометеј", а

Прометеј, дочекао је са супругом у холу библиотеке. И то је било све. У ствари, то је био тек почетак.

Друштво за алтернативну културу "ЕРАЗМО",
Народна и универзитетска библиотека и
Студентски културни центар

организују

ПРОМОЦИЈУ КЊИГА
ИЗДАВАЧКЕ КУЋЕ

"ПРОМЕТЕЈ"

Понедељак, 25. децембар, 1995. у 18 сати у амфитеатру
Народне и универзитетске библиотеке у Приштини

Говоре:

Никола Милошевић
Миленко Каран
Боро Драшковић
Жељко Марковић
Слободан Милеуснић
Ђорђе Писарев
Сретен Угричић
Томислав Гаврић
Томислав Сл. Нововић

Насловна страна последње књиге Миленка Карана и плакат са представљања „Прометејевих" издања у Приштини крајем 1995. године

На жалост, не сећам се његовог наступа на тој промоцији. Уосталом, не сећам се ни свог наступа, нити сам упамтио шта су говорили други учесници промоције. Колега, који је пратио догађај, описао је Караново излагање у дупке пуном амфитеатру као „похвалу и посвету интелектуалној храбрости и поштењу". Из моје архиве, срећом, искрсла је фотокопија текста којег је новинар З. Ђорђевић објавио у приштинском *Јединству* из којег сазнајем да је Каран говорио о феномену љубави и осврнуо се на књигу Зорана Миливојевића *Формуле љубави*. Обрадовало ме је кад сам прочитао: „Посебно интересовање

организације су се подухватили, поред приштинске библиотеке, и Друштво за алтернативну културу „Еразмо" и Студентски културни центар из Приштине. На Косово су путовали аутори књига. Публика је испунила амфитеатар библиотеке. Говорили су: академик Никола Милошевић, психолог и публициста Миленко Каран, филмски и позоришни редитељ Боро Драшковић, новинар и писац Жељко Марковић, управник музеја СПЦ Слободан Милеуснић, новинар и писац Ђорђе Писарев, писац Сретен Угричић, филмски публициста Томислав Гаврић и Томислав Сл. Нововић.

присутних привукла је књига путописца Жељка Марковића *Хиландар*, у којој је, како је истакао, изнето његово осећање, али и историјска грађа".[113]

(Седам година касније, у свом осврту на постхумно објављену Каранову књигу *Искључиво лично*, Ратко Божовић ће написати: „Каран је имао велико искуство са дугогодишњим пропадањем цивилизацијских претпоставки на косовским просторима. Од времена великих демонстрација с почетка осамдесетих година, он је указивао на то да се жестоке фрустрације могу завршити безумном агресијом. Међутим, готово нико није хтео да га чује, нити да размишља изван званичног већинског мишљења, које је следило интересе владајућих плитичких елита", написао је Божовић и утврдио да је Миленко Каран „косовску атмосферу препознао као кружење ирационалности и деструкције, од мржње до насиља, од мржње до убиства.")[114]

Увече смо се састали са Миленком Караном и његовом супругом у кафани Народног позоришта, где се окупљала српска приштинска елита и интелигенција, свет близак грађанској опцији и уметности. Његова супруга Радмила, правница по образовању, радила је у Покрајинском извршном већу у Приштини. Права госпођа, дискретна учесница у разговору, али у сенци свог мужа, повремено би тек нешто рекла, углавном је стрпљиво ћутала. Сусрет се отегао до фајронта.

Кафана ми је остала у сећању као архаично осмишљен простор, чије су зидове и ламперије оживљавале урамљене слике и фотографије, а мој кафански *њух* детектовао је у кафани, у чију се утробу силазило степеништем из хола (ако не грешим), нешто што ме је такорећи нагонски одмах везало за тај кафански организам и што је изван сваке сумње потицало од добре и мени препознатљиве уметничке и боемске енергије, коју су међу тим зидовима емитовали стваралачки, мени блиски људи. У олујним и безумним временима, било је то једно од оних уточишта духа, разума и слободне мисли у којем се професор Миленко Каран осећао као свој на своме. Али и у том простору је и стрепео и био на сталном опрезу, јер је био обележен као „сумњив и лош Србин" и знао је да је опсервиран од стране доушника службе безбедности. Узимали су га са задршком и Срби и Албанци, његова критичка мисао није штедела ни једне ни друге. Причао је о томе како у сваком народу има шљама, али има и добрих људи; имао је пријатеље међу албанским интелектуалцима и врло лепо говорио је о комшијама Албанцима из њихове зграде.

Није му било лако, претили су му велики Срби због његових ставова. Он и његова супруга имали су разлог за забринутост и опрез. Стрепња и страх постали су њихова свакодневица. Било је момената када су се плашили више Срба него Албанаца. У кафани се није примећивало ништа од тога, његова духовитост и козерство, замаскирали су проблеме с којима су се саживели. У друштву с њим било је пријатно, пливао је у кафани као риба у води, његов шармантни боемски дух и интелект научника и психоаналитичира, освајали

[113] Јединство, З. Ђорђевић, Промоција издања „Прометеја", Приштина 27. децембар 1995.

[114] НИН, Ратко Божовић, Косово наше савести, Београд 9. мај 2002.

су и оплемењивали саговорнике. Жао ми је што са таквом једном личношћу из круга разумне мањине, нисам направио интервју и што је све што је речено те вечери за кафанским столом, однела вода заборава.

Професор је водио главну реч, његова личност блистала је мотивисана нашим присуством и добром атмосфером. Слушајући његове елаборације, осећао сам се као да ме је огрејало сунце слободе. Његови отворени критички судови упућени на адресу Милошевића и његовог режима у Београду, који по њему није разумео, или није хтео да разуме, сву трагедију, сложеност и осетљивост косовске драме, све је то препоручило Карана у мојим очима за личност која се ни у најстрашнијим временима није одрекла својих уверења и повиновала логици стада. Оштрим и критичким излагањем у потпуној тишини, окомио се на српску и албанску политику, националну патетику и митоманију, апеловао је на здрав разум и са српске и са албанске стране. Наступ приштинског професора, био је отрежњујући. Говорио је оно што је мислио и оно о чему је писао. И то није пријало ни нечијим српским, ни нечијим албанским ушима.

Не усуђујем се да тврдим, али све је у његовој биографији упућивало на то да је био најусамљенији Србин у Приштини. Имао је своје мишљење и јавно га је износио, уочавао је мане и грешке у редовима народа којем је припадао, био је сведок, опасан сведок српских брљотина на Косову и није могао да очекује ништа друго до (само)изолацију у којој је живео до последњег дана у Приштини.

Како рекох, сарађивао је са београдским листом *Данас* и још неким опозиционим медијима, и то није остало непримећено у режимским полицијским круговима и међу великим Србима, који су га прешкрабали као издајника и тако препоручили за мету. Касно ноћу професора Миленка Карана и његову супругу испратили смо до њиховог стана и вратили се у хотел *Гранд* на починак.

Одласком српске полиције и војске са Косова преостали Срби у Приштини, међу којима су били и супружници Каран, преживљавали су пакао. Закључани у својим становима, нису смели да изађу ни на терасу, премирали су од страха; проваљивање у српске станове, био неко у њима или не, постало је свакодневица. Ноћи су биле језиве. Миленко Каран и његова супруга имали су среће: извукли су живе главе. Многе Србе, одведене из станова, прогутала је ноћ.

У случају професора Карана, прсте је умешала иронија живота. Грађанин света, хуманиста, дочекао је да га истерају из његовог приштинског стана као пса и о томе је оставио потресан запис, послат из Будве, насловљен на уредника листа *Данас* и објављен у књизи *Искључиво лично – Косово после свега*.

Књигу сам прочитао на искап. Аутор је своје штиво назвао записом о времену. Његове косовске „белешке", наручене од Фонда за хуманитарно право, „писане су у приликама које ником не бих пожелео и условима којима никог не бих казнио: руком на папиру, често на коленима, и увек са стрепњом да започето неће бити завршено". Описао је језиве тренутке када су неки

разјарени Албанци из Дренице покушали да провале у њихов приштински стан, док су се налазили у њему, али одвратила их је прва комшиница Албанка, испречила се пред њих, изложивши се смртној опасности и позвала се на своју угледну беговску породицу Беголи, после чега Дреничани устукнули и отишли из зграде.

Била је то госпођа, у најплеменитијем и најотменијем значењу те речи, Мехиде Круезиу. Нису сви они били исти као што ни ми сви нисмо били исти, али смо и она и ми могли да уместо једном пострадамо два пута: она од наших и својих, а ми од својих и њених. Када су одлазили у узбегиштво, ми смо им рекли да ћемо колико будемо могли чувати њихов стан и још једног Албанца на нашем спрату: комшије иначе (...) Наши су, баш као и ови њихови, насртали на албанске станове, а ми их одбијали или скретали колико смо могли; њихови станови били су очувани. Потом су они чували наш, докле су смели, јер су им већ учестало претили да пазе шта раде: нису, значи, добре патриоте као што ни ја за ове моје нисам био добар родољуб (...) Неђуних пола сата потом опет бука и бес; нису покушали да провале, али су гадно претили: да се не играмо главом већ да је сагнемо и одмах одемо где нам је место – Косово је сада само њихово а они његови једини господари због чега могу да раде шта хоће а са Србима све и свашта. Када већ дођу страх је велики, али још је гора стрепња док не стигну. Можда неће никад а може овог часа. Никад се није знало да ли ће то бити по дану или усред ноћи, због чега се спавало на одроке, па и то мало, увек с једним увом које је ослушкивало, трзало се и на нешто јачи шушањ. Тако из дана у дан који то ни по чему није био, али је било дуго: седамдесет и нешто дана моја нога није крочила у ходник, а на терасу сам излазио тек када све утихне, па и то тихо да ме неко не види и не чује.[115]

Миленко Каран и његова супруга избегли су у Црну Гору 1999. године и живели су у Будви као прогнаници или „интерно расељена лица". Почетком 2001. године у једном стручном часопису осванула је IN MEMORIAM с именом проф. др Миленка Карана, чији је живот 23. фебруара те године прекинула изненадна смрт у Котору. Срце није издржало, умро је убрзо после писма, послатог уреднику *Данаса*.

Није ми познато да ли је вест о његовој смрти објављена у црногорским и српским медијима, такву информацију на интернету нисам пронашао, али верујем да јесте. Дубоко људски одбијам од себе и помисао да његова смрт није забележена у медијима. У Црној Гори, сазнајем из неких извора, потуцали су се од немила до недрага, средина у коју су потражили спас није препознала великог интелектуалца, једног од највећих српских писаца и истраживача у психолошким наукама, а достојанствени и скромни људи, поносни, морални и етични, нису ни знали ни хтели да се лактају за себе и поправе свој тешки прогнанички положај. Истакнути приштински универзитетски професор цели живот везао је за тај град, који је за њега био све, и лично и професионално, а Косово је доживљавао не само као судбински простор свог живота, него и као стваралачку лабораторију у којој су настала његова дела, међу ко-

[115] Миленко Каран, Искључиво лично – Косово после свега, Б92, Београд 2001, 105–106

јима су и дела објављена постхумно: *Искључиво лично*, *Чулно. Чедно. Чудно – психолошки огледи*, *Психологија стећка.* Измештен у другу средину, Миленко Каран се брзо угасио.

Из прегледа наведених дела уочљиво је да се радило о истраживачу знатижељног духа, снажне стваралачке енергије и изузетног посматрачког дара. Сигурно је да његова дела представљају значајан део српске културне баштине Косова и Метохије – написао је у некрологу психолог Александар Милојевић, истраживач који је са Караном радио на пројекту о зачецима психологије на Косову и Метохији. – *Миленко Каран је био психолог са изразитим књижевним даром, красила га је боемска природа, изванредан козерски дух, што су уважавали подједнако и његови блиски сарадници и пријатељи, али и неистомишљеници. Изнад свега био је личност од интегритета, хуманиста слободних мисли и несputаних идеја, учесник и сведок једног трагичног и бурног столећа у којем је слобода често била забрањена или потиснута, али упркос томе плодна и стваралачки драгоцена.*

Половином марта 2015. године пролазници су у Спичанском пољу код Сутомора, близу плаже Штрбина, наишли на леш жене. Полиција је идентификовала покојницу, која је у Црну Гору, након што је 1999. године избегла из Приштине са супругом, живела као „интерно расељено лице". У јавности су се појавиле информације да је несрећна жена Радмила Милић Каран (68), супруга покојног Миленка Карана. Лекарски налаз показао је да је умрла природном смрћу. Локални медији и портали известили су да је жена последњих година живела у великој немаштини, без икаквих примања и без струје у стану, притом са озбиљним психичким проблемима, а њене комшије из сутоморског насеља Мирошица II, испричали су новинарима да је, држећи до поноса, одбијала помоћ и њихову и социјалних установа, као да је свесно хтела да сконча на овакав страшан начин.

ИСТАРСКЕ БЕЛЕШКЕ (1)

У Истри, на првим вишестраначким изборима у СР Хрватској. – Пазин, кључ Истре, у рукама хрватских десничара. – Туга празних кошница: у Мотовуну и још неким (полу)пустим истарским градовима. – Заточеници албанске посластичарнице у Поречу (1990)

У Пули и Пазину, априла 1990. године, на првим вишестраначким изборима у СР Хрватској (први круг), одакле сам у својству специјалног „Дневниковог" извештача слао у Нови Сад извештаје о политичкој ситуацији у Истри и лошем рејтингу хадезеа др Фрање Туђмана на полуострву чије је већинско политичко расположење јавности наginьало левој и регионалној аутономној опцији, осим у граду Пазину, кључу Истре, у којем су бирачи дали предност десном националном спектру, као и о томе шта сам видео и доживео на пропутовању кроз средњовековне градове унутрашње Истре и зашто је Луиђи Лонго, члана ЦК КПИ, у листу „L'Unita", изнео мишљење да је СФР Југославија неправедно оптужена за прогон Италијана из Истре

У другој половини априла 1990. године, месец ипо дана пре него што ће др Фрањо Туђман (1922–1999) постати хрватски председник (30. мај), редакција ме је ангажовала за праћење првих вишепартијских парламентарних избора у Социјалистичкој републици Хрватској (први круг). Моје је било да репортерски сведочим о атмосфери уочи избора и одразу ове политичке ситуације на обичне људе, њихову свакодневицу и специфичну позицију истарске регије. Такве уредничке инструкције сам добио пре пута, а са *Танјугом* извештачима из истарских градова и са званичним хрватским институцијама, рачунало се као са извором информација на сам дан избора и током и после проглашења резултата, пошто *Дневник* није имао дописника са тог подручја. Истра је одувек пружала отпор кроатоцентричној политици Загреба, а сада и агресивном хрватском национализму и било је за очекивати да ће се тамо дешавати занимљиве ствари. Пошто сам и раније писао из Истре, новинарски пратио политичку ситуацију и превирања у Хрватској, писао репортаже и извештавао са разних догађаја у СФР Југославији, препоручио сам се уредништву за логичан избор и отворио сам путни налог за Пулу. Ово службено путовање више није имало слатку арому мојих безбрижних аполитичних путовања по пустим пределима унутрашње Истре. Не. То више није било то.

(Крајем марта 1990, присуствовао сам у Бенковцу, у залеђу Задра, реконструкцији „атентата" на др Фрању Туђмана, којег је наводно покушао да ликвидира један Србин и тај инцидент на предизборном скупу хадезеа,

приликом оснивања локалног огранка странке, њихова пропаганда и неки хрватски политичари и новинари надували су до чудовишних размера. О томе сам опширно писао у првој књизи.)

Путујем у Истру, опет.

Према редакцијској процедури, отишао сам до фото-одељења на трећем спрату да фото-репортерима понудим ову врућу политичку авантуру, па ко је од њих расположен за путовање, или ко ће у Истру по сили задатка, управо ћемо сазнати. Ја у то време нисам поседовао возачку дозволу, па су *моји* фото-репортери, пошто *Дневник*, изгледа, није имао довољно возача, уједно били и возачи, што на овако дугим и вишедневним путовањима уопште по мене није било лоше; дапаче, како би рекли Хрвати. Како је било фото-репортерима, најбоље они знају, премда сам и ја мало упознат. Када сам по уласку у фото-одељење угледао за столом само лаборанткињу Белу и фото-репортера Бранислава Лучића, читао је новине, упитах Лучкета где су остали фото-репортери: Пап, Милетић, Вајдл, власници возачких дозвола, моји сапутници на теренима. Био сам уверен да Лучић нема возачку дозволу, а и специјализовао се за фотографисање позоришних и других културних дешавања по граду и шире; њега нисам имао у виду са собом у Истри.

– Ко вози за Истру? – упитао је. – Неко од возача?

– Возиће фото-репортер – одговорио сам.

– Онда у Истру путујемо ти и ја... Ако немаш ништа против – рече Бранко Лучић и преко лица му мину осмех. – Кад се креће? Ја возим.

– Чекај, човече... – рекох, изненађен његовим предлогом. – Па ти, колико ми је познато, ниси имао возачку дозволу. Положио? Немам ништа против. Ако се ти осећаш способним за такво путовање... Кад си положио? Био сам убеђен да не возиш.

– Положио пре неколико година – одговорио је. – Али, возим од скоро... У томе и јесте проблем. Путује ми се у Истру. Ипак, плашим се да је за мене тако дугачак пут ризичан.

– Па, је л' сад возиш? – упитао сам. – Купио си аутомобил?

– Возим *јуīо*. Долазим с њим на посао – одговорио је.

– Која ти је најдужа вожња? – упитао сам.

– Од куће у Сремској Каменици до *Дневника* – одговори Лучић, а затим се исправи: – А, не, не... Возио сам и до Дероња!

Следећег јутра у редакцијском *сто̄јадину* фото-репортер Бранислав Лучић за воланом, и ја поред волана, укључујемо се код Шида на ауто-пут Београд–Загреб. Одмах се показало да му недостаје искуство на брзим саобраћајницама; возио је опрезно, пажљиво, али споријe за услове ауто-пута и у неколико наврата био је неодлучан у претицању.

– Сад нагази! Брже! – бодрим га док претичемо турски камион. – Пун гас! Пун гас! Браво, мајсторе! Е, сад смањи... Полако, нигде нам се не жури.

Истра је Истра, нешто посебно, моја прва репортерска љубав. Премда сам био свестан напетости и неизвесности политичког тренутка у Хрватској, путовање у Истру ме је радовало, тим пре што се радило о историји о којој

сам журналистички сведочио из прве руке у својству новинара из републике Србије, специјалног извештача главног дневног листа у АП Војводини, а и све је указивало на то да се *југословенска* Истра, специфична и својеглава регија у сваком погледу, опире екстремистичко-националистичкој Хрватској демократској заједници др Фрање Туђмана, странци основаној 1989. године, чији је био председник, и приклоњена је умеренијој левој опцији Ивице Рачана (СКХ–СДП) и Истарског демократског савеза (ИДС).

Скитали смо по унутрашњој Истри. Скупљао сам сировину за своје потоње истарске приче, али Демоклов мач политике висио ми је изнад главе и нисам могао да се опустим. Репортерски речено, и то је за мене био изазов, али друге врсте. Најзад, спустили смо се на море, у Пулу, и у том граду узели собу у хотелу; то је град који ми се увукао у срце. Уместо да пишем репортаже о људима, појавама и феноменима Пуле и њеног окружења, као некад, у добра скорашња времена, такорећи јуче, априла 1990. године допутовао сам у улози извештача, политичког новинара, који је долазио из АП Војводине, односно СР Србије, а то је само по себи у прегрејаној политичкој, сецесионистичкој и антисрпској атмосфери СР Хрватске имало лош предзнак.

Један од запустелих градова унутрашње Истре: ко је и зашто стајао иза послератног егзодуса Италијана са највећег јадранског полуострва

Фото: Бранко Лучић / Приватна архива аутора књиге

Истра је, ипак, (била) нешто друго; осећао сам тај простор као нешто блиско, да баш не кажем *војвођанско*, нешто за чега су ме везивале репортерске успомене и емоције. Свој први извештај *„Јастребови" неће проћи*[116] послао

[116] Дневник, Жељко Марковић, „Јастребови" неће проћи, 20. април 1990, 12

сам из Пуле 19. априла, у четвртак, алудирајући на екстремисте у хадезеовим редовима и скенирајући предизборне прилике у регији. Сутрадан, у петак, 20. априла, повучени догађајима, отпутовали смо у Пазин, педесетак километара од Пуле, град у унутрашњости, који се наметао за кључног играча у истарској изборној борби.

То је град са сложеном историјом и снажном харизмом. Пазин је био власништво аквилејских патријарха, затим горичких грофова, који су једно време у каштелу и столовали; био је средњовековни „главни град" средишње Истре или Пазинске кнежије, чији је власник (од 1374) била аустријска кућа Хабсбург. Пазинску грофовију (од 1766) купује гроф Антонио Ладерчи, саветник на двору Марије Терезије и ова породица биће власник каштела све до краја Другог светског рата. Пазин је (од 1825), у време власти Аустрије, био седиште округа, Истре и кварнерских острва. У Пазину су 1943. године, после капитулације фашистичке Италије, донете чувене историјске одлуке о прикључењу Истре Хрватској и тадашњој краљевини Југославији, да би се две године касније, после хиљаду четристо година од доласка Словена на истарско полуострво, „већинско хрватско становништво средишње Истре по први пут у повјести нашло у истој држави са другим Хрватима".

Из Пазина, града у средишту Истре, односно из тамошње поште, издиктирао сам стенографу Синиши Марковићу, свој рапорт о политичкој ситуацији у граду, који је 11. априла доживео неку врсту политичког шока, када је Туђман, приликом предизборног наступа, оштром, запаљивом и нетактичном реториком, довео у питање „повијестну посебност" Истре. Дирнуо је тамо где се не дира. Према извештајима са скупа, замерио је Истријанима да нису довољно добри Хрвати и запретио грађанима који су звиждали док је говорио: „Сви који ми звиждите, можете одселити!"

Резервисаност и анимозитет истарске јавности према Туђману и његовој страници, ширили су се полуострвом и све је упућивало на то да ће Истра, регија која је држала до себе и свога, бити тврд политички орах и да ће на њој хадезеов екстремизам сломити зубе. Пазин је, истина, пружио отпор на том предизборном скупу хадезеа, или се бар такав утисак стекао, али док су Туђману једни звиждали, други су му аплаудирали, сазнао сам од колега, који су присуствовали скупу и посведочили да је из Пазина, упркос свему, послата снажна порука против агресивног национализма.

Истра је у Пазину рекла „не" свима који су предизборну кампању искористили да јој оспоре идентитет и њен специфични положај у Хрватској, стављајући се на страну оних опција које Југославију још увек виде као заједничку домовину равноправних народа и народности, писао сам у тексту *Југославија није анахронизам* (Дневник, 1990).[117] *Мноштво је разлога због којих се космополитска Истра, чије је срце Пазин, успротивила странкама које у својим програмима заговарају потенцијални раздор и милитантни национализам, чији је репрезент лидер ХДЗ-а др Фрањо Туђман. Истријани оправдано страхују од трећег егзодуса; њиховом чакавско-хрватском бићу*

[117] Дневник, Жељко Марковић, Југославија није анахронизам, 21. април 1990, 7

ниπошшо не одіовара форсирање хрваісшва, које йо њима значи йобеду Туђмана и њему сличних десних нацоналиста и йолишике у којој ће се о Истри ойеш одлучиваши изван Истре. То овде мало ко жели. Преовлађује мишљење да је Истра йрава моіућносш за заједнички живош, без уйлишања било којеі национализма и зашо не изазива чуђење шшо је јучерашњи йоследњи йредизборни скуй Сшранке Јуіословена у Пули йочео новокомйонованом народном йесмом „Јуіославија". Данас је дан ћушања у Хрваіској, шшо йодразумева забрану сваке аіишације, а сушра ће йучансшво изаћи на биралишша и овде у Истри, ейицен шру Туђманової (йред)изборної дебакла.

У Истри је на првим демократским вишестраначким изборима 22. априла и 6. маја тријумфовао Савез комуниста Хрватске – Странка демократских промена (затим Социјалдемократска партија Хрватске). Хрватска демократска заједници доживела је дебакл на тим првим слободним изборима, али у Пазину, кључу Истре, догодило се изненађење, ако је то било изненађење. На изборима у том граду (други круг ће бити одржан 6. и 7. маја) победила је ХДС, десничарска странка, блиска ХДЗ-у, и то је била једина истарска општина у којој је победила ова десна политичка опција. Пазин ће од Туђмановог режима бити награђен статусом седишта Истарске жупаније, премда је у економском погледу значајно заостајао иза Пуле. У већинским деловима Истре, где ХДЗ није успео или је потучен до ногу, пазинска изборна укрштеница објашњавана је херцеговачким утицајем у Пазину, који међу старим Истријанима, чакавским Хрватима, „најхрватскијим Хрватима", није добро примљен, гледали су на њега као на страно тело.

Шеіалиште у Оіаіији: Хрваіска демокраіска заједница (ХДЗ) лоше је йрошла у Истри на йрвим вишестраначким изборима у Реіублици Хрваіској 1990. іодине

Фото: Бранислав Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

Истријани су били наклоњенији умереној левој опцији Ивице Рачана (СКХ–СДП) и Истарског демократског савеза (ИДС)

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Према договору, редакција је на дан избора преузимала извештаје *Танјуга*, преко којег су објављени и званични резултати и то је одговор на моју упитаност, током рада на овој књизи, због чега у новинама мојих извештаја више нема из Истре. Колико се сећам, нисам из редакције добио никакве накнадне инструкције. Потпуно сам пренебрегао договор са уредником да прођем Истром и прикупим репортерску сировину за „споровозне" текстове. Према томе, пошто сам извршио главни задатак због које су ме послали у Истру, *Танјугу* сам препустио да објави резултате првог круга, а ја сам се окренуо репортажи као свом природном и омиљеном жанру.

Стари део Пазина и окружење града, камена позорница кршких вертикала и јама, оставили су на мене снажан утисак, пре свега због средњовековних визура, геоморфолошке разноврсности и дивље лепоте пејзажа. Призори далеки од човека панонске равнице, навиклог на меке (земљане, водене) текстуре крајолика, заобљене брежуљкасте форме, симетричне бескрајне табле њива и поља, монотоне пејзаже, благе и гњецаве форме и структуре. Излог свему томе је „најлепши пример еволуције кршке хидрографије и морфологије", Пазинска јама са својим ждрелом, разјапљеним у старом граду, изнад прозора средњовековног Каштела (*Castrum Pisinum*) и са својим потоком Пазинчицом, понорницом која ишчезава у мраку. Тај понор, висине око сто метара, на чијој сам ивици стајао и узбудљива прича која га прати (његови сифони, језера велике дубине, галерије), оптеретили су ми мисли у Пазину. Врзмао ми се по глави процеп у засеченим литицама, обраслим дрвећем и макијом и имао осећај нелагодности због близине тог ждрела. Јаму сам посетио у њеној

најбезазленијој фази, сушног пролећа. Када под јаким кишама поточна вода надође и јурне у кањон и подземље, под литицама се створи језеро узбуркано као у казану, тада све кључа и грми, Јама подивља, и стари део Пазина дише у њеном застрашујућем ритму. Писцу Жилу Верну (1828–1905) Пазинска јама, заједно са средњовековном тврђавом (најбоље очуваном у Истри), послужила је као сценографија за један његов роман, али још неки књижевници, публицисти, путописци, новинари, мотивисани или опседнути црном магијом овог места, употребили су пазински понор у својим делима.

Рекао сам Лучићу да не бих могао да живим у том граду. Стално бих, свесно или подсвесно, имао у мислима ждрело Јаме с понорницом међу литицама, а то би се сигурно одразило на моју психу и слободу; чини ми се да не бих могао да се опустим, да бих живео са психозом, оптерећен мишљу да је одвратни бездан на корак од мојих прозора.

Нисам се сетио Драге Опашића Билија (1948–2000), спелеолога пазинске *Истре*, којег сам упознао на Дурмитору 1985. године, када смо се новинар Станко Поповић и ја попели на Вјетрена брда изнад Жабљака, где је била у току Међународна спелеолошка експедиција о којој сам писао у првој књизи. Били је истражио и ждрело пазинске Јаме у које је силазио још као дете. Политички догађаји и међунационалне тензије одвукли су ми мисли на друге стране и заборавио сам на људе до којих ми је стало, а Били је био један од њих. Никада нећу заборавити његов „плес" на рубу јаме на Вјетреним брдима. Лице му беше обрасло дугачком брадом и изгледао је као пустињак. Уместо да пишем о таквом једном човеку, који је истражио око пет стотина спелеолошких локалитета у Истри као један од водећих југословенских спелеолога и ронилаца осамдесетих и деведесетих година, и притом био и песник, уметничка и интелектуална личност живописне биографије, допутовао сам у Истру да се бакћем са политиком. Из Пазина је била и спелеолошкиња Весна Вујасин, коју сам такође упознао на Дурмитору. Направила је подвиг када се провукла кроз једно екстремно јамско сужење и прошла на другу страну. Нисам се ни ње сетио, а био сам у Пазину.

У послеподневним часовима, 20. априла, кренули смо из Пазина у Мотовун, удаљен око двадесет километара. Тај град сам морао да посетим. Путеви у том крају Истре су узани, заковитлани преко брежуљака и кроз шумарке, зарасли у обалско жбуње и багрењаке, слабо прегледни. Лучић је возио одговорно, споро, и захваљујући његовом возачком опрезу и почетништву и мојој страсти и радозналости, имали смо времена за разгледање. Успут смо скретали у неке засеоке, завлачили се у џепове, застајали, више се и не сећам где све не, и једини траг тог скитања по централној Истри, остао је у репортажама које сам донео са тог путовања.

Пређашњи терен у Истру са фото-репортером Слободаном Милетићем, није ми био од велике користи. Чудо да 1987. године нисмо посетили Мотовун. Био сам лош водич Бранку Лучићу и неколико пута смо залутали. Сва је срећа да је било тако, јер су нам се изненада у неким скрајнутим пределима отварала нова чуда. Једно од њих била је црквица Светог Николе, слаткиш од камена на месном гробљу и у сенкама чемпреса, удаљена око километар од

велике жупне цркве Светог Рока, затурена на месту с којег се отварао видик на долину Мирне. Погрешили смо пут и избили код те капеле на гробљу, задужбине средњовековне племићке династије Барбо, која је католичком свету дала и папу Паола II. Платили су водеће фреско-мајсторе да осликају унутрашњост црквице: *Рођење свеца*, *Христ на престолу*, *Св. Никола обара Артемидино дрво*... И странац, суочен са овим изненађењем у шумском ћошку, занеми у чуду пред блиставим делима касног средњег века. (А мене из редакције послали у Истру да извештавам о првим слободним изборима у Хрватској!)

Убрзо по повратку из Истре, мене су теренски репортерски путеви одвели на друге стране, потиснули су Истру, да бих јој се вратио, али само кроз новине, не помакавши се из редакције унутрашњо-политичке рубрике *Дневник*а, почетком јула исте године у данима косовске кризе, када сам објавио две репортаже: *Туга празних кошница* и *Камен све побеђује*, написане од сировине прикупљене у априлу у Мотовуну и околини.[118]

ТУГА ПРАЗНИХ КОШНИЦА
(Одломак)

У гробљанској средњовековној капели Светог Николе, групе заселака Ракотуле (*Rocotole di Montona*), на цести која од Каројбе (*Qadruvium*) води за Вишњан (*Visignano*), уживао сам у фрескама непознатог мајстора из XIV века, следбеника италијанског сликара готике Ђота (итал. *Giooto di Bondone*, 1266–1337). Испред капеле, утонуле у загаситоплаву хладовину чемпреса и кестена, усамљена старица на ливади у јаком сунцу напасала је седам оваца. Призор достојан средњовековне прошлости. Визуелно, кварио га је једино *Дневников* аутомобил, лимена конзерва паркирана поред гробља, уљез. Аутомобил је пристајао уз пејзаж и уз белу камену гробљанску црквицу Св. Николе као што лимунада пристаје уз истарска вина, мерлот, теран, малвазију. Свестан тога, осетљив човек, осећа се нелагодно, па смо тако и нас двојица сели у аутомобил и као лопови искрали се из средњег века, вратили се на главну цесту, у XX век.

Није помогло, у Истри се не може побећи од прошлости. Историја је свуда унаоколо, присутна и жива сада већ у чудном споју са тековинама електронског доба. Путовање аутомобилом кроз унутрашњу Истру, разгледање њених градских камених насеобина на брдима, опкољених виноградима, маслињацима, шумама, чемпресима, времепловски је повратак у средњи век.

[118] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, КРОЗ ПУСТЕ ГРАДОВЕ ИСТРЕ, Туга празних кошница (1), 2. јул 1990, 6; Дневник, Жељко Марковић, Камен све побеђује (2), 3. јул 1990, 6 (Фотографије: Бранислав Лучић). У скраћеном и стилски поправљеном одломку, оба наставка су спојена у један хибридни текст. НАПОМЕНА: Негативи филмова са овог терена, фото-репортера Бранислава Лучића, чувају се у Збирци фотографија Музеја Војводине, плави регистар 39, 126–129

Можда нигде код нас на тако малом простору, није концентрисано толико средњовековне прошлости, толико *живе* историје, толико прастарих грађевина, чија постојаност изазива дивљење; дивљење, али и – стид. Због чега стид? Вештина старих градитеља тријумфовала је у најлепшем светлу у архитектонским решењима истарских градова. Међутим, судећи по томе како неки од тих градова у унутрашњости данас изгледају, запуштени, пусти, мртви, изгледа да нас ништа нису научиле златне руке истарских архитеката и мајстора. Унутрашња Истра је великим својим делом драстичан пример са каквом се небригом држава односи према средњовековној прошлости. Празни и запуштени стари градови и села, расути по камењарима као одбачене кошнице, и усамљене камене куће, чији замандаљени или изваљени прозори подсећају на лица без очију, то је данас унутрашња Истра.

Меланхолија запустелог села у унутрашњости Истре
Фото: Бранислав Лучић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

Из места Ракотуле, приближавамо се Мотовуну (*Montona*). Фото-репортер Бранислав Лучић, понет призором Мотовуна у даљини, зауставља аутомобил у обали, пење се на камени видиковац да би између два чемпреса фотографисао средњовековни град, натакнут на стрмо брдо изнад долине реке Мирне. У брду, тамо где је био праисторијски кастељер, урезане су камене грађевине, једна урасла у другу, затуткалисане у својој геометријској визури. Мотовун, гледан из даљине, сив је и на сунцу. Светлост бљешти једино са звоника, на највишој коти трга, којег опасују очуване зидине из XIII и XIV века. Испод града, раскршће. Којим правцем? Застајемо поред пута и не излазећи из возила покретом руке заустављам бели *мерцедес* који нам се приближава одостраг.

Возач, млађи човек, спушта стакло.

– И ја ћу у Мотовун – каже. – Возите за мном.

Возећи се уз брдо узаном асфалтном цестом, срећемо се са групама страних туриста; овде их доводе аутобусима из Пореча (*Parenzo*). Један Италијан нас зауставља и, мислећи да смо овдашњи, пита како да стигне до Пазина? Мама му је рођена у Пазину.

Мотовун, премда га маштовито настројени људи називају истарским Дубровником, једва је настањен. Готичке и романичке камене куће у подграђу, чије кровове гледам са ренесансне градске ложе на врху утврђења, углавном су у привременом поседу оних који у мотовунској тишини проводе годишњи одмор. Пре неколико година куће су куповали или закупљивали по багателним ценама, неки су се усељавали на дивље, излажући се ризику да им на врата закуца онај једини мотовунски милиционар, али од скоро су цене кућа порасле, а општинске власти строжије су према онима који се илегално усељавају у напуштене куће. Општинари озбиљно рачунају са Мотовуном као са адутом унутрашње Истре, премда нису ништа учинили за њега; да не помињем насушно потребну заштиту градског језгра око ренесансне цркве (XVI век). Мотовун је цветао када су трговачки путеви вијугали под његовим зидинама, долином Мирне, широком и плодном, да би се гасио као болесник којем један за другим отказују органи. Страшан ударац задат му је око 1947. године: италијанско становништво побегло је у Италију, остављајући за собом град окружен самоћом и тишином, камени костур. Први који су га колико-толико оживели били су уметници, привукла их је мотовунска пустош. И тишина.

Овде, на градској ложи, изнад кровова ураслих у крошње кестена, јавља ми се мисао др Драшка Ређепа о (правим) градовима „који никада не умиру", па ни када остану без становника, празни, запуштени, незаштићени. Мотовун је и мртав живео. Пустош у годинама после Другог светског рата само је епизода хиљадугодишње мотовунске егзистенције. Опустели град сам себе је излечио, магијски је привлачан и празан, привукао је у своју тишину уметнике: писце, сликаре, вајаре. Тако се издигао изнад пропасти. Обишао сам неке од тих стваралаца, подсећају на монахе. У тишини камених ћелија, опстају захваљујући енергији стварања. Мотовун је за уметнике привлачан и зими, када је за друге најсуморнији; тада је тишина тако дубока да се може поднети једино стварањем, писањем, сликањем, вајањем или – алкохолом. Тако је размишљао и књижевник Владимир Назор (1876–1949), сугестивно описујући мотовунску шуму, доле, испод зидина, око Мирне. Слично као и реке, и пусти градови Истре имају својство да привлаче „чудне" људе. Није то обичан свет, као што нису обичне ни те напуштене насеобине. То су људи, мало на своју руку, који су у пустим градовима нашли решење за себе.

Није погрешно, надам се, ако кажем да је неким подручјима унутрашње Истре, деценијама опустелој земљи, драгоцен сваки досељени човек. Аветињски градови и засеоци и усамљене, сабласне куће удављене у багремовом грању и трави, камени лешеви поред путева и у шумама, вапе за људима; чини се да би могли да оживе за 24 часа. Ипак, то није могуће деценијама. У општини Бује рекли су ми да по Међународној конвенцији немају законско право да

продају куће које имају власнике или законске наследнике у Италији или у другим државама, где су после Другог светског рата емигрирали Италијани, али и Хрвати. У неким случајевима „куповина" је могућа, али дозвола се издаје на привремени рок. Италијани се све чешће враћају, хоће своје куће и имања, неки у жељи да се поново настане у постојбини. Нову хрватску власт (ХДЗ) очекују проблеми, јер су се у неке опустеле куће илегално уселили Албанци са Косова.

Берам. Замислите овако: пењете се алејом дивљег кестена и једном од зракастих улица стижете у градски нуклеус, стар хиљаду година. У цркви Светог Мартина разгледате касноготички рељеф и фреске мајстора готичког круга. Правцем кроз илирску градину, кроз узане улице, тек, с понеким пролазником, спуштате се у долину обраслу дивљим цвећем. Изнад долине, на брежуљку обраслом шумом, откривате гробљанску црквицу Свете Марије на Шкриљинах (XV век). Унутра су фреске најбољег истарског средњовековног сликарства (*Плес смрти*, *Поклонство краљева*, *Коло среће*). Сликар: Винцент из Каства, творац фресака довршених 1474. године. И онда на бочном зиду црквице угледате изборни плакат СКХ–СДП са фотографијом Ивице Рачана!

Бује. Шетамо градом, додирујмо средњи век. Ако, пак, допутујете из унутрашњости пусте Истре, с искуством (полу)празних старих градова, Бује ће вам се учинити необично динамичним градом. Испред жупне цркве Светог Сервула (XVI), на тргу са складно срезаном ложом у венецијском стилу, али и у споредним уличицама које пониру или се пењу у ову централну тачку – много је људи; много за прилике копнене Истре. Попнете ли се у град са мора, удаљеног петнаестак километара, допутујете ли из јадранске туристичке вреве, цестом кроз винограде, шуме храста медунца и белог граба, стижете у исти град, али сада га доживљате као мирно место. Сиђете ли, пак, из старог градског језгра, окруженог одбрамбеним зидом (XV век), када је било паметније држати се даље од обале мора, долазите у Ново Бује, бетон и стакло.

Историчари ће поломити још много капаља пре него што се сазна истина о егзодусу италијанског становништва из Истре. Људи су побегли муњевито, остављајући за собом на све стране материјалне и духовне трагове своје присутности, културе, традиције. Најзад, да ли је и код нас дошло време да се озбиљније приступи истраживању овог историјског табуа?

Занимљиво је какво ће становиште заузети др Фрањо Туђман, историчар по струци, чији се предизборни поход на Истру завршио катастрофално; најурен је са полуострва које тврдоглаво неће да буде хадезеова Хрватска. Космополитска Истра није равнодушна према нападима на своје особености, као што се никада није мирила са судбином обешчашћене лепотице. Истра, данас више него икад, жели да зна: ко је крив за њене испражњене градове и села? Ко је и зашто подстицао или издао наређење за послератни егзодус Италијана? И ту има спорења, посебно након књиге публицисте Горана Моравчека: *Ријека, прешућена повијест* (Ријека, 1990).

Писац цитира Луиђија Лонга, члана ЦК КПИ, који је 1947. године своје мишљење о истарском егзодусу објавио у листу *L'Unita*. Његово је станови-

Истарски разговори: репортер „Дневника" Жељко Марковић на зидинама средњовековног градића у друштву мештанина хрватског староседеоца

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Истријани су се снабдевали водом из оваквих „бунара" у камену

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Типична панорама: на прилазима једном средњовековном истарском градићу

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

ште да је Југославија неправедно оптужена за прогон, а узроке исељавања, по њему, треба тражити у антисловенској кампањи римске владе и папинске комисије. Један од водећих комунистичких првака у Јулијској крајини, каже да је „сваки исељеник, наседајући лажној и злонамерној пропаганди манипулатора, преузео искључиво на себе све последице такве одлуке". Моравчек цитира и Јулија Балстрама, високог партијског руководиоца у зони Б, који за егзодус окривљује римску владу, Ватикан, али и тршћански владајући слој, компромитован фашизмом. Они су, по мишљењу Балстрама, стали иза организовања акција за одлазак Италијана из Југославије. Становници који су после рата напустили истарске градове „не спадају ни у једну категорију бегунаца, како их одређује Женевска конвенција".

Балстрам, издвајајући особе које су руке замазале крвљу, подсећа да су Италијанима, после потписивања Мировног уговора између две земље, понуђене две могућности: отићи или остати. Изричито напомиње да није било терора и застрашивања. Одлазили су у Италију, оптерећену кризом и тешким последицама рата, а затим, најчешће, као хорде никоме потребних људи, најмање земљи са неколико милиона незапослених, тумарали су по градовима тражећи посао. Моравчек сматра да су егзодусу претходили идеолошки разлози, пре него национални и верски. Људи су бежали од „црвене аждаје комунизма". Братски интернационализам совјетског комунистичког покрета није обећавао ништа добро истарском пуку римокатоличке вероисповести и са развијеном грађанском свешћу и специфичностима уз које бољшевизам никако није пристајао.

Ширила се пропаганда о Југославији која ће, попут совјетског узора, разорити веру и цркву, а примери насиља над светињама, само су распаљивали страх међу Италијанима, али и словенским живљем. Страх од одмазде такође је био јак, ако не и пресудан узрок егзодуса. Уосталом, рат као рат, групе победника, насиљем над људима и њиховом имовином, подстицали су међу Истранима идеју за бекством из несигурности у неизвесност.

* * *

Скитао сам по средњовековним градовима унутрашње Истре и о томе у Нови Сад донео репортерску сировину од које је настало неколико прича, илустрованих Лучићевим фотографијама, али у њима нема – људи. Нема живе крви. Камена је много у мојим причама, и све је прошлост, чега год се човек дотакне, све је историја у Истри, али требало је забележити тренутак и требало је попричати са обичним људима, ишчупати из камена неку људску судбину, драму, причу. О чему сам разговарао са мештанином на зидинима једног од градова, који је опстао у времену захваљујући Лучићевој фотографији? Када сам неколико година раније, скитао по Истри са фоторепортером Слободан Милетићем, људи су ми били на првом месту и извукао сам из истарског камена у јавни простор неколико живописних ликова. Међутим, *Дневникова* концепција, условљена ограничењима, логиком и законима дневног новинарства, ометала ме је да се распричам, да уђем дубље

у људске животе и ни тада нисам био задовољан својим истарским причама. Овога пута, политика је стајала у мом путном налогу, а људи и „остало", ако се стигне.

Сусрет у Мотовуну са случајним познаником Зораном Радојчићем само сам акцентовао у једној репортажи, а о необичном догађају у албанској посластичарници у Поречу нема ни помена у мојим текстовима. Зато ће сада бити речи о ономе о чему је требало писати у новинама.

Неким *мојим* новинама.

У Мотовуну, априла 1990. године, случајно познанство са млађим пословним човеком, Зораном Радојчићем, менаџером, који је допутовао издалека да у „најлепшем средњовековном граду Истре" уложи капитал и оствари снове и визије, тамо где је десетак година на највишој тачки града, његова мајка сликарка имала арт студио, којег му је поклонила и где нас је угостио, о томе шта смо једне вечери са њим доживели у албанској посластичарници у Поречу, а затим на зидинама испред арт студија, сами у тишини полупразног града, пили вино у звезданој ноћи са Радојчићем и двојицом мештана и још неке догодовштине пре него што смо се преко Опатије и Ријеке запутили назад у Нови Сад

Намеравали смо да преспавамо у Мотовуну, то је била моја идеја, или у неком хотелу или коначишту успут, али ситуација на терену није нам ишла на руку. У Мотовуну нисмо нашли преноћиште, хотела нема, и алтернатива је била да преспавамо у нечијој кући, ако нас власници приме на смештај, платили бисмо услугу. Прво нам је било да утолимо глад. Дешавало се безброј пута да се не сетимо да једемо, да заборавимо на стомак, или да поједемо нешто с ногу и на брзину, скоро да је на теренима таква неодговорност према сопственом организму и здрављу била правило, макар у мом случају. Када су нам се у Мотовуну гладни стомаци побунили, испоставило се да смо од јутрос, котрљајући се по истарским цестама, стазама и богазама, појели само танак доручак; притом сам ја и пушио. Лучић се повремено огребе од мене за цигарету. И пуњка. У Мотовуну нема кафане у којој путник може да се омрси. Штавише, од угоститељских објеката радио је само кафић, чијег се имена не сећам; био је смештен у приземљу средњовековне хацијенде код главне капије. Конобар нас је посаветовао да се спустимо у подножје Мотовуна, тамо је поред пута пристојна коноба са истарским јеловником; друга опција је да се спустимо у Пореч и у „цивилизацији" решимо проблем желуца и преноћишта.

У Мотовуну смо упознали Зорана Радојчића, младог господина привлачне урбане појаве, пристојног наступа и речника. Пословни човек капиталистичке школе, модерно и лежерно обучен, елоквентан и сугестиван, типични шмекер, рекло би се, наступио је пред нама енергично, убедљиво, помало у мангупском маниру, сигуран у себе. Испоставило се да је допутовао са другог континента, где је живео, али његов српскохрватски језик, колико се сећам, био је коректан. Укратко, један од оних светских, шармантних ликова високе животне фреквенције, који вас одмах придобију и омађијају интригантном личношћу и занимљивом и мотивационо неодољивом причом у којој (вам) стварност, на моменте, зазвучи невероватно и изгледа као фикција и фантазија.

Фото-репортер Бранислав Лучић, (са)учесник догађаја, помогао ми је да макар у основним обрисима оживим сусрет са Зораном Радојчићем, који нам је рекао да намерава да своје знање и новац уложи у „реконструкцију Мотовуна", запуштеног и полупразаног града, што данас тумачим као метафоричну шалу нашег случајног познаника. Рекао нам је да је заљубљен у Истру, а за

Мотовун, град који му је „дубоко ушао у срце", вежу га посебни лични разлози и пословне визије.

У Мотовуну нисам планирао да напишем посебан текст о њему и зато ништа нисам бележио, премда сам му рекао да бих наш сусрет, ако се слаже, поменуо у једној од репортажа о Истри. Није имао ништа против. Можда се у фактографији овог записа поткраду неке омашке, али сусрет у Мотовуну и догађај у Поречу на маргинама главног посла због којег сам допутовао у Истру, споредни за новине, показали су се важним и смисленим за ову књигу. Ослонио сам се на памћење, своје и Лучићево, али памћење је варљиво, и последице заборава су неке моје недореченості, дилеме и нејасноће.

Преостаје ми да се позовем на оних неколико реченица о њему на почетку репортаже *Камен све подебљује*.[119] То су подаци најближи догађају. Али и та „близина" је условна, пошто је репортажа објављена два месеца после нашег боравка у Истри. У тексту пише(м) да је допутовао из Јужноафричке републике. Бранко Лучић, пак, којег сам консултовао радећи на овој књизи, није сигуран – допушта да сам ја у праву – али све му се чини да је рекао да је допутовао из Сједињених Америчких Држава. Нека се не љути због овог нашег нагађања. Поседује диплому америчке школе за менаџере и започео би бизнис у Мотовуну, ако не наиђе на препреке. Намерава да уложи новац у неки пројекат у граду, који га мотивише и одушевљава могућностима и специфичном тежином. Заувек намерава да остане овде, тако је рекао. А записао сам и да му је мама уметница, „енглеска сликарка" (да ли и Енглескиња), удата за новосадског музичара, чијег имена нема у тексту. (Лучић се не сећа се да је рекао да му је отац Новосађанин. У мом тексту пише: новосадски музичар.) Његова мајка открила је Мотовун – случајно, заљубила се у град до ушију, купила је радни и пословни простор на врху најстаријег градског језгра, сјајан видиковац. Преуредила га је у арт студио. Поседовала га је десетак година и поклонила сину. Зоран Радојчић, откако је дошао у Мотовун и видео где му је мама стварала, бацио се на решавање имовинско-правне папирологије око њене мотовунске заоставштине.

Попили смо пиће у кафићу. Унутра је скучено и пријатно, бучно и фамилијарно, око нас су све сами локалци, привлачимо им пажњу, а познанство са Зораном спада у успутне догађаје и ситуације, каквих је било безброј на мојим путовањима и само понеко од тих познанстава оставило би траг у мојим текстовима. Зоран Радојчић је био случајни познаник и да нас није позвао на пиће да се боље упознамо, прво у кафић, затим у арт студио његове мајке, све би међу нама остало на томе и не би било овог записа о тој личности, која је могла да буде посебна прича, али није. Штета.

Под Мотовуном, у долини реке Мирне, препоручена коноба пружила нам је неописива хедонистичка задовољства. Излазимо у сумрачак (испраћа нас газда, љубазан човек), и на паркингу, спремајући се за Пореч, где смо намеравили да преноћимо – изненађење. Зауставља се бели *мерцедес*. Зоран Радојчић

[119] Дневник, Жељко Марковић, Камен све побеђује, 3. јул 1990, 6 (Фотографија: Бранислав Лучић)

предлаже следеће: да га сачекамо у Мотовуну или да се његовим аутомобилом спустимо до Пореча, двадесетак минута вожње до тамо, где има уговорени састанак са неким Албанцем, власником посластичарнице. Ако смо га Бранко и ја добро разумели, намерава да се нагоди због неке мање саобраћајке. Неко „чешање" његовом или кривицом друге стране. А кад то среди у Поречу, враћамо се у Мотовун, и његови смо гости. Чему хотел, учинићемо му част да ноћимо у арт студију његове мајке. Фотеље се удобне, а ноћ у Мотовуну је чудо своје врсте. Нуди јединствен доживљај: Мотовун ноћу са врха града! Били смо припремљени за одлазак у Пореч и није нам се остајало у Мотовуну. Правац: Пореч.

Поглед на Мотовун

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

У посластичарници у коју улазимо, нема гостију. Спушта се мрак. Човек којег затичемо у просторији, Албанац, власник посластичарнице, по свему судећи, закључава врата за нама, озбиљног израза лица, ћутљив, ни мало гостопримљивог наступа. Могуће да је човек такав био увек, па ме је његов хладни наступ довео у заблуду и навео на погрешне закључке. Претпостављам да је врата закључао да их гости не ометају у разговору, пошто није било време затварања. Нас двојица седамо на високе столице, поред пулта који подсећа на шанк, а наш случајни познаник седа са посластичарем за сто у ћошку, подаље. Тада из споредне просторије ћутке, без поздрава, излазе још два ништа мање смркнута мушкарца, млађи људи; један седа поред нас за пулт, иза мојих леђа, а други се придружује Зорану Радојчићу и посластичару за столом у ћошку. Не личе ми на људе који праве колаче. Лучић и ја се погледасмо. То не мирише на добро. Јасно да ту ствари нису чисте, да смо се увалили у невољу као последњи папани и да сада ваља учествовати (и сведочити) у нечему што је можда озбиљније од верзије са мањом саобраћајком.

Мотовун у западној Истри био је крајем осамдесетих година полупразан и доста запуштен град

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Главна мотовунска кула на највишој тачки средњовековног градског језгра

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Пореч: Црква Госпе од Анђела изграђена половином XVIII века у барокном стилу

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Тада, онај што је седео иза мене, мртав озбиљан, без речи објашњења, прилази излогу и спушта венецијанере, прекида нам визуелну везу кроз стакло са улицом; упали смо у клопку. Закључани смо у посластичарници са непознатим људима, Албанцима, и немамо појма о чему се ту ради, нити знамо како наше присуство тумаче посластичари. Може нас прогутати мрак, а да нико не сазна да смо нестали у посластичарници. Ко би се уопште сетио посластичарнице! Разговор тројице за столом одвија се у почетку без тензија, тихо, поверљиво и неразумљиво за наше уши, прелази у полушапат, затим чујемо повишени тон посластичара и препирку. Међутим, наш човек се не да у овом вербалном клинчу, чујем га како вешто барата речима, смирује тензију, балансира, затеже и попушта и у коначници нагодио се са посластичарима. Откључавају врата и излазимо у мрак.

Зоран Радојчић уверава нас да је све у реду, проблем је решен и извињава се ако смо се осетили непријатно. Данас размишљам, можда није било ни примисли о томе да нам се у тој посластичарници нешто страшно могло догодити и питам се да ли је сусрет утаначен ради договора око наплате оштећења због мањег „чешања" аутомобила (једна безначајна саобраћајна ситуација), преувеличан и конструисан у мојој глави под утицајима заборава и моје склоности да литеаризујем стварност?

Полазимо у брда. У топлој вечери фарови аутомобила пробијају мрак и пењемо се на мотовунски Стари град. Небо је ведро, месеца се не сећам, али зато се сећам безбројних звезда. (То је исти онај небески свод, чиста поезија, којег сам видео у летњим ноћима у врућој долини Зете са терасе куће у каменољару испод манастира Острог. У тој кући од камена рођен је отац моје супруге Весне.)

Арт студио је, како рекох, на највишој тачки Мотовуна. Улаз је на завоју зидина, изнад провалије и са тог повлашћеног места, најлепшег видиковца Мотовуна, пружа се као с балкона небодера драматичан поглед у долину реке Мирне. Необичан је осећај да око вас нема живог створа, да сте сами у скоро пустом средњовековном граду. Не сећам се како је дошло до тога да нам се у атељеу придруже двојица младића, његови познаници, обојица из Мотовуна. Зоран Радојчић у великом стилу доброг домаћина ставља на сто бокал са вином и отвара конзерву са маслинама, износи пред нас још неке прехрамбене ђаконије. Пијемо вино испред арт студија, разговарамо на зидинама, под звезданим небом, у дубокој тишини унутрашње Истре. У неко доба ноћи приспавало нам се на фотељама.

Сутрадан, у јутарњим часовима, опраштамо се од Зорана Радојчића, захваљујемо му на гостопримству и силазимо у долину реке Мирне. Хватамо правац за Кварнер... Опатију, Ријеку... Па кући! Заустављамо се у Опатији.

* * *

На повратку из унутрашњости Истре, спустили смо се на Кварнер, у Опатију. Наш успутни боравак у кишној Опатији није прошао тек тако. Новинарски ђаво није ми дао мира, када сам сазнао да се у хотелу *Adriatik* одр-

жава Међународни конгрес о глобалном загађењу. Сазнао сам за тај скуп са уличног плаката, учинио ми се важним, важнијим од првих слободних избора у Хрватској, и нисам одолео да не забијен нос и ту чорбу, премда је био последњи дан конгреса. Ту ноћ смо преспавали у хотелу *Astoria*. Не сећам се ни када, а ни како смо се вратили кући; ништа у мојој меморији није остало од тог путовања, али у једно сам сигуран. Премда нас је у Истру возио неискусан возач, редакцијски аутомобил је враћен у возни парк без огреботине. Фото-репортер Бранислав Лучић се на свом првом најдужем путовању показао као добар возач, али не бих потцењивао ни своје јуначке квалитете, пошто сам пристао да на тако далеком путовању седим поред возача који је до тада најдаље возио од Сремске Каменице до Дероња. Објавио сам два текста са догађаја у Опатији.[120] *Међународни конгрес 'Енергија и екологија', сазван због драматичне глобалне еколошке ситуације, јуче је у Опатији завршио рад,* писао сам у тексту *Драстично загађење земље* (Дневник, 1990). *Научници окупљени у опатијском хотелу 'Adriatik' три дана су износили поражавајуће резултате загађења животног простора.*

Опатија: док су научници на Међународном конгресу износили чињенице о драматичним ефектима „стаклене баште" и загађењу планете, рат у Југославији висио је у ваздуху

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Наша планета постаје ђубриште, а Југославија канта за отпатке, чуло се у Опатији. Тога дана, проф. др Ненад Ђајић са Рударско-геолошког факултета

[120] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, Драстично загађење земље, 22. април 1990, 13; Дневник, Жељко Марковић, Енергија узвраћа ударац, 27. април 1990, 4

у Београду, говорио је о штетности фосилних горива, ефекту „стаклене баште" и о новом глобалном феномену – киселим кишама, први пут примећеним осамдесетих година у језерима Скандинавије; проф. др Владимир Кнап са загребачког Електротехничког факултета, излагао је о озонској рупи изнад Антарктика, уоченој 1984. године и рекао да су у истраживању те глобалне пошасти најдаље отишли совјетски и француски истраживачи анализирајући антарктички ледени стуб у совјетској бази *Восток*. др Биљана Шкрбић са новосадског Технолошког факултета, говорила је о издвајању сумпордиоксида из отпадног гаса; С. Поповић са нишког Правног факултета говорио је о издувним гасовима из моторних возила као о једном од најагресивнијих загађивача ваздуха; др Петар Новак са љубљанског Машинског факултета изнео је резултате мерења у тој републици у периоду 1979–1989. године, који су показали да преко 30 одсто Словенаца удуше загађен ваздух, узрок повећане смртности, а око 60 одсто штета на шумама проузроковао је такође загађен ваздух; др Анте Лешић из ИНЕ и Р. Деспотовић са загребачког института *Руђер Бошковић* говорили су о високој потрошњи енергије с којом се суочава човечанство због све већег броја људи на земљи и несмотреног деловања човека у простору у коме живи. Др Лешић је рекао да начин размишљања и филозофија живљења морају да се темеље на спознаји да је Земља једна „зелена грана" на којој сви скупа стојимо.

Балкански заплет са примесама трагикомедије, иронија живота или случајност: док су научници и стручњаци, учесници Међународног конгреса у Опатији, на Дан планете Земље, износили чињенице о глобалном загађењу и црним данима планете, Хрвати су излазили на прва слободна биралишта.

Распадала се једна земља у Европи.

Рат је висио у ваздуху.

– Шта ти је посебно остало у сећању са нашег путовања у Истру априла 1990. године? – упитао сам фото-репортера Бранислава Лучића.

– Мотовун! – одговорио је без размишљања. – Мотовун ме увек привуче... Чекај, па сећаш се да смо у Мотовуну упознали оног... оног...

– Сећам се, како да не! – помогао сам колеги и његову меморију освежио и испровоцирао сећањем на човека који је дошао да „реконструише Мотовун".

– Умало нисмо награбусили у оној албанској посластичарници у Порторожу; било је густо. Могао нас је прогутати мрак – рекао је Бранко.

– Порторожу? Зар то није било ууу...

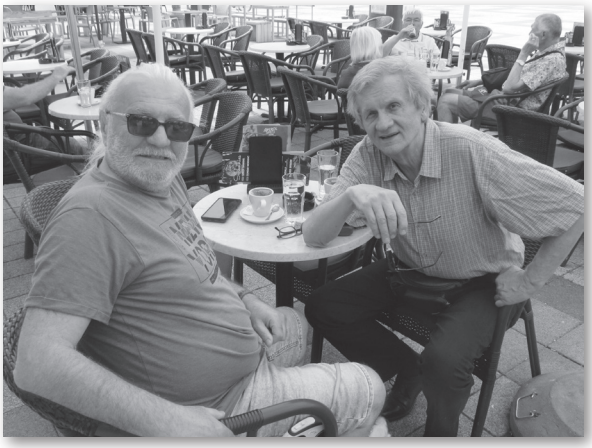
– У Поречу, да! – исправио се. – У Поречу је то било. Чекај, па возио је неки велики аутомобил, рекао је да га је изнајмио у Поречу у рентакару.

– *Мерцедес* је возио – рекао сам.

– Тачно! Возио је бели *мерцедес* и имао је мањи удес, неко чешање, ако се не варам... Па је пошао у Пореч да се нагоди са посластичарима и нас позвао да му правимо друштво – сетио се Лучић, а онда застао: – Како се звао? Ја се не сећам...

– Зоран Радојчић – одговорих.

– Зоран, да! Угостио нас после у арт студију његове маме. Преноћили смо

Новинар Жељко Марковић и фото-репортер Бранислав Лучић разговарају у Новом Саду о својим путовањима по Југославији
Приватна архива аутора књиге

код њега. А сећаш се да је отворио конзерву са маслинама и да смо то вечерали? Пили смо и вино на зидинама, испред арт студија – распричао се Лучић, а затим је преузео иницијативу и тестирао моју меморију. – Чакај, куд журиш, Марковићу, па сети се да нас је код Мотовуна задесио малер, кад сам ја изашао из аутомобила...

Сетио сам се те епизоде.

– Изашао сам и ја из аутомобила, а ти си се вратио да узмеш фото-апарат, залупио си врата и *стојадин* је остао закључан изнутра. Кључ је остао у брави волана.

(Помогао нам је неки случајни пролазник. Провукао је жицу кроз лептир стакло и успео да отвори врата.)

– А сећаш се Опатије? – упитао сам га. – Преспавали смо у хотелу *Astoria*. Пљуснула је киша, отворило се небо. Утрчали смо у хотел мокри до голе коже. После смо пратили онај Међународни конгрес о загађењу Земље.

– Зар ми нисмо пратили прве вишестраначке изборе у Хрватској? – упитао је Лучке.

– Јесмо.

– Па откуд онда ми на том конгресу у Опатији? – зачудио се.

– Свратили случајно последњег дана.

– Ништа ми није јасно – рече Бранко Лучић.

– Није јасно ни мени, али моји текстови из Опатије су у новинама – одговорио сам. – И твоја фотографија. Снимио си портрет учеснице конгреса из Новог Сада.

– Ја се не сећам.

– Сад знаш.

ЗАГРЕБ: ПОВРАТАК БАНА ЈЕЛАЧИЋА ИЛИ (ПО)РАЂАЊЕ ХРВАТСКЕ

У историјском дану, који је „Хрватска чекала четрдесет година" и на свечаности поводом враћања споменика бана Јелачића, какву Загреб не памти у својој новијој историји. – Политичко читање церемоније између редова: разлаз са Југославијом и решење српског питања у Хрватској (1990)

У Загребу, октобра 1990. године, на државној свечаности поводом враћања на главни трг коњаничке фигуре бана Јосипа Јелачића, чији је споменик с тог места уклоњен првих година после Другог светског рата, о томе како тих дана описадног стања нисам препознао Загреб у који сам увек долазио с узбуђењем и радошћу, и шта сам запазио и како сам се осећао те вечери на Тргу бана Јелачића у еуфоричном, узаврелом и острашћеном мноштву око бронзаног споменика, међу људима омамљеним изливима домољубља и хрватства, када је др Фрањо Туђман у свом говору, ћрмећи да „Хрватска никада неће бити Велика Србија и унитаристичка Југославија", церемонијално, под видом „исправљања повијести" према хрватској националној величини, устоличио политику сецесионизма и најавио обрачун са „српским хегемонизмом" и побуњеним Србима у Хрватској

Увек сам се радовао путовањима у Загреб. Привлачио ме је тај град испод Медведнице и осећао сам се добро у његовој бечкој амбијенталности, латинској метафизици и пургерској декадентности.

Прошло је доба мојих аполитичних путовања, стигле су нас деведесете као што некога стигне клетва, а некога костобоља. Сутра путујем у Загреб, опремљен *Дневниковим* путним налогом у торби, удобно, редакцијским аутомобилом за чијим воланом је наш возач, а са мном је фото-репортер Бранислав Лучић. Путујем и помало стрепим, напет сам и нервозан, забринут; одлазим тамо зато што морам, а морам зато што сутра на Тргу републике, који се тако више неће звати, откривају обновљени споменик генералу и политичару бану Јосипу Јелачићу (1801–1859). Велики догађај, негативна очекивања. Уз сво поштовање према њиховом националном великану, а мом комшији из Петроварадина, поред чије родне куће пролазим, и упркос догађају позамашне специфичне тежине за Хрвате, то би у редовним околностима за мене требало да буде само један од рутинских и радосних репортерских задатака.

Међутим, година је 1990, рат и мржња заударају у ваздуху и путујем у Хрватску у драматичним околностима.

Толико тога је ружног изговорено и урађено у препуцавањима и свађама хрватских и српских политичких елита и толико су националистичке острашћености и искључивости, етничке и верске патологије и атавизми, с једне и друге стране, заоштрили односе између Загреба и Београда и пренели се на обичног човека, да заиста не знам шта ме тамо очекује, али слутим да није добро. Не осећам се кривим и не знам тамо за никога ко би имао нешто лично против мене. А опет, осећам да сам у Загребу непожељан. Непожељан сам само зато што долазим из Србије и само зато што сам српски новинар. Нисам сигуран да се тако осећао неки новинар из Хрватске у Београду.

Волео сам Загреб.

Колико јуче, (зло)употребљавао сам своја новинарска путовања у Загреб, или кроз Загреб, да макар сат-два или чешће по цели дан, од јутра до мрака, па и до касно ноћу – мимо новинарског задатка због којег сам путовао! – обијам загребачке плочнике Горњег и Доњег града, зазјавам на шеталиштима, тровима и раскршћима, гледам лепе Хрватице, залазим у скрајнуте и сеновите, дубоке и узане улице бискупског Каптола и грађанског Градеца (запахнут окусом трулежи касног латинског средњовековља), завирујем у мрачне ајнфорте и у клаустрофобична дворишта китњастих аустријских и угарских зграда, осветљен и наоштрен еротичним надахнућем, којег су у мени распиривале метафизика старих здања и бечке визуре загребачког пејзажа. Понекад бих пешке, редакцијским аутомобилом, па и трамвајем, одлазио из Старог града у удаљене квартове нашег доба, периферијске социјалне енклаве са стигмом и сумњивом репутацијом, међу радничке сиротињске „кућице у цвећу" и затрављене и зарђале ранжирне колосеке с вагонима заборављеним на шинама, где сам увек очекивао да налетим на Жељка Малнара, али одлазио сам и међу бетонско-стаклене ковчеге, коцке и вертикале, изнад којих се као црква новог времена, пропињао елегантни пепељасто-сиви торзо облакодера *Загребчанка* (1976), највише зграде у Загребу (до 2005). Волео сам ту зелену, чисту, светлу и плаветну ширину загребачких авенија и шеталишта, нарочито у октобарским јутарњим моментима, луњао сам по перивојима и медитирао на клупама у шимширу, једном посетио и гробље Мирогој, смиривао нерве и сабирао мисли у шетњи поред Саве, враћао се у Стари град да у *Казалишној кафани/кавани* или под сунцобраном или за шанком неког кафеа уживам и глуварим с еспресом на столу и цигаретом задимљеном међу прстима.

Први сложенији сусрет са Загребом, и први контакт са тим градом уопште, остварио сам у лето 1982. године, када смо Миха и ја, на путу до Ријеке, изашли из воза и један дан провели у том граду. То је било једно од оних мојих раних путничких искуства, које је доживотно обележило мој (репортерски, књижевни) живот и моје погледе на Југославију и свет. Загреб сам тада доживео као град светлости и изненађења, чији је нуклеус старог језгра оваплотио у себи архитектонску и стилску матрицу средње Европе, њен дух и душу, и у својим амбијенталним визурама, детаљима и – господствености,

ухватио бечки штимунг, израженије од свих хрватских градова; такав се окаменио у мени и такав је остао у мојим успоменама и представама, заувек. Мој провинцијски фрушкогорски мозак, који никада није оскудевао у машти и мистификацијама, тражио је (и налазио) у лавиринтима улица и китњастих, реуматичних кућа, стрмих кровова, тражио је у зидинима Градеца и његових дубоких Каменех врата, свет Аугуста Шеное (1838–1881), првог хрватског модерног писца, и свет Марије Јурић Загорке (1873–1957), популарне списатељице и новинарке, мајке романа *Гричка вештица*. Тако је почело са мном и Загребом.

Када су у кући *Дневник*, где сам тада био запослен у РЈ *Глас омладине*, у лето 1985. године састављали списак новинара и штампарских радника, који желе на ОРА *Сава* код Загреба, наравно да сам се пријавио (био сам већ на ОРА *Палић* и ОРА *Делиблатски пешак*) и следећих месец дана волонтирао сам чупајући пањеве и крпећи насипе поред Саве и канала Одра. Били смо смештени у насељу *Седам секретара СКОЈ-а* у селу Косници, где сам у послеподневним часовима после физикалисања новинарио у прес-центру и интерној радио станици. Вратио сам се са ударничком значком и све са портретом осванули као добра вест у сопственим новинама, украшен пригодним потписом уредника унутрашњо-политичке рубрике Стевана Поповића (1934–2011).

У Загребу сам новембра 1986. године пратио за *Дневник* Међународну конференцију психотронике у Конгресној сали хотела *Интерконтинентал*, институције са престижним препорукама под чијим кровом сам се и ја сместио, и град ми се отворио из новог, необичног, алтернативног угла. Нашло се времена и за лутања по Загребу и уживања у тмурном, сумагличастом, голом граду, с вранама у крашњама булеварских дрвореда и посавских топола, напетом и сабласно тихом граду у очекивање најављених хладноћа и снегова, одозго из Словеније. У Загребу сам априла 1987. године присуствовао отварању џамије и Исламског центра на Пешченици и писао сам о том догађају у Фолнеговићевом насељу. И тада је са мном радио фото-репортер Бранислав Лучић. Периферијски кварт Пешченица, некадашњи пашњак, био је на лошем гласу у Загребу, важио је за најопасније приградско подручје, а прославио га је његов најпознатији становник Жељко Малнар. Интервјуисао сам га у Новом Саду, годину дана раније, убрзо пошто се вратио са међународне експедиције *Around the tropic world (1982–1986)*. У Загребу је рођен и живи и Звонимир Мајцуг, самоуки филмски редитељ, аутор у чију сам одбрану стао почетком 1987. године у текстовима у *Гласу омладине* и *Дневнику*, мотивисаним његовим случајем, након што је филмација Мајцуг, пионир хрватске порнографије, снимио први југословенски *hardcore* порнографски филм *Оаза* (1984) и завршио на суду, а затим објавио и књигу о томе како је филм снимљен. Читао сам је у рукопису и цитирао је у новинама. У Загребу су живели и неки моји рођаци по мајци, Далматинци из залеђа Шибеника, који су у хрватској престоници нашли ухлебље и смисао.

Неодољиви шарм „малоī Бечa": Заīреб у време одржавања XIV Универзијаде 1987. īодине на којој су учесшвовали сйоршисши из 122 државе
Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Најзад, мене су за тај град везивале и пословне везе, да тако кажем, пошто сам од 1987 године, премда професионално запослен у *Дневнику*, сарађивао са *Недељним Вјесником* и високотиражном илустрованом недељном ревијом *Арена*,[121] а на позив редакције планирао сам да пишем и за друга издања куће *Вјесник* и био сам пред озбиљним плановима са *Ареном*, када је ХДЗ Фрање Туђмана урадио исто што и СПС Слободана Милошевића: успоставио је гвоздену контролу над медијима, променио им концепцију и претворио их у пропагандну машинерију у служби рата и хрватске сецесије. *Арена* се 1990. године издвојила из *Вјесника* и од тада је излазила у својству приватног новинско-издавачког деоничарског друштва, с још неколико издања. До тада аполитична

[121] „Арена" (1959–2009) је најстарији хрватски илустровани недељник и једно од најзначајнијих издања НИШП „Вјесник", али и један од медијских брендова и феномена социјалистичке Југославије. Првих неколико бројева изашло је у издању „Народног листа". Иницијативу за оснивање часописа дао је филмски редитељ и драмски писац Фадил Хаџић (1922–2011), првобитно га замисливши као полумесечну ревију за ТВ и филм, да би две године касније ревија прерасла у недељник који је писао о породичним и друштвеним темама, судбинама обичних малих људи и феноменима и појавама свакодневице. Први главни уредник био је Томислав Буторац, а последњи Марк Цигој. Арена је излазила уторком, у својим најбољим годинама продавана је на тржишту целе Југославије и до почетка рата и распада државе била је изузетно читан и популаран лист, о чему сведочи и податак да је у једној недељи 1968. године продато 478 хиљада примерака. Имала је и издање за иностранство под називом „Sirena", које је постало култна новина југословенске дијаспоре.

породична и друштвена ревија, у којој су писала значајна имена хрватског новинарства, прослављена у Југославији и дијаспори по узбудљивим причама из живота обичних малих људи и свакодневице, као и по хуманитарним акцијама, које су помогле небројеним људима са територије целе Југославије, променила је уредници и новинарски тим и концепцију усагласила са временом рата, објављујући вриштеће „патриотске" текстове са бојишница и величајући хрватску ствар.

Први мој текст објављен у *Недељном Вјеснику* уследио је почетком 1987. године, након што су ме из редакције позвали да за њих напишем тему о „мексичкој вези" са Проклетија, коју сам објавио у *Дневнику*. После је кренуло са *Ареном*, када су ме позвали да урадим тему из Руме. Човек из тог града, после педесет година сазнао је да у Француској (регион Меца) има десеторо полубраће и полусестара, и о томе је телефоном обавестио загребачку ревију, када је било извесно да Французи стижу код њега у Руму. Репортажа је објављена и у иностраном издању недељника, које је излазило под називом *Sirena* и имала је одјека у француском региону Меца (а ја сам годинама пратио за новине тај српско-француски случај). Сарадња са кућном *Вјесник* и *Ареном* остала ми је у сећању по текстовима које сам код њих објавио и који су крупно пласирани и упаковани у супериорној графичко-дизајнерској опреми, хранили моју новинарску страст и оснаживали самопоштовање, а затим и по професионалном и коректном односу под којим подразумевам техничку логистику и редовну исплату хонорара. Покривао сам терен до Суботице, одлазио сам и у Бијељину, и на путовањима по Војводини сарађивао са фото-репортером Драгутином Савићем из новосадског дописништва куће *Вјесник*.

Загребачки недељник „Арена", покренут 1959. године и угашен 2009, бележио је екстремно високе тираже и био је један од најчитанијих листова у Југославији. Десно: детаљ репортаже поводом враћања споменика бана Јелачића на главни загребачки трг

У лето 1990. године *Арена* ми је послала телефаксом допис у којем је писало: „Поштовани колега Жељко Марковићу, у припреми једне од тема броја редакција *Арене* вас моли да у својству сарадника помогнете у реализацији испитивања мишљења грађана на тему 'Шта ће бити са Југославијом?' У прилогу вам шаљемо одређени број анкетних упитника..." Загреб, 5. 08. 1990. У потпису: уредник Младен Бабун.

Не сећам се да ли сам одрадио ту анкету и, ако јесам, а скоро сам сигуран да јесам, штета што је немам пред собом, објавио бих је у овој књизи. Младен Бабун, који је био моја веза у *Арени*, осамдесетих година био је главни уредник *Полета* (именован 1983. године), омладинског недељника који је шокирао југословенску јавност својим журналистичким експериментима и екстремизмом. Наш *Глас омладине* био је јагње спрам *Полетовог* вучјег новинарства. У раздобљу које је покривало Бабуново уредниковање, *Полет* је под слоганом „Полет је крив за све" и са новом концепцијом постао политична и полемична новина са значајним растом тиража. Анкета коју су ми послали из *Арене* уједно је била и порука да размишљам о прекиду сарадње са тим хрватским магазином, који ће бити упрегнут у ратну, националистичку и пропагандну машинерију хадезеа и са чијих страница ће скоро нестати мали, обичан човек, чије су драме и судбине створиле стару добру *Арену* за коју сам писао последњих година пред распад Југославије.

* * *

Путујемо у Загреб, али више се не радујем.

Фото-репортер Бранислав Лучић разбашакарио се на задњем седишту *Дневникове* лимузине и захвалан је уреднику унутрашњо-политичке рубрике, каже, што га је одредио да пође са мном у Загреб. (Много пута на терену позавидео сам фото-репортерима.) Добро је расположен откако смо стартовали из Новог Сада, једва чека да допутујемо, обожава Загреб, неке његове фотографије објављене су у *Вјесниковим* издањима. Лучић прича као да није свестан, а јесте, да то више ни у траговима нису она наша узбудљива и безбрижна путовања у Загреб. Априла 1990. године, извештавао сам из Истре са првих парламентарних избора у Хрватској и фото-репортер Бранислав Лучић путовао је са мном на полуострво, или је можда коректније рећи, ја сам путовао са Лучићем, пошто је волан редакцијског аутомобила био у његовим рукама. И тада смо свратили у Загреб, колико да попијемо кафу. И тада је у Хрватској било напето, али сада је усијано. Искрено, мало ме нервира што прича и понаша се као да путујемо у редовним околностима. У плану му је да посети локал у Ткалчићевој улици у који је уобичајио да сврати када је у Загребу.

На тргу код Хрватског народног казалишта, према договору утаначеном телефоном из Новог Сада, налазимо се са Марком Рокнићем, сарадником *Дневника* из Загреба. Одлазимо са њим на пиће у неки његов локал, шетамо градом, колико да осетим атмосферу хрватске престонице уочи великог догађаја. Данима је Загреб био у опсадном стању, све је било подређено бану Јеласићу, па се у медијима и политичким иступима утишало и „свеопште ружење

српског народа", како је забележио Р. Дмитровић, загребачки дописник *Политике*. Улице су биле окићене хрватским заставама, а тезге уличних продаваца затрпане „сувенирима", заставицама и беџевима са Јелачићевим ликом.

Одлазимо у Рокнићев стан, где живи са породицом. У то време био је новинар на платном списку неких загребачких новина и сарађивао је са нашом кућом. Рокнић је пореклом са Кордуна, стара српска лоза из Перне, између Топуског и Вргинмоста, одакле се спустио у Загреб и ту нашао ухлебље. Ненаметљив, пристојан и одмерен човек урбане појаве и помало успорених радњи за мој фуриозни новинарски (репортерски) ритам. Његови прилози у нашим новинама, извештаји са терена, аналитички текстови и коментари, одликовали су се врхунском обавештеношћу и својеврсна су хроника (пред)ратне драме српског народа у Хрватској, нарочито на подручју Кордуна.

Последњи пут с Рокнићем ћу се видети у редакцији, јануара 1996. године (избегао је из Загреба и примили су га у *Дневник*), када с места новинара-уредника у деску – где су ме пребацили мимо моје воље – будем одлазио из *Дневника*, испраћен са отказом и образложењем да пет дана нисам долазио на посао (да би ме 2000.-те године, после успостављања „демократске" власти, писмом позвали да се вратим у редакцију). Неко ми је рекао да се Рокнић вратио на Кордун. У вечерњим часовима, 16. октобра 1990, Рокнић је написао и послао у *Дневник* извештај *Вратио се бронзани коњаник*[122] и под текст потписао и мене. Објављујем га због детаљног описа догађаја.

ВРАТИО СЕ БРОНЗАНИ КОЊАНИК

ЗАГРЕБ, 16. октобра – После дужег одсуства, бронзани коњаник се данас помпезно вратио на некадашњи загребачки Трг Републике, преименован у Трг бана Јелачића. Централна свечаност „Бановог тједна", која ће трајати до 21. октобра, према замисли режисера Иве Врдољака, почела је у осам часова на Каптолу, где су рановраниоци могли пробати огромну ХДЗ-торту с хрватским грбом, справљену у част Јелачићевог рођендана, који пада данас. Истовремено, славље је почело и испред цркве Св. Марка, где су мештани Сесвета и околних села нудили Загрепчанима 500 литара вина као свој поклон граду. Око 10 часова главним улицама, закрченим људима, кретала се дубровачка лимена глазба, а потом и пут насеља Максимира поворка од стотинак алкара у традиционалним одеждама. У Загребу је данас владало својеврсно опсадно стање, какво град не памти, класична национална прослава, зачињена упадљивом ХДЗ-иконографијом, која би се комплетно могла објаснити натписом на украшеним сувенирима: „Бан на тргу, ми на коњу!" Улице, окићене новим хрватским заставама и симболима, препуне су људи пристиглих из свих крајева Хрватске, али и из света, као и редарственика на чијим је шлемовима шаховница, залепљена преко петокраке. На сваком кораку, особито на Тргу

[122] Дневник, Марко Рокнић, Жељко Марковић, Вратио се бронзани коњаник, 17. октобар 1990, 11 (Фотографија: Бранислав Лучић)

бана Јелачића, којим доминира свечана позорница, осећа се националистичка осатрашћеност, којом као да се жели показати да је Хрватска и дефинитивно раскрстила са Југославијом. Државну заставу с петокраком видели смо само на оближњој касарни. Улицама се крећу и групе младића с црвено-белим заставама и певају усташке песме или носе транспаренте са изразито националистичким порукама. Иначе, данас у загребачким школама нема наставе. Градски саобраћај се одвија по другачијој регулативи, али сазнајемо да је у редарству сугерисано возачима српске националности да данас не дођу на посао.

Споменик бана Јосипа Јелачића опет је заблистао на главном загребачком тргу, четрдесет година након што су га комунистичке власти уклониле тако што је скулптура растављена на делове, који су потом закључани у подруму „Глиптотеке"

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

У 10 часова одржана је свечана седница Градске скупштине, на којој су присуствовали сви републички челници, изузев председника Туђмана, на којој атмосфера ни по чему није одударала од оне на загребачким улицама. Челници нису бирали речи да би оцрнили поратни период, који је за „лијепу нашу" био „трагичан и безуман". Усхићење градских отаца и одборника тим је веће што је „повратак бана" измамио сузе радоснице бројним Загрепчанима и њиховим гостима. Осећајући очито „пулс народа" и најпречу жељу својих суграђана да се бан врати на старо место, на трг који од данас носи његово име, градски су оци као најважнији задатак у свом програму имали повратак споменика бану Јелачићу, а да би њихов „успех" био већи, требало је оцрнити бившу власт, која је споменик макнула. Учинио је то „глас поремећена ума", да би доласком „демократије и слободе" у Хрватској та грешка

била исправљена. На средишњем загребачком тргу тиме су враћени „живот, радост и љепота". Враћен је бан кога су приликом устоличења „хрватски народ и Срби у Хрватској, носили на рукама, одајући му тако своју љубав, оданост и вјерност". Тако је бан на еуфоричан начин увучен и у воде дневне политике, јер се и он „борио за суверенитет и државност Хрватске". Учинио је то „умом, срцем и јуначком десницом", што би очито требало бити путоказ хрватском врховништву у решавању актуелних проблема. Поготово што је реч о владару који је и Србима и Хрватима у Војводини поручио да ће и они једног дана стићи под окриље банске Хрватске, под банско „жезло хрватске краљевске круне". Остало је једино неречено намерава ли хрватско челништво освојити оно што бану није пошло за „јуначком десницом", јер су Војводина и Босна већ укључене у планове хадезеове власти. Вечерас у 20 часова на позорници код споменика почео је главни програм, уз учешће 400 извођача, који су се одрекли новчане надокнаде у корист обнове породичне гробнице и капелице бана Јелачића у Новим Дворима код Запрешића. Програм се одвијао на неколико места (Капитол, Јелачићев трг, Максимир, Ткалчићева улица), а све је директно преносила Хрватска телевизија. У 22 часа председник републике др Фрањо Туђман открио је споменик бану Јелачићу, а програм је настављен на позорници Мандушевац, репризом Крапинског фестивала, до ситних јутарњих сати. Крај је означила песма Петра Прерадовићева: „Зора пуца, бит ће дана."

* * *

У редовним околностима писао бих о повратку споменика бана Јосипа Јелачића Бежимског (рукотворина аустријског вајара Антуна Фернкорна) на главни загребачки трг на којем је коњаник стајао од 1866. године, с мачем окренутим према Мађарској (на север), све до 1947. године, када су га партизанске власти уклониле и похраниле у *Глиптотеку*, чиме су у срце погодили Загрепчане и хрватске националисте и традиционалисте, понизили их и увредили, пошто су у Јосипу грофу Јелачићу, хрватском генералу и бану (1848–1859), видели један од носећих стубова на којима се ослањао хрватски национални идентитет.

У општем заносу и патетици, страшћености и искључивости, када је 16. октобра 1990. године коњанички споменик церемонијално враћен на трг, овога пута с мачем окренутим на југ, лоше би се провео свако ко би у тај прокључали загребачки казан националног поноса и одушевљења убацио неколико хладних историјских чињеница о Јелачићу. У својству аустријског војсковође, гушио је мађарску револуцију 1848–1849. године, уортачивши се са конзервативним српским патријархом Јосифом Рајачићем (1785–1861). У врло кратком времену, од вође хрватског народног покрета, који се супротставио Бечу и Пешти и пао у немилост аустро-мађарских феудалаца, Јелачић се окренуо Аустрији и хрватску војску ставио под барјак бечке реакције.

Употребљен у интересу дневне политике, бан Јелачић и његов повратак на трг, осмишљени су и реализовани као „величанствени" историјски, поли-

тички и пропагандни догађај без преседана у новијој хрватској повијести. Не постоји ништа тако моћно и упечатљиво, емоционално и омамљујуће, што је почетком деведесетих година могло да понесе и узбуди масу, изрази и мотивише „национално освешћење" Хрвата и крунише победу хадезеове власти и политике, као што је повратак бронзаног коњаника у срце Загреба. У разумним и мирнодопским околностима, хипотетички узев, повратак Јелачића, и свечаност поводом тога, били би прилика за истицање и слављење времена када су хрватски бан и српски патријарх у прогласима истицали братство два народа „једне крви и једне будућности" (Јелачић, 1848). Јелачић је отишао и даље и залагао се за јединство Јужних Словена, које је видео у једној држави. Обојица се преврћу у гробу због тога шта су Хрвати и Срби учинили од тог братства. Колико је Хрвата, од оних стотину хиљада присутних на свечаности, и колико је Срба, од оних што су барикадама блокирали путеве по Крајини, уопште знало да је хрватског бана устоличио српски патријарх? Председник Републике Хрватске подсетио је да су се под Јелачићевим барјаком борили заједно хрватски и српски војници, међу њима и Срби из Крајине. „Нека се мало због свега тога замисле они који су се латили погубног посла да затрују односе између српског и хрватског народа, између православне и католичке цркве", рекао је Туђман.

Није рекао да је бан ратовао за аустријске феудалце, а не за Хрватску, гушио је све што је било прогресивно, вешајући побуњене хрватске сељаке, навукао је на себе омразу једног дела грађанства и хрватских интелектуалаца и политичара XIX века, који су га сврстали међу негативне појаве хрватске историје, противећи се заједно са градским оцима, да Јелачић „јаше" на тргу, када му је Аустрија, враћајући дуг за војничке услуге које јој је учинио у рату против мађарских револуционара, подигла споменик који је, логично, био окренут на север према Мађарској. Фрањо Туђман га је у првом (историјском) делу говора представио „симболом отпора сваком туђинском посезању на слободу и интегритет хрватског народног бића".

Историјску улогу коју је одиграо бан Јелачић, најпаметније је препустити историчарима, увек имати у виду време у којем је живео и не оцењивати га данашњим аршинима, поготово га не доводити у везу са дневном политиком и један цивилизацијски чин, какав је несумњиво враћање споменика на трг, (зло)употребити за страначке и идеолошке циљеве. Политичко позориште у режији хрватске врхушке, када је већ давно заборављени коњаник очишћен од паучине и прашине и враћен на трг, имало је за циљ да потпаливши ватру национализма и реваншизма, против оних који су споменик уклонили и држали га у мраку, церемонијално устоличи политику сецесионизма, обрачуна са побуњеним Србима у Хрватској и обрачуна са политиком „великосрпског хегемонизма". У другом делу говора, изразито оштром, којег су прекидале овације и рефрени националних песама, Туђман је рекао да Хрвати више никада неће допустити „да један народ господари над другим".

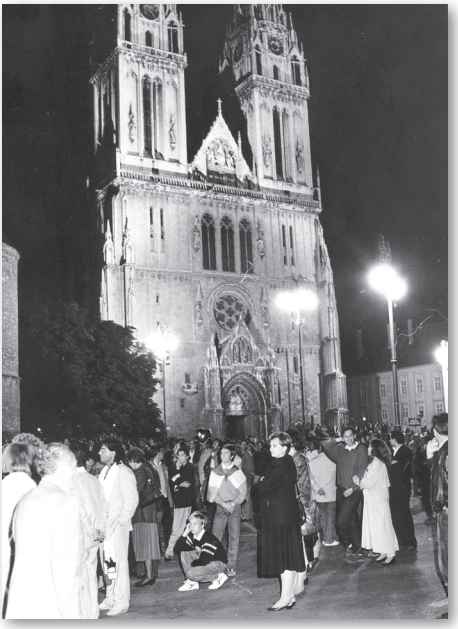
Оне што су орīанизирали īобуну у Книну и чеīничке одреде, наметнувши друмски īероризам, цитирао сам др Туђамана у свом извештају обја-

Масе људи сливале су се загребачким улицама, а после главног програма еуфорија на Тргу бана Јелачића и на другим локацијама у граду, потрајала је до јутарњих часова

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

вљеном под насловом *Директан пренос мржње* (Дневник, 1990),[123] *позивамо да се отријезне и одустану од тог барбарског насиља, јер оно ће на крају имати то теже посљедице, што дуље траје, за оне који у њему судјелују* (пљесак и повици из масе: „На Книн! На Книн!"). *Сва хрватска повијест, данашња свијест читавог хрватског народа и пред демократским свијетом легитимна власт РХ нека им буде опомена да на тлу Хрватске не може и никада више неће бити протухрватска и недемократска власт, а поготово не може бити Велика Србија или унитаристичка Југославија. Стога поново позивамо на разбор и јамчимо Србима у Хрватској сва грађанска и национална права, уз отворена врата у свим међународним институцијама за надзор поштивања свих од нас прихваћених и прокламираних демократских начела. Хрватска се уврстила и остат ће досљедно међу земљама слободна свијета. Београдским хегемонистима и сценаристима и свима онима што би хтјели котач повијести окренути уназад од Устава 1974. поручујемо: Хрватска не може и неће пристати ни на какво будуће уређење односа, осим као на савез суверених, заиста у свему равноправних република. А онима који се заваравају идејом да би се ову Републику Хрватску могло скршити и оборити оружаном интервенцијом добровољачких одреда из Србије и Црне Горе, или чак и војском ЈНА* (пљесак и рефрен песме „Зови само зови..."), *поручујемо ово: плебисцитарном вољом хрватског народа, изабрано водство РХ и овај освијештени народ неће капитулирати никада. У случају погибељи за слободу, демократију и суверенитет Хрватске позват ћемо на обрану не само своје организиране снаге, него и читав хрватски народ у домовини и у свијету. А можемо бити сигурни да ћемо у томе имати помоћ читавог демократског свијета.*

У целини и одока узев, званични (телевизијски) део прославе, рачунајући дефиле у униформама и глазбене и хорске секције, осмишљен је беспрекорно, сценаристички изведен као гемишт националног фоклора, помешан са дискретном средњовековном иконографијом, зачињен класичном концертном и пригодном забавном (шлагерском) музиком. Све је то осмишљено да буде у функцији централног догађаја, отварања споменика бану Јосипу Јелачићу и говора „оца нације" Фрање Туђмана. Цела та свечаност, којој се на примарном цивилизацијском нивоу не може оспорити велики значај исправљања неправде према националном хрватском великану, чију је бронзану фигуру са трга уклонио комунистички режим, показала се тих октобарских дана 1990. године и као детонатор са поруком за сецесионистичке, војне и антисрпске планове хрватског политичког естаблишмента. *Оно што врховништво републике Хрватске звучно назива „тријумф повијесног памћења народа", сада је кристално јасно, није ништа друго до незапамћени националистички пир, којем је синоћна блештава церемонија откривања споменика бану Јелачићу послужила као пука фасада*, писао сам у свом извештају са свечаности у Загребу. Колико год човек, прво човек, па онда новинар и сведок, и тек на крају српски

[123] Дневник, Жељко Марковић, Директан пренос мржње, 18. октобар 1990, 8 (Фотографија: Бранислав Лучић)

новинар (из Новог Сада), покушавао да буде „изнад ситуације", све то прими хладне главе и у тим свечарским призорима нађе и истакне цивилизацијски културни чин, све се руши као кула од карата пред изливима националистичке еуфорије и хистерије у чијем средишту је тумор којег треба извадити из Хрватске и извор свих зала: (велико)српски фактор.

То је била ноћ какву Загреб не памти.

То егзалтирано, емоционално етничко језгро, сабијено око бронзаног коњаника, та узбуркана врела маса у олуји заковитланих хрватских застава и парола, у буци, бесу и диму пиротехнике, као да је у некој историјској посуди била одозго притиснута поклопцем, и када су историјске околности подигле поклопац, покуљала је напоље, жедна хрватског ваздуха, слободе и – освете. Тако ми је то изгледало тих дана у Загребу. Али ја, признајем, нисам био објективни посматрач тог догађаја. Ја се у гужви не сналазим најбоље. Ова маса, пак, била је заслепљена усхићењем, политиком и опијена изливима домољубља и хрватства. Око мене су били људи из обезбеђења у црним униформама. Стајао сам или се шеткао на рубним подручјима гомиле, где је стајао мирнији и, рекао бих, загребачки старији и породични свет, али залазио сам и у дубину масе, па и на места где је кључало као у котлу. Услед померања, комешања и љуљања светине, бивао сам усисан у жаришта. У једном моменту, повучен у дубину масе снагом олујног таласа, када удари у стење и повуче са собом посматрача који се приближио обали, ухватила ме паника, нисам могао да се померам и дишем у гужви и једва сам се извукао из жаришта.

Посматрач југословенских или космополитских уверења, грађанин света (или: грађанин Загреба), господин који је у том граду или у загорском перивоју од памтивека, Србин или Хрват, свеједно, староседелац Загреба или странац који се ту случајно затекао, посматрајући то весело позориште са стране, морао је да се запита где све ово води? Тргом се орило: „Доста нам је Србије! Не дамо Хрватску! У бој у бој!" Махали су заставама и бакљама. То урла, то риче, то прети, то пева. Скоро сам сигуран, сећам се с доста јасноће, видим напета лица ужагрених очију у маси и чујем њихове гласове, ослањам се на своје искуство и знање, интуицију и смисао за лексичко, менталитетско и визуелно скенирање људи, њиховог говора и понашања, и рекао бих да је међу „ходочасницима" по острашћености предњачила иста она сорта људи, исти онај тип горштачког човека, који је бљувао ватру и бацао пену у сличним оваквим српским гомилама.

У току дана, пре и после свечаности, виђао сам по Загребу групе млађих људи који су са разних страна допутовали због тог догађаја. На улицама и трговима, у кафеима и кафанама, истицали су се грлатошћу и агресивношћу, милитантним или „фолклорним" и асоцијативним одевањем (значке са словом „U"). Све до јутарњих часова, таквим људима као да су отказале кочнице, и ако је по дану и било самоконтроле, ноћ, алкохол и еуфорична атмосфера славља, свуда по граду, ослободили су из њих националистичке и шовинистичке пориве и атавизме. *Ориле су се песме у славу усташтва и Хрватске: „Ој Хрватска, Кроацијо наша, ти си мајка свих правих усташа..."*

Загребачким тргом се орило: „Доста нам је Србије! Не дамо Хрватску! У бој у бој!...” Доле: репортер Жељко Марковић и редакцијски возач уочи почетка свечаности

Фото: Бранислав Лучић / Приватна архива аутора књиге

Изјутра, пре повратка у Нови Сад, пили смо кафу у тишини *Казалишне каване* и сабирали утиске са синоћне церемоније. Загребачка угоститељска институција живела је своје последње „старе добре дане", пре него што ће је у ратним условима спустити на ниво безличног, конфекцијског кафића, а затим јој ставити кључ у браву. Упркос свему, ту се још увек осећао дух Загреба. Посматрао сам госте, није их било много за столовима. Грађански свет, неколико млађих људи урбаног изгледа, говора и понашања, два пословна човека у разговору, три даме с парчадима торте пред собом (једна је пушила цигарету са муштиклом у чипканим рукавицама), старији господин поред прозора, с лулом у зубима и *Вјесником* међу прстима. Тиха, архаична и господствена атмосфера кафане, наизглед далеко од синоћне церемоније, која се догодила неколико корака даље. Затим упадају ноћашњи, галаме, клибере се, разбијају бубне опне. Уносе узнемирење у кафану. Не долазе као гости, него као освајачи. Имам их и код куће у Новом Саду.

Господин са лулом одложи *Вјесник* на сто и погледа у мене преко наочара. Не знам ко је човек, не зна ни он ко сам ја, али припадали смо истој цивилизацији. Излазимо из кафане. Време је да се пође из Загреба. Али, где поћи, кад су свуда Римљани, рекао би Астерикс.

ИСТАРСКЕ БЕЛЕШКЕ (2)

У Ријеци и Истри, опет! – Истра и Кварнерски залив под ударима кроатоцентричне политике Загреба, екстремиста и националистичке хистерије и Истра која тврдоглаво брани своје посебности и захтева за себе модерну регионалну самоуправу. – Пула: у Перoју, „српском острву" у Истри и кафански случај истарског Италијана и војвођанског новинара (1991)

О томе шта сам видео и како сам доживео Опатију и Ријеку на почетку ратова деведесетих година, када је у Хрватској „највећа увреда била рећи неком да је Србин" (В. Рудан), о колапсу ријечке индустрије, политичком и националистичком усијању на Кварнеру и о мирису рата у ваздуху, о пропаганди, хрватској и српској, која је обострано ширила психозу неизвесности и страха, о одбрани специфичне историје, културе и духа Истре, која је тежила за модерном регионалном самоуправом, као и о албанском лобију у приобалним градовима Истре, који је стајао иза досељавања њихових сународника са Косова и из општина јужне Србије у приобалне истарске градове и напуштене куће у унутрашњости полуострва

Путујем у Кварнерски залив и у Истру, опет.

Фото-репортер Слободан Милетић вози редакцијски аутомобил. Путовања се не сећам, осим када ми из магле мине понека бледа успутна слика или ситуација, али не бих сада о томе. Прва станица: Опатија, Кварнер. Парафразираћу песника: Опатија, љубавни балкон Истре. Срећујемо формалности око смештаја у хотелу *Astoria*. У том хотелу преноћио сам прошле године, путујући са фото-репортером Бранимиром Лучићем. Бог случајности средио је да на рецепцији буде исти службеник, али веће је чудо то што сам запамтио његово лице. Човек ме се не сећа, много хотелских гостију продефиловало је пред њим у међувремену, па и да је препознао госта из Новог Сада, никакав значај то не би имало ни за њега, ни за мене. Ипак, драго ми је што у Опатији видим неког „свог". Аутомобил остављамо на оближњем паркиралишту и излазимо у град. У то време није било паметно путовати кроз Хрватску аутомобилом са српским регистарским ознакама, али ми са таблицом NS нисмо доживели ни најмању непријатност.

Шетамо Опатијом, поред мора. Допутовали смо са новосадског снега и минуса, а овде у Кварнерском заливу дани су благи, прохладни, сунчани. Жене гурају свој смисао у дечјим колицима шеталиштем поред обале. Опатија, заводљиво интригантна Опатија, створена је по мери аристократског

новчаника и уживања првобитно за високу угарску и аустријску клијантелу. Мали град, под Учком, израстао између Кварнера и Велебита, зрачи духом монденских летовалишта и лечилишта. Фото-репортер је са мном у кафеу попио еспресо и вратио се у хотел, уморан – легао је рано, а ја сам до касне вечери скитао Опатијом, седео с цигаретом међу зубима на клупи под палмом, с погледом на море, доспео до удаљених вила и улица, пењао се степеништима до уличица у брду, гледао жене, вечерао рибу у коноби и залио је вином. Када сам се вратио у хотел, Милетића сам затекао на балкону, седео је и пушио; под њим је светлела Опатија у ноћи, весела као божићна јелка. Заспао сам истог момента када сам се бацио на кревет.

Јануара 1991. године редакција ме је, опет, упутила на Кварнер и у Истру (политичка превирања у том делу Хрватске), али сада је то био терен високог ризика, имајући у виду антисрпску хистерију у Хрватској и то да је националистичко-сецесионистичка политика ХДЗ-а, утемељена на изразито антијугословенском програму, усијала односе између Хрвата и Срба и отровни мирис рата заударао је у ваздуху.

Уместо да пишем о Хуму, најмањем истарском граду, до којег сам стигао Алејом хрватских благољаша, древних просветитеља (чије је био седиште), уместо да пишем о средњовековном систему моћних бедема, срезаним у белом, живом камену, и о љупкој гробљанској цркви Св. Јероним, њеним зидним сликама из XII века, уместо да пишем о старици у пољу коју јарац „води" на ужету, ја се бакћем са дневном политиком! Које ли поезије: истражујем са бесмисленим напором утицај нове хрватске власти на истарску стварност, писао сам у тексту *Опсада обећане земље* (Дневник, 1991). *И то је, изгледа, цех којег репортер мора да плати у овој чемерној балканској крчми, отрезлој у политичким борбама, чак и овде у Истри, најрелигиознијој земљи после Малте, „Кроништату вечне духовности" (В. Назор). (...) Уместо да пишем о најукуснијем пазинском јелу, пуњеној дивљој патки, која се прво натопи у расолу, да месо омекша, затим се обложи сланином и залије отопином од вина, пелина и бобица клеке, а онда се урони у прокувано вино, зачињено першуном, мајчином душицом и мажураном, те се најзад испече, уместо да пишем о печеној дивљој патки, ја се бакћем са дневном политиком. Нормални свет једе печене патке, а нас Балканце једе политика.*

Др Фрањо Туђман је неким својим изјавама и јавним наступима иритирао и заплашио српско становништво у Хрватској. У току јануара, након што је обелодањено кријумчарење оружја великих размера из Мађарске у Хрватску (афера Шпегељ), било је јасно да је распад Југославије питање тренутка. У Хрватској су раширених руку, одмах након победе ХДЗ-а 1990. године, дочекани људи који су спроводили или подржавали усташку политику током Другог светског рата, а симболи усташтва били су све видљивији по хрватским градовима. Српски народ у Хрватској, уплашен рестаурацијом усташких идеја и симбола и све агресивнијим политичким иступима и претњама од стране хрватских екстремиста, нашао се у проблему, доведен је у питање његов опстанак и стање се погоршавало из дана у дан.

Опатијско шеталиште поред мора у зимском периоду
Фото: Слободан Милетић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

„Ја сам запрепаштена", рекла ми је јануара 1991. године отпуштена новинарка Радио Ријеке Ведрана Рудан. „Желиш ли у Хрватској некоме нанети највећу увреду, реци му да је Србин. Све је то последица лудила којег је у Хрватску службено увела ХДЗ."

Пропаганда је ширила психозу неизвесности и страха.

Путовати у таквој прегрејаној атмосфери, и под таквим унутрашњим притиском, макар и у Ријеку и Истру, у средине које су др Фрањи Туђману и политици његове странке пружиле отпор, захтевало је одређену менталну (психолошку) снагу као и припрему у смислу свести о могућим лошим последицама на терену, с обзиром да су новинари из медија из Србије, макар били и из Војводине, обележени у Хрватској као сумњиви елементи, па и непожељни (непријатељски) посетиоци. Хистерија је била у пуном јеку. Југославија је подрхтавала под наговештајима великих промена. Међутим, о том путовању размишљао сам не српски, да тако кажем, не чак ни југословенски, него пре свега репортерски, професионално, и нисам се ни једног момента колебао да ли да пођем на тај пут. Уосталом, да сам одбио радни задатак, на шта би то личило; личило би на кукавичлук, а то није у опису моје личност. Личило би у најгорем случају и на отказ, који би ме искључио из историјске драме у најави и професионалног изазова.

Сутрадан, после доручка у хотелу, одлазимо за Ријеку. Сија сунце, радни је дан, али ријечки корзо је препун шетача. Пролази једна прелепа и скоро савршено грађена девојка за чијом сукњом бих, што рекао Бохумил Храбал, трчао на крај света. Стари дроњави пијанац кућа седећи раскречених ногу поред зида. Глава му је оклембешена на прса. Поред њега стаклена флаша са безбојним алкохолним садржајем.

Почев од мог првог новинарског путовања у Ријеку са Миланом Митровићем Михом 1982. године (види: прва књига), овај град је за мене увек био нешто посебно, нешто као држава у држави. Сложена политичка и тешка економска ситуација у Југославији, погодиле су и индустријску Ријеку, темпирану бомбу радничког незадовољства, како сам је доживео у свом тексту о катастрофи ријечеке привреде. Сећам се оног дана када је Миха, буквално дошавши са улице, добио посао у *Торпеду*, и када је у Ријеци било посла за сваког ко је хтео да ради. Десетак година касније, велика ријечка предузећа била су пред колапсом.

Упаљач механизма држе радници, али и незапослени, којих је из месеца у месец све више, писао сам у тексту *Чекајући црно пролеће* (Дневник, 1991).[124] *Неизвесно је када ће бомба експлодирати, али је готово извесно да ће се Ријека, специфична по много чему, наћи у самом епицентру радничког незадовољства. (...) Хиљаде људи у Ријеци остају без посла. Они, ни криви ни дужни, тумарају градом и Истром у потрази за било каквим послом, док се врховништво бави „важнијим" пословима: отцепљењем Хрватске из Југославије. (...) Страх од будућности присутан је на сваком кораку, на сваком лицу. Оно што се до јуче чинило немогућим, сада је сасвим реално. Катанац је зарегистрио чак и бродоградилишту „3. мај" и „Луци". (...) Многе ријечке фирме прекинуле су све везе са предузећима у Србији, а са њима су одувек имале добре пословне односе.*

У шетњи корзом са фото-репортером, запажам политичку жврљотину на фасади аустроугарске зграде на „стази слонова", која је опстала још из предизборне фазе (пролеће 1990), а тада сам је, у шетњи са фото-репортером Бранимиром Лучићем, први пут угледао: *Фрањо, go home!* Нешто ново на градској сцени: тројица наоружаних редарственика, опасног, беспрекорног изгледа, патролирају плочником тамо-вамо, изгледају наметљиво, театрални су и претенциозни, несвојствени ријечком градском пејзажу; шеткају се и свесни су милитантне симболичке улоге и изразите уочљивости на шеталишту. Читам у својој политичкој репортажи из Ријеке, објављеној на скоро целој страни, како су ми се ови редарственици манекени, које су стари аутентични Ријечани доживљавали *као окупаторе*, патролирајући поред графита којим се др Фрањи Туђману поручује да иде кући, учинили *комичним, више него застрашујућим*. Моја склоност ка литераризовању живота (ситуација, појава), знала је да склизне у претеривање и вишак драматургије, па и у репортажи из Ријеке има маштовитих фрагмената, таквих, да не могу да одолим, а да читаоце ускратим за метафорично запажање како је *милитантни организам Туђманове*

[124] Дневник, Жељко Марковић, Чекајући црно пролеће, 18. фебруар 1991, 4 (Фотографија: Слободан Милетић)

ХДЗ-а искезио три главa очњака у униформама, који шетају ријечким корзом, шокирајући одрасле, плашећи децу. Није ми намера да правим паралеле, али не могу да се не сетим – кад се већ нисам сетио у тексту из Ријеке 1991. године! – три иста таква, само црна очњака у униформама, манекена милитантног организма Милошевићевог режима, који су се тих година шепурили по Сремским Карловцима, *шокирајући одрасле, плашећи децу*. Када се текст из Ријеке просеје кроз сито накнадне памети и када се из њега истресу прејаке речи и формулације, остане доста тога што бих и данас потписао.

У Ријеци, граду на ушћу реке Рјечине, главном граду кварнерског полумесеца, сударала се светска историја, додиривали су блокови на шавовима светова, и геополитички хабитус европског лучког и индустријског оријаша у медитеранском пазуху европског континента, увек је био сеизмички хиперосетљив и активан, а нарочито када су историјски токови улазили у ратно или, пак, у стање повишене геополитичке температуре, фреквенције и драматике, као што је то било у годинама уочи и после Првог и Другог светског рата, када је пословично отварано и неизбежно ријечко питање, које је задавало главобољу, мигренозну главобољу, властодршцима и архитектама Европе.

Око Ријеке су се ломили интереси великих сила и често су били у опречности са интересима комшијских држава којима је Ријека била у непосредном политичком радијусу и на сталном зицеру. Италијански националисти, као и римски романтичари, кварнерско подручје и *Fiume* на Рјечини у његовом грудном кошу, третирали су као своју (античку, римску) земљу, бројали су италијанска крвна зрнца и откопавали римске гробове на ушћу Рјечине, бедеме и терме Тарсатике. Хрвати су се позивали на Сушак, Трсатско Светиште Мајке Божје и вадили су из каце крчке кнезове Франкопане, мирођију у свакој хрватској средњовековној чорби, махали латинским папирима Св. Вида. Хабсбурговци, пак, преко Фридриха III преузимају управу над Ријеком половином XV века, а после турског рата 1719. године аустријски суверен Карло VI (1685–1740), цар Светог Римског Царства, тата Марије Терезије (1717–1780), потписао је акт којим се Ријека проглашава слободном луком и први пут добија аутономију.

Мађари су бацали око на Ријеку и кварнерску обалу као на свој излаз на море још у XVIII веку, да би Марија Терезија, краљица Угарске, последња ласта династије Хабсбург, понајпре ради мира у кући, својом одлуком град подредила угарској круни. Томе су се јако обрадовали Италијани и Хрвати. Половином следећег века мађарске кварнерске претензије су набујале, али хрватски политички блицкриг, који је 1848. године, на подлози мађарско-аустријског унутрашњег сукоба, распламсалог у грудном кошу узнемирене и хипертензивне Хабсбуршке монархије, резултирао припајањем Ријеке Банској Хрватској, осујетио је намере Пеште, а у ствари (историја ће убрзо Хрватима показати зубе) само одложио главни мађарски удар на Кварнерски залив.

Фрустрирани под Хабсбурзима, тесни сами себи, а све јачи и бешњи, Мађари су капитализовали своје тежње снажном аутономијом избореном након што су приморали окамењену Хабсбуршку монархију да се 1867. године

трансформише у Аустроугарску монархију. Империјални его Мађара, којима је копно било тесно, а Дунав узан и кратак, искористио је повољну политичку прилику, коју је сам створио у натезању са Бечом, и 1870. године Ријека је *corpus separatum* опет припојена Мађарској, што се води и као епилог њиховог гомбања око овог града, чији је статус регулисан додатком на Угарско-хрватску нагодбу. Уследило је нешто чему одговара флоскула економско чудо. Магнати мађарског капитала, којима се отворила јадранска бреша, крајем XIX и почетком XX века претварају Ријеку у највеће градилиште у овом делу Европе и стварају поморско-лучко средиште пред носом Трста, с којим ће Ријека водити супарничке ратове за превласт на јадранској води.

Први светски рат убацио је Ријеку у жрвањ, а из њега је изашла 1918. године под контролом Народног већа на брзину скрпљене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (или: Словенца, Хрвата и Срба), збуњена, резигнирана (мало је рећи), не знајући шта јој се догађа, што је проузроковало немире у граду и подигло притисак Краљевини Италији и светини и у њој распирило старе римске ватре. Италијанска војска је новембра 1918. године умарширала у Ријеку, с међународним мандатом, и краљевина је у граду успоставила свој гарнизон (генерал Питалуга) и своју управу. Међутим, анексија се није свидела кројачима новог светског поретка и из Париза је Италијаним поручено да се врате одакле су дошли. Тада под рефлекторе нове европске историје ступа ексцентрични „државник", денди с песничком имагинацијом и махнитим визијама, човек неустрашиве и плаховите нарави, ингениозне биографије, чији је живот био све само не досадан.

Бизарна историјска епизода из које је на узбуркану сцену Кварнерског залива испливао песник, романописац, ратни херој, политички авантуриста, љубавник и сексуални експериментатор Габријел Д'Анунцио (1863–1938), романескни и уникатни примерак послератне европске декаденције у бојама, црним бојама италијанског протофашизма, живо илуструје осетљиву међународну позицију Ријеке и њеног нерешеног статуса, након што су на још врућој цркотини аустроугарске цивилизације, европски апостоли Париске мировне конференције, кројећи по својој мери нови европски поредак, забили глогов колац у античку опсесију Италије кварнерском цивилизацијом са срцем на Рјечини и проузроковали реакцију из које је као лутак на федеру из Пандорине кутије искочио сањар, ратни ветеран и римски романтик с луцидном интелигенцијом и протофашистичким идејама, човек од духа, принц негативног хероизма, Д'Анунцио. Његов урнебесни неустрашиви поход на Ријеку 1919. године, сулуди јуриш са две-три хиљаде црнокошуљаша, заврнутих рукава, окрутног понашања, запаљених емоција, имао је за прву последицу стварни или фингирани сукоб са италијанском владом, која је преко свог гарнизона у Ријеци, то јест преко генерала Питалуге, покушала или тобоже покушала да осујети поход опасног ексцентрика и његових ардита.

Друга последица, веровали или не, била је повлачење британске, француске и америчке војске из Ријеке, коју је Д'Анунцио, кажу (а ја поверовао), присилио оружјем да напусте град на Рјечини. Трећа последица било је ограђивање италијанске владе од Д'Анунциа, који је у међувремену себи окачио

још једну медаљу, титулу вође и, након што је влада започела блокаду Ријеке и захтевала од Д'Анунциа да положи оружје, прогласио Италијанску управу за Кварнер и оверио је Уставом. Тако је настала „духовна" република Ријека.

Лукавим притиском на махнитог и осиљеног Д'Анунциа, Италија је замазала очи Паризу и себи ослободила простор за дипломатску акцију, после које је дебљи крај извукла Краљевина СХС, приморана да 1920. године потпише са Италијом Рапалски уговор којим су обе земље признале Слободну државу Ријека (Fiume). Габријел Д'Анунцио, сметња која је могла да буде отклоњена само елиминацијом, милом или силом, приморан је да 1920. године „абдицира" и преда град италијанској влади. Уследило је лицемерно ланчано признавање Слободне државе Ријека, која је потрајала свега годину дана, растрзана унутрашњим политичким сукобима. Најзад, Римским споразумом из 1924. године град је располућен између Краљевине Италије (Ријека) и Краљевине СХС (Сушак).

После Другог светског рата, 1947. године, Мировним уговором у Паризу, Ријека је припала Југославији, мада хрватским националистима лепше звучи да је припала Хрватској. Све до деведесетих година многима је било сасвим свеједно да ли је Ријека *југословенска* или *хрватска*. Уосталом, онај ко ухлебље нигде није нашао, долазио је у град на Рјечини, где се скоро увек могао наћи неки посао, па је том егзистенцијалном логиком под Трсат дошао, септембра 1982, и мој школски друг Миха, рударски син из Врдника, чији сам случај репортерски пратио и описао га на почетку прве књиге.

Седиште некадашње ријечке „Југолиније" (данас „Јадролинија") у палати изграђеној на подручју луке пред крај XIX века

Фото: Слободан Милетић / Збирка фотографија Музеја Војводине (фото негативи)

У Ријеци се снажно осећала близина Запада, капитализма и интернационализма; осећао се вољ тешке индустрије и заводљиви и субверзивни мирис слободног света, *rock and roll* (пот)културе и далеких морских путовања. Осећао се утицај Италије, хабсбуршке и аустроугарске присутности у колективном духу и домицилном кварнерско-истарском идентитету, као и у архитектури, која је одударала од изгледа и шаблона (средњо)далматинских каменних градова. Ову отмену, строгу и китњасту, мрачну и депресивну симфонију старог језгра, мађарску сецесију, историцизам, неокласицизам, проторационализам, компоновали су Вјенцеслав Бонавентура (1873–1916), Мате Главан (1836–1914), архитекта, индустријски градитељ, али и отац више палата, међу којима је хотел *Континентал*, Ђовани Рубнич (1876–1945), мајстор сецесије и модерне, аутор бројних вила, Алајош Хаусман (1847–1926), архитекта, творац Гувернерове палате (1896) и Ференц Пфаф (1851–1913), главни архитекта Угарских државних железница (MÁV), пројектант зграде ријечке железничке станице из 1891. године.

Улице Старог града, дубоке и узане, мемљиве и сеновите. Корзо, аорта Ријеке, променада оперважена моћним палатама и балконима, здања бечке и мађарске сецесије, италијанског флореала, куће оронулих фасада и балустрадних кровова, снажне католичке еротске фигуралности, богате флоралне пластике и штукатуре, прозори с „обрвама", тајанствени ајнфорти с тешким изрезбареним капијама и дубока мрачна дворишта зграда и палата са спољашњим степеништима од кованог гвожђа, историцистичке декорације, жути барокни градски торањ са заобљеном куполом и сатом, прљава и мрачна лучка атмосфера са исто тако мрачним ликовима који као зомбији тумарају на доковима и данонoћна бука са бродоградилишта *Виктор Ленац* и *3. мај*, гвоздени звуци индустрије на окрајцима периферијских четврти, живост на улицама и по кафанама... Ријека!

Из Ријеке сам јануара 1991. године пратио политичку ситуацију у Истри, с обзиром на близину и сличности ових средина, третирајући их као један геополитички (историјски) организам, југословенски регион који је пружио отпор агресивном десном кроатоцентризму, бранећи истарско-кварнерске посебности и одупирући се националистичкој хистерији и пропаганди.

Разговарао сам са Рудијем Сегнаном, Италијаном, новинаром ријечког дневног листа *La voce del popolo* (Глас народа), и човек ми је, између осталог, рекао: „Истра је Истра! Истра има своје сунце."

У току фебруара 1991. године објавио сам четири велике политичке (аналитичке) репортаже о збивањима у Истри, као и једну репортажу половином марта.[125] Прилике у Југославији су се усложњавале из дана у дан.

[125] То су следећи текстови: Дневник, Жељко Марковић, ИСТАРСКИ ДНЕВНИК, Фрањо, go home! 1. фебруар 1991, 7; Дневник, Жељко Марковић, ИСТАРСКИ ДНЕВНИК, Против превласти Загреба, 3. фебруар 1991, 6; Дневник, Жељко Марковић, ИСТАРСКИ ДНЕВНИК, Опсада обећане земље, 10. фебруар 1991, 14; Дневник, Жељко Марковић, Чекајући црно пролеће, 18. фебруар 1991, 4; Дневник, Жељко Марковић, ИСТАРСКИ ДНЕВНИК, Одбрана и пропаст Пероја, 14. март 1991, 10 (Фотографије: Слободан Милетић, Бранислав Лучић)

Фрањо, go home! Ова сведена мисао „замрзнута" на зиду депресивне угарске грађевине, нашкрабана руком несумњиво кивног Ријечанина, прецизно одређеног према садашњој власти у Хрватској, дакле – ова мисао, уз благе варијације, могла би се узети као хипотетичка „застава" под којом космополитска Истра пружа отпор националистичком ХДЗ-еу, писао сам у репортажи *Фрањо, go home!* (Дневник, 1991). *Истром кружи баук, баук кроатоцентризма! Али, полуострво је, хтели то или не респектовати у Загребу, одувек било „нешто друго" и такво жели да остане. Вековима су се на овом привлачном простору, под влашћу разних царевина, под њиховим неизбежним утицајима, стварали специфична истарска самосвест и дух. Они су резултирали оригиналном традицијом и културом, без премца у Европи, а на шта су Истријани посебно осетљиви. Италијани, Хрвати (истарски), Словенци, Мађари, Срби, и ко зна још ко, потврда су космополитског, наднационалног озрачја овог простора, који по ко зна који пут постаје међународни проблем на очиглед недужног грађанства. (...) У Истри се води меч између космополитизма и национализма.*

Не треба губити из вида шири политички контекст тих времена. Велики немири на Косову 11. марта 1980. године, пренели су се и на април, интервенисале су југословенске војне и милицијске снаге, да би се у покрајини, коју су Албанци видели као федералну јединицу Југославије (за почетак, а после ће већ видети) кувало читаву деценију пре рата и прокламације „Републике Косово" у косовском парламенту 2. јула 1990. године. У том периоду, наводно пред српском репресијом, а заправо према сецесионистичком сценарију који је од Албанаца требао пред светом да направи жртве, Албанци долазе и у Истру, одакле се шири пропаганда о српском терору. Албанци у Истри, пристигли с Косова, одговарали су хадезеу и као „реметилачки фактор" истарског грађанског идентитета и аутономне политике ове тврдоглаве, непослушне и недовољно хрватске регије.

У Истри су ми скренули пажњу на све учесталију појаву нових становника приобалних градова, али и унутрашњих градова и села, који су куповали куће и станове, али и земљиште или тапије, тамо где је власничка ситуација била чиста, закупљивали напуштене објекте или су се досељавали у напуштене куће. Били су то Албанци са Косова, али и Албанци из општина јужне Србије. Њихови сународници из Пореча, Пуле и Ријеке, као и других градова у којима је присутна ова популација, осамдесетих и деведесетих година бацили су око на унутрашњу Истру и њене (полу)напуштене или демографски исцрпљене градове. Албански лоби био је јак у приобалним градовима. У Лабину ми је један Хрват, староседелац и пензионер, бивши рудар *Раше*, показао неколико празних старих кућа од камена, које су купили Албанци, посластичари из Пуле.

Хрватској демократској заједници одговарали су новопридошли Албанци у Истри као доказ против великосрпске политике, која је променом Устава Србије укинула широку аутономију на Косову 28. марта 1989. године, а 28. јуна, на Видовдан, на Газиместану, на прослави 600-годишњице битке на Косову, како су у Хрватској тумачили овај догађај, прокламовала идеју Велике Србије.

ИСТАРСКИ ДНЕВНИК

ПРОТИВ ПРЕВЛАСТИ ЗАГРЕБА

Истарски пејзаж: Обала према Кварнеру

Владајућа партија по сваку цену хоће да докаже да је Истра органски део »хрватског бића«, али она упорно одбија овако поједностављено, националистичко одређење свог иначе компликованог статуса

Тврдоглаво опирање Истре да стане под Туђманов кишобран, њена (све јача) жеља за модерном регионалном самоуправом, у Загребу се објашњава сепаратизмом и, разумљиво, осуђује као покушај аутономашких снага чврсто решених да полуостров изузму из ХДЗ-овске кроатоцентричне политике. Туђману је космополитска Истра кост у грлу, свакако, не само зато што су у њој победили „бољшевици", који су изгубили компас. Владајућа партија по сваку цену жели да докаже да је Истра органски део „хрватског бића", али Истра упорно одбија овако поједностављено, националистичко одређење. Специфична историја, култура и дух Истре, стварани под влашћу Венеције, Италије, Аустроугарске и само пола века Југославије (Хрватске), колоплет различитих народа измешане крви, учинили су од Истре наднационалну и као ретко где

воље народа, Истру расцепила на хрватски и словеначки део. Тиме је пресечен континуитет, убијена свака нада да ће овом простору, у његовим природним оквирима, и званично бити призната аутономност, како је обећао још Тито 1943. године, да би се после рата у Лабину чак састала једна комисија која је требало да прогласи аутономију. Њен рад је, међутим, из још нерас-

жеље да остваре у оквиру Републике Хрватске сарађујући са свима који слично мисле. Странке се залажу за миран и демократски начин договора о даљој судбини југословенске заједнице. Сагласне су и супротстављању свакој централизацији јер она води духовној и економској провинцијализацији и колонизацији региja. Енергично су против укидања свеучилишта у Ри-

Детаљ једне из серије политичких репортажа Жељка Марковића из Истре, објављених у новосадском „Дневнику" почетком 1991. године

Тврдоглаво опирање Истре да стане под Туђманов кишобран, њена све јача жеља за модерном регионалном самоуправом, у Загребу се објашњава сепаратизмом и, разумљиво, осуђује као покушај аутономашких снага чврсто решених да полуостров изузму из хадезеове кроатоцентричне политике, писао сам у тексту *Против превласти Загреба* (Дневник, 1991). *Туђману је космополитска Истра кост у грлу, свакако, не само зато што су у њој победили „бољшевици", који су изгубили компас. Владајућа партија по сваку цену жели да докаже да је Истра органски део „хрватског бића", али Истра упорно одбија овако поједностављено, националистичко одређење. Специфична историја, култура и дух Истре, стварани под влашћу Венеције, Италије, Аустроугарске и само пола века Југославије (Хрватске), колоплет различитих народа измешане крви, учинили су од Истре наднационалну и као ретко где*

скоро геометријски правилно уоквирену целину. Атрактивни геополитички положај Истре, на размеђи неколико култура, перманентно је био на нишану увек гладних сила, да би Истру, након драматичних послератних натезања, добила комунистичка Југославија. Слатки истарски колач моћи је за длаку да поједе Италија. Ова држава и данас, у случају распада Југославије, полаже право на ову територију, што није далеко од памети, премда Туђман стално понавља да само Хрватска, без Југославије, има право на Истру, хрватску земљу, како каже, присвајајући нешто што бар за сада искључиво припада каквој-таквој Југославији.

Ријека, корзо.

Купујем локалне новине и прелиставам их уз еспресо с цигаретом у зубима. Исцрпан чланак о најновијем ријечком случају, текст о укидању култне емисије на Радио Ријеци и отказ уредници Ведрани Рудан, довољно за почетак. Проучавам текст и смишљам питања. Ступам у телефонски контакт са Рудановом. Радује се сусрету са колегама из Војводине и убрзо затим састајемо се у градској кафани на коју нас је упутила. Последично, објавио сам у *Дневнику* интервју са уредницом В. Р. у оквиру серије текстова који су излазили под наднасловом *Истарски дневник*.

О томе како сам у Перојy (итал. Peroi), црногорском селу поред Пуле и Фажане, с погледом на Бријунско оточје, „једином православном српском острву у католичком мору Истре", упознао са тамошњим Италијаном Дантеом, црногорским зетом, запосленим на нафтној платформи у италијанском делу Јадранског мора, како смо се и зашто, после познанства које је започело ракијом добродошлице у његовом дворишту, касније поречкали у перојској кафани, како сам те вечери рескирао батине и извукао пијану и луду сремачку главу из кафане и зашто је фото-репортер Слободан Милетић сео у „Дневников" аутомобил и из Пуле у Нови Сад вратио се без мене, а ја се вратио возом, последњим југословенским возом

Кафански инцидент у Перојy, јануара 1991, није био тема моје репортаже *Одбрана и пропаст Пероја*,[126] премда сам је започео случајним сусретом са Дантеом, наставио у есејистичком и шаљивом тону о историји досељавања Црногораца у запустело истарско село *Peroi* код Пуле, а завршио реченицом како је наш сусрет *остао забележен само на кафанском рачуну, али то за историју није релевантно.*

Репортажа ће овога пута бити само сценографија унутар које се одиграла представа у којој су протагонисти били један истарски Италијан и војвођански новинар. Место радње: кафана на главној раскрсници, Перој.

ОДБРАНА И ПРОПАСТ ПЕРОЈА
(Фрагмент репортаже)

Спустимо ведро радозналости у дубоки бунар историје, тристо година испод површине садашњости. И шта видимо? Видимо млетачку Истру, опустошену ускочким ратовима и епидемијом куге, и у Истри – јалово село Педроли (итал. Peroi), насукано као лађа на брдашце изнад Фажанског канала. Село је од камена, камен је јачи од куге. Од куге и камена јачи су један жупник и три пастира, једини преживели становници окуженог села Peroi, забележио је пулски префект 1644. године. Они лутају пустим селом као лудаци, никоме потребни, осим Богу или ђаволу. Венеција се забринула: доводи из Наполија 25 грчких породица и насељава их у Peroi, али Грци убрзо напуштају село из историји непознатих разлога. Жупник и три пастира још увек не умиру. Неће их ни куга. У село-аветињу неће нико. Баш нико? Октобра 1645. године, Сенат добија писмо из млетачког дела Црне Горе, из Ријечке нахије; тамошњи народ моли за дозволу да се преселе у Истру, било где, само што даље од турског терора. Турци као рђа нагризају млетачке поседе на Медитерану. Црногорци

[126] Дневник, Жељко Марковић, Одбрана и пропаст Пероја, 14. март 1991, 10 (Фотографија: Слободан Милетић)

(у даљем тексту: Срби) питају шта им нуде? Пресветла република са знамењем лава, уважавајући молбу Срба из Црне горе, одговара: на располагању су вам празно село Peroi, њиве у трајно власништво, вода из локве Бусола, виногради, маслине, бадеми, храстове шуме, пашњак. И признавање источног обреда. Уз један услов: у случају најезде Турака, насељеници су дужни да као предстража бране пулску луку и њену поморску флоту. Изеш услов. Рат ће им тешко пасти. А има ли Peroi цркву? Има три цркве: Св. Стјепана, Св. Јеронима, Св. Антуна. Ако досељеници желе, слободни су да их прилагоде литургијским правилима православног обреда. На располагању им је и црква Светог Николе у Пули, коју већ користе грчки и српски православци. Из Куча, Црмнице, Његуша и Љуботине „покорно јављају": стижемо! Јероним Приули, решпорски капетан са седиштем у Бузету, забележено је у документу *Ato di incestitura*, одређује по захтеву Сената коначну дестинацију: Peroi. Дана 26. новембра 1657. године, дванаест година откако је Сенат запримио молбу из Ријечке нахије, у опустели Peroi улазе: плаво-црвена пелерина капетана Приулиа, црна мантија попа Михајла Љуботине и сиви овчији кожух племенског првака Михе Брајковића, а иза њих наступа петнаест породица са седамдесет седам душа. Жива крв улива се у суво и мртво корито улица. Мора да је било узбудљиво посматрати како живот напаја камен села Peroi. И рече поп Љуботина: „Назваћемо га Перој!" И би Перој. Сутрадан, митинг на главном тргу. Незадовољни досељеници пљују на Љуботину, Брајковића, Приулиа, бесни су на Пресветлу републику са знамењем лава. Зар је то обећана земља? Зар је то оно што су им обећали? Траже оружје, дижу устанак. Уместо кућа – рушевине; уместо њива – пустиња; уместо извора – сува јаруга; уместо винограда, маслина, бадема, храстове шуме и пашњака... Власти им не дају ни једну од три цркве. Неки Антон Биасиол из Водњана и Пасквино Ведово из Манфалконеа узбунише људе против „српских варвара". Перојци су пожелели Турака, ал' Турака нигде било није!

* * *

Толико о историји, а 334 године касније, *у Перој стиже ваш репортер*, написао сам у завршници новинске приче из Истре. *Од толико Срба у селу, набасао сам на Италијана Дантеа.* Покушаћу да оживим тај сусрет. Започело је како и приличи у првим моментима познанства: ракијом, чашицом добродошлице, којом ме је Данте, расположен и сусретљив, послужио у кући његовог таста, перојског Црногорца, а завршило се у кафани у којој је мало недостајало да због свог загуљеног и пијаног језика добијем по носу. Једва понешто назирем кроз густе слојеве меморијске магле. Догодио ми се „прекид филма" и не могу да тврдим да се све одвијало баш овако. Не тврдим, кажем, али све ми се чини, или како би се публицистичким језиком казало, сматрам да сам оне вечери у перојској кафани ја био тај који је претерао и на пићу и на језику.

Мој (репортерски) анђео чувар, исти онај који ми је помогао, када сам са фото-репортером Браниславом Лучићем *киднапован* у Прибојској Бањи, или када сам с њим био *закључан* у албанској посластичарници у Поречу, стигао

је, ипак, да ме избави неоштећеног из кафанске брљотине у коју су ме увалили моја луда сремачка глава, склона алкохолу у то јуначко и пијано новинарско време, опсесивна репортерска страст и потреба за крајностима, граничним ситуацијама, па и провокацијама, потреба за оригиналном, занимљивом и живописном новинском причом. Зашто сам (зло)употребљавао алкохол на радном месту? Нисам. Пио сам после радног времена. Шалим се, наравно. Репортер нема радно време; његово је сво време овог света. Осим тога, репортер на терену суочен је са искушењима свих фела, а репортер који *живи* своју причу – а ја сам своје приче живео, преживљавао, а многе приче и попио! – хтео или не хтео, упада у непредвидљиве и проблематичне ситуације, ризике и авантуре, па му није страно ни да попије, ако не због добре репортаже, онда због опуштања пренапрегнутог нервног система.

Тог дана, у Перoју, после целодневног прашинарења по унутрашњости Истре, пријало ми је друштво и гостопримство случајног познаника; пријала ми је његова домаћа ракија. У ствари, поштено и прецизније говорећи, моја репортерска страст и наклоност према кафани, нису биле проблем. Није била проблем ни Дантеова ракија, одлична домаћа ракија. Проблем је био у *индустријској* ракији, која је уследила у кафани, после домаће ракије. Дакле, проблем је био у мени. Све упућује на то да је Данте био човек на месту. Верујем да је живео добро са перојским Црногорцима или Србима. Жена му је била одсутна из куће, тако да госпођу нисам упознао.

Мене су у Истру, јануара 1991, послали да пишем репортаже о политичким збивањима на том подручју Хрватске, чији се значајан део домицилног естаблишмента и становништва опирао политици хадезеа. Пре пута у Истру, нико ми у редакцији није дао инструкције – нико ми није ни поменуо Перој! – па је тако и мој долазак у то место, *једино православно српско острво у католичком мору Истре*, како је звучно болдирано у поднаслову текста, уследио када сам у једном разговору сазнао да је Перој „црногорско село" и да је близу Пуле, где смо се сместили у хотелу. (Намеравао сам да пишем репортажу о оближњим Брионима, али то се изјаловило.) Препорука и сазнање да се ради о православном српском или црногорском пучанству, које ту живи вековима „без икаквих проблема" у католичком (хрватском) окружењу, обећавала је једну позитивну причу у временима нарастајућих анимозитета и мржње.

Сећам се да смо прво отишли у месни уред. Разговарао сам са првим човеком села, који ми је поклонио *Зборник радова о Перoју*, објављен после колоквија 15. новембра 1987. године. Књига у мојој колекцији с кружним печатом, уместо посвете, петокракицом у центру и текстом: *Општина Пула – Мјесна заједница Перој*.[127]

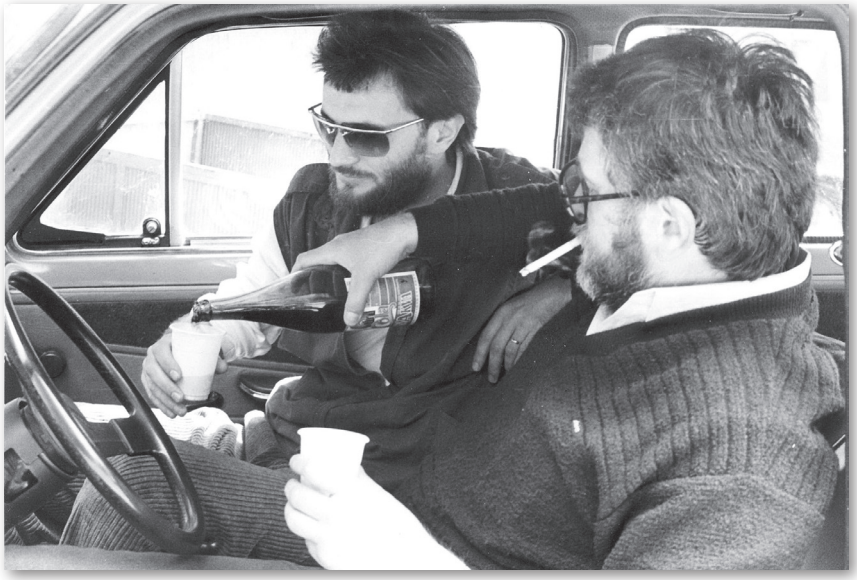
Затим смо прошетали кроз село.

Данте, истарски Италијан, клинаш на норвешкој нафтној платформи у италијанском делу Јадрана, тих дана на слободним данима, први је човек на којег смо набасали у Перoју, писао сам у репортажи *Одбрана и пропаст Перoја* (Дневник, 1991). *У плавом радном комбинезону на хозн-трегере копао је канал*

[127] Прилози о завичају (зборник радова), Чакавски сабор – катедра Пула, Пула 1990, књ. 6

Центар Пероја код Пуле са православном црквом Светог Спиридона. Доле: новинар Жељко Марковић и фото-репортер Слободан Милетић полазе на путовање у Словенију и Истру
Приватна архива аутора књиге

испред недовршене куће. Оженио се за перојску Српкињу, кућу подиже на тастовом имању. Има краљевску ракију, ручни рад. После смо шетали кроз село од камена белог као слоновача. Зашли смо и у куће, међу Перојце. Чуде се: из Новог Сада? Добро дошли! А шта нас је довело, чак, до њих? Дневна политика? Кажем да ме дневна политика не занима. Гледају ме бело. Зар их штампа из Србије неће питати да ли су уврежени од Хрвата? Неће.

Давно је било, заборав је одрадио своје. Ако ме сећање не доводи у заблуду, свратили смо у кафану, у центру Пероја, на Дантеов предлог, мотивисани обостраном идејом да пре нашег повратка у Пулу, предвече, познанство и растанак благословимо опроштајном чашицом жестине. Мало нам било ракије у кући његовог таста. То је била грешка из добре обостране намере. Шта мени би да после домаће мученице, пресечем са индустријском ракијом, и то на празан желудац, никада се неће поуздано утврдити, као што није логично да нафташ Данте, морски теренац, после своје боговске течности, наручи неку индустријску хемију. Не сећам се шта је пио. Заборавимо на логику у кафани.

Када смо ушли у празну просторију, био је сумрачак, затим је Перој утонуо у мрак. Конобарица је била млађа жена. Пратила је збивање за нашим столом и штрикала. Поседујем Милетићеву фотографију те жене. Дошло је неколико гостију. Мушкарци. Крећу туре пића. То што сам у кафани попио превише индустријске ракије, можда такође не би био проблем – на страну и умор од скитања по полуострву – да у Перојy, национално осетљивом Перојy, нисам пио и лајао у незгодном политичком тренутку. Допутовали смо у Перој у време распламсавања националистичких порива, који су се из српско-хрватских политичких и медијских пропагандистичких кругова, пренели и размножили у свакодневици обичних људи. Тензије су убрзано расле у земљи, политичари и новинари распиривали су старе ватре нетрпељивости и у ваздуху земље, која се распадала, осећала се неизвесност, хладноћа, мржња.

Фото-репортер Слободан Милетић, који је возио *Дневников* аутомобил, није у Перојy пио алкохол, само би нам још то требало. Седео је с нама, повремено ме позивао да кренемо, а онда му је прекипело и изашао је из кафане. Чекао ме је у аутомобилу. Тако сам остао без свог сведока, а ова кафанска приповест остала је ускраћена за трезне чињенице, које би можда разјасниле позадину свађе између нафташа и мене. Превише смо попили те вечери, то јест, превише *сам* попио. И све је текло у границама обостране кафанске коректности, док се у касно доба вечери нисмо дохватили политике. А политика је курва. Чашица по чашица и забасали смо у минско поље ниске политике и високог ризика. Не смем да тврдим, али скоро сам сигуран да ме је поткачио да сам дошао да србујем и то у сред Истре. Нешто сам му узвратио и то што сам му рекао, изгледа, није му се свидело. Уследили су захлађење и кошкање. То је сигурно, ако је ишта сигурно.

Памтим гушање, затим су скочили и други гости, претпостављам да нас раздвоје. Сећам се и моје торбе, одлетела је на под. У торби ми је била сва новинарска имовина, укључујући и главу у торби. (Ту сам кожну торбу купио на острву Хидра у Грчкој, имала је флеку од проливеног узоа.) На мојој страни

био сам само ја. Могли су да ме пребију те вечери. Показали су кафанско разумевање за госта из Србије, којег је алкохол онеспособио да пружи физички отпор. Зграбио сам торбу и напустио кафану.

Пред кафаном није било *Дневниковог* аутомобила. Запутио сам се преко раскрснице према оближњој светлости, на правцу према Фажани. И ту настаје кратак спој у мом сећању. Био сам сигуран да сам избио на бензинску пумпу, све док у Новом Саду, припремајући друго издање за штампу, нисам срео школску другарицу из Врдника, која ми је рекла да у Перoју нема бензинске пумпе. И стварно, нема је. Испоставило се да је била удата у том селу у време када сам тамо боравио. То ме је забринуло и замислило. Како се на бензинској пумпи, која не постоји, створио таксиста, осим ако га није послао по мене мој анђео чувар. Бензинска пумпа у Перoју припада чудима која се догађају пијаним новинским репортерима. Таксиста ме је одвезао у Пулу до хотела. Затражио сам кључ на рецепцији и добио одговор: „Ваш колега је отказао собу, платио и напустио хотел." Сутрадан сам отишао у неку конобу на поховане лигње у маринади.

Фото-репортер Слободан Милетић, коме је „пукао филм" због моје кафанске епизоде у Перoју, вратио се из Пуле у Нови Сад, без мене.

Много година касније распитујем се за детаље.

– У каквом расположењу смо Данте и ја ушли у ону перојску кафану? – питам Слободана Милетића у Новом Саду.

– Све је било у реду, ништа није наговештавало да ће те се закачити. Ја, бар, нисам приметио ништа сумњиво.

– Да ли се сећаш шта је Италијан пио? – упитао сам фото-репортера. – Не, не сећам се... Па ја нисам ни улазио у кафану!

– Ниси? Како? – забринух се за своју меморију. – Чекај, зар ниси у почетку седео с нама и наручио неки газирани сок? Зар ниси у једном тренутку рекао: „Слушај, Марковићу! Сада је доста! Идемо? У реду, мајсторе. Настави да пијеш. Због!" Бесно си напустио кафану. Чекао си ме у аутомобилу пред кафаном.

– Не. Ја се тога не сећам. То си ти сањао... Ја сам остао напољу и чекао те у аутомобилу, то је тачно. Нисам улазио у кафану.

– Ко је онда фотографисао Дантеа и конобарицу?

– Ја се тога уопште не сећам!

– Показаћу ти фотографије – рекох.

– Шта се међу вама догодило, немам појма – наставио је Милетић. – Они су неколико пута излазили напоље...

– Ко су они?

– Гости кафане, његови познаници, пријатељи... Шта ја знам ко су! Дремао сам у аутомобилу, чекао те... Излазили су и рекли да превише лајеш. У једном тренутку су ми и запретили. Није ми било свеједно.

– Зашто су ти запретили?

– Како зашто? Због тебе, човече!

– Због мене?

– Па, да... због тебе... Кажу: онај твој новинар унутра се ождерао и креше ли креше по политичкој линији! – испричао ми је Милетић.

– А ти?

– Уплашио сам се, признајем... Упалио сам аутомобил и отишао за Пулу!

– У тренутку када се закувало?

– Не, раније сам отишао – рече Милетић. – Савест ми је чиста, пре тога сам те молио да пођемо за Пулу, видео сам да си претерао са алкохолом. Ниси уопште хајао за мене. Отишао сам из Пуле у Опатију и тамо преноћио у хотелу. Размишљао сам да се вратим по тебе. Изјутра сам кренуо за Нови Сад. Шта ти је било на памети када су ти у хотелу рекли да сам отишао?

– Поховане лигње!

Једном, можда годину дана пре него што ће умрети 2022, назвао ме телефоном да се распита како да општини Ириг прода документарни филм и још неке траке са снимљеним материјалом. Давно, у младости, пре него што ће га Мирослав Антић довести у *Дневник*, био је помоћник сниматеља и сниматељ на неким пројектима, па су тако снимали и у општини Ириг, којој би тај филмски материјал, рекао ми је, могао да буде од користи. Обећао сам да ћу се распитати да ли их занима таква понуда.

Милетић, пред крај разговора, рече из невезаног: – Марковићу, само да знаш... Нећу да те носим на души! Сам си крив за оно кафанско срање у Перoју!

– Јесам! – узвратио сам као из пушке. – Али не замерам ни себи ни теби.

– Молио сам те да пођемо из кафане – наставио је пензионер Слоба Милетић – а ти си ми скресао: „Иди! Путуј! Ја ћу се вратити возом!"

– Баш тако сам рекао? – упитах изненађен.

– Тако – одговори колега.

– Ја се тога не сећам – рекох.

(И стварно се не сећам, али личи на мене.)

– Ја се сећам – рече Милетић и очита ми буквицу. – Наравно да се не сећаш кад ти је ракија попила мозак. Био си пијан као дрезга.

– Тога се сећам – одговорих.

– А тога се сећаш, значи.

– Одржао сам обећање – рекао сам колеги. – Вратио сам се возом.

– Загуљени Сремац из Врдника! – промрмља Слободан Милетић, Сремац из Сремске Каменице и дода на крају разговора: – Питај оне твоје у Иригу, да ли им треба тај филм, па ми јави!

Репортажа *Одбрана и пропаст Пероја*, била је мој последњи текст на тему Истре, а уједно то је и моје последње путовање у Истру. У Нови Сад сам се вратио возом, последњим југословенским возом.

Почетком марта 1991. године избили су сукоби у Пакрацу, извештавао сам о тим догађајима. Крајем марта избио је сукоб на Плитвицама, био сам извештач из Книна. Тог лета букнуо је „десетодневни рат" у Словенији, био сам специјални *Дневников* извештач из Љубљане. Уследио је рат у Хрватској,

извештавао сам у више наврата и из тог рата. Југославија је планула, балкански лонац је прокључао. Био сам „прекаљен" у Румунији, децембра 1989. године (извештавао сам из Темишвара), али и у косовско-метохијским сукобима о којима сам писао осамдесетих и деведесетих година. Страх и мржња ушли су у људе. Олујни облаци навукли су се над државу Југославију. Екстремисти са свих страна оштрили су ножеве, шкргутали зубима.

Кафански инцидент у Пероју остао је у сећању само Дантеу и мени и можда га још памти конобарица која је штрикала између две поруџбе. После распада Југославије, после свега што нас је снашло, верујем да су и те како важни управо овакви „знакови поред пута", обични људски моменти свакодевице, наизглед безначајни (кафански) инциденти, споредни догађаји и рукавци у турбулентним токовима историјских и политичких процеса, а у ствари сигнали надолазеће катастрофе.

Дешава се у олујним временима, да услед пада имунитета неког друштва, државе или цивилизације, неки „безначајни" инциденти букну и метастазирају до неслућених размера. То се нама догодило.

ВЕДРАНА РУДАН
БЕЗ ДЛАКЕ НА ЈЕЗИКУ

У Ријеци, јануара 1991. године, са новинарком Радио Ријеке Ведраном Рудан, о насилно укинутој емисији „С приморске понештрице", коју је уређивала и о претњама и шиканирању којима је изложена због својих ставова

„Емисија се емитује на чакавском дијалекту две и по деценије, и док ја нисам дошла, била је хумористичка. Успела сам да окупим екипу младих људи, променили смо концепцију и направили бум. Комунисти су нам стално били на мети. Дан након емитовања неко од уредника Радио Ријеке по правилу је одлазио у комитет на „рибање", али није им падало на памет да емисију укину. Знали су шта емисија значи Истријанима и дозвољавали су, на свој лукав начин, да се у тих тридесет минута каже нека истина, како би бољшевизам имао привид демократије."

Сјајан потез хонорарног сарадника Радио Ријеке, младог Бориса Колића: вешто је употребио делове Туђманових говора и монтирао тобожњи интервју са њим у сатиричном облику, како и доликује концепцији популарне емисије *С приморске понештрице*. Прилог је уз благослов уреднице Ведране Рудан емитован 30. децембра прошле године, заједно са још неким прилозима, који су сви заједно подигли буру у истарској јавности.

Случај, уместо да се стишава, поприма неслућене размере: уредница В. Р. је суспендована, емисија после 25 година емитовања укинута, а јавност разапета између огорчења и одобравања. Сценарио достојан оних из старих, једнопартијских, црвених времена. Целофан је промењен, али садржина је изгледа остала иста. Догађања око понештрице (прозорчић), ма колико деловала бизарно у ситуацији када се држава распада, ипак су суштинска, директно се дотичу извикане (ново)хрватске демократије, која се у Ријеци показала у правом светлу. Историја инкриминисане емисије Ведране Рудан вишеструко је занимљива и по природи ствари излази из властитих оквира. Питање забрањене емисије, уједно је и питање односа према слободи, власти, правној држави. О томе сам ових дана у Ријеци разговарао са прогоњеном уредницом В. Р.

Емисија „С приморске понештрице" емитује се непрекидно од 1965. године, а већ шест година, откако је уређујете, најслушанија је на подручју Истре. Ваши сатирични прилози, увек без пардона, мора да су задавали главобољу и комунистичкој власти?

Ведрана Рудан: „Истријани су одувек били људи света, неоптерећени шовинизмом, спремни да свакога радо дочекамо."

Фото: Слободан Милетић / Приватна архива аутора књиге

Јасно, реакција је било увек, јер ми никога не остављамо равнодушним. Емисија се емитује на чакавском дијалекту две и по деценије, и док ја нисам дошла, била је хумористичка. Успела сам да окупим екипу младих људи, променили смо концепцију и направили бум. Комунисти су нам стално били на мети. Дан након емитовања неко од уредника Радио Ријеке по правилу је одлазио у комитет на „рибање", али није им падало на памет да емисију укину. Знали су шта емисија значи Истријанима и дозвољавали су, на свој лукав начин, да се у тих тридесет минута каже нека истина, како би бољшевизам имао привид демократије. Пре три године закачили смо Мамулу[128] на рачун његове куће у Опатији. Из Београда су одмах стигли представници армије, али све се окончало без већег земљотреса. После избора у Хрватској замерено ми је да сам у једној емисији превише минутаже посветила ХДЗ-у, премало СДП-у. Екипа је ступила у штрајк и емисија није емитована шест месеци, све донедавно, када ми је главни уредник Давор Траваш[129] рекао да је изнова покренем. Нагласио је како по члану 36. новог Устава Хрватске више нема цензуре, како се емисија неће унапред „читати", итд. Пристала сам.

Због чега је дошло до вашег суспендовања и напрасног укидања емисије, у чему изгледа кључну улогу игра главни уредник Траваш? Има ли места сумњи да се ради о личном сукобу, можда осветити, без дубље политичке позадине?

Ни случајно. Ради се о крупној политичкој игри, која задире у саму суштину нове власти у Хрватској. Инкриминисану емисију направили смо без много жара, али познајући варљиву хрватску демократију, предосетила сам да ће бити забрањена. Објавили смо монтирани интервју са Туђманом, отпе-

[128] Бранко Мамула (1921–2021), адмирал флоте ЈРМ

[129] Давор Траваш (1956–2003), уредник и новинар у Радио Ријеци, умро је од последица срчаног удара 11. јануара 2003. године у 47 години. Био је равнатељ Радио Ријеке (1990–2000). Важио је за контраверзну особу и врло способног новинара.

вали: *Лијепа наша домовино, која јеси на небеси…* и изврғли ругли тренутно у Хрватској најгрубље мешање цркве у политику, те вређање осећања верника. Давор Траваш је одмах напао ријечко тужилаштво што је пропустило прилику да оштро реагује. Лично је написао пријаву, али је из републичког тужилаштва одговорено да ту нема повреде закона и да, ако то жели, Траваш сам пријави случај СУП-у. Сазнала сам да је то овај и учинио. Моја кривица је што сам „увредила химну, грб и ленту" господина председника, што сам „против Хрватске и хрватства", што сам „бољшевик", итд. До даљњег у Радио Ријеци могу да радим само емисије о екологији, али сам убеђена да ту мени више нема хлеба.

Доживљаваше разне непријатности, кажу да вам је живот буквално у опасности. Националистичке хорде, претежно из редова ХДЗ-а, прете вам линчом, док вас обичан свет подржава захтевајући да се емисија врати на таласе Радио Ријеке.

Не могу да опишем пакао који ме је снашао. Прете ми, пљују по мени, шиканирају на разне начине. Добила сам, рецимо, писмо потписано са „интелектуалци ХДЗ-а Опатије", у којем ме обавештавају да су једва спречили своје јуришнике из Ловрана, Матуља и Опатије да ме не ликвидирају. Писмо је објављено и у штампи, али опатијски ХДЗ још се није оградио од тих грозних намера. Цео ткз. Хрватски блок у Ријеци дигао се против мене. Ради се о службеној политици ХДЗ-а у Хрватској: увођење тоталне диктатуре у информативни простор! То није ништа ново, јер ни ХДЗ није нова странка. То су комунисти који су се некад клели у идеологију, данас се куну у нацију, а све заједно ради се о голом примитивизму. Садашња власт у Хрватској је пре свега – примитивна. Наш Сабор се често упоређује са британским, што нема благе везе, јер у Загребу раде полуписмени каријеристи којима су власт и слава ударили у главу. Демократија и овај Сабор, то су два појма. Мој случај најбоље показује докле се стигло.

Док ХДЗ маше национализмом, Хрватска је на економском плану близу катастрофе. Улога Ријеке као традиционално радничке средине није занемарљива?

У праву сте. Хрватска је пред великим социјалним немирима и мислим да ће управо Ријека бити у њиховом епицентру. Ријека је прави сензор радничког расположења. Десетине хиљада незапослених већ шетају ријечким улицама, огроман број је гладан. Хрватска влада може тренутно манипулисати људима и махати опасношћу од Срба и ЈНА, али од „опасности" се не може живети. Када лавина незадовољства крене не бих се желела наћи на врху. Убеђена сам да ће та влада против себе имати најпре Хрвате. Месић тврди како се Хрватска одлично наоружала против Срба и ЈНА, али ја се бојим да ће ти калашњикови кад-тад запуцати на хрватске раднике.

Вратимо се сада вашој забрањеној емисији, чија је судбина очигледно пуначаном врпцом везана за демократске токове у Хрватској. Дана 17. јануара на ријечком корзоу организовали сте симболичну сахрану емисије, коју су многи протумачили као сахрану слободе у Хрватској. Како је то изгледало?

Као свака друга сахрана. Дугачка поворка са венцима кретала се према згради Скупштине општине Ријека са поруком *Крепат ма не молат*. Прикључио нам се велики број Ријечана уз аплаузе и одобравање. Једна група хадезеоваца покушала је да направи неред, узвикујући разне погрдне речи. Намера им је била да спрече „последњи испраћај", али ту милитантну руљу ућуткали су бројни грађани. И то је била потврда да они немају шта да раде у Ријеци. За ту прилику постављен је и одар испред зграде радио Ријеке на којем је писало: *Коначно, млада демократија*. Књига жалости је била петиција на коју је потпис за враћање емисије, за неких пет сати, ставило више од две хиљаде Ријечана. Све то изгледа ништа не значи властодршцима. Длаку су променили, али ћуд никако.

Поданички менталитет учинио је своје?

Да, у том смислу, цитираћу великог хрватског новинара Плевника,[130] који ми је једном приликом рекао: „Када је Милошевић долазио на врх Србије, тридесет српских новинара је нестало. Када Туђман дође на власт у Хрватској, ни један новинар неће нестати, сви ће Туђману лећи под руду!" И то је трагична истина. Чим се докопао власти Туђман је завео чврсту руку, и нико од хрватских новинара, осим неколико часних изузетака, није дигао глас против његове страховладе. Догађања у хрватским медијима, па и случај понештрице, последица су тоталног хаоса у новинарским главама и једног поданичког менаталитета који Хрватима никада није недостајао.

Истра се, ако изузмемо Книнску Крајину, најжешће опире новој власти у Хрватској, којој је национализам кључни аргумент постојања. Има ли та власт будућности у Истри?

Ја тврдим да та хадезеовштина, то тврдо хрватство, никада неће проћи у нашем поднебљу! Истријани су одувек били људи света, неоптерећени шовинизмом, спремни да свакога радо дочекамо. Истријанима хрватство ништа не значи. Ја сам рођена Хрватица и то никада нисам имала потребе посебно да наглашавам. Све чешће се у овој Хрватској стидим што сам Хрватица. Са колегама сам се договорила да се на идућем попису, пошто се не можемо уписати као Југословени, упишемо као Италијани. Схватите ово сасвим озбиљно. Као човек желим да будем изнад свих тих подела. Међунационална мржња толико је загадила људску крв да ту више нема повратка. Ја сам запрепаштена: желиш ли у Хрватској некоме нанети највећу увреду, реци му да је Србин. Све је то последица лудила којег је у Хрватску службено увела ХДЗ. Међутим, ако дође до рата између Хрвата и Срба, подједнако ће падати и једне и друге главе, али сам сигурна да ће и српске и хрватске мајке проклињати господина Туђмана и ја ћу бити прва која ће тражити његову главу.

* * *

[130] Данко Плевник, хрватски новинар и публициста, доктор информацијских наука, био је колумнист „Новог листа" (1990–1991) и „Слободне Далмације" (1991), сарадник неколико хрватских и иностраних листова и аутор више књига.

ДНЕВНИК, уторак, 5. фебруар 1991. страна 7.

ИСТАРСКИ ДНЕВНИК

СЛУЧАЈ УРЕДНИЦЕ В. Р.

Зашто је после 25 година емитовања са ријечног радија скинута сатирична емисија „С приморске понештрице“, а њен уредник суспендован с посла. — Гушење новинарских слобода једно од главних достигнућа нове хрватске власти

Сјајан потез хонорарног сарадника Хрватског радија (студио Ријека) младог **Бориса Колића**: вештo је употребио разне делове Туђманових говора и монтирао тобожњи интервју са њим, разуме се, у сатиричном облику, како и доликује концепцији популарне емисије „С приморске понештрице“. Прилог је, уз благослове уреднице **Ведране Рудан,** емитован 30. децембра прошле године, скупа са још неким, који су сви заједно (обележени као увредљиви) поћује са британским, што нема благе везе, јер у Загребу раде по луписмени кариjеристи којима су власт и слава ударили у главу. Демократија и овај Сабор, то су два појма. Мој случај најбоље показује докле се стигло.

Ведрана Рудан, правоснажном судском пресудом враћена је на посао 1993. године. Међутим, рад јој је био онемогућен, тако да је дала отказ и почетком 2000.-те године посветила се књижевном раду. Много година касније, Руданова је написала о раду на сатиричној емисији коју је уређивала: „У оном систему моја екипа и ја знали смо жестоко заjебавати ’комуњаре’ и зазивати пропаст трулог система. У Ријеци смо били слушани онако како је данас ’Недjељом у два’ гледано. А онда се родила хрватска демократија...” На свом блогу, 2018. године, написала је да је поносна што је као уредница емисије *С приморске понештрице* била део малобројне екипе у Ријеци која се супротставила завођењу тоталне диктатуре у хрватски информативни простор, једноумљу и хистерији. А ја сам поносан што сам са њом у Ријеци разговарао за новине када јој је било најтеже. Прошле су године, један дан послао сам јој текст интервјуа, објављен у *Дневнику* почетком фебруара 1991. године,[131] и истог дана мејлом добио одговор од њеног сина Славена Хрватина: „Поштовани Жељко, хвала за интервју. Ово је занимљив поглед у времена која смо скоро заборавили. Поздрав, Славен.”

[131] Дневник, Жељко Марковић, Случај уреднице В. Р., 5. фебруар 1991, 7 (Фотографија: Слободан Милетић)

ПАКРАЦ, РАТ ЈЕ ПОЧЕО

Како је у Пакрацу, где су се сукобили хрватски специјалци и побуњени српски полицајци и народ, пукао чир политичког и националистичког усијања у Хрватској и започео рат у Југославији (1991)

У Пакрацу (западна Славонија), почетком марта 1991. године, након што су припадници специјалних постројби МУП-а Републике Хрватске у раним јутарњим часовима извршили препад на град и сукобили се са побуњеним српским милиционарима из редовног и резервног састава Полицијске постаје Пакрац, као и са грађанима српске националности који су протестовали због ове насилне акције специјалаца и хапшења која су уследила, како сам са хрватским колегом и фото-репортерима ушао у блокирани стари центар или у најужи прстен којег су специјалци успоставили око виталних институција у граду и био специјални извештач „Дневника" из „прве отворене оружане сукоба хрватских регуларних снага", који ће се у Пакрацу обележавати као почетак „домовинског рата", а у историји остати забележен као први оружани сукоб у СФРЈ и почетак грађанског рата

У суботу преподне 2. марта 1991. године у редакцији ми је речено да са фото-репортером хитно отпутујем у Пакрац у Славонији, где су тог јутра, нешто пре шест часова, припадници специјалних јединица МУП-а Хрватске упали у град и у станицу полиције и, пошто су се распоредили у центру града и око важних адреса, заустављају, претресају, малтретирају и хапсе грађане српске националности. „Муповци су од јутрос блокирали град, чује се пуцњава, изгледа да су пале и жртве, тамо се нешто крупно догађа", отприлике то је све што ми је уредник унутрашњо-политичке рубрике саопштио о дешавањима у Пакрацу, која треба да новинарски испратим за *Дневник*. Премало информација за један сложен и опасан догађај, забележен у историји балканске мржње као први оружани сукоб у СФРЈ и предигра ратова у којима ће се распасти једна земља.

Телевизију нисам гледао. Радио Београд и Радио Загреб о истом догађају емитовали су опречне информације и пропагандна магла, конфузија и пристрасност били су заједнички именитељи првих српско-хрватских извештаја са лица места. Радио Загреб преноси саопштење републичке полиције из којег сазнајем да су специјалне постројбе МУП-а Хрватске из Бјеловара тог јутра око 05:00 часова кренуле према Пакрацу, раскрчиле успут неколико српских барикада и ушле у град око 05:45 часова, где су блокирали центар и

преузели управу над полицијском станицом у којој су дан раније побуњени Срби разоружали 16 полицајаца хрватске националности.

Осећао сам се напето, али у неку руку и привилеговано у улози специјалног извештача и сведока живе историје, која ме је чекала у Пакрацу. Моја репортерска страст и нагон новинског ловца за узбудљивим догађајима и ризичним ситуацијама, вукли су ме у акцију, подигли ниво адреналина у крви и, колико год то некоме спорно и милитантно зазвучало, чисто репортерски узев, једва сам чекао да допутујем у тај славонски град под опсадом, који је тог дана био главна тема у Југославији, и самим тим што ми је поверена, обећавала ми је сутрашњу насловну страну *Дневника*.

У то време новинарска легитимација и путни налог још увек су јамчили какву-такву сигурност и проходност, респект полиције на путевима и пунктовима, али пронеле су се вести да су наоружани Срби запречили стаблима и камењем путеве на подручју Окучана и Пакраца и на тим барикадама била су могућа разна непријатна изненађења. Није ме било страх, али подгризала ме је стрепња да ли ћу новинарски успешно да одговорим на изазов који ми је поверен. Већ дуже време на својим репортерским путовањима био сам сведок заоштравања српско-хрватских односа, нетрпељивости и мржње, и сада ћу први пут, судећи по информацијама које слушам на радију, извештавати из оружаног сукоба хрватских специјалаца и побуњених пакрачких Срба.

У Славонију путујем са фото-репортером Јарославом Папом, колегом с којим сам већ сарађивао у сличним (не)приликама на Косову и Метохији, а за воланом *Дневниковог* аутомобила је искусан и одважан редакцијски возач. Јуримо ауто-путем Београд–Загреб. И стижемо до Окучана. У Пакрац смо намеравали главном цестом, али код Окучана, на скретању за Липик, заустављају нас редарственици на пункту, проверавају личне исправе, новинарске легитимације и путне налоге. Све је у реду, али уљудно нас моле да се вратимо назад. Наређено им је да овим правцем никога не пуштају, па ни новинаре. Пут за Липик није безбедан за путовање, а Пакрац је до даљег „затворен град", и у нашем је интересу да их послушамо, уосталом другог избора немамо.

– Да ли се забрана односи на све новинаре? – упитао сам с помало провокативном алузијом, пошто сам на радију слушао извештаје из „затвореног града".

– Друже, ми не правимо разлику међу новинарима! – узвратио је оштро један од три редарственика. – Изволите се окренути! Хвала!

Разуме се да је поступак редарственика, који су нас наизглед по сили закона и за наше добро, онемогућили да извештавамо са догађаја на који смо упућени службено, изазвао код мене револт и сумњу да је то могла да буде и рампа само за новинаре из Србије или лични хир човека у униформи, који је устао на леву ногу или му нисмо били по укусу. Шта год да је по среди, последња ствар коју бих у таквој ситуацији урадио, јесте то да се окренем и необављеног посла вратим у Нови Сад и то пред самим циљем, то није долазило у обзир. Повратак није падао на памет ни Јарославу, као ни возачу, сва

тројица смо већ од Новог Сада психолошки припремљени и наоштрени за „случај Пакрац" и нема те силе, сложили смо се, која ће нас вратити необављеног задатка.

Само што смо се вратили километар-два и редарственицима се изгубили с очију, кренули смо у проналажење споредног пута и добили инструкције од првог Србина на којег смо наишли. То је старији човек из села у близини. Каже да продужимо макадамом кроз шумарак, тврд је пут, па поред неких кућа, избићемо на раскршће, завијемо лево и избићемо на цесту за Липик. Јасно му је због чега новинари журе у Пакрац и преноси нам јутрошње вести (или гласине) које су допрле до његових ушију. У граду и по околним брдима се пуца (помиње Бучје), а „прича се да су пале и жртве", каже стари Славонац, видно узнемирен, и распитује се да ли ми можда знамо нешто више о чему се тамо ради? И ко на кога пуца? Одговарам случајном пролазнику да све што знам је то да су припадници МУП-а Хрватске јутрос упали у Пакрац и заузели зграду полиције, општине, поште и још нека здања у центру града. Тако јавља хрватски радио. Старац гледа, забезекнуто. Тај мали, анонимни човек из славонских шума, случајно Србин – могао је исто тако да буде и Хрват – збуњен, узнемирен и преплашен, биће жртва наступајуће катастрофе и пројектанти зла и мржње и њихови извођачи радова, бесни пси рата, уништиће му живот. Штавише, свалиће на њега кривицу, а можда ће га увући и у злочин и у нешто прљаво, недостојно човека, што је мислио да никада не би урадио другом човеку. Памтим његов забринути поглед док испраћа аутомобил који ишчезава иза окуке у шумарку.

Избијамо на пут за Липик. Возач додаје гас, јуримо кроз брежуљкасту пошумљену питомину Славоније и остављамо за собом Цаге и Бенковац, већинска српска села у окружењу Окучана (тада у саставу општине Нова Градишка). Путујемо без потешкоћа, пролазимо и кроз село Трнаковац, али иза последњих кућа пред нама искрсава барикада, неколико цивила и оборена стабла препречена преко асфалта. Срби из тог села, наоружани ловачким пушкама и пиштољима, узели су закон у своје руке и контролишу возила на том правцу. Позивају се на сукоб у Пакрацу, оправдавају то мерама опреза и страхом од упада хрватских редарственика у српска села на том подручју.

Улазимо у зону опасности. Наоружани цивили поред оборених стабала не уливају нам поверење, ни својим смркнутим изразима лица, ни понашањем. Па ипак, какви су, такви су, Срби су, наши су и неће нам ваљда стварати проблеме када им кажемо да смо новинари из Новог Сада. Опкољавају нам аутомобил као да смо терористи. Нису то никакви четници и великосрпски терористи, како их називају у хрватским медијима, нема ту ни „брадоња" (осим мене, али ја се не рачунам), ни кокарди. То су обични људи, сељаци или радници из села, али ванредна ситуација изменила им је понашање и ритам свакодневице. Преко ноћи су огрубели и ловачке пушке у њиховим рукама промениле су намену. То су људи у страху и трауми, под посебним психичким притиском, неповерљиви према свакоме кога не познају и ко долази са стране, узнемирени, мрзовољни, неиспавани, лако запаљивих нерава. Жалим сваког Хрвата који је на њих наишао. Околности у којима су сада и

такви људи приморани да са оружјем у рукама одлучују о нечијој судбини, хоће или неће некога пропустити да прође тим правцем, чине их важним у сопственим очима и то се примети по њиховом беспотребно театралном понашању. Проверавају нам исправе и прегледају аутомобил, завирују нам у торбе, одуговлаче и праве позориште око ничега.

Један међу њима, човек крупније грађе и унервожених кретњи, наоружан ловачком пушком, која му о каишу виси преко прсију, премерава нас киселим погледом и мрмља себи у браду, нешто неразумљиво, нешто на наш рачун. Нисмо му по вољи. Ко зна шта му је у глави. Одмеравам сваку своју кретњу и реч и стрепим да ова моја двојица нешто не излану или учине нешто што би упалило детонатор експлозивног пуњења у његовој глави. У једном моменту, ничим изазван, човек бомба прасну.

– Шта се мене тиче што сте из Србије! Брига ме за Србију! Ми овде бранимо своје куће од усташа и шта се ви новинари из Новог Сада у то мешате!„

– Радимо свој посао – узвратио сам хладнокрвно.

– Лажете народ! – развикао се разјарени човек. – Лагање! То је ваш посао!

– Наш посао је да извештавамо са догађаја – повукао ме је за језик.

Кипти од беса. Један га смирује и одводи даље од нас.

– Вратите се у Србију! Не треба те нам овде! – виче побеснели Србин на барикади док га двојица смирују и гурају у страну.

Најзад нас пропустише.

– Новинари, извините због непријатности и пазите на себе! – чујем глас разума одостраг, док ускачемо у аутомобил. – У Пакрацу је рат!

У време нашег доласка у Пакрац у граду је напета тишина, пуцњава се не чује, наоко је мирно. Страх и ишчекивање. Оклопни транспортери на раскрсницама и испред неких државних зграда, сивомаслинасти *џиџауери* и плави *ландровери.* Узнемирени грађани скупљени су у групама на раскрсници у центру града, а међу њима су новинари и фото-репортери из загребачких, београдских, љубљанских и сарајевских медија. Чујем од колега да су заустављани, проверавани и вређани на пункту код Окучана. Муповци су одрађивали своју дужност, али нам и гледали кроз прсте знајући да новинари споредним путевима излазе на цесту за Липик и настављају према Пакрацу. Разговарамо о томе како се ко пробио до града. Утисак је да најгоре било хрватским новинарима, који су морали кроз српска села, тамо и назад, и страховали да их не зауставе и малтретирају наоружани цивили на барикадама. Према томе, ми смо међу *својима* и држимо се заједно, тако је најсигурније и најмудрије у овим моментима конфузије у којима се ништа поуздано не зна и све је у стању неизвесности и ишчекивања. Телевизијска екипа из Загреба интервјуише грађане и док пишем ове редове анализирам прилог из Пакраца, снимљен 2. марта на једној раскрсници, и слушам њихове изјаве. Ту сам негде и ја, сваки моменат очекујем да се видим са својом новинарском торбом окаченом о раме и цигаретом у зубима.

– Ово неће бити ни ен-де-ха, неће бити ни Аустроугарска, ово ће бити Југославија! – изјављује пред микрофоном човек с беретком на глави, окру-

жен Пакрачанима, и избацује кажипрст испред носа младог репортера. – То запамти!

– Значи ово није Хрватска, само Југославија? – пита новинар сугестивно.

Саговорник се не да навући на танак лед.

– И Хрватска и Југославија, ако Хрватска остане у Југославији! – одговара одлучно наоштрени Пакрачанин.

– Да је петокрака остала – изјављује младић у групи грађана на ћошку – било би све у реду. Људи неће шаховницу, хоће петокраку.

Нисам видео себе у том прилогу.

Фото-репортер Пап, који се овде сусрео са Томиславом Петернеком (1933–2024), уредником фотографије у НИН-у, сарадником великих светских агенција, и са младим Срђаном Илићем, фото-репортером *Политике*, потоњим фото-репортером *Асошијетед прес* (АР) и агенције *Танјуг*, одмах се приклонио еснафском друштву и слушам их како разрађују стратегију. Познају се са терена и догађаја и занимљиво их је видети окићене машинама за снимање. Нашем Папу и још неким фото-репортерима и телевизијским сниматељима, криво је што нису стигли раније, када су се око 09:00 часова специјалци сукобили са грађанима и похапсили тридесетак учесника у побуни, припаднике редовног и резервног састава полиције затечене у станици, а било је и пуцњаве, која је потрајала око пола часа. Према хрватским изворима, Срби са околних брда запуцали су на полицијску станицу и зграду општине, а специјалци су узвратили ватром и кренули у брда. Доласком припадника ЈНА ситуација се смирила. Фото-репортерима и снимателима никад довољно узбуђења, њима треба акција и досађују се на улици. Откако је „заведен ред" у Пакрацу, ништа се значајније не догађа што би фотографски оправдало њихово присуство у граду пуном униформи и оружја. Тек, спорадично, зачује се неки удаљени пуцањ.

Главна представа одвијала се у најужем језгру Пакраца око зграде Скупштине општине, полицијске станице, поште и цркве Свете тројице, укључујући још неколико општинских и стамбених зграда у том окружењу од некаквог значаја, а централна раскрсница била је зона контакта редарственика и војника ЈНА; њихова оклопна возила мимоилазила су се на корак-два раздаљине или су се посаде у паркираним оклопњацима на угловима гледале очи у очи. Била је довољна варница да избије сукоб и крвопролиће. Пап је фотографисао тренутке тог опасног приближавања и суочавања, а као и други фото-репортери позиционирао се на најосетљивијим тачкама и држао је прст на орозу фото-апарата у пословичном грчу да се не пропусти прилика за велику фотографију, да се буде први, најбољи. Једна Папова фотографија, коју сам објавио у вертикално пласираном „каишу" под насловом *Ужас у очима, стрепња у души*,[132] заједно са још три његове фотографије, свака потписана с мојих неколико реченица, мој је фаворит за најбољу фотографију у његовој пакрачкој колекцији. У том залеђеном тренутку једне уличне сцене, чију је

[132] Дневник, Жељко Марковић, Ужас у очима. стрепња у души, 4. март 1991, 6 (Фотографије: Јарослав Пап)

људску и документарну снагу мој колега осетио нервом и емоцијом осетљивог човека и великог мајстора, нема ни хрватских специјалаца, ни војника ЈНА. Па ипак, ништа тако потресно и уверљиво не сведочи о њиховом присуству и пакрачкој драми као поглед средовечне жене, с црном марамом око главе, која је шаком прекрила уста, и у чијим се престрављеним очима кристализовао страх обичног човека пред историјом која му је провалила врата и упала у кућу. Жена је у групи грађана. Лица око ње исијавају исте емоције запрепашћења, узнемирености и страха.

Уместо што описујем та лица и драматичну ситуацију, требало је да објавим Папове фотографије из Пакраца, али ја их не поседујем, премда сам се до последњег момента трудио и надао да ћуући у траг или фотографијама или негатив филму са тог историјског заједничког путовања у рат. У Збирци фотографија Музеја Војводине, у којој је похрањен значајан део *Дневникове* фото-архиве, где сам истраживао, ништа нисам пронашао, што не значи да негативи филмова са тог терена нису тамо. Његов син ми је рекао да Пап није успео да среди своју фотографску грађу и гомила негатива остала је у ормару у њиховој кући у Лалићу. Пап је изненада умро 2021. године, а ја сам радећи на овим књигама, и бавећи се другим темама, одлагао контакт са њим, рачунајући с његовом грађом као са сигурним прилозима, када Пакрац дође на ред.

Сместили смо се у Липику, где су своје „редакције" сместили и други новинари и где су се као што бива у оваквим бурним и нејасним приликама сабирале и размењивале информације са терена, а хол у приземљу хотела глумио главну новинарску собу. Липик (рим. *Aque Balissae*) је старо бањско лечилиште у долини реке Пакре, опервађено обронцима Папука и Псуња, с чувеном неоренесансном зградом курсалона из 1893. године (пројектант Густав Ратх, Будимпешта) у шуми или перивоју и са вилама и хацијендама богаташа, међу које се уденула и вила Јосипа Бошшика (1879–1965), амбасадора аустроугарске монархије. Лечилиште је у Аустроугарској, као и у потоњој краљевини Југославији, било нека врста континенталне Опатије, а прочуло се и по својој ергели коња липицанера. До почетка последњег рата Срби и Хрвати били су најбројнији становници Пакраца, безмало егал, тек с нешто мало бројнијим Србима. Трећи по бројности беху Југословени. У јесен 1991. године, услед ратних операција, Липик ће бити уништен и спаљен, али тај град Хрвати ће славити и као „први ослобођени град у домовинском рату." Рат је управо почео. Ми, у Пакрацу, почетком марта 1991. године, присуствујемо некој врсти ратне предигре.

У хотелу, међу колегама, круже разне верзије пакрачке драме, прави новинарски „шведски сто", предњаче гласине, оне су увек на јеловнику, има маштовитих конструкција и преувеличавања, дезинформација и манипулација, дизања тензије и ширења страха, али има и намерних подметања, како би се неко навукао на „патку". Логично је да су у хотелу инфилтриране и тајне службе и да обавештајци опсервирају новинаре. Један од њих, оперативац обавештајне службе ЈНА, обелоданиће јавно, тридесетак година касније, своје присуство у Липику 2. марта: „Из Пакраца смо се одвезли до Липика. У Липику

весело као да се на пар километара даље ништа не дешава. Ту су новинари од којих су и потекле прве информације о жртвама напада на Пакрац...”

ДНЕВНИК

Први број »Слободне Војводине« штампан је као орган Покрајинског народноослободилачког одбора за Војводину 15. новембра 1942. у илегалној штампарији у Новом Саду. Од 1. јануара 1953. »Слободна Војводина« под именом »Дневник« излази као орган Социјалистичког савеза радног народа Војводине.

Први уредник — народни херој СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ ТОЗА погубљен од окупатора 9. фебруара 1943.

ГОДИНА L, БРОЈ 15929 НОВИ САД, НЕДЕЉА, 3. МАРТ 1991. ГОДИНЕ ЦЕНА 10 ДИНАРА

ДРАМАТИЧНА ЗБИВАЊА У ПАКРАЧКОЈ ОПШТИНИ

РЕДАРСТВЕНИЦИ ЗАПОЧЕЛИ СУКОБ

Пуцњава траје 24 сата. — Специјалци окупирали центар града. — Интервенција јединица ЈНА

Град Пакрац је на ивици крвопролића. Док смо ово јављали (око 18 часова) са брда у околини Пакраца, на којима су углавном српска села чула се спорадична рафална паљба. Нико није знао ко пуца јер се у брда не може, а све информације са званичних места су блокиране. Поуздано се зна да су поједине групе специјалаца, после доласка Армије, размештене по брдима. Пакрацу и околини прети ноћ пуна неизвесности, јер је град од јутрос претворен у буре барута.

Ситуација је крајње напета како у самом Пакрацу, блокираном граду, тако и у околним српским селима. Страх је ушао у кости и то је видљиво на сваком кораку. На улицама неке групе грађана не разилазе

Око 12 сати у Пакрац је стигла Армија која се није задржавала у ужем центру града. Тенкове и другу војну возила запазили смо око градске болнице, у коју је за сада

ДАНАС ЗБОР У НОВОМ САДУ

Најенергичније протестујемо против насиља врховништва над српским народом у Пакрацу. Десило се оно најтрагичније: пале су прве невине жртве од калашњикова демократије. Српском народу у Хрватској било је јасно већ појавом првих усташких симбола да је то предзнак поновљања трагедије од пре 50 година. Захтевамо од нај-

Прилазне путеве Пакрацу блокирале су појачане формације редарственика, који заустављају и претресају возила, посебно она из Србије. Екипа »Дневника« враћена је код напуштене рампе Окучани, на скретању за Пакрац, уз образложење да је он за сада — затворен град. Пробили смо се околним путем кроз српска села Рогољи, Паге и Бенковац. Иза села Трнаковац мештани су од синоћ блокирали пут обореним стаблима. Наоружани су пушкама и пиштољима и контролишу свако возило које се креће према Пакрацу. ■

Жељко Марковић

✻ Страна 15.

САОПШТЕЊЕ ПРЕДСЕДНИШТВА СФРЈ

БЕОГРАД, 2. марта (Танјуг) — Служба за информисање Председништва СФРЈ овлашћена је да саопшти следеће:

Дана 2. марта 1991. године у 6 часова 150 до 200 припадника Министарства унутрашњих послова Републике Хрватске извршило је оцкољавање и упад у зграду Скупштине општине и полицијску станицу у Пакрацу.

Непосредно пре акције припадника МУП РХ највећи део активног састава и један број припадника резервног састава напустио је станицу милиције и удаљио се ван Пакраца, носећи собом своје наоружање. Око 20 припадника резервног састава милиције који су остали у станици разоружани су и задржани ради даљег поступка.

У јутарњим часовима дошло је до окупљања 300 до 400 грађана који су физичком снагом и употребом сузавца растерани. Дошло је до употребе оружја. Нема поузданих података о томе да ли је у сукобима било повређених, рањених и погинулих. На околним брдима, на којима је окупљена већа група грађана и припадника милиције из Пакраца, чују се појединачни пуцњи.

Снаге МУП РХ у Пакрацу непрекидно се увећавају. Истовремено се најављују веће окупљања српског живља. Ради спречавања ескалације међунационалних сукоба председник Председништва СФРЈ др Борисав Јовић прихватио је предлог ССНО и одобрио покрет одговарајућих јединица ЈНА.

Савезни СУП упутио је групу својих инспектора у Пакрац који инспектирају да се одмах прекине са употребом било какве силе. Надлежни савезни органи у контакту суда органима Републике Хрватске и предузимају и друге мере да се стање у Пакрацу што пре нормализује и не дозволи избијање ширих немира и сукоба. ■

Пропагандне мине су на све стране и извештачи настоје да их уоче, избегну и пошаљу тачну и правовремену информацију. Новинар све што сазна мора добро да одваже и проседе, нешто од тога да провери на лицу места (ако је могуће), а нешто да одмах одбаци као нетачно или непоуздано, пре него што се „истрчи” и такву информацију пошаље у своју редакцију. Што се мог новинарског случаја тиче, ја од уредника, пре путовања у Пакрац, нисам добио никакве инструкције како да извештавам и како да се поставим у односу на ситуацију; никакве препоруке нисам добио које би ми можда биле од помоћи. Бачен сам у пакрачку ватру и сва одговорност натоварена је на моја леђа. Све у свему, таква пракса, сагледана и вреднована из данашњег угла, показала се као добра за мене и моју репортерску каријеру. Узмимо хипотетички, јер у стварности не бих пристао на тако нешто непрофесионално, дириговано и поданичко, шта би било са мном да сам писао извештаје и репортаже по некаквим (комесарским) уредничким инструкцијама? Данас бих се жив појео и од ових репортерских доживљаја вероватно не би било ништа. Овако, све је на терену препуштено мени, мојој сналажљивости, мојим способностима и мојој савести, али и мојим колегама и сапутницима, фото-репортерима и возачима, чије је учешће у мојим прилозима видљиво онима који знају да читају новине и ове записе.

Извештаје са терена слали смо у редакцију *Дневника* телефоном, диктирали смо их стенографима или дактилографкињама у деску. Линије су понекад биле лоше и дешавало се да не чују или погрешно напишу неку реч, цифру или формулацију. Када су постојали услови, куцали смо текстове и слали их

факсом, што је за мене било најбоље, најудобније и најсигурније решење. Наравно, нисам са терена могао да контролишем дежурне уреднике у деску, који су опрему и димензије мог текста прилагођавали расположивом простору странице и уподобљавали извештај „ратној" концепцији *Дневника*, мењали или кориговали наслов (наднаслов, поднаслов). Није то била тако честа појава, али дешавало се да ми својим интервенцијама подигну притисак, па и да се по повратку у редакцију закачим са неким од уредника, због неког његовог наслова (наднаслова, поднаслова), испод којег је „заварено" моје име и презиме. С друге, пак, стране, када је требало да уоче и исправе моју омашку или непрецизност, дешавало се да то не учине.

Предвече, око 18 часова, док из хотелске собе у Липику телефоном диктирам свој извештај за сутрашње издање *Дневника* (фото-репортер је већ послао своје снимке), свестан одговорности и почаствован чињеницом да ми је у својству извештача поверено да новинарски испратим најзначајнији догађај у држави, напољу се у даљини зачула паљба из пешадијско-аутоматског оружју. Ко пуца? И зашто пуца?

Мој први извештај из Пакраца је компилација онога што сам у послеподневним часовима видео својим очима и чуо својим ушима, као и информација размењених и профилтрираних међу колегама. Извештај је објављен у челу насловне стране као ударни текст у недељном издању *Дневника* од 3. марта 1991. године и то под насловом *Редарственици започели сукоб*.[133] Како сам већ објаснио, уобичајио сам да своје извештаје са терена комплетно опремим својим насловима, наднасловима и поднасловима, да то не би урадили дежурни уредници. Али деск *Дневника* је у ратним деведесетим годинама имао своја (ратна) правила игре и као и други новинари и дописници, морао сам да истрпим и стиснем зубе и желудац, када би моје извештаје објављивали са уредничким насловима и опремом. Не тврдим, али скоро сам сигуран да наслов извештаја није мој. И није то био никакав специјалитет *Дневника*, тако функционишу многе редакције, а колеге из Западних медија, с којима сам се сусретао на теренима деведесетих година, својим новинским кућама слали су сиров материјал од којег су уредници и оперативци правили извештаје и објављивали их под именом колеге са терена. Или без потписа.

Град Пакрац је на ивици крвопролића, извештавао сам у тексту *Редарственици започели сукоб* (Дневник, 1991). *У тренуцима док ово јављамо (око 18 часова) са брда у околини Пакраца, где су углавном српска села, чује се спорадична рафална паљба. Нико не зна ко пуца, јер се у брда не може, а све информација са званичних места су блокиране. Међутим, поуздано се зна да су специјалци МУП-а Републике Хрватске, после доласка јединица ЈНА, размештени по брдима. Пакрацу и околини предстоји ноћ пуна неизвесности, јер је град од јутрос претворен у буре барута. Ситуација је крајње напета, како у самом Пакрацу, блокирном граду, тако и у околним српским селима. Страх је ушао у људе и то је видљиво на сваком кораку.*

[133] Дневник, Жељко Марковић, Редарственици започели сукоб, 3. март 1991, насловна страна (Фотографија: Јарослав Пап)

Напад на Пакрац извршиле су следеће хрватске постројбе: Посебна јединица ПУ Бјеловарско-билогорске *Омеге* (први ушли у град), припадници Антитерористичкх јединица *Лучко* и *Сљеме*, Посебне јединице полиције *Ракитје*, *Пионирски град* и *Кумровец*.[134] Када сам припремајући ову књигу прочитао у свом извештају, објављеном на насловној страни недељеног издања *Дневника*, да је у град упало 1.200 специјалаца, податак ме је штрецнуо и замислио. Да ли сам дактилографкињи у деску рекао 200, а она разумела 1.200 (најмање вероватно), или сам подлегао хотелским наклапањима и платио цех брзоплетости и лоше процене услед конфузије и брзине у драматичној ситуацији у којој сам извештавао? Поред мог извештаја објављено је *Саопштење председништва СФРЈ* у којем се каже да је у нападу учествовало 150 до 200 припадника МУП-а РХ, али снаге се „непрекидно увећавају". Лакнуло ми је када сам утврдио да нисам био једини новинар који је објавио цифру приближну мојој. Требало је да прочитам извештај на насловној страни *Политике* у којем је „према незваничним информацијама препад извршило око 1.000 специјалаца",[135] па да ме клепи по ушима пропуст што се нисам позвао на незваничне информације и релативизовао своју цифру. Како је ова разлика у броју муповаца промакла дежурном уреднику у деску? Или је уредник резоновао: *Верујем нашем новинару који је у епицентру догађаја!* Нама на терену у општој пометњи нису били доступни званични извори, бар не првог дана, и сналазили смо се у Пакрацу како смо знали и умели. Претпостављам да сам се о броју специјалаца консултовао са колегама, али личном проценом утврдио сам да је бројка од „неколико хиљада", објављена у неким бројградским новинама, ипак, претерана. Ни данас не знам ко је био у праву.

У претходним сатима дошло је до сукоба хрватских специјалаца и окупљених грађана, а у сукобу је, како сазнајемо, било и повређених, јављао сам у истом извештају. *Специјалци су пуцали у близини српске православне цркве, где се окупило највише грађана. У растеривању масе употребљен је и сузавац. Јаке снаге МУП-а РХ држе под контролом строги центар Пакраца. Тамо је за сада забрањен приступ, осим новинарима из хрватских медија. Око 12:00 часова у Пакрац су стигли припадници ЈНА и нису се задржавали у ужем центру града. Тенкове и друга војна возила запазили смо око градске болнице у коју је за сада немогуће ући. Војни хеликоптери и оклопна возила налазе се и на игралишту локалног фудбалског клуба. Прилазне путеве Пакрацу блокирале су појачане формације редарственика који заустављају и претресају возила, посебно путнике из Србије. Екипа 'Дневника' враћена је код наплатне рампе Окучани, на скретању за Пакрац, с образложењем да је Пакрац – затворен град. Пробили смо се околним путевима кроз српска села Рогољи, Цаге и Бенковац. Иза села Трнаковац мештани су од синоћ блокирали пут оборени*

[134] Подаци Музеја града Пакраца: „Почетак домовинског рата – Пакрац 1./2. ожујка 1991."

[135] Политика, Јединице ЈНА ушле у Пакрац после упада хрватских специјалаца, 3. март 1991, насловна страна

стаблима. Наоружани су пушкама и пиштољима и контролишу свако возило које се креће према Пакрацу.

Целе те ноћи, између суботе и недеље, повремено се чула удаљена пуцњава са брда. У Пакрацу је ноћ била мирна, специјалци су држали центар града, али у околним шумама размењивана је ватра између и побуњених Срба и специјалаца, којима је у предвечерје 2. марта стигло појачање (два аутобуса). Тежиште акције муповаца у току ноћи пребачено је на село Бучје и тамошње шуме, где је лоциран „четнички штаб", како је јавила хрватска телевизија, и где према извештачу ХТВ-а више није било ни једне хрватске породице. *Специјалци сумњају да се у селу, које ЈНА од синоћ делимично држи под заштитом, скривају чланови ужег одбора СДС-а Пакраца, као и милиционари српске националности који су под прекључерашњом баражном ватром специјалаца избегли са оружјем из пакрачке Станице јавне сигурности*, писао сам у извештају *Срби на нишану ХДЗ бојовника*,[136] послатом у недељу и објављеном сутрадан на насловној страни.[137] Интервенција хрватске специјалне полиције у Пакрацу проузроковала је збегове становништва у брда Папука и Слуња, како из тог града, тако и из околине Нове Градишке, одакле су се српске породице склониле у Мирковце код Винковаца. *Вест о нападу на Пакрац као муња је простружала околним селима која су се листом дигла на ноге*, јавио сам из Пакраца. *У некима од њих, поput Медара, вијоре се српске и југословенске заставе.*

Шта се тамо догодило и због чега су припадници специјалних јединица МУП-а Хрватске у јутарњим часовима 2. марта напали Пакрац и сукобили се са тамошњим одметнутим српским полицајцима из редовног и резервог састава Станице јавне сигурности? Најсажетије речено, пакрачка општина, одлуком од 22. фебруара, припојила се Српској аутономној области Крајина и, последично, тамошња полиција потпала је под „јурисдикцију" СУП-а Крајина. МУП Хрватске издао је саопштење у којем се каже да је „на нелегалан начин извршена мобилизација резервног састава полиције српске националности, помоћу којих је одузето оружје 16-орици полицајаца хрватске националности затечених у полицијској станици". Загреб је то довео у шири политички контекст, оквалификовао то као „противзакониту радњу" и удар на правни поредак Хрватске и на ову „оружану побуну" одговорио слањем специјалних постројби МУП-а, које су својом интервенцијом преставиле град и заузеле виталне институције у њему, а затим у маниру школског примера прекомерне употребе силе, похапсиле неке од побуњеника (више их је побегло у околне шуме), укључујући и друге особе повезане са Српском демократском странком, осумњичене да су „припремале оружану побуну на тлу Хрватске", да би се у раним преподневним часовима специјалци сукобили са грађанима, који су на улицама протестовали због привођења и малтретирања људи. Разговарао сам са пензионером из Пакраца Стојаном Продановићем, који ми је

[136] Дневник, Жељко Марковић, Срби на нишану ХДЗ бојовника, 4. март 1991 (насловна страна, наставак извештаја на стр. 5). Фотографије: Јарослав Пап

[137] Дневник, Жељко Марковић, Хапшења и збегови, 4. март 1991, 8

рекао: „Срби из Пакраца су јединствени, давно очеличени, и неће клекнути под хрватском шаховницом под којом су терорисани у прошлом рату. Препад специјалаца, а био сам сведок њиховог доласка уз пуцњаву и малтретирање, подсетио ме је на долазак усташа у Пакрац."

„*Potkraj meseca veljače velikosrpski teroristi počeli su sve žešće ugrožavati stanovništvo grada Pakraca, posebice Hrvate*", цитирам исечак прилога хрватске телевизије. „*Građani su uz prijetnju oružjem maltretirani na barikadama postavljenim na prilazima ili su presretani u samome gradu. Velikosrpska pobuna dosegnula je vrhunac 01. ožujka tisući devesto devedeset prve, razoružavanjem policajaca hrvatske nacionalnosti u policijskoj postaji i podizanjem i naoružavanjem pričuvnog srpskog policijskog sastava.*"

„*Редарственици су претресали, малтретирали и тукли грађане на улицама, упадали у куће тражећи оружје,* цитирам исечак прилога српске телевизије. *Употребљен је и сузавац. До овдашње болнице нисмо успели да дођемо јер је највећи део града окупиран од хрватских специјалаца, до зуба наоружаних, а у центру града су постављена борна кола. Једини податак јесте да је осамдесет милиционара редовног и резервног састава ухапшен и везан одведен у Дарувар. (...) Вашем извештачу је одузета касета са снимцима. Снимке које гледате сачињени су кришом.*"

Умешала се и ЈНА, покренуте су снаге из Бјеловара, Вировитице и Загреба „ради спречавања ескалације међунационалних сукоба", и војска је у Пакрацу и околним местима, избегавајући директно мешање у конфликт, успоставила тампон-зону. Председник хрватске владе Јосип Манолић, како су јавили извештачи из Загреба, истакао је да се ЈНА у Пакрацу коректно односила према акцији МУП-а, али и оптужио „конзервативни војни врх" и великосрпске снаге. Убрзо ће мантра хрватске политике и пропаганде, постати и званични државни став да се изласком из касарне, ЈНА ставила на страну Срба.

На главној пакрачкој раскрсници у самом центру града, од синоћ стоје два оклопна возила ЈНА, око којих се током целог дана окупљају групе грађана. Утисак је да је присуство војске, која се до сада није физички сукобила са хадезеовим формацијама, унело олакшање међу грађане. Механизоване јединице бјеловарског гарнизона пристигле су овде још у суботу и сада су тампон-зона између народа и специјалних јединица МУП-а Хрватске, известио сам из Пакраца у недељу 3. марта, напомињући да *градом круже разне приче, као и увек у сличним ситуацијам владавине хаоса*, и упозорио да у недостатку званичних информација треба узети с резервом неке гласине да је у сукобима специјалаца и Срба било и погинулих. *Једино је извесно да је у том простору у којем је и Владичански двор дошло до пуцњаве специјалних јединица МУП-а Републике Хрватске. Под унакрсном ватром нашла се Станица јавне сигурности, недалеко од цркве и Двора, из које су оружјем побегли милиционари редовног састава, претпостављa се без жртава,* известио сам у тексту *Срби на нишану ХДЗ бојовника* (Дневник, 1991).

Изостанак правовремених званичних информација био је велики проблем за извештаче у Пакрацу. Колега из Словеније пожалио ми се да му је

„чир прорадио" због недостатка поузданих и званичних информација о стању на терену и стрепи да ли извештај који је послао у Љубљану одговара ситуацији коју прати као специјални извештач. Забринут је због неког податка, којег је послао без темељније провере. И завиди фото-репортерима, наравно. „Они немају наше дилеме и страхове", каже унервожени Словенац. Фото-репортери у вечерњим часовима разговарају о томе шта је ко снимио у току дана, показују једни другима фотографије, које су телефото уређајима послали или намеравају да пошаљу у своје новинске куће, договарају се за сутрашњи дан (држе се заједно и врло су солидарни), причају о фотографској техници и у томе су неуморни, смеју се, шале. Томислав Петернек је главна фигура међу њима, сви га познају, гледају га као свеца фотографије. А нама, новинарима, ватра у желуцу. Нема Прес центра, изостају званичне и поуздане информације и све је ствар личног увида у догађај, сналажања, консулатација и договора, мудрости, осећаја мере. У редакцијама добијају агенцијске извештаје и разна саопштења, једно од њих је и *Саопштење председништва СФРЈ*, послато 2. марта, али ми на терену, у епицентру догађаја, сналазимо се како знамо и умемо и наши увиди и процене често су у супротности су кабинетским текстовима који пристижу у наше редакције.

Вечерње новости од 3. марта пишу у поднаслову непотписаног текста *Инвазија на Пакрац* о „више хиљада специјалаца и наоружаних цивила – чланова ХДЗ", и сазнају из незваничних извора да има погинулих, „по једним изворима троје, по неким и 11". Помињао се као жртва и пакрачки свештеник Саво Босанац, члан Српског националног већа. Уз ограду да у Пакрацу „нема никог 'овлашћеног' да било шта каже за јавност", *Вечерње новости* се питају да ли је у Пакрацу јуче ујутро (2. марта) погинуло 11, а рањено двадесетак људи, пошто се „увелико говори о оваквом стравичном епилогу"? Непотписани текст је објављен под насловом *Масакр пред црквом*. Дан раније, али у касним послеподневним часовима, хрватски радио је пренео изјаву помоћника министра МУП-а Хрватске Милана Брезака, који је демантовао гласине о људским жртвама. Неколико дана касније и други званични извори потврдили су да у Пакрацу није било мртвих.

У вечерњим часовима загребачка телевизија јавила је да су рањена три специјалца и да су пребачена у Загреб. Београдски медији у прилогу ХТВ-а оптужују се због ширења дезинформација о мртвима и рањенима у Пакрацу, чији је циљ да се јавно мњење доведе у заблуду лажима о бруталности хрватске полиције над грађанима српске националности. Ја ту бруталност хрватске полиције, истина, нисам видео својим очима, али разговарао сам са некима који су је видели, па и малтретирање осетили на сопственој кожи. Пренео сам изјаву Милорада Бјелића из Горње Обријежи код Пакраца, који ми је рекао да су га специјалци на улици малтретирали и да је видео да су слично поступали са још неким пролазницима. „Мирно сам пролазио центром, ништа не слутећи", рекао ми је Бјелић, „када су специјалци искочили испред мене, гурнули ме уз зид, ударали ногама, а затим претресли. Малтретирали су и друге Пакрачане који су се затекли у близини. Својим очима сам видео како специјалац без разлога шамара неког младића, који је одведен."

Разговарам са новинаром Срђаном Радуловићем (1957–2012) и обојица смо забринути и фрустрирани због нејасне ситуације око наводних жртава. Конфузија је велика, дневне новине су вечито гладне нових вести, а у Пакрацу нигде никога да званично потврди или оспори такве (дез)информације. Упознао сам га у Книну, на некој прес конференцији, тада је био запослен у сплитској *Слободној Далмацији* и на мене је оставио утисак одмереног, благог и толерантног човека, с којим сам радо разговарао у Книну и размењивао информације. У друштву с нама најчешће је био Мирко Вукчевић, дописник *Дневника* из Книна. Не сећам се за коју редакцију је Радуловић извештавао из Пакраца, али читајући га раније у *Далмацији* и знајући његове високе стандарде новинског писца, аналитичара, хроничара крајишке драме, вансеријског стилисте, уопште не сумњам да је редакција од њега добијала квалитетне, уравнотежене и поуздане текстове. У Београду је дипломирао новинарство на Факултету политичких наука, стартовао је као новинар и уредник у Радио Книну, био је дописник сплитске *Слободне Далмације*, да би се у његовој биографији ређале редакције: *Борба*, *НИН*, *Демократија*, *Европа*, *Блиц*. Био је главни уредник НИН-а. Аутор је књиге *Судбина Крајине* (1996). „Вруће главе, без историјске дистанце, догађаје је вивисекцирао *in vivo* и сасипао у лице отрежњујућу истину тада још живим главним актерима и креаторима крајишких малих живота и голих људских судбина", написао је у поговору Цвијетин Миливојевић, политички аналитичар и новинар.

Срђану Радуловићу кажем да је, према мојим сазнањима, добијеним из незваничних извора, у пакрачку болницу примљено неколико особа. Мој извор их није видео својим очима и не зна ко су ти људи. Приступ болници је забрањен, тамо се зауставила једна оклопно-механизована јединица ЈНА, а телефонске везе са болницом су блокиране.

Посматрамо фото-репортере у групи и завидимо им док се шале и смеју. Нисмо једини од новинара који тако мисле док их посматрају. Међутим, тако изгледа, док су у тренуцима опуштања, али на терену није тако. Када су у акцији, фото-репортерима је скоро увек теже него новинарима и тај ризик се није могао платити новцем, то је увек било много више од једног посла. Фото-репортери се директно излажу ризику, ускачу у ватру догађаја, док смо ми новинари у позадини или на некој прес конференцији.

Језгро конфликта, језгро видљиво голим оком, како рекох, смештено је у окружењу зграде општине и станице полиције, где се пуцало, али приступ центру су блокирали специјалци и њихова су возила паркирана по околним улицама и травњацима. Примећујем да је однос према новинарима селективан. Екипа хрватске телевизије и неки загребачки новинари, пропуштени су у најужи круг прстена. Неке београдске колеге жале се да им није дозвољено да прођу, а фото-репортерима најтеже пада то што им је кретање ограничено. Ми смо из Новог Сада и смишљамо како да искористимо то што смо нешто између. На раскрсници сам се упознао са колегом из једне загребачке новинске редакције, који је био у зони око зграде полиције и општине и испричао ми је шта је тамо видео, а сада намерава поново. Предлаже да Јарослав Пап и

ја пођемо с њим, а он на себе преузима комуникацију са полицијом, уколико нас зауставе. Парола: снађи се!

Разуме се да пристајем на овај ризик, стало ми је да својим очима видим епицентар догађаја и спреман сам да покушам, па шта буде нека буде, а спреман је и фото-репортер, и упуштамо се у ову српско-хрватску новинарску пустоловину. Са нама у друштву је и фото-репортер из Београда**.** Хрват се одлучује за споредну улицу, која је по његовој процени „меки трбух" прстена, али убрзо наилазимо на припадника МУП-а, зазјава на углу раскрснице, ту су га распоредили на стражи. Упркос ванредној ситуацији и ратној опреми на њему, одаје утисак незаинтересованог, флегматичног човека. Специјалац капира да смо новинари, види(мо) се из авиона, мрзовољно стаје пред нас као по условном рефлексу, којег су им усадили у мозак и пита куда смо кренули. Сналажљиви хрватски колега на чистом загребачком *дијалекту* придобија стражара с неколико пригодних хумористичких речи и муповац нас са смешком пропушта према општини. Зграда је под јаком стражом, али на том месту се у њиховој ригидној перцепцији подразумевамо као *њихови* и нико нас више не проверава. Три фото-репортера, загребачки, београдски и новосадски, користећи прилику да што више усликају, испаљују рафале у правцу униформисаних људи, распоређених онаколо, а нас двојица новинара шећкамо се и упијамо призоре. Нема ту ништа нарочито да се види и доживи, само људи у униформама и полицијска возила. На згради општине вијори се шаховница. Неколико стамбених зграда је блокирано и на улазима су специјалци. Бележим имена улица у обручу: Бориса Кидрича, Едварда Кардеља, Дванаесте пролетерске бригаде. У једном моменту, специјалац поред којег смо пролазили скрајнутом пречицом изван видокруга осталих припадника полиције, угледавши ме са цигаретом међу зубима, погледа лево-десно и пружа руку према мени са цигаретом међу прстима.

– Бог, стари! Имаш ватре? – пита наоружани човек.

– Бог! – узвраћам и маших се за упаљач у џепу, за малу металну кутијицу боје сребра. – Имам ватре, како да не... Изволи!

Специјалац погледа упаљач разрогачених очију.

– Опа! *Zippo*! Оригинал, амерички? – упита.

– Амерички.

– Отпоран на ветар! – рече и подметну цигарету међу уснама.

Zippo „кликну" међу мојим прстима.

– Хвала, стари! – рече специјалац и задовољно удахну дим.

– Нема на чему – узвратих и упитах, беспотребно ризикујући да будем разоткривен: – Шта се догађа овде? Има ли шта новога?

Загребачки колега погледа љутито у мене.

– Ноћас је било густо у брдима... Ау! Сада је у Пакрацу све под нашом контролом – каже разговорљиви специјалац, једнако се осврћући лево-десно, и човеку као да је стало да пред *хрватским* новинарима покаже обавештеност. – Нашима је сада важно да разбију четнике у брдима, тамо им је штаб у једном српском селу.

Загребачки колега благо ме додирну лактом.

– Пођимо – рече тихо.
– Бог, стари! – поздравих специјалца.
– Бог и Хрватска! – узврати специјалац и продужи тротоаром.
Затим се осврну за нама, застаде на тренутак и продужи даље вртећи главом као да му се тек тада упалила нека сијалица и глави.
Тако је почео рат у Хрватској.

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Жељко Марковић (Врдник, 1960), репортер и истраживачки новинар из Новог Сада, књижевник и публициста, путописац и есејиста, аутор и сценариста документарних филмова, телевизијских и радијских емисија и прилога, дугогодишњи новинар новосадског *Дневника* и сарадник бројних листова и часописа бивше Југославије, аутор је преко 20 књига из области документарне прозе, публицистике и белетристике.

Школовао се у родном месту, Иригу и Руми, где је завршио средњу школу, а по доласку у Нови Сад, у јесен 1981. године, на Филозофском факултету студира Југословенску и општу књижевност. Новинарством се бави од основне школе у Врднику, када је први пут награђен на југословенском конкурсу једног дечјег листа. Током средњошколског и студентског периода у Руми и Новом Саду, сарадник је *Гласа омладине* и београдских *Омладинскин новина* (потоњи НОН) и учесник по позиву њиховог новинарског кампа у Умчарима. Пише за *Сремске новине* из Сремске Митровице, које му дописничку легитимацију издају још пре пунолетства, и прилоге објављује у другим новинама, укључујући и сарадњу са Радио Београдом и Радио Румом, а крајем 1984. године, после три године хонорарне сарадње, запошљава се у *Гласу омладине*, недељнику у саставу новинско-издавачке куће *Дневник.* Писао је репортаже и за недељник *Сшав*, „војвођански НИН", настао 1987. године после гашења *Гласа омладине*.

Крајем 1986. године прелази у унутрашњо-политичку рубрику *Дневника* и ради на позицији самостални (слободни) репортер, репортер за специјалне задатке, ангажован на ширем југословенском простору, све до јануара 1996. године, када напушта ову новинску кућу. У *Дневник* ће се вратити крајем 2003. године на позив из редакције.

Током друге половине осамдесетих и прве половине деведесетих година, Марковић сарађује у редакцији Документарно-фељтонског програма Радио-телевизије Нови Сад. Аутор је и сценариста у емисији *Форум младих* у оквиру које је нарочито запажена његова емисија о нуклеаркама, снимљена 1986. године, када је са телевизијском екипом ушао у просторију са реактором у Институту за нуклеарне науке *Винча*. У том периоду, према његовој идеји и сценарију, и у режији Александра Давића, снимљен је у продукцији Телевизије Нови Сад, а у оквиру емисије *Човек и време*, документарни филм *Поноћни експрес 884* о путницима који су Нову 1988. годину дочекали у возу Нови Сад–Сарајево. Према његовим оригиналним новинским причама и идејама снимљено је неколико документарних филмова и више телевизијских емисија и прилога. Документарни филм *Ласта*, снимљен у продукцији Радио-телевизије Војводине 2007. године (редитељ М. Белегишанин), према Марковићевој причи, објављеној у *Дневника* 2006. године и према његовој оригиналној идеји, којег потписује као сценариста, освојио је 2008. године *Златну плакету Београда* за најбољи кратки филм у Србији.

Страствени путник, дугогодишњи новински писац и стилиста са истраживачким нервом и осећајем за добру причу, опис и детаљ, писао је за *Дневник* текстове, репортаже и путописе са територије целе Југославије, као и из иностранства. Објављивао је колумне, интервјуе, новинске серијале и фељтоне. Био је специјални извештач *Дневника* са многих терена и репортерски пратио значајне догађаје у земљи и региону, попут спектакуларне операције вађења италијанског танкера *Бриīиша Моншанари*, потонулог 1985. године у Муртерском мору и децембарског преврата у Румунији 1989, одакле је извештавао из Темишвара. Писао је о радикалној студентској фракцији покрета *Солидарносш* у Варшави, а писао је са лица места и о политичким превирањима и сукобима на Косову, извештавао и објављивао репортаже из Санџака и Македоније, као и из ратом захваћених подручја Југославије, када је прошао коридор, укључујући и извештавање из десетодневног „рата" у Словенији.

Специјалиста за репортаже и ауторске приче, објављивао је у другој половини осамдесетих и у загребачком *Недељном Вјеснику* и истовремено био дописник високотиражног недељника *Арена* из Војводине, сарађујући са њима до почетка ратова деведесетих година. Његове репортаже из погона прераде Рудника урана *Жировски врх* код Шкофја Локе, објављене 1987. године у *Дневнику*, *Недељном Вјеснику* и омладинском магазину *Сшав*, имале су одјек у републици Словенији, а нарочито у словеначкој и хрватској антинуклеарној јавности.

Жељко Марковић је од 1999. до краја 2003. године био професионални новинар Радио Југославије, дописник из Војводине и аутор емисије *Људи и доīађаји*, емитоване за нашу дијаспору у свету. У истом периоду (2001–2002) био је главни и одговорни уредник *Карловачких новина*, које је од општинског билтена претворио са тимом сарадника у озбиљан месечник који је покретао важне друштвене и политичке теме и био читан и у сремскокарловачкој „дијаспори" у САД.

Пред крај 2003. године враћа се у *Дневник*, на позив из редакције, после скоро десетогодишњег одсуства из новина у којима је започео професионалну каријеру. Почетком 2004. године покреће у недељном издању листа вишеструко награђивану рубрику *Уīошреба живоша*, и десет година, сваке недеље, све до пред крај 2013, објављује оригиналне приче из Срема, родног подручја које третира без завичајне патетике као универзалну стваралачку лабораторију. Експериментишући са вишим стадијумима ауторске репортаже као најсложенијег новинарског жанра, објавио је у недељном издању *Дневника* стотине сремских прича о људима, појавама и феноменима на принципима своје оригиналне репортерске стратегије, коју је назвао *Теорија случајноī īролазника*, да би те приче, под слоганом метафоре *конīиненш Срем*, штампао у томовима књига новинске прозе коју „претаче у оригинално књижевно казивања". (Проф. др Ратко Божовић)

Објавио је следеће књиге из области публицистике, путописа и специфичне репортерско-књижевне документарне прозе: *Хиландар* (1995); *Уīошреба живоша* (2005); *Човек који је īрīиīомио ласшу* (2008; друго издање 2023); *Киша која је изазвала īожар* (2008; друго издање 2023); *Сīасавање мачора*

Жилета (2010); *Врдник, Castellum Rednek* (2012); *Врдник, међународна прича* (2014); *Писма са Обедске баре* (2015); *Седам сремских чуда* (2015); *Писма са Житног трга* (2015); *Сигурна кућа за мушке душе* (2016); *У епицентру* (2017); *Мистерија о пазовачким бициклисткињама* (2020); *Случајни сусрети испод Миленијумске куле* (2021); *Чекајући воз из Винковаца* (2021). Међународна компанија PM LUCAS финансирала је 2008. године две најпознатије књиге из његовог сремског циклуса *Човек који је пријатомио ласту* и *Киша која је изазвала пожар*. Објавио је и романе: *Мравињак* (2000); *Историја летње прашине* (2003); Братство мермерног крста (2005; друго издање 2012); *Врднички воз* (2013); *На споредном путу* (2018); *Фабијанов случај* (2018); *Писмо* (2019); *Моја колонија* (2022).

Добитник је више новинарских и књижевних награда и признања, између осталих: прва Годишња награда листа *Дневник* за серију репортажа (1992); Књижевна награда за новинску причу *Стеван Сремац* (1994); Награда *Окица Глушчевић* за новинску репортажу (1995); Прва награда Савеза јеврејских општина Југославије за роман *Мравињак* (1999); Награда Друштва новинара Војводине *Јаша Томић* у категорији новинске репортаже (2004); Специјална годишња награда листа *Дневник* за репортерско-путописно-књижевни ангажман (2008); Годишња награда Удружења новинара Србије *Лаза Костић* у категорији новинске репортаже (2010); Награда Националног савета словачке националне мањине *Ана Њемоїова Коларова* у категорији новинске репортаже (2013); Специјална годишња награда Удружења новинара Србије за публицистику *Жика М. Јовановић* (2014); Награда *Луча* општине Ириг за допринос развоју културе и културног стваралаштва (2014); Књижевна награда *Лаза Лазаревић* за причу (2016); Награда *Дејан Медаковић* за роман *Писмо* (2019); Књижевна награда *Милутин Ускоковић* за причу (2020); Златна значка Културно-просветне заједнице Србије (2024). Марковићев разговор са Мирославом Антићем, урађен пред смрт песника и објављен у високотиражном београдском часопису *Интервју* 1986, уврштен је у уџбеник новинарства Љубомира Рајнвајна *Стваралаштво новинара*, Научна књига, Београд 1988.

После одласка из *Дневника*, почев од 2014. године, посветио се искључиво књижевном и публицистичком раду. Члан је Удружења новинара Србије (УНС) и Друштва књижевника Војводине.

Живи у Новом Саду.

Жељко Марковић
У ЕПИЦЕНТРУ
Доживљаји једног новинског репортера
Књига друга

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине

Обрада фотографија, дизајн и прелом
Татјана Цавнић

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
300 примерака

ISBN 978-86-6178-187-2

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

821.163.41-94

МАРКОВИЋ, Жељко, 1960-
У епицентру : доживљаји једног новинског репортера. Књ. 2 / Жељко Марковић. - Нови Сад : Архив Војводине, 2025 (Нови Сад : Сајнос). - 485 стр. : фотогр. ; 24 cm. - (Библиотека Посебна издања / Архив Војводине, Нови Сад)

Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-6178-187-2

COBISS.SR-ID 165413641